

XXVIII–XXIX • 2013–2014

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TARNOVO

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXVIII – XXIX/2013–2014

PROCEEDINGS

XXVIII – XXIX/2013–2014

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2014

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXVIII–XXIX. Велико Търново, 2013–2014

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXVIII–XXIX. Veliko Tarnovo, 2013–2014

ISSN 0861–5888

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Хитко Вачев – главен редактор
Стоян Михайлов – редактор
Пламен Събев – редактор
Теменуга Георгиева – редактор
Весела Мартинова – секретар

EDITORIAL BOARD

Hitko Vachev – Editor-in-chief
Stoyan Mihaylov – Editor
Plamen Sabev – Editor
Temenuga Georgieva – Editor
Vesela Martinova – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева
English translations: Maya Micheva

e-mail: rimvt_edit@yahoo.com

Подготвено за печат и отпечатано
от „Фабер“ – Велико Търново
(062) 600 650; www.faber-bg.com

•
Формат: 70x100/16
Печатни коли: 30,75

На корицата:
Стенопис „Колелото на живота“, църква „Рождество Христово“ в Арбанаси
Mural painting Wheel of Life, Nativity church in Arbanasy

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ

Иван Нурков. НАСЕЛЕНИ МЕСТА И МЕСТНОСТИ НА БОЙНИ ДЕЙСТВИЯ ПРЕЗ ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА 1877–1878 ГОДИНА (Название на военните части, числен състав, използвани огнестрелни оръжия, употребени боеприпаси, локализация на населените места и местности, преименувания и сегашно име).....	7
Ivan Nurkov. SETTLEMENTS AND AREAS OF HOSTILITIES DURING THE LIBERATION WAR 1877–1878	53

СТАТИИ И НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Вълка Илчева. КЕРАМИКАТА ОТ КЪСНИЯ ЕНЕОЛИТ ОТ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ДЖУЛЮНИЦА.....	55
Valka Ilcheva. THE ENEOLITHIC POTTERY FROM THE SETTLEMENT MOUND IN DZHULYUNITSА	65
Иван Църов. ЗАПАДНИЯТ АКВЕДУКТ НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ: РЕЗЕРВОАРЪТ (<i>CASTELLUM AQUAE</i>)	97
Ivan Tsarov. THE WESTERN AQUEDUCT OF NICOPOLIS AD ISTRUM: THE RESERVOIR (<i>CASTELLUM AQUAE</i>).....	115
Калин Чакъров. ГЕРМАНСКИ ФИБУЛИ ОТ НЕКРОПОЛИТЕ НА КЪСНОАНТИЧНИТЕ ПРОВИНЦИИ КРАЙБРЕЖНА ДАКИЯ И ВТОРА МИЗИЯ.....	123
Kalin Chakarov. GERMANIC FIBULAE FROM THE CEMETERIES OF THE LATE ANTIQUE PROVINCES OF DACIA RIPENSIS AND MOESIA SECUNDA	137
Николай Кънев, Деян Рабовянов. ВИЗАНТИЙСКИ ОЛОВЕН ПЕЧАТ ОТ ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА.....	145
Nikolay Kanev, Dean Rabovyanov. BYZANTINE LEAD SEAL FROM THE HILL OF TRAPEZITSA.....	153
Евгени Дерменджиев. СРЕДНОВЕКОВНО СЕЛИЩЕ КРАЙ СЕЛО РОСИЦА, ОБЩИНА ПАВЛИКЕНИ	157
Evgeni Dermendzhev. MEDIEVAL SETTLEMENT NEAR THE VILLAGE OF ROSITSA IN THE MUNICIPALITY OF PAVLIKENI.....	186

Иван Чокоев. ТЕКСТИЛ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТ „СРЕДНОВЕКОВЕН МАНАСТИР „СВ. ЙОАН ПРЕДТЕЧА“, С. РОСИЦА, ПАВЛИКЕНСКО.....	223
Ivan Chokoev. TEXTILE FROM THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF “MEDIEVAL MONASTERY OF ST JOHN THE BAPTIST”, VILLAGE OF ROSITSA, PAVLIKENI MUNICIPALITY.....	239
Стоян Михайлов. МОНЕТИ И ЕКЗАГИЯ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО ПРОУЧВАНЕ В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. РОСИЦА, ОБЩИНА ПАВЛИКЕНИ ПРЕЗ 2012 Г.....	251
Stoyan Mihaylov. COINS AND EXAGIUM FROM THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS ON THE TERRITORY OF THE VILLAGE OF ROSITSA, PAVLIKENI MUNICIPALITY IN 2012.....	262
Константин Дочев. ЗЛАТНИ ПЕРПЕРИ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ДИНАСТИЯ ПАЛЕОЛОЗИ (XIV В.), ОТКРИТИ В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЪРНОВ	267
Konstantin Dochev. GOLDEN PERPERA OF THE BYZANTINE PALAEOLOGOS DYNASTY (14 TH C.) FOUND IN THE MEDIEVAL TARNOVO.....	276
Атанаска Стамболийска, Николай Хрисимов. ЗА ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ ВИДИНСКАТА МИТРОПОЛИЯ И ТЪРНОВСКАТА ПАТРИАРШИЯ ПРЕЗ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (XII–XIV ВЕК)	279
Atanaska Stamboliiska, Nikolay Hrisimov. RELATIONSHIPS BETWEEN VIDIN METROPOLIS AND TARNOVO PATRIARCHY DURING THE PERIOD OF THE SECOND BULGARIAN KINGDOM (XII–XIV C.).....	292
Пламен Събев, Хитко Вачев. ФРАГМЕНТИ ОТ СТЕНОПИСИ НАД ВХОДНАТА ВРАТА, СВЪРЗВАЩА ГАЛЕРИЯТА С НАРТЕКСА НА ХРАМА „РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО“ В АРБАНАСИ	293
Plamen Subev, Hitko Vachev. ABOUT THE MURALS FRAGMENTS OVER THE PASSAGE DOOR BETWEEN THE GALLERY AND THE NARTHEX OF THE “NATIVITY OF CHRIST” CHURCH IN ARBANASY.....	305
Красимир Кънчев. НЕПОЗНАТО ИЗОБРАЖЕНИЕ НА ОБИТЕЛИТЕ ОТ ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА XVIII ВЕК.....	307
Krasimir Kanchev. UNKNOWN REPRESENTATION OF CLOISTERS OF THE TARNOVO METROPOLS FROM THE BEGINNING OF XVIII CENTURY.....	314
Илиян Петракиев. ПЛОМБА ЗА СОЛ ОТ ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ.....	317
Ilian Petrakiev. SEAL FOR SALT FROM THE HILL OF TSAREVETS	323
Миглена Петкова. ОБРОЧИЩАТА – МЕЖДУ ЕЗИЧЕСТВО И ХРИСТИЯНСТВО.....	327

Miglena Petkova. VOTIVE MONUMENTS – BETWEEN PAGANISM AND CHRISTIANITY	338
Теменуга Георгиева. НАРОДНОТО ОБИЧАЙНО ПРАВО В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА СТЕФАН С. БОБЧЕВ (ПО ПОВОД 160-ТА ГОДИШНИНА ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ)	339
Temenuga Georgieva. THE NATIONAL CUSTOMARY LAW IN THE STUDIES OF STEFAN S. BOBCEV (ON THE OCCASION OF 160-TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)	355
Светла Атанасова. УЧАСТИЕ НА ТЪРНОВСКОТО ДРУЖЕСТВО „ХАДЖИ НИКОЛИ МИНЧООЛУ И ЕВСТАТИ СЕЛВЕЛИ И ДРУЖИЕ“ В ТЪРГОВИЯТА С БУБЕНО СЕМЕ И СУРОВА КОПРИНА ПРЕЗ 1859–1863 Г.	357
Svetla Atanasova. THE WILD-SILK AND COCOON TRADE IN THE PERIOD OF 1859–1863 AND THE ROLE OF “HADJI NIKOLY MINCHOO LU AND EVSTATI SELVELY” COMPANY	366
Невяна Бъчварова. АСЕН ЙОРДАНОВ ПОПОВ – УЧИТЕЛЯТ И АВИАТОРЪТ (1886–1971 Г.)	371
Nevyana Bachvarova. ASSEN YORDANOV POPOV – THE TEACHER AND THE PILOT (1886–1971)	377
Пламен Събев. ВИДОВЕ ОРГАНИЧНИ РАЗТВОРИТЕЛИ, ИЗПОЛЗВАНИ ЗА ОТДЕЛЯНЕТО НА СТАРИ ЛАКОВИ ПОКРИТИЯ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИ ИКОНИ ОТ ФОНДОВЕТЕ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	383
Plamen Subev. TYPES OF ORGANIC SOLVENTS USED TO DISSOLVE OLD LACQUER COVERAGE OUT OF REVIVAL-TIME ICONS FROM THE DEPOTS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO	388

ЗАЩИТЕНИ ДИСЕРТАЦИИ

Калина Йорданова Иванова. БИБЛИОТЕКИТЕ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО И РЕГИОНА ОТ СРЕДАТА НА XIX ВЕК ДО ДНЕС	389
Иван Александров Ангелов. МЕСТНАТА ВЛАСТ И КУЛТУРНИТЕ ИНСТИТУТИ	393

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Пламен Събев. КОРПУС НА СТЕНОПИСИТЕ ОТ XVII ВЕК В БЪЛГАРИЯ	397
---	------------

Хитко Вачев. АНТОНИЯ ВЕЛКОВА-ГАЙДАРДЖИЕВА, ЕЛЕНА ПОПОВА.
ХРАМЪТ „УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧНО“ ВЕЛИКО ТЪРНОВО. ТЪРНОВСКИ
ЦЪРКВИ И МАНАСТИРИ 405

Милко Палангурски. СВЕТЛА АТАНАСОВА. ТЪРНОВСКИТЕ
ТЪРГОВСКИ ДРУЖЕСТВА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО. МОДЕЛИ
ЗА СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ 411

Флорин Курта. ДА СЕ СМЕЕШ С ЦЯЛО ГЪРЛО:
НЕДЕЛЧЕВ, РАННИТЕ СЛАВЯНИ И РУМЪНСКИЯТ ЗАГОВОР 417

IN HONOREM

ВЪЛКА ИЛЧЕВА ПЕТРОВА 429

НЕВЯНА ПЕНЧЕВА БЪЧВАРОВА 435

ВАСИЛ АВРАМОВ МУТАФОВ 443

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РИМ – В. ТЪРНОВО 449

КНИГООБМЕН – INTERLIBRARY LOAN 459

ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО 469

REQUIREMENTS FOR THE AUTHORS IN THE PROCEEDINGS
OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO 472

ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ / COLOUR ILLUSTRATIONS 475

НАСЕЛЕНИ МЕСТА И МЕСТНОСТИ НА БОЙНИ ДЕЙСТВИЯ ПРЕЗ ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА 1877–1878 ГОДИНА

(Название на военните части, числен състав, използвани
огнестрелни оръжия, употребени боеприпаси, локализация на
населените места и местности, преименувания и сегашно име)

Иван Нурков

Освободителната война от 1877–1878 г. е една от големите европейски войни през XIX в. наред с Наполеоновите, Кримската война 1853–1856 г., Френско-пруската война 1870–1871 г. Главният театър на военните действия между армиите на Руската империя и Отоманската империя са българските земи на Балканския полуостров. Има и Кавказки фронт.

В кратките истории на войната се дават основните населени места и местности на военните действия, като в българските издания отчасти се посочват днешните им имена или тези от миналото¹. В пълните описания на войната и в дневниците на частите на руската армия се посочват всички места на военни действия, но с техните имена от XIX век². Като проучвах руските огнестрелни оръжия, използвани ръчно, се запознах с един ценен източник на информация за войната – Отчет на Полевото артилерийско управление на руската армия³. В него са посочени почти всички части, които са взели участие в бойните действия на Балканите със съответния числен състав, огнестрелни оръжия и употребено количество патрони. Освен това в основата на Отчета са населените места и местности на бойните действия. От този документ-отчет се получава интегрирана представа за войната, като изследователят трябва да открие мястото и съвременното име на тези селища и местности.

В обобщен вид приносът на подобен труд може да се посочи в няколко направления:

1. Локализиран се селища и местности, около и в които се водят военни действия.
2. Проследява се бойният път на полковете и частите от руската армия на Балканите.
3. Посочва се ръчното огнестрелно оръжие, с което са въоръжени полковете и частите.
4. Посочва се количеството на употребените патрони в бойните действия.

5. Посочва се числеността на участвалите войници и офицери в конкретните бойни действия.

6. Локализацията дава възможност за запознаване с имената на полковете и частите, действали в конкретния район. От числеността и изразходваните боеприпаси може да се установи мащабът и интензивността на бойните действия.

Технологията на локализацията се основава на името (названието, наименованието), уточняване на мястото на селището или местността по посочените географски карти⁴. Използвани са списъците на населените места от преброяването на населението на България след Освобождението⁵, речници⁶ и публикации⁷ за селищата и селищните имена. За по-голяма сигурност се използват и съответните справки в литературата за войната. Въпреки стремежа ми не успях със сигурност да установя всички населени места и местности. Поради това си служа с поясненията „неустановено“ (неуст.) и „вероятно“ (вер.). Населените места се намират на сегашните територии на Република България, Република Румъния и Република Турция.

Трудностите при локализацията на селищата и местностите идват от няколко фактора. От 1877–1878 г. до днес има няколко по-големи преименувания на селища, понякога и за втори, и трети път. Някои населени места са слети с близки градове, а други със съседни селища, при което се дава и ново име. Има изселени и направо изчезнали населени места, като сред тях са предимно черкезките и абазиските селища. При локализацията е широко разпространено уподобително изговаряне и записване на селището, така както са го чули офицерите, войниците и писарите, т. е. както приляга на особеностите на руския език. Тази трудност ярко проличава в бойните дневници на съответните части, както и в използваните тук карти.

Отчетът, в частта му разглеждана тук, се състои от два отдела⁸: „I. Пехота“ и „II. Кавалерия“. В отдела за пехотата частите са подредени по степента на важност за армията. В началото се дават лейб-гвардейските полкове, подредени според годините на създаване и удостояване (именуване), а също така и по боеви заслуги. Първи от тях е Лейб-гвардейски Преображенски полк. След Гвардейския корпус следва Гренадирският корпус, като в Кексхолмския гренадирски полк е включена и Лейб-гвардейската стрелкова бригада. Ординерните пехотни полкове следват номерацията от 1. Невски пехотен полк до 140. Зарайски пехотен полк (със съответните прекъсвания за непредставените на Балканите дивизии). В края на пехотата са дадени 3-та и 4-та стрелкови бригади, пластуните (с разузнавателни функции), сапърните и понтонните батальони.

Отделът „Кавалерия“ е подреден по принципно същия начин, но както и по-горе отбелязах, с някои промени, които се дължат на изключителните съображения на командния връх на руската армия. Представени са драгунски, улански и хусарски полкове. Като изключение се вижда Лейб-гвардейският Конно-гренадирски полк, който е пръв в подредбата. Това обаче съставлява

първия подотдел на кавалерията. Във втория подотдел са посочени казашките полкове и отделни сотни. На първо място са елитните два казашки полка Лейб-гвардейски Казашки полк и Лейб-гвардейски Атамански полк. Следват по номерация донските казашки полкове (Донска казашка войска), като е необходимо да се посочи, че за разлика от пехотата те носят номера, напр.: „Донски №1 полк“ и т. н. до „Донски №40 полк“. Накрая са дадени Владикавказкият полк на Терската казашка войска (по името на р. Терек в Северен Кавказ), 2. Кубански полк, Терският планински конно-нередовен полк и Уралската сотня.

Представянето на тази доста изчерпателна таблица тук е в оригиналния ѝ вид, подредба и тогавашен правопис. От мен е добавена дясна колона с изписване на частите и местата (местностите) на бойни действия на български език⁹. Двете основни оръжия на руската армия по време на войната (ръчни огнестрелни оръжия) са оръжейните системи „Кринка“, обр. 1869 и „Бердана 2“, обр. 1870 г. Разработени са в пехотен, драгунски и казашки вариант, а втората и в къс кавалерийски вариант¹⁰. Прави впечатление, че гвардейският и гренадирският корпус, както и пристигналите по-късно пехотни полкове след началото на войната са въоръжени с по-модерната оръжейна система „Бердана 2“, а основната част от полковете, започнали военните действия, са с „Кринка“. В този смисъл таблицата ни дава доказателства, че има динамика във въоръжението на руската армия по посока увеличаване на дела на по-модерното оръжие.

I. ПЕХОТА

Годъ, месѣцъ, число.	Название части и место сражения.	Бердана или Крынка. Винтовокъ	Патроновъ.		Название на частта, населено място и местност на сражения, боеве, битки
			Бердана	Крынка	
1877 г. 10, 11, 12 ноября 15 дек. 19 дек. 1878 г. 3, 4, 5 янв.	Л.-гв. Преображенскій п.	3065 2915 2890 2735	11658 7185 9475	–	Лейб-гвардейски Преображенски полк
	Подъ Этрополемъ				гр. Етрополе
	У д. Негашево На Ташкисенскихъ высотахъ				с. Негушево (Софийско) Височините при с. Саранци (Софийско)
	Подъ Филиппополемъ				гр. Пловдив
1877 г. 11 ноября 1878 г. 3 янв.	Л.-гв. Семеновскій п.	3025 2578 2541	960 4200 5020	–	Лейб-гвардейски Семьоновски полк
	Подъ Правцемъ На Шандорникской позицій въ течение 26 дней				гр. Правец (Софийско) Позициите на вр. Шиндарник (дн. вр. Звездец – Етрополска плани- на) ¹¹ .
	Подъ Филиппополемъ				гр. Пловдив
1877 г. 12 окт. 19 дек.	Л.-гв. Измайловскій п.	2941 1317 2176	91378 759 2393	–	Лейб-гвардейски Измайловски полк
	Подъ Горнымъ Дубнякомъ Подъ Шандорникомъ				с. Горни Дъбник (Плевенско) Вр. Шиндарник (вр. Звездец – Етрополска планина)
	Подъ Ташкисеномъ				с. Саранци
1877 г. 12 окт. 12–20 дек. 1878 г. 17, 18 янв.	Л.-гв. Егерскій п.	2732 400 1074	167457 22000 21000	–	Лейб-гвардейски Егерски полк
	Подъ Телишемъ Охотниками				с. Телиш (Плевенско) (Като егери)
	Подъ Кюстендилемъ				гр. Кюстендил
1877 г. 12 окт. 10,11 ноября 21 ноября 31 ноября 1878 г. 1 янв. 2 янв. 3, 4, 5 янв.	Л.-гв. Московскій п.	2156 1068 1168 1108	60450 7790 68454 20506	–	Лейб-гвардейски Московски полк
	Подъ Горнымъ Дубнякомъ				с. Горни Дъбник
	У д. Правецъ				гр. Правец (Софийско)
	У Арабъ-Конака				проход Арабаконак
	У д. Зимчины				с. Зимевица (Софийско)
	У Татаръ-Базарджика У д. Наджикой				гр. Пазарджик с. Наджикой, вер. с. Аджиево (дн. с. Хаджиево, Пазарджишко)
Подъ Филиппополемъ	гр. Пловдив				

1877 г. 12 окт. 10,11 ноября 17–22 дек. 1878 г. 3, 4, 5 янв.	Л.-гв. Гренадерский п. Подъ Горнымъ Дубнякомъ Подъ Этрополемъ На Златишкомъ перевале Подъ Филиппополемъ	3127 2210 2128 2810	79240 2070 156385 15220	– с. Горни Дъбник – гр. Етрополе – Златишки проход – гр. Пловдив	Лейб-гвардейски Гренадирски полк
1877 г. 12 окт. 22,23 ноября 23 ноября 1878 г. 3 янв. 5 янв.	Л.-гв. Павловский п. Подъ Горнымъ Дубнякомъ У Арабъ-Конака Тамъ же При д. Каратаиръ Подъ Филиппополемъ	2880 300 200 650 200	80760 4555 2465 12630 970	– с. Горни Дъбник – проход Арабаконак – също там – с. Йоаким Груево (Пловдивско) – гр. Пловдив	Лейб-гвардейски Павловски полк
1877 г. 12 окт. съ 21 ноября по 19 дек. 1878 г. 3 янв. 5 янв.	Л.-гв. Финляндский п. Подъ Горнымъ Дубнякомъ Въ перестрелкахъ противъ Шан- дорника и Арабъ-Конака У д. Айранли У д. Аманъ	2558 2730 2405 2384	12280 9580 10720 18125	– с. Горни Дъбник – вр. Шиндарник (дн. вр. Звездец) и проход Арабаконак – с. Оризаре (Пловдивско) – с. Аман (неуст.)	Лейб-гвардейски Финляндски полк
1877 г. съ 12 окт. по 28 ноября 1878 г. 3 янв. 4 янв.	Л.-гв. Литовский п. гр. Плевен Подъ Филиппополемъ Подъ Карагачемъ	562 517 1259	48000 7238 63447	– гр. Плевен – гр. Пловдив – с. Брестник (Пловдивско)	Лейб-гвардейски Литовски полк
1877 г. 19 дек. 1878 г. 3 янв. 4 янв. 5 янв. 7 янв.	Кексгольмский грен. п. У д. Мирково Подъ Филиппополемъ Подъ д. Карагачемъ Тамъ же Противъ черкесовъ	2175 2005 2001 1954 456	67655 8365 23748 20172 332	– с. Мирково (Софийско) – гр. Пловдив – с. Брестник (Пловдивско) – също там – Против черкезите	Кексхольмски гренадирски полк
1877 г. съ 12 окт. по 28 ноября 19 дек. 21 дек. 25 дек. 1878 г. 3 янв. 5 янв.	С.-Петербургский грен. п. Подъ Плевной На Ташкисенскихъ высотахъ У д. Петричево У д. Мечки Подъ Филиппополемъ Подъ Карагачемъ	1189 2472 2389 632 2180 2132	113560 38752 43107 25988 34425 80643	– гр. Плевен – Височините при с. Саранци (Софийско) – вер. с. Петрич (Пирдопско) – с. Мечка (дн. с. Оборище, Панагюрско) – гр. Пловдив – с. Брестник (Пловдивско)	Санкт Петербургски гренадирски полк

1877 г. съ 12 окт. по 28 ноем. 19 дек. 25 дек. 1878 г. 3 янв. 5 янв.	Л.-гв. Волынский п. Подъ Плевной На Ташкисенскихъ высотахъ У д. Мечки Подъ Филиппополемъ Подъ Карагачемъ	2952 2399 1018 1961 1800	180000 80000 10000 15000 85200	– гр. Плевен – Височините при с. Саранци – с. Мечка (дн. с. Оборище, Панагюрско) – гр. Пловдив – с. Брестник (Пловдивско)	Лейб-гвардейски Волынски полк
1877 г. 12 окт. 10,11 ноября 21 ноября 19 дек. 21 дек. 1878 г. 3, 4, 5 янв.	Л.-гв. 1-й стр. батальонъ Подъ Горнымъ Дубнякомъ Подъ Правцемъ Подъ Арабъ-Конакомъ Подъ Ташкисеномъ Подъ д. Враждебно Подъ Филиппополемъ	737 618 592 600 759 500	885 4635 1125 300 835 250	– с. Горни Дъбник – гр. Правец (Софийско) – проход Арабаконак – с. Саранци – с. Враждебна (дн. кв. на София) – гр. Пловдив	Лейб-гвардейски 1. стрелкови батальон
1877 г. 12 окт. 10,11 ноября 21 ноября 19 дек. 19 дек. 1878 г. 3, 4, 5 янв.	Л.-гв. 2-й стр. батальонъ Подъ Горнымъ Дубнякомъ Подъ Правцемъ Подъ Арабъ-Конакомъ Подъ Ташкисеномъ Подъ Долнымъ Комарцами Подъ Филиппополемъ	649 616 896 591 613 548	10123 3022 18365 1182 6135 2781	– с. Горни Дъбник – гр. Правец (Софийско) – проход Арабаконак – с. Саранци – с. Долно Камарци (Софийско) – гр. Пловдив	Лейб-гвардейски 2. стрелкови батальон
1877 г. 12 окт. 10,11 ноября 19, 25 ноября 19 дек. 21 дек. 1878 г. 3, 4, 5 янв.	Л.-гв. 3-й Финский стр. батальонъ Подъ Горнымъ Дубнякомъ Подъ Правцемъ На Финской горе Подъ Ташкисеномъ Подъ Враждебно Подъ Филиппополемъ	654 660 445 425 329 356	7850 3965 890 850 1020 925	– с. Горни Дъбник (Плевенско) – гр. Правец – Финска планина (позиция край с. Литаково, Софийско) – с. Саранци – с. Враждебна – гр. Пловдив	Лейб-гвардейски 3. Фински стрелкови батальон
1877 г. 12 окт. 10,11 ноября 21 ноября 19 дек. 21 дек. 1878 г. 3, 4, 5 янв.	Л.-гв. 4-й стр. Император- ской Фамилиі батальонъ Подъ Горнымъ Дубнякомъ Подъ Правцемъ Подъ Арабъ-Конакомъ Подъ Ташкисеномъ Подъ Враждебно Подъ Филиппополемъ	558 526 180 672 570 554	6313 5575 1474 5450 9010 10924	– с. Горни Дъбник – гр. Правец – проход Арабаконак – с. Саранци – с. Враждебна – гр. Пловдив	Лейб-гвардейски 4. стрелкови на Императорската Фамилия батальон

1877 г. 12 окт.	Л.-гв. Саперный батальонъ Подъ Горнымъ Дубнякомъ Въ прочихъ делахъ	598 –	11371 6344	–	Лейб-гвардейски Сапъорен батальон с. Горни Дъбник (Плевенско) – В подобни битки
1877 г. 28 нояем.	5-й Кіевскій грен. п. При взятіи Плевны	2125	4250	–	5. Киевски гренадирски полк При превземането на Плевен
1877 г. 28 ноября	6-й Таврическій грен. п. При взятіи Плевны	2678	5450	–	6. Таврически гренадирски полк При превземането на Плевен
1877 г. 28 ноября	7-й Самогитскій грен. п. При взятіи Плевны	2365	25780	–	7. Самогитски гренадирски полк При превземането на Плевен
1877 г. 28 ноября	8-й Московскій грен. п. При взятіи Плевны	1279	22420	–	8. Московски гренадирски полк При превземането на Плавен
1877 г. 28 ноября 1878 г. 13 февр.	9-й Сибирскій грен. п. При взятіи Плевны В Родопскихъ горахъ	2245 188	94440 3202	– –	9. Сибирски гренадирски полк При превземането на Плевен – В Родопите
1877 г. 28 ноября	10-й Малороссійскій грен. п. При взятіи Плевны	2522	133665	–	10. Малоруски гренадирски полк При превземането на Плевен
1877 г. 10 ноября 11 ноября 12 ноября 15 ноября 28 ноября 1878 г. 3 мая	11-й Фанагорійскій грен. п. } На аванпостахъ у Плевны } При взятіи Плевны Въ Родопскихъ горахъ	– – – –2196 153	6370 6538 1284 495 14640 1143	– – – – – –	11. Фанагорийски гренадирски полк } На аванпостовете при Плевен } При превземането на Плевен В планината Родопи
1877 г. 28 ноября	12-й Астраханскій грен. п. При взятіи Плевны На Биволарскихъ высотахъ	2000 –	72000 6565	– –	12. Астрахански гренадирски полк При превземането на Плевен На Биволарските височини (с. Биволаре, Плевенско)

	1-й Невскій пех. п.				1. Невски пехотен полк
1877 г. 25 іюля сь 27 іюля по 3 авг. 9,10,11 авг. 9 сент.	При д. Пашакіой При д. Аяслярь Тамъ же При д. Чаиркіой	951 36 2791 2260	– – – –	4029 109 26851 13800	с. Мирово (община Стражица) с. Светлен (Търговищко) Пак там с. Камен (с. Теодосиево, община Стражица)
1878 г. 15 янв.	У д. Хасанлярь	700	–	560	вер. с. Хасанлари (с. Киселец, дн. с. Къпинец, община Антоново)
	2-й Софійскій пех. п.				2. Софийски пехотен полк
1877 г. 9,10,11 авг. 18 авг.	При д. Аяслярь При д. Аяслярь и Хандаркіой При д. Палкіой	3100 2095	– –	53575 7123	с. Светлен (Търговищко) с. Светлен и Хандаркьой (вер. с. Хайдар, дн. с. Кардам, Поповско)
24 авг. 23, 24 авг. 1 сент. 22 ноября 1878 г. 22 янв.	При д. Карагачъ, Аяслярь и Мех-метлеръ При д. Кацелево При Тайтанджике	2670 950 1000 1000	– – – –	4013 1717 500 606	гр. Попово с. Славяново, с. Светлен, с. Звезда (Поповско) с. Кацелево (Русенско) Тайтанджик (неуст.)
	3-й Нарвскій пех. п.				3. Нарвски пехотен полк
1877 г. 31 август 24, 26 нояем. 30 нояем. 1 дек. 26, 27 дек.	При д. Водица При д. Кадикіой } Тамъ же } Тамъ же При д. Мансуръ и Куруджиренъ	710 810 200 30	– – – –	8052 2202 102 907	с. Водица, Поповско гр. Стражица } Пак там } Пак там с. Манастирица (Поповско) и с. Ново Градище (Короджаерен) (община Стражица)
1878 г. 1 янв.	При д. Куруджиренъ	274	–	2748	с. Ново Градище
	4-й Копорскій пех. п.				4. Копорски пехотен полк
1877 г. 24 авг. 31 авг. 2 сент. 1878 г. 12 янв.	При д. Абланово При д. Синанкіой Тамъ же При д. Караханкіой	1283 131 1040 140	– – – –	28236 657 27063 1464	с. Горно Абланово (Русенско) с. Помен (Русенско) Също там с. Лозен (община Стражица) (вер. от с. Карахасан)
	5-й Калужскій пех. п.				5. Калужки пехотен полк
1877 г. 22, 23 авг. 27–31 авг. сь 1 сент. по 28 окт.	Подъ Ловчей Подъ Плевной При блокаде Плевны	1140 2500 1220	– – –	5700 25032 36700	гр. Ловеч гр. Плевен При блокадата на Плевен

1877 г. 22, 23 авг. 27–31 авг. съ 1 сент. по 28 окт.	6-й Либавскій пех. п. Подъ Ловчей Подъ Плевной При блокаде Плевны	1527 1475 2160	– – –	21384 60496 15125	6. Либавски пехотен полк гр. Ловеч гр. Плевен При блокадата на Плевен
1877 г. 22, 23 авг. 27–31 авг. съ 1 сент. по 28 окт.	7-й Ревельскій пех. п. Подъ Ловчей Подъ Плевной При блокаде Плевны	2583 2443 1208	– – –	74918 112377 37459	7. Ревелски пехотен полк гр. Ловеч гр. Плевен При блокадата на Плевен
1877 г. 22, 23 авг. 27–31 авг. съ 1 сент. по 28 окт.	8-й Эстляндскій пех. п. Подъ Ловчей Подъ Плевной При блокаде Плевны	1400 2663 –	– – –	7000 197066 44410	8. Естландски пехотен полк гр. Ловеч гр. Плевен При блокадата на Плевен
1877 г. 31 авг. 19 окт. 20 окт. 24–27 дек.	9-й Староингерманландскій пех. п. Подъ Плевной за Гривицей У Тетевени Экспедицияхъ въ Балканы На Трояновомъ перевале	186 565 1490 2321	– – – –	520 15670 20903 46427	9. Староингерманландски пехотен полк с. Гривица (Плевенско) гр. Тетевен Експедиции в Балкана Троянски проход
1877 г. 11 ноября 20, 21 ноября 24–27 дек.	10-й Новоингерманландскій пех. п. У Тетевени На Златицкомъ перевале На Трояновомъ перевале	550 720 120	– – –	24750 10779 3240	10. Новоингерманландски пехотен полк гр. Тетевен Златишки проход Троянски проход
1877 г. 22 авг. 31 окт. 17 ноября 1878 г. 10 янв.	11-й Псковскій пех. п. При взятіи Ловчи Подъ Этрополемъ На Тандорнике При д. Фетлу	1141 856 397 586	– – – –	13894 19307 13884 12780	11. Псковски пехотен полк При превземането на Ловеч гр. Етрополе вр. Шиндарник (дн. Звездец) с. Фетлу (неуст.)
1877 г. 20 окт. 10, 11, 12 но- ября 16, 18, 21, 22 ноября 14–20 дек.	12-й Великолуцкій пех. п. При Тетевени Подъ Этрополемъ На горе Греота При г. Златицы	315 875 1106 145	– – – –	9744 32246 92638 8589	12. Великолуцки пехотен полк гр. Тетевен гр. Етрополе планината Греота (вер. местност между двата града) гр. Златица

1877 г. 8 іюля 18 іюля съ 26 авг. по 8 сент. 1878 г. 3, 5 янв.	17-й Архангелогородскій пех. п. Подъ Плевной Тамъ же Близъ Плевны При с. Чифликъ и Белиштаца	2804 1839 2163 2088	– – – –	174768 66832 61440 65840	17. Архангелоградски пехотен полк гр. Плевен Също там Близо до Плевен с. Чифлика и с. Белиш (Троянско)
1877 г. 3 іюля 7, 8, іюля 18 іюля 30 авг. 28 ноября 19 дек. 1878 г. 4, 5 янв.	18-й Вологодскій пех. п. При взятіи Никополя При Плевне Тамъ же При взятіи Гривицаго редута При взетіи Плевны У с. Стриглонъ Подъ Филиппополемъ	2655 2210 1391 2125 2197 1340 1280	– – – – – – –	56260 87281 73185 32991 29520 12357 30620	18. Вологодски пехотен полк При превземането на Никопол гр. Плевен Също там Редута при с. Гривица (Плевенско) При превземането на Плевен вер. с. Стъргел, Софийско гр. Пловдив
1877 г. 8 іюля 19, 20 дек. 1878 г. 2, 17, 20 мая	19-й Костромской пех. п. Подъ Плевной Подъ Ташкисеномъ и Дольнымъ Комарцами Въ Родопскихъ горахъ	2481 1031 1066	– – –	140024 2500 8828	19. Костромски пехотен полк гр. Плевен с. Саранци и с. Долно Камарци (Софийско) Планината Родопи
1877 г. съ 30 іюня по 3 іюля 3 іюля 18, 19 іюля 19 авг. 30 авг. 1878 г. 17 мая 22 май 19, 20, 21 окт.	20-й Галицкій пех. п. При д. Губе Подъ Никополемъ Подъ Плевной При д. Сталунца Подъ Плевной При д. Бруфенъ и Мангуфи При д. Демонлеръ Близъ Большого Деревента	2844 2823 2371 2165 1973 168 782 346	– – – – – – – –	3303 54349 5196 45350 8620 2090 5007 1607	20. Галицки пехотен полк с. Губе (вер. с. Въбел, Никополско) гр. Никопол гр. Плевен вер. с. Згалево, Плевенско гр. Плевен вер. с. Брусино (Ивайловградско) и с. Мангъф (дн. с. Сеноклас, община Маджарово, Хасковско) вер. с. Демирлер (дн. с. Железино, Ивайловградско) с. Голям Дервент (Елховско)
1877 г. 18, 19 іюля съ 22 іюля по 21 дек. 27, 28 дек.	33-й Елецкій пех. п. При Эски-Загре и Джуранлы На Ханкойскомъ перевале При Шипке	2630 2720 2818	– – –	21040 48738 82046	33. Елецки пехотен полк гр. Стара Загора и с. Калитиново (Старозагорско) проход Хаинбоаз с. Шипка (Казанлъшко)

1877 г. 18, 19 юлія	34-й Севскій пех. п. При Йски-Загре и Джуранлы	2335	–	38994	34. Севски пехотен полк гр. Стара Загора и с. Калитиново (Старозагорско)
7 авг.	У д. Ахметли и Старой Реки	2523	–	14608	с. Константин (община Елена) и с. Стара река (Сливенско)
23 авг.	При д. Марино	459	–	1973	с. Марян (община Елена)
29 авг.	Тамъ же	265	–	2636	Също там
9 сент.	При д. Чикале	947	–	4592	махала Чакали (общ. Елена)
1, 5 окт.	При д. Марино	1302	–	4791	с. Марян
21 окт.	Тамъ же	827	–	23362	Също там
22 ноября	Подъ Еленой	2655	–	170105	гр. Елена
27, 28 дек.	При Шипке	1978	–	10305	с. Шипка (Казанлъшко)
1877 г. 9–20 авг. съ 30 авг. по 26 окт. съ 26 окт. по 29 дек.	35-й Брянскій пех. п. } На Шипкинскомъ перевале }	2600 2359 2659	–	368680 53313 62486	35. Брянски пехотен полк } на Шипченския проход }
1877 г. 5, 6, 7, юлія	36-й Орловскій пех. п. При взятіи Шипкинскаго перевала	2025	–	88087	36. Орловски пехотен полк При превземането на Шипченския проход
съ 9 юлія по 23 авг.	При защите Шипки	825	–	98587	При защитата на връх Шипка
съ 9 сент. по 22 окт.	Тамъ же	2000	–	3000	Също там
22 ноября	При г. Елене	2673	–	173745	гр. Елена
27, 28 дек.	При д. Шипке	1959	–	79339	с. Шипка, Казанлъшко
1877 г. 21 апр. 26 апр. 26 мая 24 юлія	41-й Селенгинскій пех. п. У Браилова Тамъ же У с. Гура-Яломница У с. Динаръкой	75 33 451 308	–	129 101 587 185	41. Селенгински пехотен полк гр. Браила, Румъния Също там с. Гура – Яломница, Румъния вер. с. Демир кьой (дн. с. Железарци, община Стражица)
27 юлія	Тамъ же	38	–	271	Също там
2 авг.	У Демаркойскаго ущелья	600	–	4316	Също там (теснината)
10 авг.	У Бобровскаго ущелья	1057	–	1374	вер. теснината до с. Беброво (община Елена)
15 авг.	У д. Чаталдиръ	302	–	272	вер. с. Чаталдере (дн. с. Разсоха, община Златарица)
17 авг.	Тамъ же	156	–	95	Също там
31 авг.	У д. Козлубекъ	1377	–	3995	с. Сливовица (община Златарица)
13–18 сент.	У с. Новоселы и Златорицы	752	–	1099	с. Горско Ново село и гр. Златарица
24 сент.	У с. Козлубекъ	1004	–	252	с. Сливовица (община Златарица)
22 ноября	У д. Кесарево	299	–	837	с. Кесарево (община Стражица)
25–30 дек.	Въ долине Стеврексу	1672	–	4147	с. Стеврек (букв. Стеврек – вода, община Антоново)

		42-й Якутскій пех. п.					42. Якутски пехотен полк		
1877 г.									
26 апр.	У Браилова	49	–	393	гр. Браила, Румъния				
11 юля	У д. Кессарево	966	–	580	с. Кесарево (община Стражица)				
13 юля	У с. Текеженимикой	277	–	1015	с. Текеженимикой (с. Житница (изч.) ¹² , община Стражица)				
23 сент.	У с. Козлубекъ	50	–	190	с. Сливовица, община Златарица				
24 сент.	Тамъ же	1768	–	3183	Също там				
6 окт.	У Дерно-Дере и Сонаисъ	1943	–	6414	вер. Дурна дере (с. Росно, община Златарица и вер. с. Сенане)				
27, 28 окт.	У с. Каларашъ и Козлубекъ	1397	–	3914	с. Сливовица (община Златарица)				
30 окт.	У Бахчимало	2060	–	1648	с. Бахчимало (до гр. Златарица) ¹³ .				
4 ноября	У д. Новое-Село	872	–	1047	с. Горско Ново село (община Златарица)				
5 ноября	У Златорицы	1040	–	2080	гр. Златарица				
23 ноября	Тамъ же	905	–	18560	Също там				
24 ноября	Тамъ же	2036	–	20360	Също там				
15, 17 дек.	У д. Чатырdere	1144	–	9037	вер. с. Чаталdere (дн. с. Разсоха, община Златарица)				
20, 21, 22 дек.	Тамъ же	1425	–	5843	Също там				
25 дек.									
1878 г.	У Хметли	2027	–	19052	с. Константин (община Елена)				
съ 1 янв. по 19 февр.	Въ разныхъ перестрелкахъ	–	–	727	В различни престрелки				
		43-й Охотскій пех. п.					43. Охотски пехотен полк		
1877 г.									
14, 18 юня	У Ольтеницы	249	–	249	гр. Олтеница, Румъния				
31 авг.	У Кадыкой	1120	–	2017	гр. Стражица (Великотърновско)				
12 сент.	Тамъ же	64	–	1584	Също там				
1 ноября	У д. Новое-Село	320	–	643	с. Горско Ново село (община Златарица)				
24 ноября	У с. Евковцы	1274	–	1728	с. Йовковци (община Елена, дн. на дъното на яз. Йовковци)				
26 ноября	У с. Козлубекъ	2503	–	2779	с. Сливовица (община Златарица)				
		44-й Камчатскій пех. п.					44. Камчатски пехотен полк		
1877 г.									
22 апр.	У Рени	19	–	38	гр. Рени (Румъния)				
12 мая	У Галаца	81	–	81	гр. Галац (Румъния)				
8 юня	У Ольтеницы	533	–	64	гр. Олтеница (Румъния)				
13, 14 юня	Тамъ же	1112	–	278	Също там				
18 юня	Тамъ же	545	–	327	Също там				
27 юля	У с. Денаркой	1550	–	465	вер. с. Демир кьой (дн. с. Железарци, общ. Стражица)				
2–25 авг.	У с. Кессарево	–2368	–	718	с. Кесарево (общ. Стражица)				
31 авг.	У с. Денаркой	–266	–	3315	вер. с. Демир кьой (дн. с. Железарци, общ. Стражица)				
1–15 сент.	У с. Кессарево	182	–	2502	с. Кесарево (общ. Стражица)				
1 ноября	У д. Новое-Село		–	1494	с. Горско Ново село (общ. Златарица)				
1878 г.									
22 янв.	У с. Старо-Рени		–	82	Старо-Рени (вер. с. Стара река, Сливенско или с. Стара речка, общ. Антоново)				

	45-й Азовский пех. п.				45. Азовски пехотен полк
1877 г.					
10 юля	Подъ Пиргосомъ	524	–	177	с. Пиргово (Русенско)
10 сент.	Тамъ же	170	–	148	Също там
5 ноября	Тамъ же	356	–	411	Също там
7 ноября	Тамъ же	742	–	9829	Също там
14 ноября	При Мечке и	2364	–	25200	с. Мечка и
30 ноября	Терстенике	2278	–	132000	с. Тръстеник (Русенско)
	46-й Днепропетровский пех. п.				46. Днепропетровски пехотен полк
1877 г.					
10 юля	Подъ Пиргосомъ	–2691	–	685	с. Пиргово (Русенско)
23 авг.	Подъ Краснымъ	–	–	6960	с. Красен (Русенско)
31 авг.	На аванпостяхъ	–	–	178	На аванпостове
20 сент.	Въ стычке съ разъездами	–	–	483	С разезди
8 окт.	На аванпостяхъ	–2733	–	268	На аванпостове
27 окт.	Тоже	2497	–	120	Също
7 ноября	Подъ Пиркосомъ	2632	–	17056	с. Пиргово (Русенско)
14 ноября	При Мечке		–	45600	с. Мечка (Русенско)
30 ноября	Тамъ же		–	90244	Също там
	47-й Украинский пех. п.				47. Украински пехотен полк
1877 г.					
4 авг.	При с. Бесарбово	480	–	701	с. Бесарбово (Русенско)
13 авг.	При с. Черноводы и Бузина	470	–	343	с. Черна вода, Русенско и вер. с. Бъзън (Русенско)
19 авг.	При с. Кадыкой и Юванъ-Чифликъ	1600	–	7063	с. Щръклево и с. Иваново (Русенско)
23 авг.	Тамъ же	2104	–	21330	Също там
23 сент.	У с. Юванъ-Чифликъ и Ханъ-легол Чесме	760	–	476	Ханъ-легол Чесме (между с. Тръстеник и гр. Русе)
12 окт.	Тамъ же	462	–	7287	Също там
7 ноября	У с. Юванъ-Чифликъ и Ханъ-легол-Чесме	640	–	18098	с. Иваново (Русенско) и Ханъ-легол Чесме (между с. Тръстеник и гр. Русе)
14 ноября	У с. Тестеникъ	2277	–	109342	с. Тръстеник (Русенско)
30 ноября	Тамъ же	2004	–	73188	Също там
	48-й Одесский пех. п.				48. Одески пехотен полк
1877 г.					
23 авг.	У д. Кадыкой	846	–	15000	с. Щръклево (Русенско)
1 сент.	} У с. Широкой	256	–	312	} с. Широково (Русенско)
4 сент.		83	–	182	
5 сент.		66	–	18	
10 сент.		163	–	74	
14 сент.	} У с. Широкой	158	–	65	} с. Широково (Русенско)
15 сент.		171	–	139	
17 сент.		79	–	67	
18 сент.		169	–	105	
19 сент.		86	–	320	

9 окт.	У Красной и Чифлика	862	–	460	с. Красен (Русенско) и с. Иваново (Русенско)
12 окт.	Тамъ же	1720	–	14218	Също там
7 ноември	У Ювянь-Чифлика	640	–	3360	с. Иваново (Русенско)
14 ноември	У Терстеника и Мечки	2268	–	33600	с. Тръстеники и с. Мечка (Русенско)
	Въ разное время дежурными батальонами	–	–	3400	В различно време от дежурните батальони
53-й Волынский пех. п.					
1877 г.					53. Волински пехотен полк
15 юния	У Систова	3301	–	27300	гр. Свищов
13, 14 авг.	На Шипкинскомъ перевале	3113	–	37800	Шипченски проход
съ 15 авг. по 6 сент.	Тамъ же	3199	–	157520	Също там
съ 6 сент. по 11 ноември	Тамъ же	3576	–	56860	Също там
21–29 дек.	Тамъ же	3327	–	9440	Също там
54-й Минский пех. п.					
1877 г.					54. Мински пехотен полк
15 юния	У Систова	2739	–	35500	гр. Свищов
съ 13 авг. по 11 сент.	На Шипкинскомъ перевале	2576	–	13580	Шипченски проход
съ 18 авг. по 28 дек.	Тамъ же	2537	–	62490	Също там
28 дек.	Тамъ же	2498	–	21370	Също там
55-й Подольский пех. п.					
1877 г.					55. Подолски пехотен полк
15 юния	При Систове	2713	–	52852	гр. Свищов
12, 13 авг.	На Шипке	2331	–	105706	връх Шипка
5 сент.	Тамъ же	1962	–	132130	Също там
съ 5 сент. по 28 дек.	Тамъ же	2210	–	26420	Също там
28 дек.	Тамъ же	1456	–	72278	Също там
56-й Житомирский пех. п.					
1877 г.					56. Житомирски пехотен полк
15 юния	При Систове	2619	–	382	гр. Свищов
5 юния	При движени на Османъ-Базаръ	171	–	2554	гр. Омуртаг (Осман пазар)
12, 13, 14 авг.	На Шипке	2650	–	76180	връх Шипка
5 сент.	Тамъ же	1580	–	46987	Също там
28 дек.	Тамъ же	2184	–	36500	Също там
61-й Владимирский пех. п.					
1877 г.					61. Владимирски пехотен полк
30, 31 авг.	Подъ Плевной	2422	–	220800	гр. Плевен
29, 30 окт.	Подъ Плевной	2452	–	43200	гр. Плевен
	Тамъ же	2419	–	59800	Също там
	У Германлы	2280	–	25422	с. Германли (вер. с. Дерманци, Луковитско)

1877 г. 19 авг. 30, 31 авг. 2, 3 ноября 14, 15 ноября	62-й Суздальский пех. п. У Пелишатъ Подъ Плевной На Зеленыхъ горахъ Подъ Плевной Тамъ же Во время вылазки	3011 2817 2836 2978 2823 2848	– – – – – –	51188 177482 65249 5956 228670 71205	62. Суздальски пехотен полк с. Пелишат (Плевенско) гр. Плевен Зелените възвишения (гр. Плевен) гр. Плевен Също там По време на излизания*
1877 г. 19 авг. 30 авг. съ 28 окт. по 20 ноября 27, 28 дек. 1878 г. 7 янв.	63-й Углицкий пех. п. При Пелишатъ и Сгалунцахъ При штурме Плевны У д. Брестовцы При занятіи д. Штатли и Шейновскаго лагеря Подъ Хаской и Германлы	2764 3168 2389 2441 1115	– – – – – –	55296 44352 50000 195300 22315	63. Углицки пехотен полк с. Пелишат (Плевенско) и вер. с. Згалево (Плевенско) По време на атаката на Плевен с. Брестовец (Плевенско) с. Штатли (неуст.), Шейновски укрепен лагер гр. Хасково и Германли (вер. дн. гр. Харманли)
1877 г. 20 авг. 21 авг. 22 авг. 30 авг. 31 окт. 1 ноября 2 ноября 26 дек. 27 дек. 28 дек.	64-й Казанский пех. п. } При взятіи Ловчи { Подъ Плевной На Зеленой горе Тамъ же Тамъ же У д. Кмытлы У д. Шейново У д. Шипка	2831 2811 2820 2757 2660 2658 2650 2483 2373 2313	– – – – – – – – – –	3523 1285 10158 24650 5442 9364 6472 4500 6567 33575	64. Казански пехотен полк } При превземането на Ловеч { гр. Плевен Зелените възвишения (Плевен) Също там Също там с.Химитли (с.Ясеново, Казантъшко) с. Шейново с. Шипка
1878 г. 14 янв.	65-й Московский пех. п. При Хаджи-Оглу-Базарджикъ	2409	–	12852	65. Московски пехотен полк гр. Пазарджик
1878 г. 14 янв.	66-й Бутырский пех. п. При Хаджи-Оглу-Базарджикъ	1893	–	2316	66. Бутирски пехотен полк гр. Пазарджик
1878 г. 14 янв.	67-й Тарутинский пех. п. При Хаджи-Оглу-Базарджикъ	2019	–	36846	67. Тарутински пехотен полк гр. Пазарджик
1878 г. 14 янв.	68-й Лейб-Бородинский пех. п. При Хаджи-Оглу-Базарджикъ	2520	–	4990	68. Лейб-Бородински пехотен полк гр. Пазарджик
1877 г. 10 июня	69-й Рязанский пех. п. На Гарвинскихъ высотахъ	900	–	15324	69. Рязански пехотен полк (неуст.)

1877 г. 10 юния	70-й Рязжскій пех. п. На Гарвинскихъ высотахъ	860	–	60230	70. Рязжки пехотен полк (В другите полкове на дивизията – Белевски и Тулски – няма разход на патрони)
1877 г. 30 окт. 8 ноебря съ 29 окт. по 16 дек. 1878 г. 5 февр. 9 февр.	93-й Иркутскій пех. п. На Шипкинскомъ перевале Тамъ же Въ перестрелкахъ При с. Алашино При с. Амуръ-Факи	1030 2600 – 300 1500	20600 41600 72723 3600 21000	– – – – –	93. Иркутски пехотен полк На Шипченския проход Също там В престрелки с. Алашино (неуст.) с. Амур-Факи (неуст.)
1877 г. 27 окт. 30 окт. 9 ноебря 13 ноебря 3 дек. 10 дек. 26 дек.	94-й Енисейскій пех. п. При обороне Шипкинскаго перевала При д. Козлыбекъ	1710 1585 693 660 580 550 349	27340 30080 24250 17590 10940 11385 8980	– – – – – – –	94. Енисейски пехотен полк При отбраната на Шипченския проход с. Козлубик (с. Сливовица, община Златарица)
1877 г. съ 7 ноебря по 18 дек.	95-й Красноярскій пех. п. На Шипкинскомъ перевале	1105	238695	–	95. Красноярски пехотен полк На Шипченския проход
1877 г. 17 ноебря съ 19 сент. по 8 ян. 1878 г.	96-й Омскій пех. п. Подъ Каларашемъ Въ перестрелкахъ	275 –	8800 13470	– –	96. Омски пехотен полк с. Калараш (неуст. – след Кесарево по посока с. Сливовица) В престрелки
1877 г. 2 сент. 9 сент. 24 ноебря	101-й Пермскій пех. п. При д. Осиково При д. Чаиркюй При д. Златорицы	1004 1085 2575	10440 55680 25955	– – –	101. Пермски пехотен полк с. Осиково (Поповско) с. Камен (с. Теодосиево, община Стражица) гр. Златарица
1877 г. 9 сент. 23 ноебря 25 дек.	102-й Вятскій пех. п. При д. Чаиркюй При д. Кадыкюй При д. Ахметли и Девичья Мо- гила	2750 326 2368	11500 918 74252	– – –	102. Вятски пехотен полк с. Камен (с. Теодосиево, община Стражица) гр. Стражица с. Константин (община Елена) и Девина могила (на изток от с. Кон- стантин – укрепление)

1877 г. 1 ноября 5 ноября 8 ноября 12 ноября 16 ноября 18 ноября 20 ноября 21 ноября 22 ноября 23 ноября 24 ноября	103-й Петрозаводский пех. п. При Кассабино	189 189 378 189 189 378 378 189 507 756 945	112 73 148 50 98 139 148 101 193 238 560	– – – – – – – – – – –	103. Петрозаводски пехотен полк с. Посабина (с. Посабина, община Попово)
	104-й Устюжский пех. п. При д. Кавачицы	163	2250	–	104. Устюжски пехотен полк с. Ковачица (с. Ковачевец, Поповско)
1877 г. 18 июля 30 авг. 31 авг. 31 окт. 27, 28 дек.	117-й Ярославский пех. п. Подъ Плевной Тамъ же У д. Радышевъ и Брестовиць На Зеленой горе У Шипки	2393 1437 2942 276 1979	– – – – –	55144 56064 242258 22154 244380	117. Ярославски пехотен полк гр. Плевен Също там с. Радишево и с. Брестовец (Плевенско) Зелените възвишения (Плевен) с. Шипка
1877 г. 18 июля 19 авг. 30 авг. 31 авг. 31 окт.	118-й Шуйский пех. п. Подъ Плевной Подъ д. Сгалунць Подъ Плевной Тамъ же На Зеленой Горе	2775 1390 1680 2001 2698	– – – – –	91000 14248 32180 19040 17000	118. Шуйски пехотен полк гр. Плевен вер. с. Згалево (Плевенско) гр. Плевен Също там Зелените възвишения
1877 г. 18 июля съ 1 сент. по 28 ноября 26 дек.	119-й Коломенский пех. п. Подъ Плевной При занятіи траншеи подъ Плев- ной Подъ д. Моглыхъ	2836 2887 1586	– – –	54644 153386 81183	119. Коломенски пехотен полк гр. Плевен При завземането на траншеи при Плевен с. Моглыхъ (вер. с. Могилата, дн. с. Голяма Брестница, община Яблани- ница, Ловешко)
1877 г. 18 июля въ сент., окт. и ноября	120. Серпуховский пех. п. Подъ Плевной Тамъ же, на сторожевой службе	2820 –	– –	42010 60040	120. Серпуховски пехотен полк гр. Плевен Също там на постова служба

1877 г. 7, 24 іюня 3 іюля 18 іюля 30 авг. 4, 10 сент. сь 10 сент. по 28 ноем. 19 дек.	121-й Пензенскій пех. п. У Турнь-Могурелли При Никополе Подъ Плевной Тамъ же Тамъ же Тамъ же Подъ Богоровымъ	2548 2673 2051 2029 1985 2275 1283	– – – – – – –	8000 7000 69580 2060 1300 10000 25000	121. Пензенски пехотен полк гр. Турну Мъгуреле, Румъния гр. Никопол гр. Плевен Също там Също там Също там вер. с. Горни и Долни Богров (Софийско) гр. Самоков
20 дек. 1878 г. 4 янв. 5 янв. 16 мая	При Самокове Подъ Филиппополемъ Тамъ же При с. Дряново При с. Эрkipри Въ Родопскихъ горахъ	1221 1133 1097 528 635 1128	– – – – – –	4000 11000 20000 12015 10885 6900	гр. Пловдив Също там с. Дряново (Пловдивско) с. Мостово (Асеновградско) Планината Родопи
1877 г. 6 іюня 3 іюля 18, 19 іюля сь 30 авг. по 28 ноября 19, 20 дек. 1878 г. 4, 5, янв.	122-й Тамбовскій пех. п. При д. Фламунда При Никополе При Плевне При обложеніи Плевны При Богорове Подъ Филиппополемъ Въ Родопскихъ горахъ	168 1615 1440 1686 834 1535 1120	– – – – – – –	530 37200 4032 35424 39226 35316 39072	122. Тамбовски пехотен полк с. Фламунда (Румъния) гр. Никопол гр. Плевен При обсадата на Плевен вер. с. Горни и Долни Богров (Софийско) гр. Пловдив Планината Родопи
1877 г. 3 іюля 18 іюль 28 дек. 1878 г. 3 янв. 4, 5 янв.	123-й Козловскій пех. п. При Никополе Подъ Плевной У Самокова и д. Новое Село Подъ Кидыкіой Близъ Филиппополя	2622 2421 1998 1885 1822	– – – – –	86400 56448 105900 7091 31160	123. Козловски пехотен полк гр. Никопол гр. Плевен гр. Самоков и с. Ново село (Само- ковско) вер. с. Кадиево (Пловдивско) гр. Пловдив
1877 г. 30 авг. 1878 г. февр.	124-й Воронежскій пех. п. При атаке Радзишева У Джумая	2157 170	– –	40320 680	124. Воронежски пехотен полк с. Радишево (Плевенско) гр. Благоевград
1877 г. сь 29 мая по 28 іюня 18 іюля 17–24 авг. 9 сент. 28 ноября	125-й Курскій пех. п. У г. Ольтеницы Подъ Плевной У Браhници У д. Чаиркiой У Кассаbно	– 2873 – 2545 319	– – – – –	309 175251 13440 65552 19740	125. Курски пехотен полк гр. Олтеница, Румъния гр. Плевен вер. с. Баховица (Плевенско) с. Камен (Теодосиево, общ. Стражица) с. Посабина (Поповско)

1877 г. съ 9 мая по 6 іюня 12–23 іюня 18 іюля 31 авг. 9 сент.	126-й Рылскій пех. п. У Ольтеницы У Парапанъ Подъ Плевной У Водницы У с. Чаиркiой	– – 2226 717 2504	– – – – –	2200 2702 84600 37316 57600	126. Рилски пехотен полк гр. Олтеница, Румъния Парапан, Румъния гр. Плевен с. Водица (Поповско) с. Камен (с. Теодосиево, общ. Стра- жица)
1877 г. 18 іюля	127-й Путивльскій пех. п. У Ольтеницы. При охране леваго берега Дуная въ теченіе 8 месяцевъ	180 –	– –	1260 196	127. Путивльски пехотен полк гр. Олтеница, Румъния По време на охраната на левия бряг на р. Дунав в течение на 8 месеца
1877 г. 10 окт. 13 окт. съ 2 ноября по 1 дек.	128-й Староосколскій пех. п. У Журжева У д. Ойнакулъ Тамъ же	134 40 –	– – –	1444 192 504	128. Староосколски пехотен полк гр. Гюргево (Румъния) с. Ойнакул (Румъния) Също там
1877 г. 24 авг. 12 окт. 14 ноября	129-й Бессарабскій пех. п. Подъ Яблoво Подъ Трестеникомъ Тамъ же	2553 2507 2393	– – –	72200 6684 27340	129. Бессарабски пехотен полк Яблoво (вер. с. Горно Абланово, Русенско) с. Тръстеник (Русенско) Също там
1877 г. 7 іюля 24 авг. 9 окт. 12 окт.	130-й. Херсонскій пех. п. На р. Ломе При Кацелево и Облаве При Іованъ-Чифликъ Тамъ же	164 2630 2414 2181	– – – –	1968 34190 26554 32715	130. Херсонски пехотен полк На река Лом При с. Кацелево (Русенско) и Обла- ва (неуст., вер. позиция) При с. Иваново (Русенско) Също там
1877 г. 29 іюня 9 іюля 24 авг. 9 окт. 30 ноября	131-й Тираспольскій пех. п. Близъ Огулярь У Кадыкiой При Облаве При Іованъ-Чифликъ При Трестенике	1569 775 2408 388 2325	– – – – –	614 60 14590 1260 21800	131. Тирасполски пехотен полк Близо до Огулярь (вер. с. Здравец, Търговищко) с. Щръклево (Русенско) Облава (неуст., вер. позиция) ¹⁴ . с. Иваново (Русенско) с. Тръстеник (Русенско)
1877 г. 9 іюля 24 авг. 12 окт. 30 ноября	132-й Бендерскій пех. п. У Кадыкiой При Кацелево При Чифлике При Трестенике	920 1836 2686 2798	– – – –	2630 58316 4432 21800	132. Бендерски пехотен полк с. Щръклево (Русенско) с. Кацелево (Русенско) вер. с. Иваново (Русенско) с. Тръстеник (Русенско)

1877 г. 14 іюля 27, 28 іюля 10 авг. 7 ноября	137-й Нежинскій пех. п. При Езерджи Тамъ же При д. Ниссово При д. Котево	2527 1121 840 466	– – – –	17690 2242 2520 5592	137. Нежински пехотен полк с. Езерче (Разградско) Също там с. Нисово (Русенско) вер. с. Кошов (Русенско)
1877 г. 14 іюля 11 авг. 24 дек.	138-й Болховски пех. п. При Езерджи При д. Аясляръ У Соленикъ	866 1000 100	– – –	26000 15700 200	138. Болховски пехотен полк (Волховски) с. Езерче (Разградско) с. Светлен (Поповско) с. Соленик (вер. с. Сваленик, Русенско)
1877 г. 6–11 авг. 18 авг. 30 ноября	139-й Моршанскій пех. п. При д. Башилияръ При д. Карахасанкой При д. Трестеникъ	1052 1070 2138	– – –	6316 21404 21384	139. Моршански пехотен полк с. Дриново (бивше с. Бахшишлар, Поповско) с. Зараево (Поповско) с. Тръстеник (Русенско)
1877 г. 18 авг. 5 ноября 30 ноября 23 дек. 27 дек.	140-й Зарайскій пех. п. При д. Карахасанкой При д. Царевца При д. Трестеникъ При д. Амуркой При д. Костанца	2693 1300 1613 950 1239	– – – – –	253200 1300 59700 2850 11150	140. Зарайски пехотен полк с. Зараево (Поповско) вер. с. Царевец (община Омуртаг) с. Славяново (Поповско) с. Амуркой (вер. с. Омур бей, дн. с. Захари Стояново, Поповско) вер. с. Костанденец (Цар Калоян, община Хлебарово, Разградско)
1877 г.	9-й стр. батальонъ Подъ Ловчей Подъ Плевной При осаде Плевны и взятіи Зеленой горы При Шеново	615 673 – –	16000 35000 81740 60000	– – – –	9. Стрелкови батальон гр. Ловеч гр. Плевен При обсадата на Плевен и завземането на Зелените възвишения с. Шейново (Казанлъшко)
1877 г. 30, 31 авг.	10-й стр. батальонъ Подъ Ловчей Подъ Плевной При осаде Плевны и взятіи Зеленой горы На Трояновомъ перевале	675 663 – –	50000 67000 46000 22220	– – – –	10. Стрелкови батальон гр. Ловеч гр. Плевен При обсадата на Плевен Троянския проход

1877 г. 30, 31 авг.	11-й стр. батальонъ Подъ Ловчей Подъ Плевной При осаде Плевны и взятіи Зеленой горы При д. Шейново При г. Германлы	703 310 – 800 –	16874 29693 24000 69000 36000	– – – – –	11. Стрелкови батальон гр. Ловеч гр. Плевен При обсадата на Плевен с. Шейново (Казанлъшко) с. Германли (неуст., вер. с. Джуранли, дн. Калитиново)
1877 г. 30, 31 авг.	12-й стр. батальонъ Подъ Ловчей Подъ Плевной При осаде Плевны и взятіи Зеленой горы	636 401 –	13350 16655 64489	– – –	12. Стрелкови батальон гр. Ловеч гр. Плевен При обсадата на Плевен и превземането на Зелените възвишения
1877 г. 2 юля 4 юля 6 юля 19 юля 11, 12, 13 авг. 1 4 авг. 25 ноября 27, 28 дек.	13-й стр. батальонъ У д. Хаинкой У д. Уфлани На Шипкинскомъ перевале При д. Джуранлы На Шипкинскомъ перевале На Лысой горе На Яковицкой позициі При атаке лагеря у Шипки	171 648 570 534 531 118 330 532	120 5200 30000 20000 55000 5000 1000 55000	– – – – – – – –	13. Стрелкови батальон гр. Гурково (проход Хаинбоаз) с. Уфлани (с. Ветрен, Казанлъшко, още с. Лаханлии) Шипченския проход с. Калитиново (Старозагорско) Шипченския проход Лиса планина (позициите на вр. Шипка) Яковицка позиция (вер. до с. Яковци, Великотърновско) При атаката на лагера при с. Шипка (Казанлъшко)
	14-й стр. батальонъ За всю кампанію	–	81291	–	14. Стрелкови батальон За цялата война
1877 г. 10 юля 15 юля 4 юля 6 юля 19 юля 11, 14 авг. 5 сент. съ 11 авг. по 11 сент. 25 ноября 27, 28 дек.	15-й стр. батальонъ При д. Парапане При переправе черезъ Дунай При д. Уфлани При атаке Шипки При д. Джуранлы На Шипкинскомъ перевале Тамъ же Тамъ же При д. Яковцы При Шипке	146 795 696 736 474 555 516 – 602 341	1320 3180 12520 22830 23700 35000 16000 28680 4220 30700	– – – – – – – – – –	15. Стрелкови батальон с. Парапан (Румъния) При форсирането на р. Дунав с. Уфлани (с. Ветрен, Казанлъшко) При атаката на Шипка с. Калитиново (Старозагорско) На Шипченския проход Също там Също там с. Яковци (Великотърновско) с. Шипка (Казанлъшко)

1877 г. 15 юния 2 юлия	16-й стр. батальонъ При переправе черезъ Дунай При д. Уханкой	682 727	340 160	–	16 Стрелкови батальон При форсирането на р. Дунав с. Уханкой (неуст., вер. Хаинкой, гр. Гурково)
4 юлия	При д. Уфлани	692	845	–	с. Уфлани (с. Ветрен, Казанлъшко) гр. Казанлък
5 юлия	У Казанлыка	698	4245	–	гр. Нова Загора
18 юлия	При г. Ени-Загра	698	5250	–	На Шипченския проход
11–14 авг. и до 1 ноября	На Шипкинскомъ перевале	–590	59600	–	с. Шипка
27, 28 дек.	При Шипке		13000	–	
съ 11 юния 1877 г. по 1 января 1878 г.	7-й пластунскій бат. Кубанскаго войска За вся кампанію	–	19240	–	7. пластунски батальон на Кубанската казашка войска За цялата война
1877 г. съ 28 авг. по 28 ноября	3-й сап. батальонъ При обложениі Плевны и на Зеленой горе	570	–	46348	3. сапъорен батальон При обсадата на Плевен и на Зелените възвишения (Плевен)
1877 г.	4-й сап. батальонъ При обложениі Плевны	612	–	25732	4. сапъорен батальон При обсадата на Плевен
1877 г. 28 дек.	5-й сап. батальонъ При Шипке	204	–	1485	5. сапъорен батальон с. Шипка
1877 г. 14, 15 юния 9–15 авг.	7-й сап. батальонъ У Зимницы На горе Св. Николая	838 20	– –	58 2400	7. сапъорен батальон гр. Зимнич (Румъния) Врѣх „Св. Никола“ (до вр. „Шипка“) ¹⁵ с. Мечка и с. Пиргово (Русенско)
30 ноября	При Мечке и Пиргосе	802	–	1100	
1877 г. 28 ноября	3-й понтонный батальонъ При обложениі Плевны	266	–	4060	3. понтонен батальон При обсадата на Плевен
1877 г. 14, 15 юния	4-й понтонный батальонъ гр. Зимнич (Румъния)	268	2600	2460	4. понтонен батальон гр. Зимнич (Румъния)

II. КАВАЛЕРИЯ

1) Драгунски, улански и хусарски полкове

Годъ, месяць, число	Название части и место сражения	Бердана или Крынка Винтовокъ	Патроновъ		Название на частта, населено място и местност на сражения, боеве, битки
			Бердана	Крынка	
1877 г.	Л.-гв. Конно-Гренадерскій п.				Лейб-гвардейски Конно-гренадирски полк
28 окт.	Подъ г. Вратцы	448	10458	-	гр. Враца
10 ноябрь	Подъ д. Новочино	448	5478	-	с. Новачене (Ботевградско)
18 дек.	У Арабъ-Конака	334	4992	-	проход Арабаконак
1878 г.					
3 янв.	При Доганчеве	276	3120	-	вер. с. Доганово (Елин Пелинско)
5 янв.	У Дербента	180	1456	-	Дербент (кв. Дебър на гр. Първомай, Пловдивско)
18 янв.	У Азбоа	180	1040	-	Азбоа (неуст.)
	Л.-гв. Уланскій п.				Лейб-гвардейски Улански полк
1877 г.					
12 окт.	Подъ Горнымъ Дубнякомъ	214	1284	-	с. Горни Дъбник
13, 14 окт.	Подъ Телишемъ	112	448	-	с. Телиш
16 окт.	Тамъ же	249	1743	-	Също там
13-16 ноябрь	Подъ Орханіе	203	1218	-	гр. Ботевград
17 ноябрь	Подъ Баженицею и Орханіе	112	448	-	с. Боженица (Ботевградско) и гр. Ботевград
18 ноябрь	Между Орханіе и Врачеши	128	384	-	Между гр. Ботевград и с. Врачеш (Софийско)
20 ноябрь	Подъ Чурікомъ	56	168	-	с. Чурек (Софийско)
24-28 ноябрь	Тамъ же	112	672	-	Също там
3 дек.		120	840	-	
4, 5, 6, дек.		100	300	-	
7-10 дек.		112	560	-	
12 дек.		57	114	-	
13-17 дек.	Подъ Арабъ-Конакомъ	214	1284	-	Проход Арабаконак
18 дек.	Подъ Ташкесеномъ	112	784	-	с. Саранци (Софийско)
19 дек.	Тамъ же	228	912	-	Също там
21, 22 дек.	При д. Самокове	112	336	-	гр. Самоков
25 дек.	Подъ Малымъ Кутрашемъ	48	288	-	с. Кутрахци (дн. с. Пауново, Софийско, община Ихтиман)
26 дек.	Подъ Ихтиманомъ	112	448	-	гр. Ихтиман
27, 28 дек.	Подъ Татаръ-Базарджикомъ	56	224	-	гр. Пазарджик
1878 г.					
3 янв.	Подъ Филиппополемъ	116	580	-	гр. Пловдив

4 янв.	Подъ д. Дуанжай и Чурланомъ	112	560	–	с. Дуванджии (с. Чалькови, Пловдивско) и гр. Чирпан
5 янв.	При д. Дербентъ	32	160	–	кв. Дебър на гр. Първомай
6 янв.	У д. Косманъ	20	160	–	вер. с. Каснаково (Хасковско)
7, 8 янв.	Подъ Хаскюсемъ	136	680	–	гр. Хасково
Л.-гв. Драгунскій п.					Лейб-гвардейски Драгунски полк
1877 г.					
12–16 окт.	У Ракиты	512	2560	–	с. Ракита (Плевенско)
21 окт.	У Джурилова	224	1120	–	с. Джурилово (община Бяла Слатина) гр. Враца
28 окт.	У г. Вратца	336	4032	–	Ботевградска теснина (вер. към
30 окт.	Въ Орханійскомъ ущелье	96	960	–	Берковица) гр. Берковица
3, 6 ноября	У Берковца	228	1728	–	с. Новачене (Софийско)
10 ноября	Подъ Новочиномъ	100	3500	–	с. Литаково (Софийско)
съ 17 ноября по 13 дек.	У д. Лютикова	280	1680	–	с. Горни Богров (Софийско)
18 дек.	При д. Бугорове	72	1440	–	с. Долно Камарци (Софийско)
19 дек.	При д. Дальные Комарцы	72	1227	–	В авангардни схватки
съ 21 дек. по 2 янв. 1878 г.	Въ авангардныхъ делахъ	280	2800	–	
2, 3 янв.	Подъ Филиппополемъ	210	1800	–	гр. Пловдив
6 янв.	У д. Семидже	80	800	–	с. Семихча (дн. с. Клокотница, Хасковско)
Л.-гв. Гусарскій Его Величества п.					Лейб-гвардейски Хусарски на Негово Величество полк
1877 г.					
12 окт.	Подъ Телишемъ	240	3084	–	с. Телиш (Плевенско)
16 окт.	Тамъ же	120	1063	–	Също там
13 ноября	У г. Орханіе	144	980	–	гр. Ботевград
15 ноября	Тамъ же	48	824	–	Също там
16 ноября	У д. Врачешъ	140	369	–	с. Врачеш (Софийско)
18 ноября	У д. Лютиково	80	264	–	с. Литаково (Софийско)
30 ноября	У д. Чурьякъ	23	346	–	с. Чурек (Софийско)
2 дек.	} Тамъ же }	13	396	–	} Също там }
4 дек.		12	442	–	
6 дек.		23	581	–	
8 дек.		24	850	–	
10 дек.		24	888	–	
12 дек.		22	236	–	
18 дек.	У Бугорово	52	1099	–	с. Горни Богров (Софийско)
18 дек.	Тамъ-же	14	280	–	Също там
19 дек.	На Ташлинской позициі	156	1024	–	На позицията при с. Саранци (Софийско)
19 дек.	Въ Софійской долине	52	988	–	В Софийската котловина
30 дек.	При д. Баня и Бытова	14	527	–	с. Баня (Панагюрско) и с. Бъта (Пазарджишко)
31 дек.	У д. Поповицы	48	156	–	с. Поповица (Пловдивско)

1878 г. 1 янв.	Уд. Кунаря	48	322	-	с. Койнаре (вер. дн. гр. Съединение, Пловдивско)
	Уд. Строево	88	2716	-	с. Строево (Пловдивско)
2 янв.	Подъ Филиппополемъ	160	640	-	гр. Пловдив
4 янв.	У Семеджи	160	225	-	с. Семихча (дн. с. Клокотница, Хасковско)
6 янв.	В мелкихъ делахъ	-	204	-	В кратки схватки
Л.-гв. Уланскій Его Величества п.					Лейб-гвардейски Улански на Негово Величество полк
1877 г.					
11 окт.	На р. Видъ	65	210	-	р. Вит
19 окт.	При д. Блажицы	23	233	-	с. Блажицы (неуст.)
27 окт.	При д. Мраморени и Тишивицы	217	2650	-	с. Мраморен и с. Тишевица (Плевенско)
28 окт.	При г. Врацѣ	112	3100	-	гр. Враца
29 окт.	Уд. Хаджиларъ-Махоме	112	1700	-	Хаджийска махала (до гр. Вършец)
3 ноември	У Берковица	112	3308	-	гр. Берковица
22 дек.	При Чердакли	84	2840	-	вер. чифлик Чардаклия (дн. дворец Враня и околността)
24 дек.	У Самокова	84	2860	-	гр. Самоков
26 дек.	При г. Ихтимане	60	1050	-	гр. Ихтиман
27 дек.	При г. Бани	52	956	-	вер. гр. Долна баня (Софийско)
30 дек.	При Старомбея	40	890	-	с. Саранбей (дн. гр. Септември, Пазарджишко)
31 дек.	При д. Батумъ			-	с. Баткун (Пазарджишко)
1878 г.		102	1960		
1 ян.	При г. Татаръ-Базарджикъ			-	гр. Пазарджик
		106	1980		
Л.-гв. Гродненскій гус. п.					Лейб-гвардейски Гродненски хусарски полк
1877 г.					
6 окт.	При д. Крушевицы	64	640	-	с. Крушовица (община Долни Дъбник)
17-20 дек.	Подъ Азатоковымъ	128	468	-	Азатокови (неуст.)
22 дек.	Уд. Чердакли	64	1088	-	чифлик Чардаклия (дн. дворец Враня)
26 дек.	При Ихтимане	128	3584	-	гр. Ихтиман
31 дек.	При Бани	128	1792	-	вер. гр. Долна баня (Софийско)
	Въ разныхъ стьчкахъ	-	6273	-	В различни стълкновения
1-й Л.-драг. Московскій п.					1. Лейб-драгунски Московски полк
1878 г.					
3 янв.	При Семенли-Търново	296	7048	-	Търново Сеймен (дн. гр. Симеоновград)
4 янв.	При Германлы	154	5374	-	вер. дн. гр. Харманли
6 янв.	При д. Мустафа-Паша	147	4996	-	гр. Свиленград
8 янв.	При Адрианополѣ	317	216	-	гр. Одрин (дн. в Турция)
21 янв.	При Чорлу	136	3565	-	гр. Чорлу (дн. в Турция)
	В разныхъ стьчкахъ	-	3613	-	В различни стълкновения

1877 г. 9–21 окт. от 22 окт. до 2 ноября 2–15 ноября съ 27 дек. по 18 янв. 1878 г. 17 янв.	1-й ул. Петербургскій п. На постахъ леваго берега Дуная Тамъ же Тамъ же Отъ Шипкинскаго перевала до Чорлу При Чорлу	30 – 30 60 260 60	600 – 150 600 4050 1800	– – – – – –	1. улански Петербургски полк На постовете на левия бряг на Дунав Също там Също там От Шипченския проход до Чорлу (дн. в Турция) гр. Чорлу (дн. в. Турция)
1877 г. 2 ноября 3 ноября 14 ноября 17 ноября 22 ноября 1 дек. 5 дек. 28 дек. 31 дек.	1-й гус. Сумскій п. У Силистрии	56 56 56 172 56 56 56 24	26 10 200 1214 40 300 25 10 48	– – – – – – – – –	1. хусарски Сумски полк гр. Силистра
1877 г. 9 авг. 20–30 авг. 30 авг. 6–19 авг. 19 септ. 22–30 септ. 12–19 окт. 13 ноября. 15 ноября. 14 дек. 14 дек. 21 дек. 27 дек. 1878 г. 3–5 янв.	4-й драг. Екатеринославскій п. За р. Видъ На Плевно-Ловчанскомъ шоссе Подъ Плевной На рекогносцировкахъ Горнаго Дубняка, Телиша и Софійскаго шоссе У д. Дольній Митрополь На Софійскомъ шоссе Подъ Горнымъ Дубнькомъ Подъ Этрополемъ При Горномъ Вратели У д. Дуново У д. Мирково У д. Лажени Подъ д. Царево При Филиппополе, Карагаче и разбитии Сулеймана-Паши	214 212 151 240 121 240 215 86 90 96 92 80 81 34	1625 1139 2127 1458 1573 1202 2364 3903 1529 1738 1476 1914 1057 1769	– – – – – – – – – – – – – –	4. драгунски Екатеринославски полк оттатък р. Вит На пътя Плевен – Ловеч гр. Плевен На рекогносцировки към с. Горни Дъбник, с. Телиш (Плевенско) и пътя към София гр. Долна Митрополия (Плевенско) На пътя към София с. Горни Дъбник (Плевенско) гр. Етрополе Горно Вратели (вер. връх Бръш- ляновец, Етрополска планина) с. Буново (Софийско) с. Мирково (Софийско) вер. с. Антон (Софийско) с. Царево (вер. с. Царацово, Пловдивско) гр. Пловдив, с. Брестник (Пловдивско) и разбиването на Сюлейман паша
1877 г. 26 юля	4-й ул. Харьковскій п. Подъ Боготомъ	100	600	–	4. улански Харьковски полк с. Бохот (Плевенско)

10 авг.	Подъ Семереть Трестеникъ	140	2420	–	с. Тръстеник (Плевенско)
19 авг.	Подъ Пелишатомъ	120	1200	–	с. Пелишат (Плевенско)
12 окт.	Подъ Долнымъ Дубнякомъ	156	800	–	гр. Долни Дъбник (Плевенско)
22, 23 окт.	На Ловчинскомъ шоссе	96	650	–	На пътя за Ловеч
7 ноември	Подъ г. Рахово	92	730	–	гр. Оряхово
18, 19, 21 ноември	Подъ Кутлевицею	88	1400	–	гр. Кутловица, дн. гр. Монтана
4 дек.	Подъ Берковицею	30	240	–	гр. Берковица
4 дек.	Въ проходе Клисуреку	45	360	–	по името на с. Клисуря (Берковско) прохода Петрохан
12, 14, 17 дек.	Подъ Кюстендилемъ	125	4156	–	гр. Кюстендил
4-й гус. Мариупольскій п.					
1877 г.					4. хусарски Мариуполски полк
5, 8 авг.	У д. Гривицы	195	2887	–	с. Гривица (Плевенско)
19 авг.	Подъ Сгалунцей	235	1880	–	с. Згалево (Плевенско)
8, 10 септ.	Подъ Телишемъ	342	9592	–	с. Телиш (Плевенско)
28 дек.	Подъ д. Ренина	50	1012	–	неуст. (с. Ренина)
1878 г.					
11, 12 февр.	При взятии г. Джумаей	255	6130	–	гр. Горна Джумая (дн. гр. Благоевград)
7-й драг. Кинбурнскій п.					
съ 1 септ.	Подъ г. Хаджи-Оглу-				гр. Добрич
1877 г. по	Базарджикомъ	600	–	115	
19 янв. 1878 г.					
7-й гус. Белорусскій п.					
1877 г.					7. хусарски Белоруски полк
11 ноември	Подъ Хаджи-Оглу-				гр. Добрич
	Базарджикомъ	264	231	–	
1878 г.					
14 янв.	Тамъ же	–	278	–	Също там
8-й драг. Астраханскій п.					
1877 г.					8. драгунски Астрахански полк
25 юния	При Търново	432	–	864	гр. Велико Търново
28 юния	При д. Кадикиой	46	–	138	гр. Стражица (Великотърновско)
4 юлия	При д. Уфлани	210	–	2520	с. Уфлани (с. Ветрен – между гр. Гурково и гр. Мъглиж)
5 юлия	При д. Шипка	38	–	144	с. Шипка (Казанлъшко)
19 юлия	При д. Джуранлы	204	–	1020	с. Калитиново (Старозагорско)
28 авг.	При Долномъ Дубняке	80	–	3200	гр. Долни Дъбник (Плевенско)
съ 28 ноември по 16 дек.	Подъ д. Чурияке	96	3840	–	с. Чурек (Софийско)
17 дек.	Подъ д. Ени-Ханъ	96	576	–	с. Нови хан (Софийско)
19–25 дек.	Тамъ же	60	1740	–	Също там
24 дек.	Подъ г. Вакарель	72	2448	–	с. Вакарел (Софийско)
26 дек.	Под Ихтиманомъ	135	1350	–	гр. Ихтиман
27 дек.	Подъ Капиджикъ	44	924	–	вер. с. Капуджик (с. Горна Василица, Софийско)

31 дек. 1878 г. 5 янв.	Подъ Селичено Подъ д. Карагачъ Въ мелькихъ перстрелкахъ за всю кампанію	112 42 –	336 420 1066	– – 1554	с. Селичено (вер. с. Семчиново, Пловдивско) с. Брестник (Пловдивско) В различни престрелки за цялата война
1877 г. 29 юния	8-й ул. Вознесенскій п. Подъ Чаиркѳіюй				8. улански Възнесенски полк с. Камен (Теодосиево, община Стражица)
5 юля	Подъ Хайдаркѳіюй	48	42	–	с. Кардам (Поповско)
11 юля	Подъ д. Писанцы	256	648	–	с. Писанец (Русенско)
20–27 юля	Уд. Папкѳіюй	64	818	–	гр. Попово
съ 27 юля по 4 авг.	Уд. Султанкѳіюй	64	1121	–	с. Султан (бивше с. Невски слято с гр. Попово)
4–19 авг.	Уд. Хайдаркѳіюй	94	1719	–	с. Кардам (Поповско)
19–26 авг.	Уд. Папкѳіюй	64	497	–	гр. Попово
22 септ.	Уд. Соленикъ	128	101	–	с. Соленик (вер. с. Сваленик, Русенско)
8 окт.	Уд. Огорчино	80	80	–	с. Огорчино (вер. с. Гърчиново, Поповско)
22 ноября	Уд. Ковачица	80	71	–	с. Ковачица (с. Ковачевец, Поповско)
25–29 ноябр.	Тамъ же	4	206	–	Също там
23–30 дек.	Уд. Папкѳіюй и Галово	32	120	–	гр. Попово и вер. с. Гагово (Поповско)
1877 г. 5 юля	8-й гус. Лубенскій п. При с. Хандаркѳіюй				8. хусарски Лубенски полк с. Кардам (Поповско)
13 юля	Тамъ же	30	100	–	Също там
31 юля	При д. Садино	16	200	–	с. Садина (Поповско)
18 авг.	При д. Карахасанкѳіюй	56	400	–	с. Зараево (Поповско)
16–26 септ.	При Баничко и Синапкѳіюй	224	1790	–	с. Баниска (Русенско) и с. Помен (Русенско)
28 септ.	При д. Кацелево	50	280	–	с. Кацелево (Русенско)
5 окт.	При д. Серовце	34	50	–	вер. с. Церовец (до с. Сваленик, Русенско)
12 окт.	При д. Носово	50	100	–	с. Нисово (Русенско)
3 ноября	При д. Кацелево	128	4500	–	с. Кацелево (Търговищко)
13 ноября	При д. Опаки	30	100	–	гр. Опака (Поповско)
20 ноября	Уд. Серовце	60	200	–	вер. с. Церовец (Русенско)
28 ноября	При д. Касабино	200	6000	–	с. Посабина (Поповско)
23 дек.	При д. Черешепиръ	50	150	–	с. Черешепир (неуст.)
1877 г. 25 юния	9-й драг. Казанскій п. При Тырнове При Кадкѳіюй Чабаны				9. драгунски Казански полк гр. Велико Търново
3 юля	При с. Твердицы При с. Уфитомъ и г. Казанлыке	260 60 104 258	– – – –	8000 580 829 3669	гр. Стражица (Великотърновско) гр. Твърдица вер. с. Уфлани – с. Ветрен и гр. Казанлък

15 юля	При Ески-Загре	142	–	617	гр. Стара Загора
24 юля	При Казанлъке	82	–	436	гр. Казанлък
17–19 юля	При Ески-Загре	288	–	9119	гр. Стара Загора
27, 28 авг.	При Дольнемъ Дубняке	160	–	1328	гр. Долни Дъбник (Плевенско)
10 септ.	Тамъ же	104	–	600	Също там
12 окт.	При с. Крутевацей и Горнымъ Дубнякъ	140	–	2095	вер. с. Крушовица (Плевенско) и с. Горни Дъбник (Плевенско)
27 окт.	Тамъ же	138	–	3746	Също там
27 окт.	При с. Луненъ	102	–	132	вер. с. Лопян (Софийско)
31 окт.	При Этрополе	78	–	1640	гр. Этрополе
1878 г.					
5, 6 янв.	Подъ Филиппополемъ	128	–	1696	гр. Пловдив
7 янв.	При с. Команджиляръ	208	–	5410	с. Команджиляр (неуст.)
11, 16 янв.	При с. Команджиляръ и Кумъ Али-Лере	122	–	4552	с. Команджиляр и Кум Али (неуст. или с. Пясьчево, Харманлийско)
9-й ул. Бугскій п.				9. улански Бугски полк	
1877 г.					
3, 4 юля	При Никополе	154	5300	–	гр. Никопол
27 авг.	При Плевне	180	7200	–	гр. Плевен
	Тамъ же въ разное время	345	5660	–	Също там по различно време
1878 г.					
съ 5 апр. по 1 юля	Подъ Филиппополемъ Въ Родопскихъ горахъ	173	6500	–	гр. Пловдив
		–	5300	–	В планината Родопи
9-й гус. Киевскій п.				9. Хусарски Киевски полк	
1877 г.					
5 юля	При Казанлъке	50	146	–	гр. Казанлък
17–19 юля	При Ески-Загре	196	506	–	гр. Стара Загора
12 септ.	При Дольнемъ Дубняке	224	1003	–	гр. Долни Дъбник
16 окт.	Тамъ же	224	1820	–	Също там
	При Плевне въ разное время	118	432	–	При Плевен по различно време
1878 г.					
9, 11 янв.	При с. Крышнокой	112	2438	–	(неуст.)
2–5 апр.	Въ Родопскихъ горахъ	112	1208	–	В планината Родопи
11-й драг. Рижскій п.				11. драгунски Рижки полк	
1877 г.				3868	
18 юля	У Плевны	644	–	272	гр. Плевен
7 септ.	У с. Ириклеръ	34	–	3116	с. Юруклер (дн. с. Николаево, северно от гр. Стражица)
9 септ.	У с. Чаиркой	519	–	100	с. Камен (с. Теодосиево, община Стражица)
13 септ.	У с. Караганъ	64	–	1100	с. Караган (вер. с. Карагач, дн. с. Славяново, Поповско)
8 ноября	У с. Амуркой	220	–	4802	вер. с. Балджи Омур (дн. с. Медовина, Поповско)
22 ноября	Тамъ же	480	–	192	Също там

23 ноември	У с. Касабино	206	–		с. Посабина (Поповско)
24 ноември	У с. Садкѳой	64	–	200	вер. с. Сеид (с. Сеячи, присъединено към гр. Попово)
14 дек.	У с. Чабанкѳой	200	–	1248	вер. с. Горни Чобанкѳой (Поповско, изселено 1887 г.)
27 дек. 1878 г.	У д. Курудь-Джирень	156	–	691	с. Ново Градище (община Стражица, Великотърновско)
15, 16 янв. сь 19 септ. 1877 г. по 9 янв. 1878 г.	У Разграда Вь рекогносцировкахъ и разь-ездахъ	552	–	4278	гр. Разград При рекогносцировки и в разезди
	11-й ул. Чугуевскій				11. улански Чугуевски полк
1877 г.					
16 юлия	У с. Радишево	–	17	–	с. Радишево (Плевенско)
18 юлия	У Плевны	127	156	–	гр. Плевен
9 септ.	У с. Чаиркѳой	64	1526	–	с. Камен (с. Теодосиево, община Стражица)
5 окт.	У с. Гагово	16	163	–	с. Гагово (Поповско)
21 окт.	У с. Пономарцы и Папкѳой	61	133	–	с. Паламарца (Поповско) и гр. Попово
29 окт.	У с. Пономарцы	130	965	–	с. Паламарца (Поповско)
1 ноември	Тамъ же	294	1220	–	Сьщо там
13 ноември	У с. Коватицы	182	1402	–	с. Ковачевец (Поповско)
23 ноември	} Тамъ же }	64	1430	–	} Сьщо там }
12 дек. 1878 г.		188	339	–	
22 янв.		127	560	–	
	11-й гус. Изюмскій п.				11. хусарски Изюмски полк
	За всю кампанію	–	4902	–	За цялата война
	12-й драг. Стародубовскій п.				12. драгунски Стародубовски полк
1877 г.					
25 юния	У Дольняго Монастыря	128	2170	–	с. Долна Манастирица (гр. Борово, Русенско) ¹⁶
26 юния	Подь Обретеникомъ	266	2338	–	с. Обретеник (Русенско)
1 юлия	У Рущука	133	367	–	гр. Русе
7 юлия	У с. Чифликъ	183	3672	–	вер. с. Иваново (Йован Чифлик)
10 юлия	У Рущука	81	165	–	гр. Русе
15 юлия	При с. Кадыкѳой	248	796	–	с. Щръклево (Русенско)
12 авг.	У Разграда	97	340	–	гр. Разград
18 авг.	У с. Пизанецъ	81	260	–	с. Писанец (Русенско)
23 авг.	У с. Кацелево и Церковцы	200	7042	–	с. Кацелево и с. Церовец (Русенско)
24 авг.	У с. Кацелево и Облава	283	4561	–	с. Кацелево и Облавската позиция
9 септ.	У с. Пиргосъ	84	372	–	с. Пиргово (Русенско)
12 септ.	} Тамъ же }	132	693	–	} Сьщо там }
18 септ.		177	1126	–	
30 септ.		91	450	–	

12 окт.	У с. Дулапу	357		1120	с. Долапите (присъединено към гр. Русе)
5 ноември	У д. Бессарбово				с. Бессарбово (Русенско)
7 ноември	Подъ Пиргосомъ	396	–	1300	с. Пиргово (Русенско)
14 ноември	У с. Трестеника и Мечки	287	–	2120	с. Тръстеник и с. Мечка (Русенско)
30 ноември	Подъ Мечкой	436	–	3267	с. Мечка (Русенско)
		452	–	1180	
12-й ул. Белгородскій п.					
1877 г.					12. улански Белгородски полк
26 юни	у д. Абланово-Яни	15	40	–	с. Горно Абланово (Русенско)
10 юни	Подъ Рущукомъ	14	70	–	гр. Русе
14 юли	Тамъ же	12	120	–	Също там
20 юли	Подъ Бузинымъ	12	26	–	с. Бъзън (Русенско)
29 юли	У д. Пизанецъ	20	131	–	с. Пизанец (Русенско)
18 авг.	У с. Езерджика	13	68	–	с. Езерче (Русенско)
18 авг.	У д. Садиной	25	48	–	с. Садина (Поповско)
21 авг.	У Ново-Село	24	125	–	вер. с. Люблен (Поповско)
22 авг.	У с. Огарчинъ	18	58	–	с. Огарчин (вер. с. Гърчиново, Поповско)
23 авг.	} Тамъ же }	9	18	–	} Също там }
23 авг.		10	85	–	
23 авг.	У с. Крепчи	23	103	–	с. Крепча (Поповско)
24 авг.	На Облавской позициі	25	60	–	Облавска позиция
1 авг.	У с. Широко	13	33	–	с. Широково (Русенско)
5 септ.	Противъ черкесовъ	6	20	–	Срещу черкезите
16 септ.	У с. Кошево	30	190	–	с. Кошов (Русенско)
2 окт.	У с. ювань-Чифлика	31	110	–	с. Иваново (Русенско)
3 окт.	У с. ювань-Чифлика и Кадыкой	47	375	–	с. Иваново и с. Щръклево (Русенско)
8 окт.	У с. ювань-Чифлика	15	100	–	с. Иваново (Русенско)
27 окт.	У с. Ханъ-Гюль-Чесме	32	285	–	с. Хан Гюл Чесме (между с. Тръстеник и гр. Русе) ¹⁷
3 ноември	У с. Пиргосъ	24	187	–	с. Пиргово (Русенско)
5 ноември		30	135		
7 ноември	} Тамъ же }	128	2398	–	} Също там }
14 ноември		У Мечки и Трестеника	192	3460	
28 ноември	У с. ювань-Чифлика	128	2130	–	с. Иваново (Русенско)
30 ноември	У с. с. Мечки Трестеника и ювань-Чифлика	192	5550	–	с. Мечка, с. Тръстеник и с. Иваново (Русенско)
12-й гус. Ахтырскій п.					
1877 г.					12. хусарски Ахтырски полк
23 юни	У с. Чаиркой	72	216	–	с. Камен (с. Теодосиево, община Стражица)
11 юли	У с. Пизанцы	288	1440	–	с. Писанец (Русенско)
14 юли	Тамъ же	288	1152	–	Също там

4 авг.	У с. Хань-Гюль-Чесме	}	288	1728	-	}	Хан Гюл чешме
19 авг.			288	1296	-		
23 авг.			288	1440	-		
21 септ.	Подъ Трестеникомъ	}	160	108	-	}	с. Тръстеник (Русенско)
23 септ.			144	432	-		
26 септ.			72	252	-		
12 окт.			288	1296	-		
5 ноември			187	1080	-		
7 ноември	Подъ Мечкой и Трестеникомъ		288	720	-		с. Мечка и с. Тръстеник (Русенско)
14 ноември	Тамъ же		288	432	-		Също там
23 ноември	У Трестеника		144	936	-		с. Тръстеник
30 ноември	У Мечки и Трестеника		288	2160	-		с. Мечка и с. Тръстеник
1878 г.							
21 янв.	У Трестеника		72	197	-		с. Тръстеник
	13-й драг. Военнаго Ордена п.						13. драгунски на Военния орден полк
1877 г.							
6 юля	При д. Беброво-Ахметли		37	150	-		с. Беброво – с. Константин (до гр. Елена, Великотърновско)
7 юля	При д. Араковцы		10	50	-		с. Араковци (вер. с. Ара кьой, дн. с. Средно село, община Златарица)
8 юля	При д. Старореки		15	150	-		с. Стара река (Сливенско)
12 юля	При д. Ахметли				-		с. Константин
13 юля	При д. Демиръ-Кялу		15	60	-		Демир Кялу (вер. с. Железарци, община Стражица или Демир капия)
14 юля	При д. Кастонъ		3	20	-		с. Кастон (вер. с. Костел до гр. Елена)
16 юля	При д. Старореки				-		с. Стара река (Сливенско)
18 юля	При д. Курмакъ		17	70	-		с. Курмак (неуст.)
21 юля	При д. Кашмахалъ		10	100	-		с. Кашмахал (неуст., с. Шейтани, община Елена)
22 юля	При д. Читанъ-Дере		10	80	-		с. Читандере (вер. Чаталдере или с. Разсоха, община Златарица)
23 юля	Тамъ же		20	100	-		Също там
29 юля	При д. Турндеръ				-		с. Турндер – вер. с. Росно (с. Дурна дере), община Златарица
31 юля	При д. Козлубекъ		10	60	-		с. Сливовица (община Златарица)
1 авг.	При д. Кишлакъ				-		вер. с. Къшла кьой (дн. община Антоново, изселено 1877 г.)
2 авг.	При д. Дебельратъ		20	100	-		с. Дебелрат – вер. м. Дебели рът (община Златарица)
3 авг.	При д. Ахметли		24	1080	-		с. Константин (община Елена)
4 авг.	При д. д. Рамазанъ, Мали и Читанъ-Дере		30	180	-		с. Рамазан (вер. м. Равново), с. Мали (неуст.) и Читандере (с. Разсоха)
5 авг.	Въ разъездахъ къ Старорекамъ и Хаметли		20	60	-		По време на разездите към с. Стара река и с. Константин
	Тамъ же		33	1670	-		Също тогава
7 авг.	При с. с. Чекалъ-Дере и Турна		27	195	-		с. Чекал дере (вер. м. Чакали или с. Разсоха), с. Турна дере – с. Росно
10 авг.	Дере		16	100	-		(с. Дурна дере) (община Елена)

24 авг.	При с. Марино	8	40	-	с. Марян (община Елена)
25 авг.	При с. Чекаль	37	150	-	с. Чакали (община Елена)
29 авг.	При с. Марино	7	60	-	с. Марян
2 септ.	Тамъ же	3	35	-	Също там
8 септ.	При с. Чекаль	25	150	-	м. Чакали (община Елена)
9 септ.	Тамъ же	100	1200	-	Също там
12 септ.	При с. Марино	10	80	-	с. Марян
24 септ.	При с. Чекаль	21	150	-	м. Чакали
27 септ.	Тамъ же	10	40	-	Също там
1 окт.	На Зеленыхъ Горахъ				На Зелените планини (част от Марянската позиция)
5 окт.	При с. Чекаль	20	100	-	м. Чакали
21 окт.	При с. с. Чекаль и Марино	80	800	-	м. Чакали и с. Марян
30 окт.	Въ долине Чекаль	20	160	-	В долината на Чакал дере (м. Чакали)
22 ноември	На Марьинской позиции и уг. Елены	380	30450	-	На Марянската позиция и при гр. Елена
23 ноември	} На Евдокеевской позиции	153	2150	-	} На Евдокеевската позиция (при с. Йовковци, общ. Елена)
24 ноември		180	520	-	
25 ноември		53	160	-	
27 ноември	При с. Марцевцы	50	100	-	Марцевци (вер. м. Мирчовци)
2 дек.	При г. Елене	60	180	-	гр. Елена
2 дек.	Тамъ же	40	240	-	Също там
16 дек.	На Твердицкомъ шоссе	6	60	-	На пътя за гр. Твърдица
25 дек.	У д. Ахметли	21	150	-	с. Константин
25 дек.	На Девичьей Могиле	20	100		На позицията на Девина (Момина) могила
27 дек.	Между Девичьей Могилой и Старореками	8	40	-	Между Девина (Момина) могила и с. Стара река
29 дек. 1878 г.	При с. Тадовцы	18	150	-	с. Тодювци
4 янв.	У г. Сливно	62	230	-	гр. Сливен
5 янв.	Тамъ же	45	180	-	Също там
8 янв.	При д. д. Мидвень и Кирмиджу- Чифлике	50	200	-	с. Медвен (Сливенско) и с. Кюмюрджи чифлик, дн. с. Въглен (Сливенско)
14 янв.	При г. Айдось и с. Бальбанъ	27	250	-	гр. Айтос и с. Бальбан (неуст.)
17 янв.	У г. Сегмень	14	140	-	с. Сигмен (Карнобатско)
19 янв.	У с. Кости и г. Айдоса	40	200	-	вер. с. Костен (община Руен) и гр. Айтос
20 янв.	При с. Турне	20	100	-	с. Турне (неуст.)
27 янв.	У г. Черкетли	62	250	-	вер. с. Черкешлии (дн. с. Желю войвода, Сливенско)
4 февр.	У с. Дарилъе	18	150	-	с. Дарилъе (неуст.)

	13-й ул. Владимирскій п.				13. улански Владимирски полк
1877 г.					
21 юля	На Османъ-Базарской дороге	32	640	-	На пътя В. Търново – Омуртаг
19 ноябрь	У Хусуфъ-Ханлары	64	45	-	с. Юсуф Ханлари (неуст., вер. с. Исуфани, с. Балканци, общ. Стражица)
24 ноябрь	У Ново-Село	64	428	-	с. Ново село – с. Горско Ново село (Великотърновско)
24 ноябрь	Тамъ же	65	572	-	Също там
1 дек.	Подъ с. Кесарево	64	324	-	с. Кесарево (община Стражица)
21 дек.	У д. Читиръ-Дере	64	270	-	вер. Чатал дере (дн. с. Разсоха, община Златарица)
		64	650	-	
26 дек.	У д. Козлубекъ	-	2730	-	с. Сливовица (община Златарица)
	Въ течение шести месяцевъ			-	В течение на 6 месеца близо до
	близъ Кесарево и на			-	с. Кесарево и пътя за гр. Омуртаг
	Османъ-Базарской дороге				
1878 г.		-	2432		
1 янв.	По переходе Балканъ	-	752	-	При прехода на Балкана
16 янв.	У д. Петликой	-	255	-	с. Петликой (неуст.)
5, 6, 8 февр.	У д. Слонеки			-	с. Слонеки (неуст.)
	13-й гус. Нарвскій п.				13. хусарски Нарвски полк
1877 г.					
7 юля	У д. Динаркой	106	106	-	с. Динаркой (вер. с. Демиркой, дн. с. Железарци, общ. Стражица)
11 юля	Тамъ же	52	52	-	Също там
14 юля	У д. Сенечи	18	180	-	с. Сенечи (неуст.)
14 юля	У д. Садино	136	409	-	с. Садино (Поповско)
19 юля	У д. Аясляръ	6	30	-	с. Светлен (Поповско)
19 юля	У д. Магометлеръ	32	97	-	вер. с. Звезда (Поповско)
22 юля	У д. Демаркой	31	248	-	вер. Демиркой (с. Железарци, община Стражица)
27 юля		53	159	-	
1 авг.	} Тамъ же {	6	52	-	} Също там {
1 авг.	На аванпостахъ	24	144	-	На аванпостове
2 авг.	У д. Демаркой	27	109	-	вер. Демиркой (с. Железарци, община Стражица)
2 авг.	На аванпостахъ	27	162	-	На аванпостове
3 авг.	У д. Козлубекъ	3	12	-	с. Сливовица (община Златарица)
3 авг.	На аванпостахъ	26	184	-	На аванпостове
4 авг.	У д. Демаркой	6	19	-	вер. Демиркой (с. Железарци)
4 авг.	У д. Енидже	5	11	-	с. Енидже (вер. с. Индже кой, дн. с. Теменуга, община Стражица)
4 авг.	На аванпостахъ	19	136	-	На аванпостове
5 авг.	У д. Козлубекъ	5	22	-	с. Сливовица
5 авг.	На аванпостахъ	28	172	-	На аванпостове

6 авг.	У д. Каваклара	6	27	-	с. Кавлак (община Стражица)
7 авг.	У д. Енидже и Демаркиой	21	175	-	с. Енидже (вер. с. Индже кьой, дн. с. Теменуга, Стражишко) и вер. с. Железарци (Стражишко)
8 авг.	На аванпостахъ	24	194	-	На аванпостове
31 авг.	У д. Демиркиой	56	281	-	вер. с. Железарци
от 16 септ. до 9 окт.	Въ стъчкахъ и разъездахъ	54	216	-	В стълкновения и разезди
6 окт.	У д. Турни-Дере	55	385	-	вер. Дурна дере (с. Росно)
14 окт.	У д. Мансуръ	8	32	-	вер. с. Манастирица (Поповско)
17 окт.	У д. Помакой	16	84	-	с. Помакой (неуст.)
9–19 окт.	У д. д. Мансуръ, Помакой и Кесарево	40	283	-	вер. с. Манастирица (Поповско), с. Помакой (неуст.) и с. Кесарево (Стражишко)
8–22 ноември	На аванпостахъ	54	549	-	На аванпостове
22 ноември	У д. Кесарево	54	272	-	с. Кесарево
24 ноември	У д. Зломарицы	78	78	-	гр. Златарица
25, 26 ноември	У д. Левковцы	69	345	-	с. Йовковци (на дъното на язовир Йовковци)
2 дек.	Между д. д. Левковцы и Марино	187	748	-	между селата Йовковци и Марян
3 дек.	У с. Беброво	183	376	-	с. Беброво
22 дек.	Тамъ же	142	284	-	Също там
25 дек.	У д. Ахметли и Девичья Могила	65	329	-	с. Константин и Девина (Момина) могила (местност)
1878 г.					
15 янв.	У д. Чатанъ	16	67	-	с. Разсоха
16 янв.	Тамъ же	75	227	-	Също там
19 янв.	У д. Содова	83	83	-	с. Садово (общ. Сунгурларе)
22 янв.	У д. д. Содова, Кадерфакли и Юсуфли	19	96	-	с. Садово, с. Везенково (общ. Сунгурларе) и с. Юсуфли (вер. с. Исуплии, дн. с. Бероново, община Сунгурларе)

2) Казашки полкове и сотни

Годъ, месѣцъ, число.	Название части и место сражения	Бердана или карабин. Казачьихъ винтовокъ	Патроновъ	Название на частта, населено място и местност на сражения, боеве, битки
	Л.-гв. Казачій п.			Лейб-гвардейски Казашки полк
1877 г.				
2 юля	У д. Джеמידжеларъ	173	1730	с. Джеמידжелар (неуст.)
5 юля	При взятіи Ловчи	173	6055	гр. Ловеч
30 авг.	Подъ Плевной	170	850	гр. Плевен
16–22 ноября	Подъ Плевной	340	11900	гр. Плевен
	Л.-гв. Атаманскій п.			Лейб-гвардейски Атамански полк
1877 г.				
30 юля	При д. Садине	170	6970	с. Садина (Поповско)
9, 14 авг.	Тамъ же	333	8658	Също там
18 авг.	У д. Кара-Хасанкіой	340	12246	с. Зараево (Поповско)
19–25 авг.	Въ Аповскомъ проходе	336	8400	Аповски проход (неуст.)
2 септ.	У д. Хаджикіой	340	3750	с. Букак (община Антоново)
3 септ.	У д. Санойкіой	170	2100	с. Синанкѡй (вер. с. Помен, Русенско)
18, 22 окт.	У д. Кара-Вербовка	870	17400	с. Каран Върбовка (Русенско)
3 ноября	У д. Іованъ-Чифликъ	166	1668	с. Иваново (Русенско)
	Донской № 1 п.			Донски № 1 полк
1877 г.				
28 дек.	У д. Шейново	372	6630	с. Шейново (Казанлъшко)
1878 г.				
4 янв.	У д. Чирпаны	710	5080	гр. Чирпан
12 янв.	При занятій г. Люли-Бургоса	250	2430	гр. Люлебургас (Турция)
17 янв.	При г. Чорлу	502	1626	гр. Чорлу (Турция)
	Донской № 4 п.			Донски № 4 полк
1877 г.				
10 септ.	На Софійскомъ шоссе	109	1859	На пътя Плевен – София
12 септ.	Подъ Горнымъ Дубнякомъ	311	1862	с. Горни Дъбник (Плевенско)
14 септ.	При Чирикове	110	7442	с. Чириково (с. Муткурово, дн. с. Садовец, Плевенско)
18 септ.	При д. Турнины	205	1026	вер. с. Търнене (Плевенско)
25 септ.	За р. Видом	57	289	р. Вит
4 окт.	Подъ Горнымъ Дубнякомъ	220	5064	с. Горни Дъбник

6 окт.	Тамъ же	210	3780	Също там
	При д. Дольный Дубнькъ	216	1086	гр. Долни Дъбник (Плевенско)
	При д. Ракита	47	382	с. Ракита (община Червен бряг)
28 ноември 1878 г.	Подъ Плевной	311	933	гр. Плевен
4, 8–11 ноември	Въ Родопскихъ горахъ	332	10326	В планината Родопи
	Донской № 7 п.			Донски № 7 полк
1877 г.				
20 апр.	На острове Ламо	30	240	В Румъния
28 септ.	У г. Сулина	54	108	В Румъния
12 окт.	У с. Минь	10	120	В Румъния
14 окт.	На берегу Дуная	72	256	В Румъния
	Донской № 8 п.			Донски № 8 полк
1877 г.				
15 мая	При д. Коробя	75	500	гр. Корабия (Румъния)
6 юния	При д. Фламунде	216	4215	с. Фламунда (Румъния)
29 юния	При д. Чаиркюй	38	855	с. Камен (с. Теодосиево, община Стражица)
1 юлия	При д. Писань	123	2199	с. Писанец (Русенско)
14 юлия	При д. Езерджи	119	2147	С. Езерче (Разградско) с. Амуркюй (вер. с. Омур бей, дн. с. Захари)
21 юлия	При с. Амуркюй	73	740	Стояново, Поповско)
24 юлия	При д. Аясляръ	205	4582	с. Светлен (Поповско)
25, 30 юлия	При д. Чаиркюй	110	3250	с. Камен (с. Теодосиево, община Стражица)
29 юлия	При дер. Михмашляръ	80	3002	с. Михмашляр (неуст.)
29 юлия	Тамъ же	45	500	Също там
3, 10 авг.	При д. Башляръ	82	417	с. Първан (община Омуртаг)
18 авг.	При дер. Карахасанъ	70	1472	с. Зараево (Поповско)
26 авг.	При д. Ковачица	142	3075	с. Ковачевец (Поповско)
29 авг.	При д. Церковна	73	2115	с. Лом Черковна (общ. Бяла, Русенско)
31 авг.	При д. Водица	85	1715	с. Водица (Поповско)
31 авг.	При д. Осикова	62	2027	с. Осиково (Поповско)
21 окт.	При д. Опака	270	3450	гр. Опака (Поповско)
10 ноември	Тамъ же	15	120	Също там
13 ноември	При д. Поломарцы	158	1115	с. Паламарца (Поповско)
13 ноември	При д. Лысая Гора	56	520	с. Лиса гора (неуст.) – височина (Голи връх)
21 ноември	При д. Поломарцы	70	1419	с. Паламарца (Поповско)
22 ноември	Тамъ же	70	1137	Също там
	Въ разныхъ перестрелкахъ	–	81	В различни престрелки
	Донской № 9 п.			Донски № 9 полк
1877 г.				
3, 4 юлия	Подъ Никополемъ	517	2068	гр. Никопол
7, 8 юлия	При с. Опанецъ	562	23050	с. Опанец (Плевенско)
	Тамъ же	552	11043	Също там
	При с. Буковицы	450	1800	вер. с. Буковлък (Плевенско)

27, 28 авг. 12 окт. 27 дек.	При с. Долный Дубнякъ При Телише При с. Иметни	453 461 477	9006 6000 2864	гр. Долни Дѣбник с. Телиш (Плевенско) вер. с. Химитли (дн. с. Ясеново, до с. Шейново, Казанлъшко) с. Шейново (Казанлъшко)
28 дек. 1878 г. 4–6 янв. 26, 27 септ.	При с. Шейново При с. Германлы При с. Чурахово	412 470 585	3246 10645 1270	с. Германли (неуст.) или с. Калитиново с. Чурахово (вер. с. Чуруково, община Девин)
	Донской № 11 п.			Донски № 11 полк
	За время кампаній	–	5287	За цялата война
	Донской № 12 п.			Донски № 12 полк
1877 г. 24 юния	У д. д. Горный и Долный Монастыри, Балабанляръ и Обертеникъ	460 92	690 920	гр. Борово (Русенско) и с. Волово (община Борово, Русенско) с. Горазд и с. Обретеник (Русенско)
25 юния	У д. д. Обертеникъ, Широко и Страко	414	7038	с. Обретеник, с. Широково и вер. с. Стърмен (Русенско, община Бяла)
26 юния	У д. Обертеникъ	92	138	с. Обретеник
7 юля	У д. Нисово	92	138	с. Нисово
11 юля	У Рущука	184	368	гр. Русе
14 юля	У д. Езержди	92	92	с. Езерче (Разградско)
16 юля	У Рущука			гр. Русе
1 авг.	У с. Червеноводы и Ново-Село	184	736	с. Червена вода и с. Ново село (Русенско)
9 авг.	При д. Кадыкой	276	2760	с. Щръклево (Русенско)
15 авг.	} Тамъ же {	277	4936	} Също там {
19 авг.		368	8832	
23 авг.		460	2360	
9 окт.	При д. Кадыкой и ювань- Чифликъ	368	1840	с. Щръклево и с. Иваново (Русенско)
12 окт.	Тамъ же	276	1932	Също там
5 ноября	У Ханъ-Гюль-Чесме	184	368	Хан Гюл чешме (между с. Тръстеник и гр. Русе)
7 ноября	Тамъ же	92	460	Също там
14 ноября	У с. Мечки и Трестеника	368	4784	с. Мечка и с. Тръстеник (Русенско)
23 ноября	У с. ювань-Чифликъ	184	368	с. Иваново
30 ноября	У с. Мечки и Трестеника	276	4140	с. Мечка и с. Тръстеник (Русенско)
1878 г. 21 янв.	У с. Черноводы	460	230	вер. с. Червена вода (Русенско)
	Донской № 13 п.			Донски № 13 полк
1877 г. 7 юля	У д. Демаркой	220	1100	вер. с. Демиркой (с. Железарци, община Стражица)
9 авг.	У д. Ново-Селы	131	393	с. Горско Ново село (община Златарица)
27 авг.	У д. Козлубекъ	75	375	с. Сливовица (община Златарица)

27, 29 авг	У д. Ново-Селы	91	475	с. Горско Ново село
31 авг.		85	340	
31 авг.		75	150	
30 окт.		93	279	
1–24 ноября	При д. Демаркіой	90	450	с. Демиркьой (с. Железарци, община Стражица)
2 ноября	У д. Кесарево	70	560	с. Кесарево (община Стражица)
4 ноября	У д. Ново-Селы	90	720	с. Горско Ново село
13 ноября	У д. Кесарево	50	300	с. Кесарево
18 ноября	Тамъ же	60	300	Също там
22,25 ноября		80	480	
23–24 ноября		100	500	
11 дек.	При г. Елене	80	160	гр. Елена
11 дек.	У д. Кесарево	55	110	с. Кесарево
21 дек.	Тамъ же	50	200	Също там
25 дек.	При д. Козлубекъ	90	540	с. Слиовица
28 дек.	При д. Кесарево	94	470	с. Кесарево
30 дек.	У д. Козлубекъ	180	540	с. Слиовица
1878 г.				
3 янв.	При Османъ. Базаре	186	558	гр. Омуртаг
5 янв.	У д. Демаркіой	90	540	с. Железарци (община Стражица)
	Донской № 15 п.			Донски № 15 полк
1877 г.				
1 юля,	У Меджидіе, Казчунъ, Байлинъ		6703	В Румъния (Северна Добруджа)
7, 11 септ.,	и Армутлы			
5 окт.				
	Донской № 16 п.			Донски № 16 полк
1877 г.				
1 юля	У Меджидіе	708	1942	В Румъния (Северна Добруджа)
	При д. Мамузлы	708	698	
1878 г.				
7, 8, янв.	При д. Мусабей и Елинбей	648	10800	
10 янв.	При д. Есибай	648	1374	
12 янв.	При д. Каракились	648	5690	
14 янв.	Тамъ же	648	8490	
	Донской № 17 п.			Донски № 17 полк
1877 г.				
30 іюня	У д. Дивинцинкій	}	-	5298
1 іюля	Подъ Меджидіе			
14 авг.	У д. Метузлы			
6 септ.	У д. Гирлица			
1878 г.				
8 янв.	У д. Куру-Арманды			до дн. гр. Добрич (Хаджиоглу Пазарджик)
10 янв.	Подъ Хаджи-Оглы-Базарджикомъ			гр. Добрич
14 янв.	Тамъ же			Също там

1877 г. 17 юния	Донской № 18 п. При д. Казанкой	428	328	В Румъния
1 юлия	При Меджидие	107	300	
11 ноябрия.	При д. Герзуке	246	4774	
1878 г. 10 янв.	При Хаджи-Оглы-Базарджике	246	510	до дн. гр. Добрич
12 янв.	} Тамъ же }	369	3445	
14 янв.		399	12665	
	Донской № 21 п. За всю кампанію	–	116474	Донски № 21 полк За цялата война
1877 г. 15 юния	Донской № 23 п. При переправе черезъ Дунай	–	9921	Донски № 23 полк При форсирането (десанта) на р. Дунав гр. Никопол, гр. Бяла, вер. с. Чатма
17–21 юния	При Никополе, Бялы, Чашма, Турска-Слива, Новаго, Инглирь и Сара-Ярь	–	9922	(дн. с. Босилковци, Русенско), с. Турска слива (дн. с. Козловец, Свищовско), вер. с. Новград (Русенско), Инглир (неуст.), с. Хаджидимитрово (Свищовско)
съ 30 юния по 4 юлия	Подъ Османъ-Базаромъ	–	3975	гр. Омуртаг
съ 10 юлия по 7 авг.	При Ловче	–	5960	гр. Ловеч
11 авг.	На Шипке	–	5000	Връх Шипка
съ 15 авг. по 23 дек.	На Шипке	–	6982	Връх Шипка
23–29 дек.	На Шипкинском проходе	–	11922	Шипченски проход
1878 г. 1–7 янв.	При Ямболе и Сливно	–	9900	гр. Ямбол и гр. Сливен
1877 г. 14 септ.	Донской № 24 п. У с. Чириково	–	840	Донски № 24 полк с. Чириково (с. Муткурово, дн. с. Садовец, Плевенско)
15 септ.	У с. Тренины	–	1160	вер. с. Търнене (Плевенско)
22 септ.	При взятіи турецкаго извара	–	2100	При превземане (неуточн.)
24 септ.	Тамъ же	–	1840	Също там
26 септ.	При с. Галеты, Малко-Железной и Летници	–	1110	с. Галата, с. Малка Желязна и с. Летница (вер. гр. Летница, Ловешко)
27, 28 септ.	На р. Виде	–	40	р. Вит
30 септ.	При с. Тароса	–	2200	с. Торос (Луковитско)
3–7 окт.	Близъ г. Тетевеня	–	126	гр. Тетевен
10, 11 окт.	Близъ г. Тетевеня, Лиседры и Градешници	–	860	гр. Тетевен, с. Лесидрен и с. Градежница (Тетевенско)
11 окт.	При с. Градешници	–	3580	с. Градежница (Тетевенско)
18 окт.	Тамъ же	–	664	Също там

23 окт.	Близь д. Осиковницы	-	1170	с. Осиковица (Софийско, община Ботевград)
25, 27, 29 окт.	На р. Искере	-	190	р. Искър
28 окт.	При с. Склесуры	-	2120	с. Склесура (неуст.)
31 окт.	Подъ Этрополе	-	2675	гр. Етрополе
7 окт.	На р. Костиной	-	1750	р. Костина (Тетевенско)
11 ноября	При г. Тетевень	-	3510	гр. Тетевен
26 дек.	На Трояновомъ перевале	-	2160	Троянски проход
в ноябре и дек. 1878 г.	Въ разныхъ делахъ	-	5425	В различни стълкновения
9 янв.	У Хаския и Фотлу	-	480	гр. Хасково, Фотлу (неуст.)
	Донской № 26 п.			Донски № 26 полк
	За всю кампанію	-	86605	За цялата война
	Донской № 29 п.			Донски № 29 полк
1877 г.				
21 апр.	При Браилове	-	100	
12 мая	При рекогносцировке	-	25	В Румъния
2 іюня	Подъ г. Меджидіе	-	1110	
21 іюля	Въ перестрелке	-	1365	
	Донской № 30 п.			Донски № 30 полк
	За всю кампанію	-	55009	За цялата война
	Донской № 31 п.			Донски № 31 полк
1877 г.				
съ 9 мая по 16 авг.	Близь Ульмени и Парапанъ	-	2227	В Румъния
14, 18 іюля	При г. Ольтенице	-	6482	гр. Олтеница (Румъния)
18 іюля	При обстреливаніи пароходовъ	-	1200	При обстрелване на параходи
24 авг.	При г. Облаве	-	3500	Облава (позиция)
30 ноября	Между Красной и Косовой	-	6670	(неуст.)
1 дек.	При д. Бурунджубъ	-	355	
	Донской № 34 п.			Донски № 34 полк
	За всю кампанію	-	30025	За цялата война
	Донской № 36 п.			Донски № 36 полк
	За всю кампанію	-	59165	За цялата война
	Донской № 37 п.			Донски № 37 полк
	За всю кампанію	-	35980	За цялата война

1877 г.	Донской № 39 п.			Донски № 39
1 септ.	На аванпостяхъ	–	60	На аванпостове
3 септ.		–	18	
5 септ.		–	50	
6 септ.		–	52	
9 септ.		–	247	
10 септ.		–	70	
11 септ.		–	30	
12 септ.		–	248	
?		–	57	
15 септ.		–	150	
18 септ.		–	40	
13, 25 окт.		–	50	
?		При д. Кацелово	–	
3 ноември	Неизвестно где	–	240	Неизвестно къде
3 ноември	При д. Чернево	–	742	с. Чернево (неуст.) – Русенско
?	Неизвестно где	–	635	Неизвестно къде
18 дек.	Въ Солоникскомъ ущеле	–	50	Теснината при с. Сваленик (Русенско)
23 дек.	При д. Салоникъ	–	2321	с. Сваленик
23 дек.	Въ перестрелке	–	1000	При престрелка
дек.	Въ разныхъ перестрелкахъ	–	653	В различни престрелки
1878 г.				
12 янв.	При д. Констанцы	–	939	вер. с. Хотанца (Русенско)
16, 17 янв.	Подъ д. Ветовой	–	1937	гр. Ветово (Русенско)
21 янв.	При рекогносцировке	–	1680	При рекогносцировка
	Донской № 40 п.			Донски № 40 полк
	За всю кампанію	–	6500	За цялата война
	Владикавказскій п. Терскаго каз. войска			Владикавказки полк на Терската казашка войска
1877 г.				
22 юния				
27 юния	При Турски-Сливно	328	3280	с. Козловец (Свищовско)
30 юния	Подъ Плевной	135	810	гр. Плевен
1 юля	У Мечки	418	2090	с. Мечка (Плевенско)
	У д. Брестяницы	220	1760	с. Брестяница, вер. с. Брестовец (Плевенско)
2 юля	При д. Градешти	444	8880	с. Градешти (неуст.)
3 юля	Подъ Никополемъ	568	5680	гр. Никопол
4 юля	При с. Самовитъ	504	9576	с. Сомовит (Плевенско)
8 юля	Подъ Плевной	240	1200	гр. Плевен
16 юля	Подъ Ловчей	205	1435	гр. Ловеч
18 юля	Подъ Плевной	500	18500	гр. Плевен

23 іюля	Подъ Ловчей	120	840	гр. Ловеч		
26 іюля		210	1080			
27 іюля		180	1080			
съ 28 іюля по		189	1890			
11 авг.		620	8680			
22 авг.		315	2205			
23 авг.		Подъ Плевной	660		28380	гр. Плевен
28–30 авг.		Подъ Телишемъ	140		1680	с. Телиш (Плевенско)
9 септ.		На Софійскомъ шоссе	264		2640	На пътя Плевен – София
10 септ.		Подъ г. Раховъ	220		2200	с. Ореховица, община Долна Митрополия
17 септ.	При с. Луковицы	100	800	гр. Луковит		
18 септ.	Тамъ же	180	1440	Също там		
21 септ.	При с. Чумаковцы	60	540	с. Чомаковци (община Червен бряг)		
22, 23 септ.	При с. Луковцы и Рыдомирцы	300	2100	гр. Луковит и с. Радомирци (между Луковит и Ябланица)		
24 септ.						
5 окт.	У с. Княжево	123	1230	с. Княжево (вер. дн. гр. Кнежа)		
5–12 окт.	Близъ Телиша и Горнаго Дубняка	76	532	с. Телиш и с. Горни Дъбник (Плевенско)		
12 окт.	Подъ Горнымъ Дубнякомъ	322	2898	с. Горни Дъбник (Плевенско)		
16 окт.	Подъ Телишемъ	341	5797	с. Телиш		
8–10 ноября	Подъ Правцами	44	616	гр. Правец (Софійско)		
10–12 ноября	На Правецкихъ высотахъ и у Этрополя	260	7800	На Правешките височини и гр. Етрополе		
15 дек.	У с. Чуріякъ	100	1600	с. Чурек (Софійско)		
16 дек.	На Софійскомъ шоссе	120	840	На пътя за София		
18 дек.	На р. Искръ	180	1440	На р. Искър		
19 дек.	Подъ Горнымъ Бугровъемъ	60	180	с. Горни Богров		
20 дек.	Тамъ же	400	6000	Също там		
21 дек.	На р. Искръ	100	1900	На р. Искър		
28, 29 дек.	При г. Самоково	80	1120	гр. Самоков		
1878 г.						
1–3 янв.	Подъ Базарджикомъ и Филиппоплемъ	40	800	гр. Пазарджик и гр. Пловдив		
16 янв.	При с. Чепларъ	130	650	гр. Чепеларе		
17 янв.	При с. Четакъ	200	1800	с. Читак (вер. с. Бяла река, община Рудозем)		
18 янв.	У д. Дери-Дере	70	770	гр. Златоград (Даръ-дере)		
2-й Кубанскій п.				2. Кубански полк		
1877 г.						
14 мая	На Дунае	22	88	р. Дунав		
26 іюня	Подъ м. Торскій Тростникъ	320	2557	с. Турски Тръстеник (дн. гр. Славяново, Плевенско)		
3 іюля	Подъ Никополемъ	480	8160	гр. Никопол		
7 іюля	Подъ Плевной	360	4320	гр. Плевен		
8 іюля	Тамъ же	480	7200	Също там		
16 іюля	Подъ Ловчей	480	6240	гр. Ловеч		
18 іюля	Подъ Плевной	740	11100	гр. Плевен		
26 іюля	Подъ Ловчей	460	4600	гр. Ловеч		

18 авг.	При с. Телива	250	500	(неуст.)
22 авг.	При взетіи Ловчи	740	7400	При превземането на Ловеч
23 авг.	Подъ Ловчей	740	8880	гр. Ловеч
съ 25 авг. по	Подъ Плевной	460	18860	гр. Плевен
12 септ.				
12 септ.	На постахъ по Софійскому шоссе	460	4600	На постове по пътя за София
15 септ.	Подъ д. Раховить	460	3680	с. Раховит (с. Ореховица, община Долна Митрополия, Плевенско)
19 септ.	Подъ Плевной	240	3120	гр. Плевен
30 септ.	Близъ Телиша	460	4140	с. Телиш
4 окт.	При с. Кайнари	360	3600	гр. Койнаре (Плевенско)
12 окт.	Подъ Горнымъ Дубнякомъ	460	10120	с. Горни Дъбник
14 окт.	При взетіи Этрополя	460	8740	При превземането на Етрополе
16 окт.	При взетіи Телиша	720	15840	При превземането на с. Телиш
съ 17 окт. по	На рекогносцировкахъ къ	460	11040	При рекогносцировки към гр. Етрополе и гр. Ботевград
13 ноября	Этрополю и Орханіе			
18–20 ноября	На Златицкомъ перевале	460	15640	На Златишкия проход
15, 16 дек.	На Софійскомъ шоссе	460	6900	На пътя за София
17 дек.	При с. Горная Малина	240	1440	с. Горна Малина (Софійско)
18, 19 дек.	Близъ с. Дольній Богровъ	740	11100	Близо до с. Долни Богров (Софійско)
23 дек.	При взетіи Софії	600	9000	При превземането на София
26 дек	У с. Чумурій	120	240	с. Чумуркий (с. Чамурлии, дн. с. Шишманово, Самоковско)
28 дек.	У с. Ново-Село	360	7260	с. Ново село (Самоковско)
1878 г.				
2 янв.	Подъ Татаръ-Базарджикомъ	460	8280	гр. Пазарджик
4, 6 янв.	Подъ Филиппополемъ	720	12960	гр. Пловдив
7 янв.	У с. Дермонъ-Дере	360	3960	с. Дермен дере (дн. с. Първенец, Пловдивско)
13 янв.	У с. Усти-Пашъ-Пертмакіой	360	4680	с. Устина (Пловдивско)
13–30 янв.	Въ набегахъ близъ Филиппополя	460	5520	В набези близо до Пловдив
1877 г.	Сотни Терско-Горскаго Конно-Иррегулярнаго п.			Сотни на Терско-планинския Конно-нередовен полк
4 септ.	Близъ Сулины	140	87	Близо до гр. Сулина (Румъния)
3 ноября	У с. Кацелево	170	6600	с. Кацелево (Русенско)
14 ноября	} У с. Саляникъ }	55	118	} с. Сваленик (Русенско)
18 ноября		85	1006	
22 ноября		120	125	
22 дек.		У д. Костаница	140	
23 дек.	Тамъ же	140	3125	Също там
27 дек.	У д. Амуркіой	120	2540	с. Захари Стояново (Поповско)
	Уральская сотня			Уралска сотня
	За всю кампанію	–	10795	За цялата война

Публикуваната по този начин таблица събира в концентриран вид бойните действия, използваните оръжия, употребените патрони и местата (местностите) на бойни действия на руската армия на Балканите по време на Освободителната война 1877–1878 г. От нея може да се извлече ценна информация от изследователя, макар че по неизвестни причини някои части и бойни действия не са представени, а някои са обединени¹⁸. Върху тази основа, обаче, описанието може да се допълни. Остават за уточняване и откриване някои названия на селища и местности, което вярвам ще бъде направено, както и че допуснатите от нас грешки ще бъдат отстранени при съответния изследователски интерес към предложения труд.

ИЗТОЧНИЦИ И БЕЛЕЖКИ

1. Генов, Ц. „Освободителната война 1877–1878 г.“, С., 1978; Росийски, М. и С. Сухомлинь. „Руско-турската война въ 1877–78 г.“ 2-о издание, София, 1908 г.; Генов, Ц. „По бойния път на освободителите“, С., 1976 г.
2. „Описание Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканскомъ полуостровѣ“, СПб., 1901 г. и сл.; „Сборникъ материаловъ по Русско-турецкомъ войне 1877–1878 г. на Балканскомъ полуостровѣ“, СПб. 1898–1910 г.
3. „Отчетъ Полеваго артиллерійскаго управления Действующей арміи за время кампаніи 1877–1878 годовъ в Европейской Турціи“, СПб., 1882 г.
4. „Карта на България с прилъжащите ней държави“. Мѣра 1:420 000. (По най-новите карти на Руския и Австрийския генерални штабове. Съставил: А. Кривошиев.) Издава: Хр. Г. Данов в Пловдив, печат Г. Фрейтагъ и Берндтъ – Виена. (Год. не е посочена, вер. 1908).
Планшети от топографска карта на България в частта ѝ за Великотърновски, Габровски, Ловешки, Плевенски, Пловдивски, Русенски, Сливенски, Старозагорски окръг (на руски език). Мащаб 1:200 000. Изд. в Москва, 1981 г. (Състоянието на местността е към 1977 г.).
Планшети от топографски карти на България в частта ѝ за Русенски окръг, изд. М., 1986 г. (Състоянието на местността 1972–1979 г. и 1981 г.)
Туристически карти с маршрути. Мащаб 1:350 000.
Оставам с благодарност към г-н Иван Цървов, директор на Регионалния исторически музей – В. Търново за предоставените ми карти.
Три и четириверстови карти, използвани от руската армия по време на войната.
5. „Предварителни резултати от преброяването на населението на 31 декември 1946 г.“, С., 1947 г., изд.: Главна дирекция на статистиката; Същото за 1910 г.
6. Мичев, Н. и П. Коледаров. „Речник на селищата и селищните имена в България. 1878–1987 г.“ С., 1989 г.
7. Джамбазов, П. „Руските имена, дадени на географски обекти в България през Руско-турската освободителна война 1877–1878 година“. Военноисторически сборник, кн. 3, 1987 г., с. 60–79.
8. „Отчетъ Полеваго...“ (цит. съч.), „I. Пъхота“ – с. 100–113 и „II. Кавалерія“ – с. 114.
9. Таблицата е дадена на с. 100–129 от „Отчетъ Полеваго...“ (цит. съч.)

- ¹⁰ По-подробно за оръжията на Освободителната война 1877–1878 г. в: Нурков, Ив. „Огнестрелни оръжия от Освободителната война 1877–1878 г.“, В. Търново, 2001.
- ¹¹ На връх Шиндарник поради стратегическото му положение се е намирало укрепление-то на отоманската армия „Илдъз табия“. По това название връхът е преименуван на „Звездец“ (от „йълдъз“ – звезда). Съществува мнение, че само един от ридовете (раменете) на върха се е назовавал така. Вж.: Делирадев, П. „Пътувания из България“, С., 1983 г., с. 68. „Шиндарник“ произлиза от „шиндра“ – дъска, получена при биченето на дървени трупи.
- ¹² С. Житница (с. Тестеджи кьой) се е намирало на югоизток от с. Кесарево по посока на с. Сливовица. Изселено е след 1934 г.
- ¹³ С. Бахчимало се е намирало на югоизток от гр. Златарица. Още е наричано Бахчимаале. Вж.: Станев, Хр. „Освободителните боеве край Елена 1877 г.“ С., 1987 г. Близо до м. Равново (Дюз меше).
- ¹⁴ Възможно е под „Облава“ и „Облавска позиция“ да се има предвид позицията при с. Абланово (дн. с. Горско Абланово, южно от с. Кацелево) или при съществуваща пропаст.
- ¹⁵ Особено голяма е необходимостта от точното назоваване на местността и върховете ѝ, където са разположени руските и опълченските позиции по време на войната. На връх „Св. Никола“ се намира днешният централен паметник с костница и подходът към него от близо 1000 стъпала. Почти северно от него (на около 1 км) над туристическите сгради и днешният път се намира връх „Шипка“, който е по-нисък. До този връх е засло-нът на командването на отбраната. Търговците от онова време са наричали местността въобще Шипка, поради което и в руските описания и карти се използва най-вече това название. В близкото минало връх „Св. Никола“ беше временно преименуван на „Сто-летов“. Връх „Шипка“ не е преименуван никога.
- ¹⁶ С. Горна Манастирица и с. Долна Манастирица образуват гр. Борово, Русенско.
- ¹⁷ В „Отчетъ Полеваго...“ (цит. съч.) този крайпътен хан (позиция) е даден в два варианта: „Хан-іеголь-чесме“ и „Хан-Гюл-чесме“. В „Описаніе...“ (цит. съч.) същото название е дадено като „Гюр-чесме“.
- ¹⁸ Вж.: Генов, Ц., „По бойния път на освободителите“, С., 1976, с. 202–206, „Състав на руската действаща армия на Балканите“.

SETTLEMENTS AND AREAS OF HOSTILITIES DURING THE LIBERATION WAR 1877–1878

Ivan Nurkov

(Abstract)

The Liberation War in 1877–1878 (the Russo-Turkish War, War for the Independence) is one of the most important wars in 19th century. The main theatre of military action between the armies of the Russian Empire and the Ottoman Empire are the Bulgarian lands on the Balkan Peninsula.

The paper contains condensed survey of hostilities, handguns used, bullets used, and places of military action of the Russian army.

The article is based on the official report of the Field Artillery management of the Russian Army (Отчетъ Полеваго артиллерійскаго управленія).

КЕРАМИКАТА ОТ КЪСНИЯ ЕНЕОЛИТ ОТ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ДЖУЛЮНИЦА

Вълка Илчева

Село Джулюница е разположено на около 30 км източно от гр. Горна Оряховица. През землището му преминава р. Джулюница, десен приток на р. Янтра. На 3 км северно от селото и на 350–400 м западно от гара Джулюница, в непосредствена близост до жп линията и магистралата София – Варна се намира селищна могила. Тя е разположена върху ниска речна тераса в местността „Смърдеш“. Могилата има приблизителни размери: диаметър по посока изток–запад 100 метра, по посока север–юг 75 м и височина 6 м. В близост до нея се намира извор, чиито води се вливат в р. Янтра.

В продължение на два сезона през 1983 и 1984 година бяха извършени спасителни археологически разкопки на могилата¹. Проучванията обхващаха площ от 275 кв. м. и заемат квадрати от II и III сектор в северната част на обекта. В разкопаните квадрати културният пласт има дебелина 5,60 м. Проучени са 9 строителни хоризонта от каменно-медната епоха. Първите три хоризонта (от горе надолу) датират от късния енеолит и са синхронни на култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI. Следващите шест хоризонта (IV–IX) се отнасят към ранния и среден енеолит – култура Поляница. В хумусния пласт на могилата бяха открити фрагменти от керамични съдове от ранната бронзова епоха смесени с късноенеолитна керамика. Структури и съоръжения от ранния бронз не се установиха.

Керамиката от късния енеолит е представена в пласт с дебелина 2,60 м, обхващащ I, II и III строителни хоризонти. В тях са открити 760 фрагмента (устия, дръжки, дъна и стени с украса), както и няколко почти изцяло запазени съда, които носят информация за технологията на изработка. Наред с това те дават възможност и за изготвяне на типология на керамиката от късния енеолит от селищната могила Джулюница. От технологична гледна точка керамиката е обработена на базата на три признака – опоснителни, обработка на повърхността и цветова тоналност на съдовете. Тя е разделена на две основни групи: фина (тънкостенна) и груба (дебелостенна). Тънкостенната керамика е с дебелина на стените до 1 см, а дебелостенната – над 1 см. От фината керамика (Ф) са установени следните групи:

Ф1 – глинено тесто примесено с дребен пясък

Ф2 – тесто от пречистена глина

- Ф3 – глинено тесто, примесено с дребен пясък и плява
- Ф4 – глина, примесена с шамот
- Ф5 – глинено тесто примесено с пясък и варовик
- Ф6 – глина, примесена с варовикови частици

Грубата керамика (Г) се подразделя на:

- Г1 – глинено тесто, съдържащо едрозърнест пясък
- Г2 – глината съдържа пясък и дребни варовикови парченца
- Г3 – глината съдържа шамот
- Г4 – глина, примесена с пясък и шамот
- Г5 – глината съдържа пясък и дребни камъчета
- Г6 – глинено тесто, съдържащо примеси от варовикови частици
- Г7 – глината съдържа плява
- Г8 – глинено тесто, съдържащо пясък и плява

Групи	Брой фрагменти	% от групата	% от керам.	Групи	Брой фрагменти	% от групата	% от керам.
Ф ₁ – дребен пясък	373	94,67	49,08	Г ₁ – пясък	351	96,16	46,18
Ф ₂ – чиста глина	14	3,55	1,84	Г ₂ – пясък и варовик	2	0,54	0,26
Ф ₃ – пясък и плява	3	0,76	0,39	Г ₃ – шамот	3	0,82	0,39
Ф ₄ – шамот	1	0,25	0,13	Г ₄ – пясък и шамот	1	0,27	0,13
Ф ₅ – пясък и варовик	2	0,50	0,26	Г ₅ – камъчета и пясък	1	0,27	0,13
Ф ₆ – варовик	1	0,25	0,13	Г ₆ – варовик	1	0,27	0,13
				Г ₇ – плява	1	0,27	0,13
				Г ₈ – пясък и плява	1	0,27	0,13
Общо Ф	394	99,98	51,83	Общо Г	365	99,96	48
Общо Ф и Г	759						

Обр. 1. Съотношение между отделните групи керамика

В таблицата на обр. 1 е показано съотношението между отделните групи керамика. От нея е видно, че основният примес, прибавян към глинено тесто е пясъкът. Това се отнася и за двете групи керамика. Приблизително еднакъв е процентът на фината (49,08%) и грубата (46,18%) от общата обработена керамика с примеси от пясък. Съдовете от фината керамика (Ф1), при които глината е примесена с пясък са 94,67%, а при грубата те са 96,16%. Това показва, че пясъкът е използван като основен опоснител при късноенеолитната керамика. Като изключим керамиката от пречистена глина, която заема по-голям процент, от другите групи се срещат единични фрагменти.

Вид на повърхността	Брой фрагменти	%
1. Загладена	220	28,94
2. Груба	165	21,71
3. Шликована	100	13,16
4. Полирана	145	19,08
5. Барботинна	90	11,84
6. Загладена нагоре, огрубена надолу	30	3,94
7. Шупли	10	1,32
Общо	760	99,99

Обр. 2. Съотношение на различните начини на обработка на повърхността на глинени съдове.

След формуването върху значителна част от съдовете е извършвана допълнителна обработка на тяхната повърхност посредством заглаждане, шликуване, полиране, барботина. При други екземпляри тя е груба, шуплеста и загладена нагоре, огрубена надолу. Най-често срещани са съдове със загладена повърхност – 28,94%, следвани от тези с груба (21,71%), полирана (19,08%), шликувана (13,16%) и барботинна (11,84%) повърхност.

Цвят на повърхността	Брой фрагменти	%
1. Бежов	150	19,73
2. Бежово-черен	20	2,63
3. Кафяв	145	19,07
4. Кафяво-черен	200	26,31
5. Сив	15	1,97
6. Сиво-черен	152	20
7. Кермидено-червен	30	3,95
8. Черен	48	6,32
Общо	760	99,98

Обр. 3. Цветове и тоналност на глинени съдове

В цветово отношение след изпичането им, съдовете се групират в три основни цветови гами: кафяво-черна с нейните нюанси в кафяво, бежово, бежово-черна и черна, сиво-черна с нюанс в сиво и кермидено-червено. Преобладава керамиката от първа група – кафяво-черна, която обхваща 74% от общата керамика. На второ място (22%) се нарежда сиво-черната керамика с нюанс в сиво. Най-рядко се среща кермидено-червеният цвят (3,95%).

Класификация на керамиката

В представената класификация, на първо място, като основен белег е взето предназначението на съдовете. То определя първото класификационно ниво. Второто ниво – типът се определя на базата на тяхната форма. Вариан-

тите се определят в зависимост от различните подробности при оформяне на устието и останалите части на глинени съдове.

А. Чаши:

А1 – биконични чаши с прави или леко конкавни стени на горната част, при някои удебелен, леко заоблен среден ръб, равно дъно (табл. 1/1, 2, 3, 6, табл. 21/1). Често външната повърхност съдържа графитна украса.

А2 – биконични чаши с прав, изтънен ръб на устието, с подчертан, удебелен среден ръб. Имат загладена или полирана повърхност и често са украсени с графит (табл. 1/4, 5).

А3 – чаши с прав ръб на устието, сферична форма на тялото, равно отрязано дъно. Отнасят се към групата на фината керамика. Запазени са няколко екземпляра. Един от тях е с полирана повърхност и графитна украса върху външната и вътрешна повърхност на съда (табл. 1/9,10, табл. 21/3, 4, 5, 6, 9, 11).

А4 – чаши с удебелен ръб на устието, къса леко конична или цилиндрична шия и сферично тяло. Имат груба или загладена повърхност. От външната страна някои са украсени с барботина, релефни ръбове или пъпки (табл. 1/11–16, табл. 22/3, 8, 11–17).

А5 – чаши с леко изразена къса, фуниевидна шия, отделена с вдлъбване от полусферично тяло. Шията е загладена, а надолу повърхността е огрубена (табл. 1/17, табл. 21/8, 10).

А6 – леко конични чаши в горната си част, тънкостенни и украсени с графит (табл. 22/1, 4, 6).

А. Чаши	17	% от вида 99, 98	% от цялата керамика 4, 14
А ₁ . биконични с удебелен заоблен среден ръб	5	29,41	1,22
А ₂ . биконични с удебелен подчертан среден ръб	2	11,76	0,49
А ₃ . със сферична форма	3	17,64	0,73
А ₄ . с къса цилиндрична или леко конична шия и сферично тяло	6	35,29	1,46
А ₅ . с къса фуниевидна шия и полусферично тяло	1	5,88	0,24

Б. Паници:

Б1 – паници с полусферична форма и прав ръб на устието

Б1/1 – паници с изтънен ръб на устието и полусферична форма (табл. 2/1,2).

Б1/2 – паници с удебелен навътре ръб на устието и полусферична форма (табл. 2/4–11)

Б1/3 паници с удебелен навън ръб на устието (табл. 2/12).

Б2 – паници с форма на обърнат пресечен конус.

Б2/1 – с прав ръб на устието (табл. 2/13, 14).

Б2/2 – с удебелен навътре ръб на устието (табл. 2/15, табл. 3/1–5).

Б3 – паници с ниска, наклонена навътре къса шия, обърнато конично или сферично тяло. Това е най-разпространеният тип паници (табл. 3/7, 11, табл. 4 и табл. 5).

Б3/1 – паници със сферично тяло и равномерно удебелен навътре ръб на устието (табл. 3/7, 8, 10, 11, табл. 4/7, 9, 12, табл. 5/8, 9).

Б3/2 – паници със сферично тяло и изтънен ръб на устието (табл. 4/1, 2, 3, 8, табл. 5/2).

Б3/3 – паници с обърнато конично тяло и равномерно удебелен ръб на устието (табл. 3/9, табл. 4/10, 11, 13).

Б3/4 – паници с удебелен навътре ръб на устието и обърнато конично тяло (табл. 4/4, 5).

Б3/5 – паници с изтънен ръб на устието и обърнато конично тяло (табл. 5/3).

Б3/6 – паници с удебелен навън ръб на устието и обърнато конично тяло (табл. 5/5–7).

Б4 – паници с горна цилиндрична и долна полусферична част.

Б4/1 – паници с издължена горна цилиндрична част, изтънен прав ръб на устието (табл. 6/1, 2, 4).

Б4/2 – паници с издължена горна цилиндрична част, леко удебелен прав ръб на устието (табл. 6/3).

Б4/3 – паници със скъсена горна цилиндрична част с изтънен ръб на устието (табл. 6/8, 7/1, 2).

Б4/4 – паници със скъсена горна цилиндрична част с леко удебелен прав ръб на устието (табл. 6/5, 6, 7).

Б5 – паници с есовиден профил на тялото

Б5/1 – паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е равен на средния диаметър (табл. 7/4,10, табл. 8/1, 2, 4, 5).

Б5/2 – паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-голям от средния диаметър. (табл 8/6–12, табл. 9/1–7).

Б5/3 – паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата на съда (табл. 9/8–10, табл. 10).

Б. Паници	193	% от вида 100	% от цялата керамика 46, 92
Б ₁ . със завит навътре ръб на устието, полусферично тяло	33	17,10	8,03
Б ₂ . с обърнато конична форма	15	7,77	3,65
Б ₃ . с ниска, наклонена навътре шия, долна полусферична или конична част	60	31,09	14,60
Б ₄ . с горна цилиндрична и долна полусферична част	16	8,29	3,85
Б ₅ . с S профил	69	35,75	16,79
Б _{5/1} . $D_y = D_{cp}$	26	13,47	6,33
Б _{5/2} . $D_y > D_{cp}$	21	10,88	5,11
Б _{5/3} . $D_y < D_{cp}$	22	11,40	5,35

В. Купи.

В1 – купи с конична шия и сферично тяло (табл. 11/1–11).

В2 – сферични купи (табл. 12/1–7, табл. 13/1–12).

В3 – полусферични купи (табл. 14/1–8, табл. 15/1–3).

В4 – купи с къса, цилиндрична шия и сферично тяло (табл. 15/4–6).

В5 – купи с горна цилиндрична и долна конична част, с удебелен среден ръб (табл. 16/3, 4).

В6 – почти цилиндрични купи (табл. 16/5)

В7 – конични купи (табл. 17).

В8 – биконични купи (табл. 18).

В. Купи	115	% от вида 100	% от цялата керамика 27,98
В ₁ , с конична шия и сферично тяло	38	33,04	9,25
В ₂ , сферична форма	34	29,57	8,27
В ₃ , полусферична форма	15	13,04	3,65
В ₄ , с къса цилиндрична шия и със сферично тяло	5	4,35	1,22
В ₅ , с горна цилиндрична и долна конична част, удебелен среден ръб	2	1,74	0,49
В ₆ , цилиндрична форма	8	6,96	1,95
В ₇ , обърната конична форма	11	9,57	2,68
В ₈ , биконична форма	2	1,74	0,49

Г. Гърнета. Цял екземпляр не е запазен. Формата им е определена приблизително на базата на запазени фрагменти от устия. Очертават се гърнета с три форми:

Г1 – гърнета с конична, леко вдлъбната навътре шия с прав или леко извит навън ръб на устието. Отнасят се към грубата керамика (табл. 19/1–23).

Г2 – гърнета с къса, цилиндрична шия, сферично тяло (табл. 20/2, 3).

Г3 – гърнета в с висока цилиндрична шия (табл. 20/4).

Г. Гърнета	49	% от вида 100	% от цялата керамика 11,92
Г ₁ , с конична шия	47	95,92	11,44
Г ₂ , с цилиндрична шия	2	4,08	0,49

Д. Миниатюрни съдчета. Сред керамичния материал се срещат фрагменти от съдчета с миниатюрни размери, които в общи линии повтарят формите на големите съдове (табл. 20/5–11).

Д. Малки съдчета	7	% от вида 100	% от цялата керамика 1,70
Е. Малки съдчета, които повтарят формите на големите съдове	25	% от вида 100	% от цялата керамика 6,08

Ж. Капаци. Установени са три форми на капаци:

Ж1 – капаци с конична форма и вертикална дръжка (табл. 20/12–14).

Ж2 – капаци с полусферична форма (табл. 20/16).

Ж3 – капаци с полусферична форма и извит нагоре перифериен ръб (табл. 20/15).

Ж. Капаци	5	% от вида 100	% от цялата керамика 1, 21
Ж ₁ . с полусферична форма	1	20	0,24
Ж ₂ . с полусферична форма с вертикална дръжка	3	60	0,73
Ж ₃ . с полусферична форма и извита периферия	1	20	0,24

З. Дръжки. Част от керамичните съдове са били снабдени с дръжки – вертикални и хоризонтални. Вертикалните дръжки се срещат по-рядко. Имат елипсовидно или кръгло сечение (табл. 20/12–16). По-често се срещат хоризонталните дръжки. В повечето случаи с тях са снабдени съдовете от грубата керамика. Те са с елипсовидна форма, поставени върху най-издутата част на съдовете като единични или двойни. Понякога са в съчетание с релефни ръбове, гладки или прекъснати с ямички, или с барботинна украса. В редки случаи хоризонталните дръжки са пробити, което показва, че съдовете са били окачвани.

З. Дръжки	62	% от вида 100
З ₁ . вертикални	7	11,29
З _{1/1} . с елипсовидно сечение	5	8,06
З _{1/2} . с правоъгълно сечение	1	1,61
З _{1/3} . с кръгло сечение	1	1,61
З ₂ . малки пръстеновидни	1	1,61
З ₃ . хоризонтални	55	88,71
З _{3/1} . двойни	6	9,68
З _{3/2} . единични	47	75,80
З _{3/3} . единични пробити	2	3,22

И. Дъна. Основната част от съдовете имат равно отрязани дъна. При някои екземпляри дъното е оформено с плътно столче (табл. 24/2, 18), а при други е с леко конкавна форма (табл. 24/12–14, 21, 23–25). Едно от дъната е равно отрязано и в него са пробити отвори (табл. 24/26). Вероятно съдът е бил използван за прецеждане на течности.

И. Дъна	67	% от вида 100
И ₁ . равни	60	89,55
И ₂ . леко конкавни	7	10,44

Украса на съдове

Върху преобладаващата част от съдовете е нанесена украса. За отбелязване е, че с изключение на някои по-изразени пъпки или израстъци, които играят ролята на дръжки, тя няма функционално предназначение спрямо съдовете. Констатира се закономерност между техниката ѝ на нанасяне и отделните технологични групи. Като правило релефната и вдлъбнатата украса с нейните разновидности се среща изключително върху съдове от груба керамика. И обратно – за съдовете, изработени от фино пречистена или с ограничена концентрация на примеси глина, е характерна рисуваната с графит украса.

Типологическите характеристики на украсата са определени в зависимост от техниката на нейното нанасяне. Разграничават се *релефна, вдлъбнатата, рисувана и комбинирана украса*.

Релефната украса се състои от релефни ръбове, гладки или прекъснати с ямички, нанесени хоризонтално, вертикално или косо по тялото на съдовете (табл. 25). Понякога те са съчетани с релефни пъпки или израстъци, разположени поединично или по двойки, най-често в средата или в долната половина на съдовете (табл. 27/7–13). Срещат се и широки релефни ленти изтънени в краищата. Към релефната украса спада още барботинната декорация (табл. 26). Среща се предимно върху съдове, отнасящи се към грубата керамика – паници, купи, гърнета. Изпълнена е чрез провлачване на пръсти или някакъв инструмент по повърхността на все още незасъхналия глинен съд. В зависимост от пространственото си положение, украсата е хоризонтална, вертикална или косо (наклонена). Разположена е по цялата повърхност или върху част от съда. Изразена по този начин барботината е организирана. Състои се от последователно повтарящи се мотиви, които образуват орнамент. В други случаи тя е неорганизирана и се характеризира с безразборно, но умишлено огрубяване на повърхността (обр. 26).

Вдлъбнатата украса се среща по-рядко и се подразделя на 4 варианта:

Врязана украса. Изпълнена е чрез натиск или провлачване на твърд предмет върху незасъхналия още съд, при което се получава отнемане на повърхността. Дебелината на врязаните линии варира от 0,3 до 0,6 мм. В повечето случаи чрез групирането на коси, вертикални или зиг-заг линии, се образуват геометрични мотиви (табл. 28/1–10).

Надраскана украса. Среща се най-често върху съдове, представители на грубата керамика. Представлява безразборно издраскване на различни части от стените на съдовете, получено с помощта на твърда четка или метличка. Среща се в комбинация с друг вид украса, предимно врязана или релефна (табл. 28/11–15).

Канелирана украса. Прилагана е сравнително рядко. С нея са украсени тънкостенни съдове от фината керамика с добре огладена повърхност. Обикновено канелюрите са нанесени хоризонтално, понякога и косо (табл. 29/1–6).

Набодена украса. Името ѝ е показателно за техниката на изпълнение. Отделните елементи са получени чрез еднократен натиск с твърд предмет върху мократа глина. В резултат на това се получават приблизително еднакви по големина ямички, разположени в различни комбинации по тялото на съдовете (табл. 27/1–6).

Понякога се наблюдава съчетание на два или повече вида украса. Често барботинната украса е съчетана с релефни ръбове, прекъснати с ямички, пъпки или израстъци (езичести дръжки). Набодената украса понякога е комбинирана с връзана, в други случаи връзаната е съчетана с релефен ръб, прекъснат с ямички. Среща се съчетание на издраскана с релефен ръб и пъпки (табл. 28).

Рисувана украса. Третият основен вид украса на съдовете от късноенеолитната керамика от Джулюница е рисуваната с графит. Мотивите са нанасяни директно върху повърхността преди изпичането. Характерни са изчистените геометрични орнаменти, заемащи най-често горната и средна външна повърхност на съдовете от фината керамика. Понякога се срещат и двустранно украсени отворени съдове. Поради силно фрагментирания характер на керамиката и факта, че някои от тях са горели, на места графитът е запазен само частично и това не позволява цялостна реконструкция на орнаменталната композиция. Разпространен е както негативният, така и позитивният орнамент, без да може да се определи доминиращата роля на единия спрямо другия (табл. 29/7–33, табл. 30).

Съдове с украса	% от цялата керамика 32, 22–254 бр.	% от вида 100
1. Вдлъбната украса	55	21,65
1 _{/1} . набодена	1	0,39
1 _{/2} . връзана	25	9,84
1 _{/3} . надраскана	12	4,72
1 _{/4} . ноктовидна	3	1,18
1 _{/5} . ямички	10	3,94
1 _{/6} . канелюри	4	1,57
2. Барботинна	85	33,46
3. Релефна	40	15,75
3 _{/1} . релефни ръбове	15	5,90
3 _{/2} . релефна лента	3	1,18
3 _{/3} . пъпки	16	6,30
3 _{/4} . релефен ръб прекъснат с ямички	6	2,36
4. Рисунка с графит	50	19,69
5. Комбинирана	24	9,45
5 _{/1} . релефна и надраскана	2	0,79
5 _{/2} . барботинна и релефна	22	8,66

От направения преглед на керамичния материал от късноенеолитния пласт на селищната могила Джулоница става видно, че той носи белезите на късноенеолитния комплекс Коджадермен–Гумелница–Караново VI. Най-близки аналогии при паниците и купите се срещат в XI–XIII хоризонти от Овчарово (Тодорова и др. 1983), XIII–XVII хоризонти Голямо Делчево (Тодорова и др. 1975) и Коджадермен (Попов 1918). Близки аналогии гърнетата, чашите и капациите намират в някои образци на Винаца (Радунчева 1976), както и със съдовете от късноенеолитните селища в Тракия – Съдиево, Юнаците, Капитан-Димитриево, Караново VI и Мечкюр (Петрова 2003, 18–21, обр. 1, 2).

ЛИТЕРАТУРА

Тодорова и др. 1975: Х. Тодорова, С. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол. Селищната могила Голямо Делчево. – РП, V, 1975.

Тодорова и др. 1983: Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. – РП, VIII, 1983.

Попов 1918: Р. Попов. Коджа-Дерменската могила при град Шумен. – ИБАД, VI, 1918, 71–155.

Радунчева 1976: А. Радунчева. Винаца. Енеолитно селище и некропол. – РП, VI, 1976.

Петрова 2003: В. Петрова. Класификация на керамични съдове от къснохалколитната култура Караново VI в Тракия. – Археология, 2, 2003, 15–27.

БЕЛЕЖКИ

¹ Спасителните археологически проучвания са проведени под ръководството на д-р Петър Станев и автора на настоящата статия. Те са наложени от строителни работи, свързани с разширяване на трасето на магистралата София – Варна.

THE CHALCOLITHIC POTTERY FROM THE SETTLEMENT MOUND IN DJULYUNITSA

Valka Ilcheva

(Abstract)

The settlement mound in Djulyunitsa is located 3 km. north side from the village and 350–400 m. west side from the train station of Djulyunitsa, near the railway line and the Sofia-Varna highway. It is situated in the locality of Smardesh on a low river terrace. For two seasons, in 1983 and 1984, rescue excavations were carried out on the tumulus led by Ph. D. Peter Stanev. The author of the article also took part during the first season. The dimensions of the mound are: 100 m in diameter East-West and 75 m North – South, 6 m high.

The exploration covered 275 m in sector I and III in the north side of the tumulus. The thickness in the excavated sectors is 5.60 m. 9 construction layers from the Copper-Stone Age were inspected. They can be referenced to the early, middle and late Copper-Stone Age. Pieces of crocks from the early Bronze Age were found in the humus layer of the mound.

The Chalcolithic period of the mound in Djulyunitsa spans layers VII–XI from the stratigraphy of the tumulus and they are localised at 4.10 m – 5.60 m depth. 688 fragments of pottery of the age were found. These were found during rescue excavations and all of them were located in a small area. The pottery was found fragmented. During the work process the general characteristics of the type of pottery from the Chalcolithic period were outlined.

The pottery falls into two groups: fine and rough. Three principles were taken in consideration in respect of the treatment: the type of the clay, the treatment of the surface of the pottery, the colors and the nuances of the outer surface. There are 7 groups of fine pottery fragments and 9 groups of rough pottery fragments. The surface of the pottery was treated in 9 different ways in 12 different colors and nuances.

The pottery from the chalcolithic period has big variety of forms. There are cups, bows, pots, vessels for cooking, storage, unique crocks. They have been analyzed bottoms and handles.

Attention was paid to the decoration of the crocks. The decoration is: carved and inlaid, needling, incised, scratched, engraved by clamshell incisions along the edge of the mouth and the body, textured, graphite and composite decking.

The Chalcolithic pottery from the mound of Djulyunitsa is very similar to the pottery from the culture of Polyanitsa II, III. It is known from the barrows in Sokol, Targovishte, Omurtag, Megden, Salmanovo, Hotnitsa, Kubrat, Nevski, Hisarlaka in Radingrad, Vinita, Lulyak, Smyadovo, Miladinovtsi, Svetlin, etc. The second and the third phase of the Polyanitsa culture is referred to the Early Chalcolithic period and are synchronous with the Boyan-Vidra culture in Romania and Maritsa II–III in Thrace.

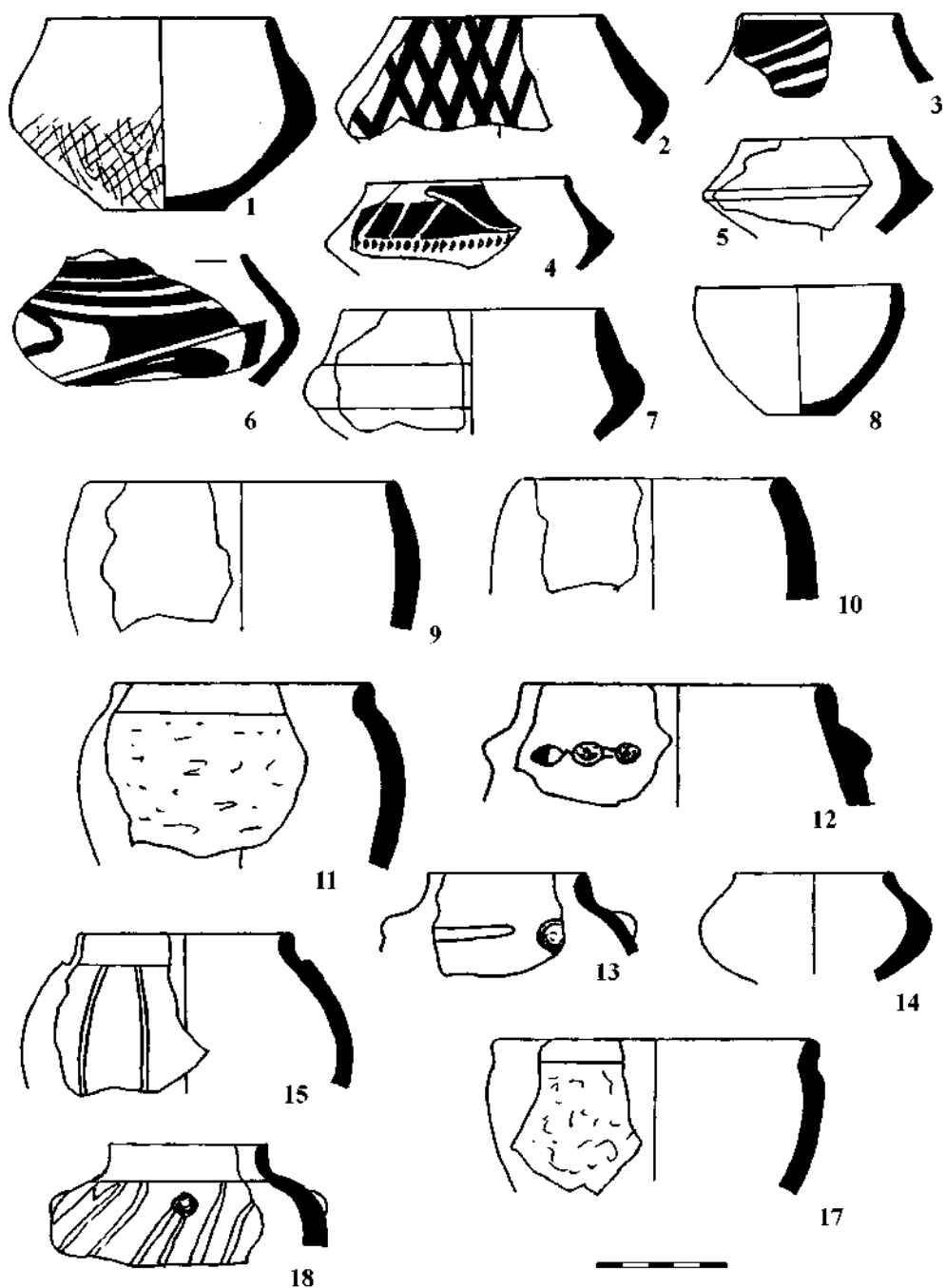

Таблица 1. Чашы. А 1-1, 2, 3, 6; А2-4, 5; А3-9, 10; А4-11-16; А5-17.

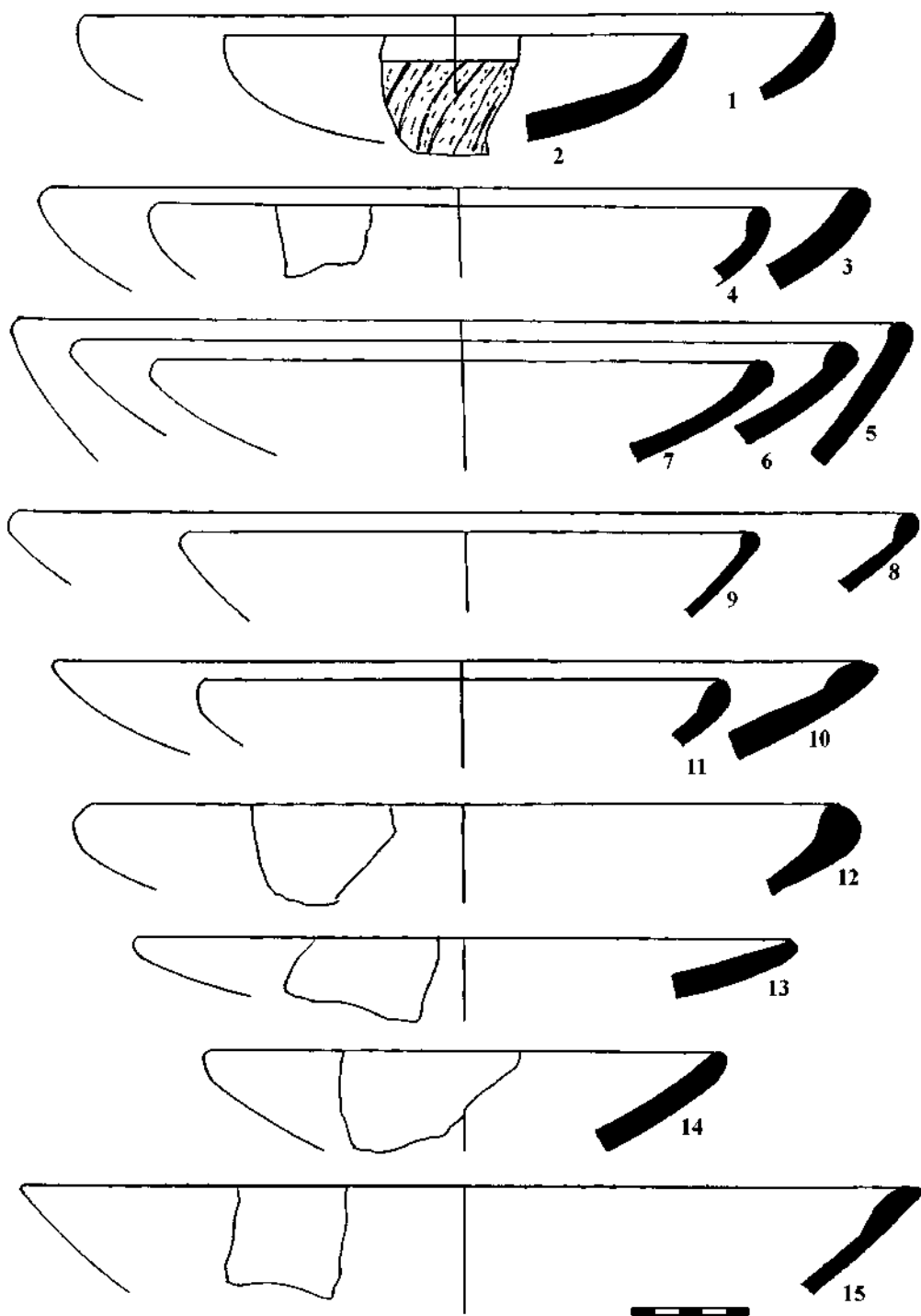

Таблица 2. Паницы. Б1/1-1,2; Б1/2-4-11; Б1/3-12; Б2/1-13,14; Б2/2-15.

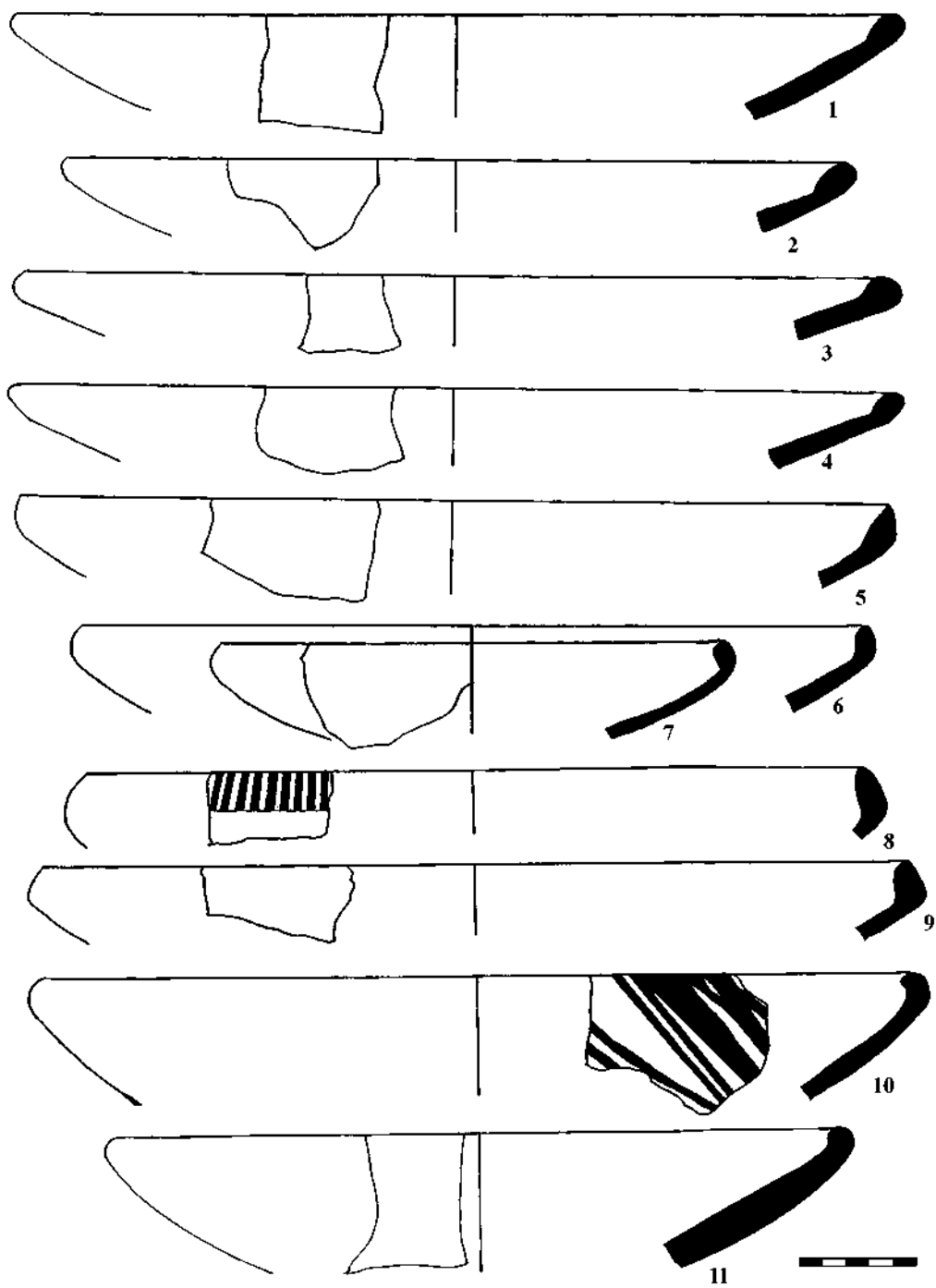

Таблица 3. Паницы. Б2/2-1-5; Б3/1-7-11; Б3/3-9.

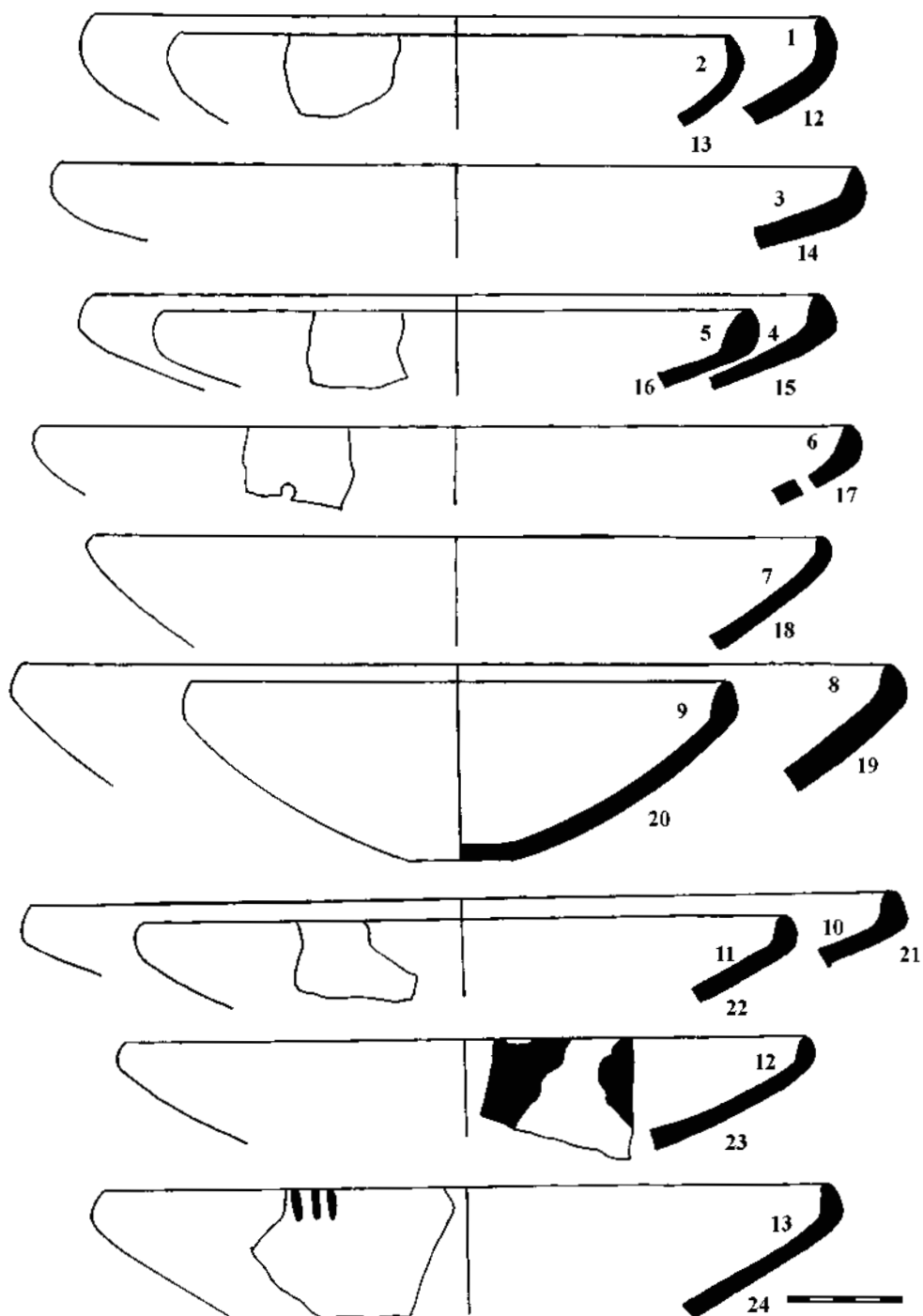

Таблица 4. Паницы. БЗ/1-7, 9, 12; БЗ/2-1, 2, 3, 8; БЗ/3-10, 11, 13; БЗ/4-4,5.

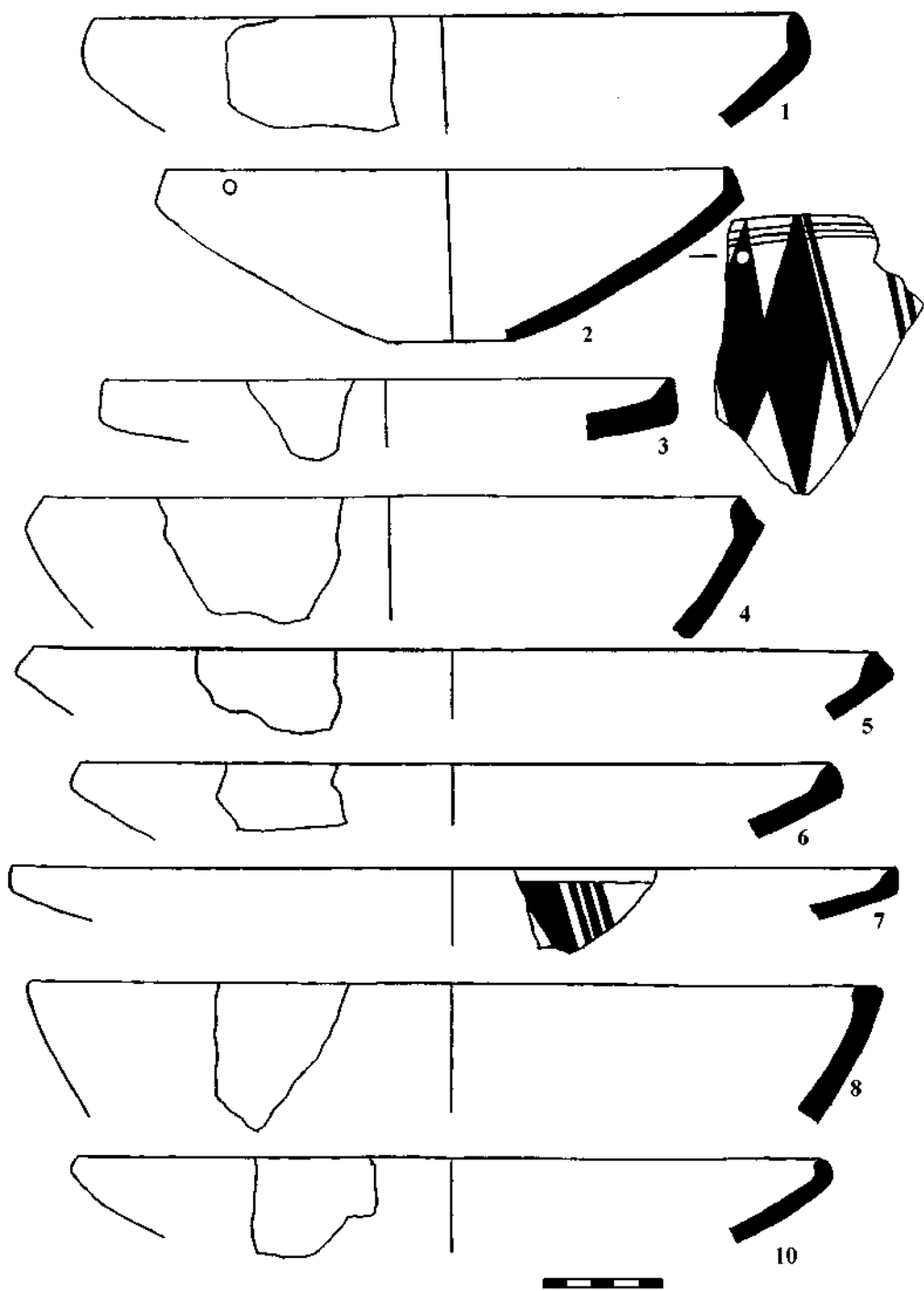

Таблица 5. Паницы. БЗ/5-3; БЗ/6-5-7.

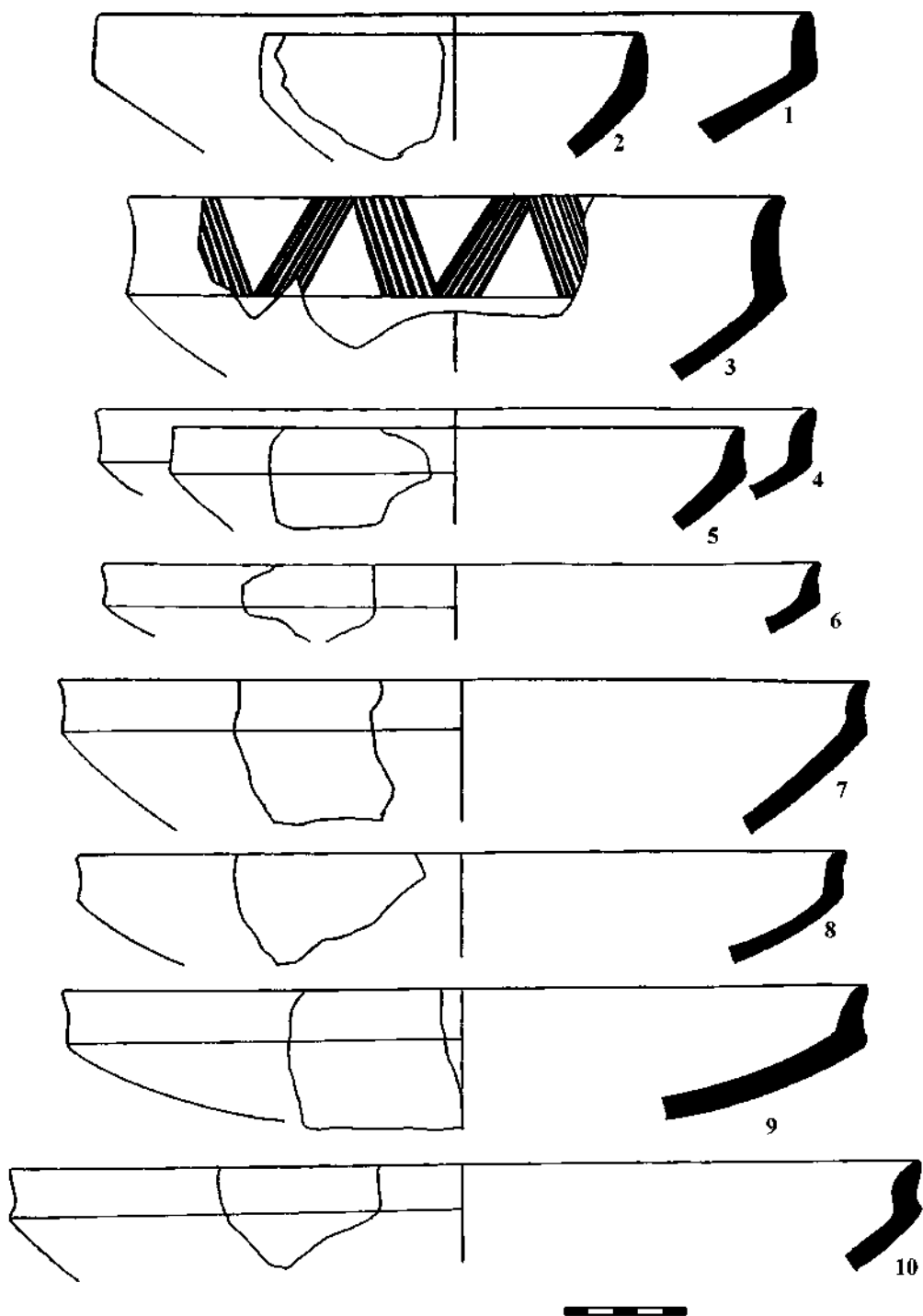

Таблица 6. Паници. Б4/1-1,2,4; Б4/2-3; Б4/3-8; Б4/4-5, 6, 7.

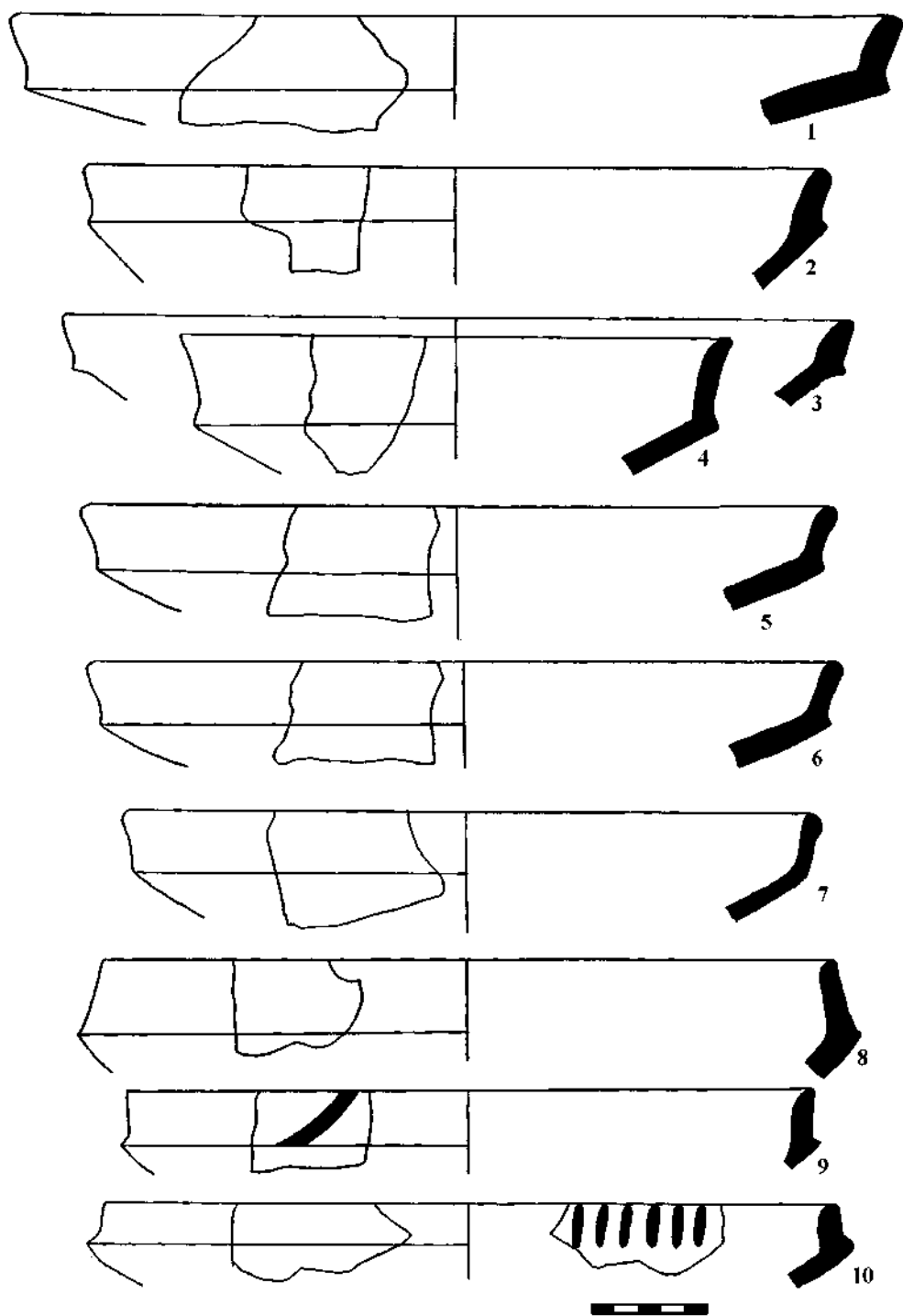

Таблица 7. Паници. Б5/1-1-4, 10.

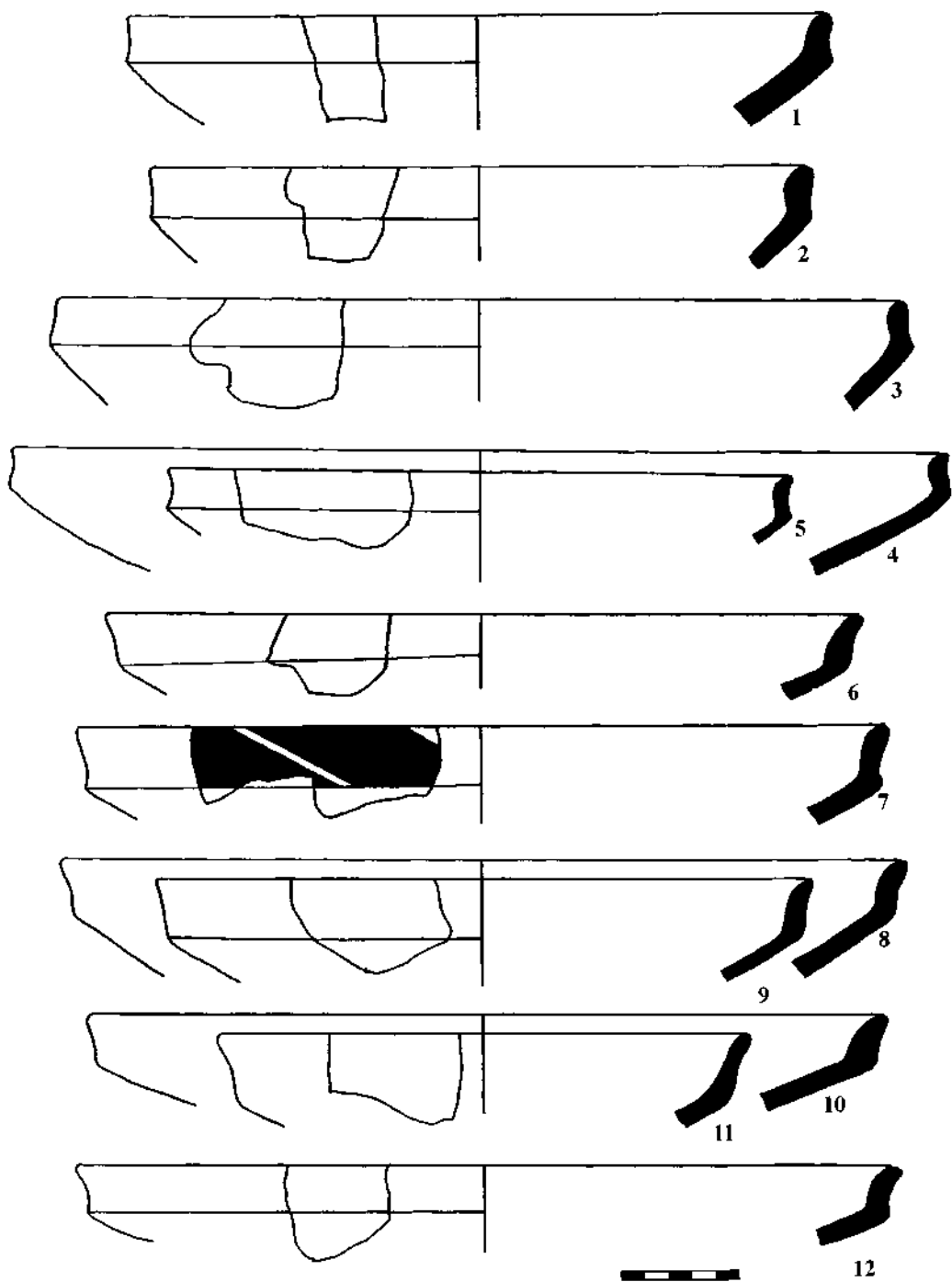

Таблица 8. Паницы. Б5/1-1, 2, 4, 5; Б5/2-6-12

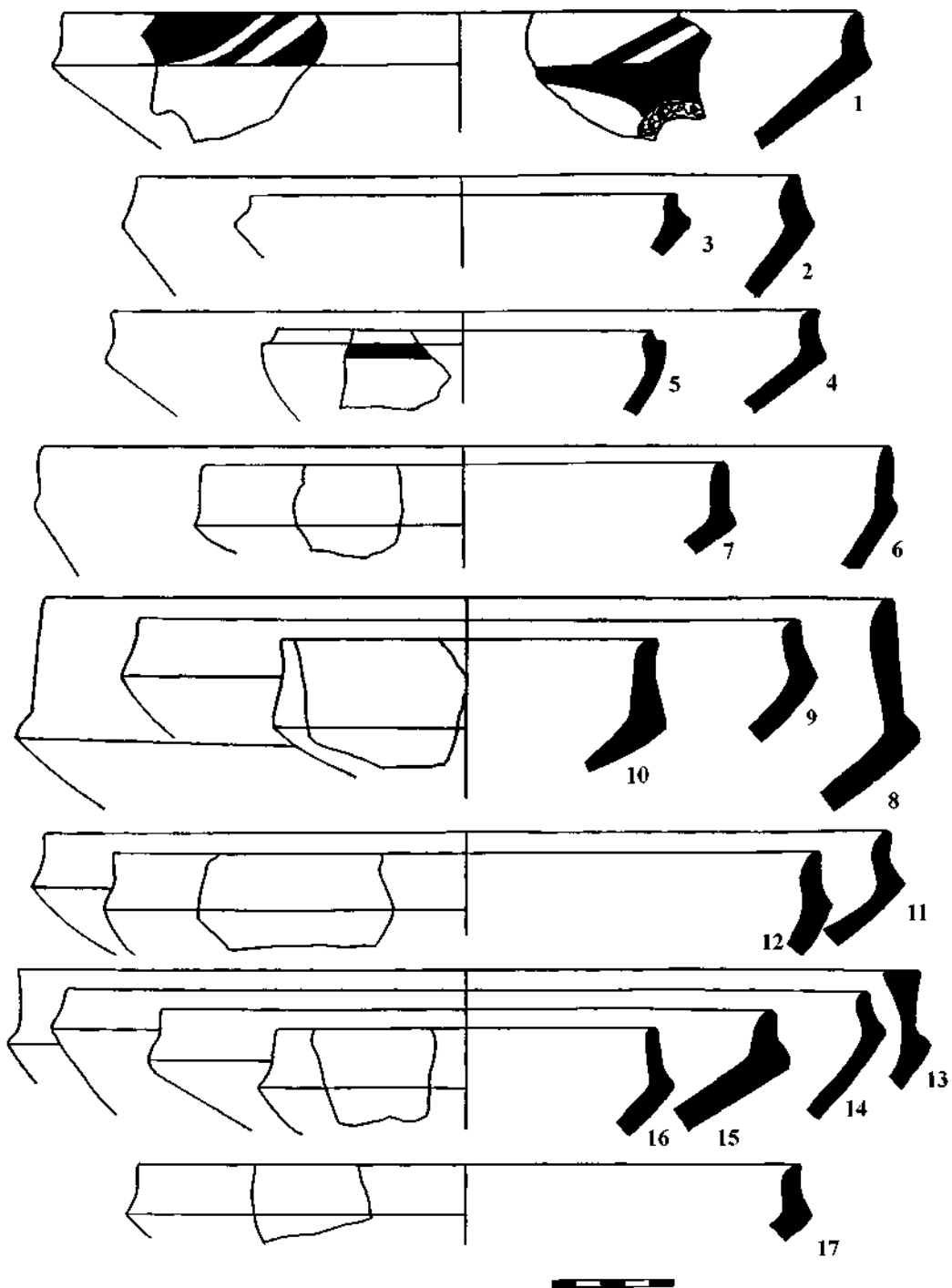

Таблица 9. Паницы. Б5/2-1-7; Б5/38-10.

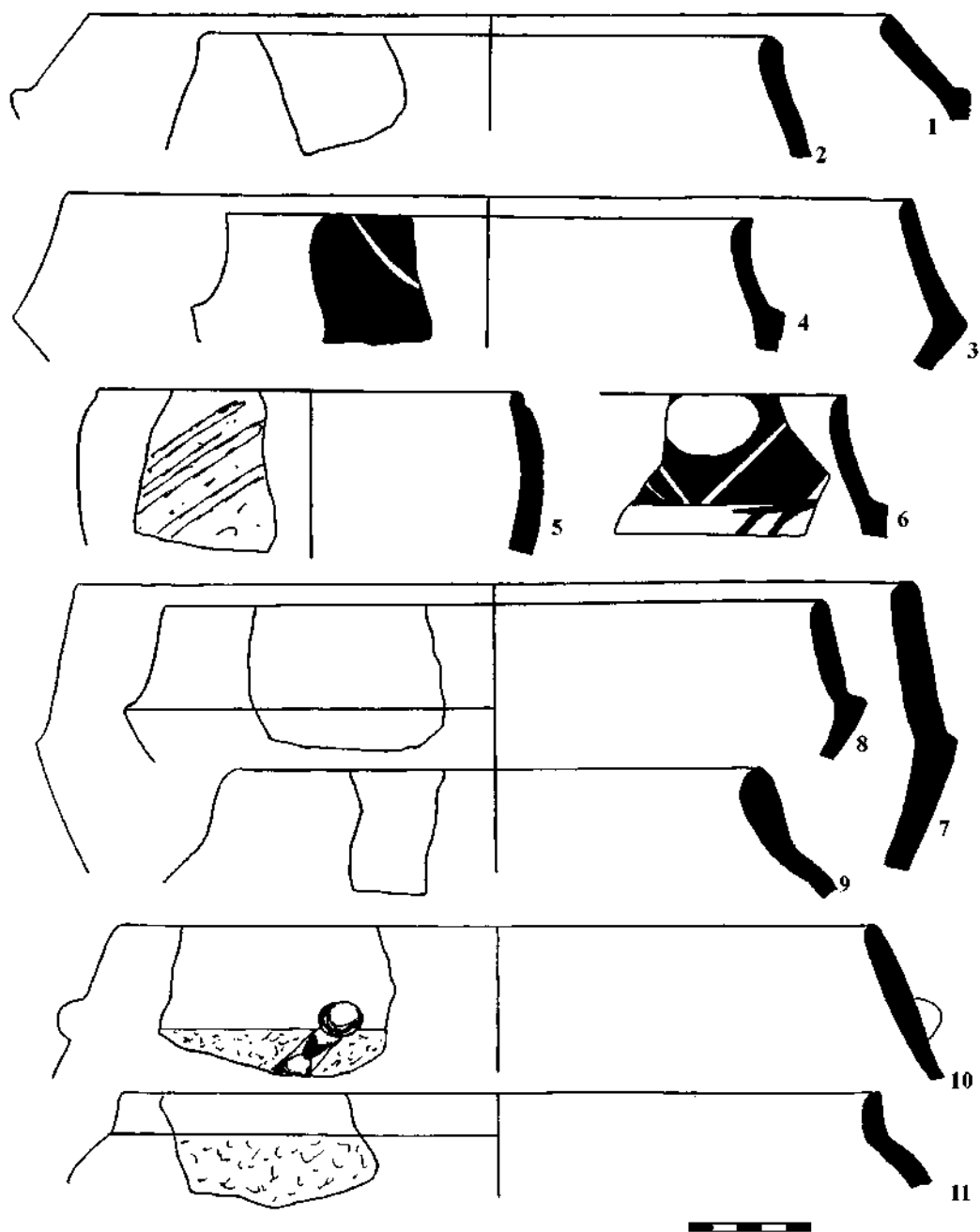

Таблица 10. Паници Б5-3.

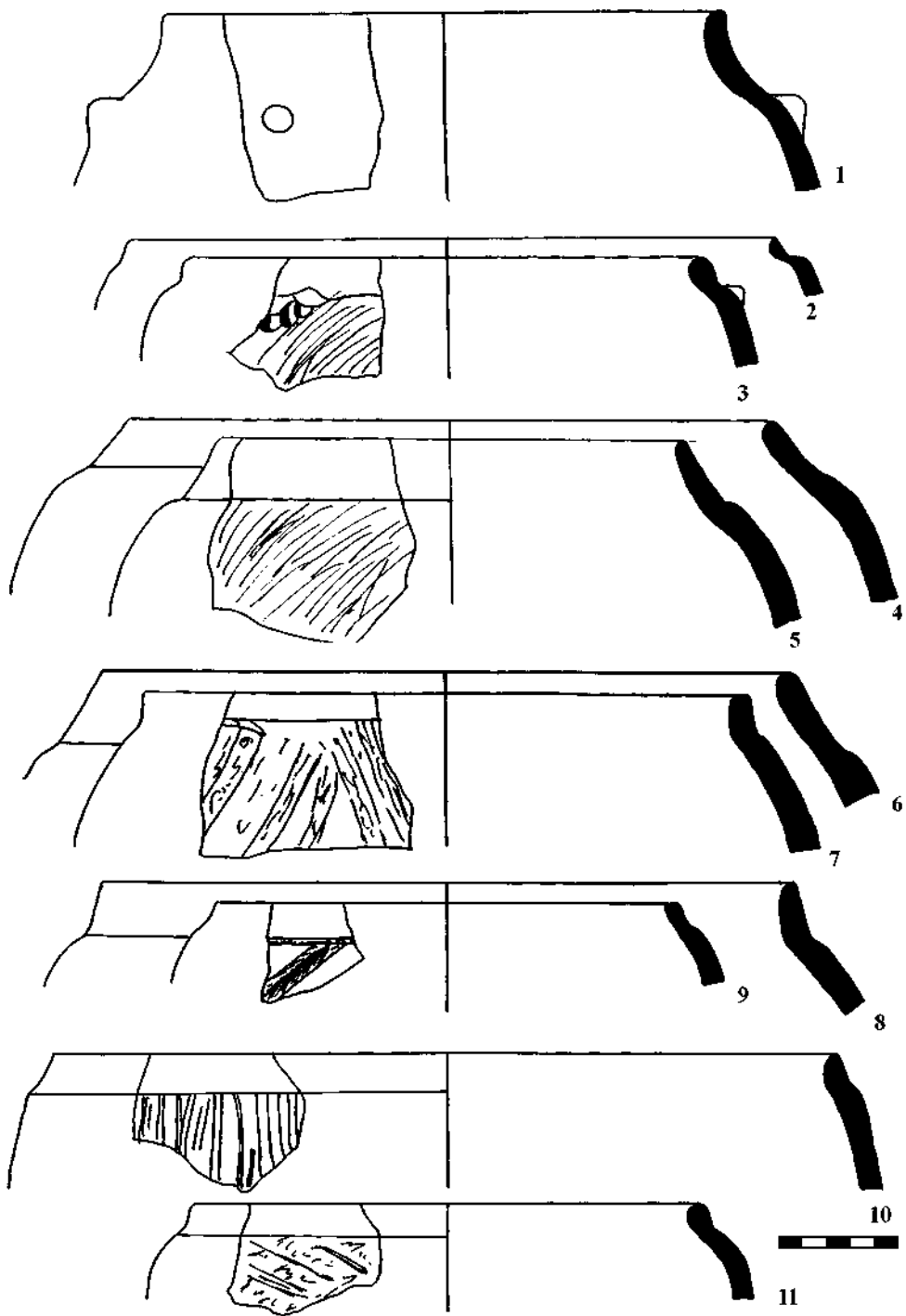

Таблица 11. Купи. В1-1-11.

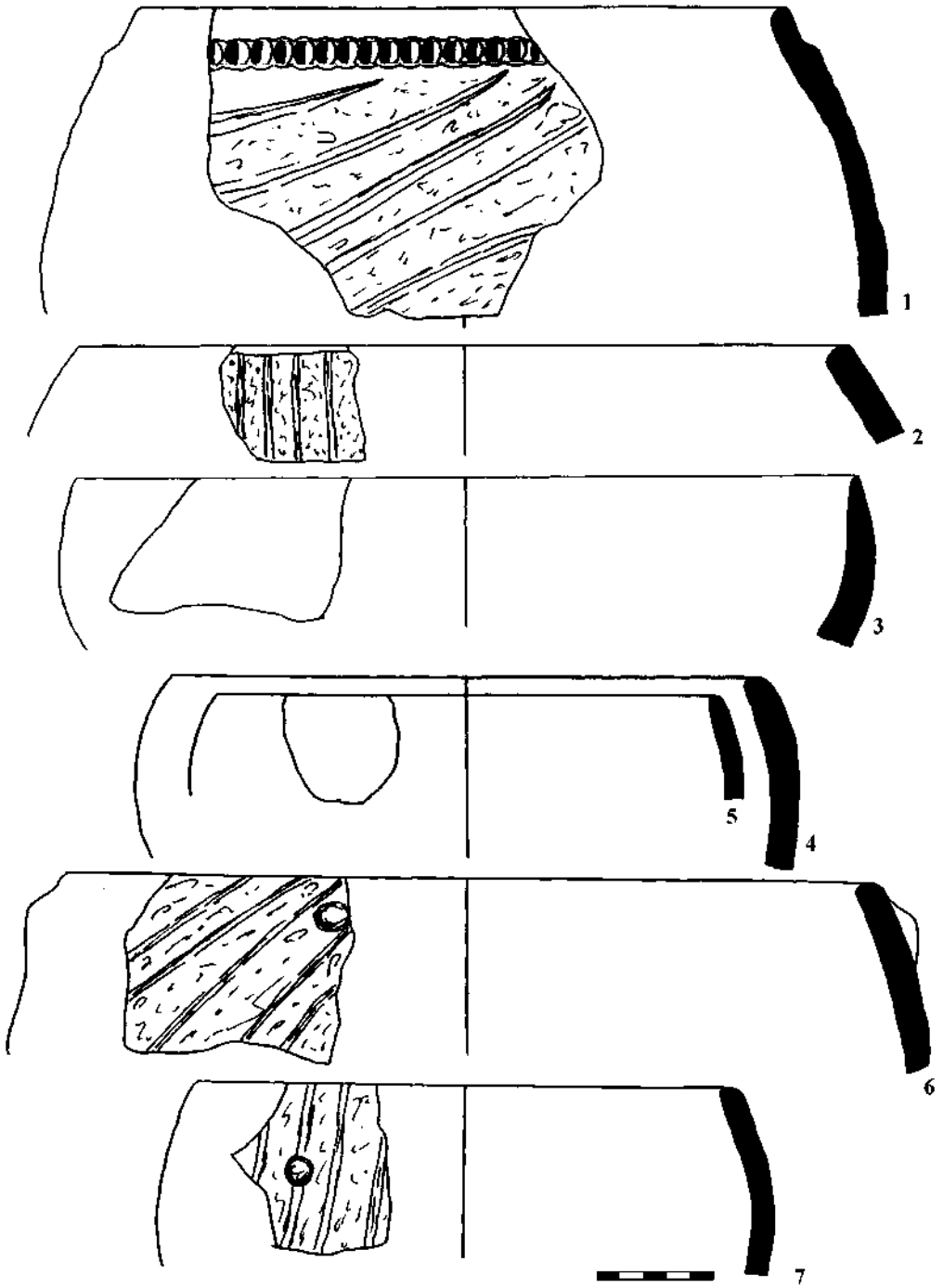

Таблица 12. Купи В2-1-7.

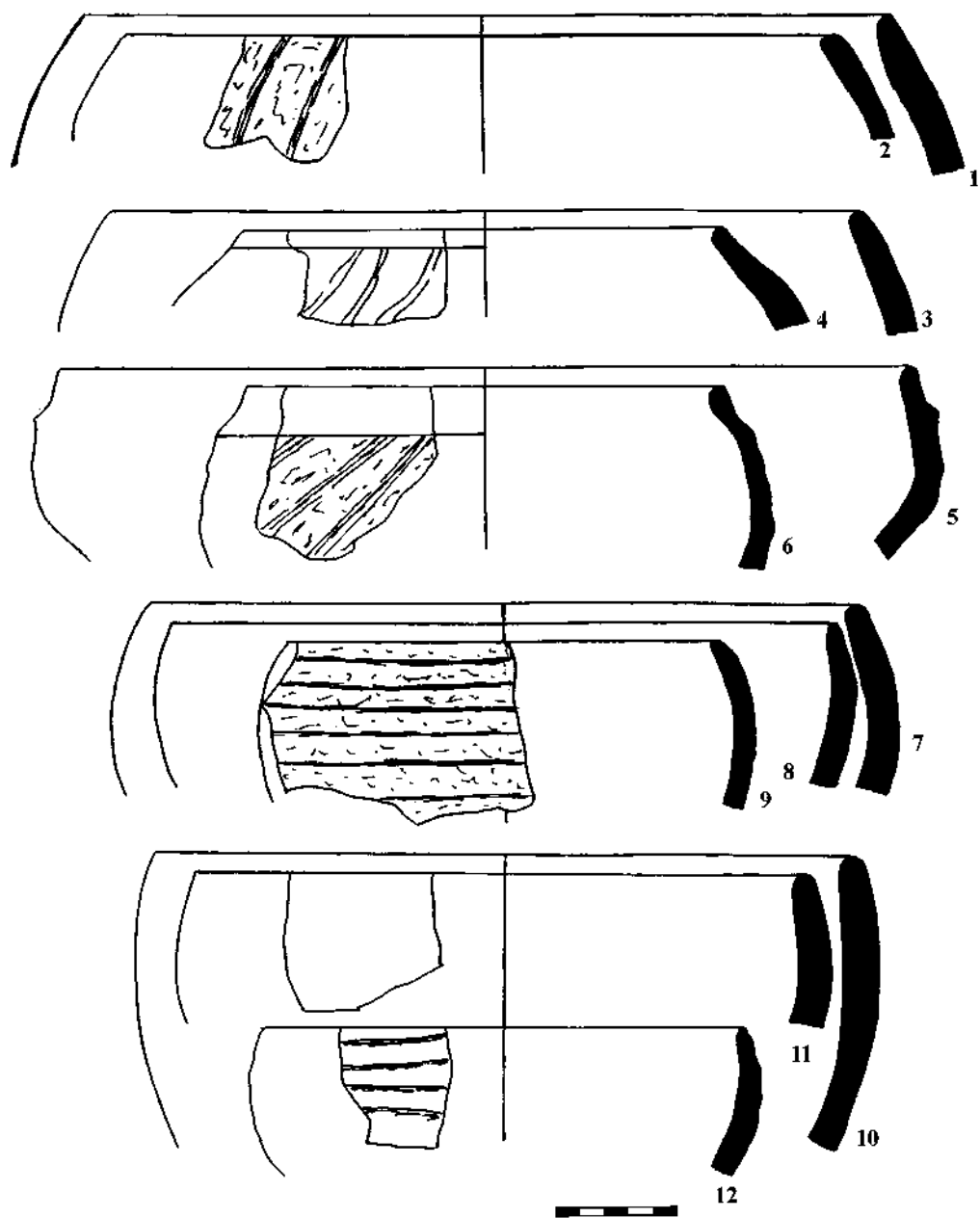

Таблица 13. Купи. В2-1-12.

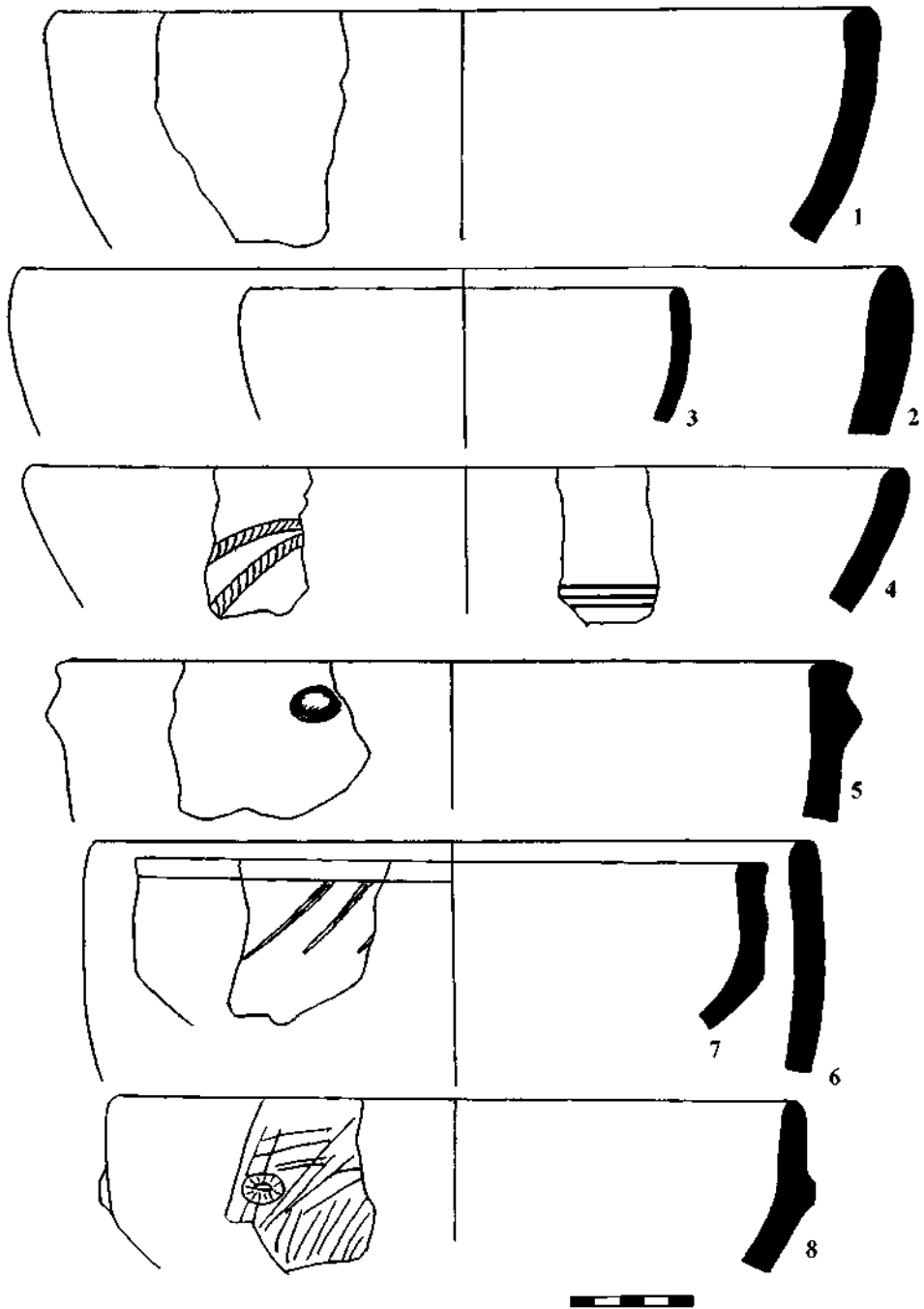

Таблица 14. Купи. ВЗ-1-8.

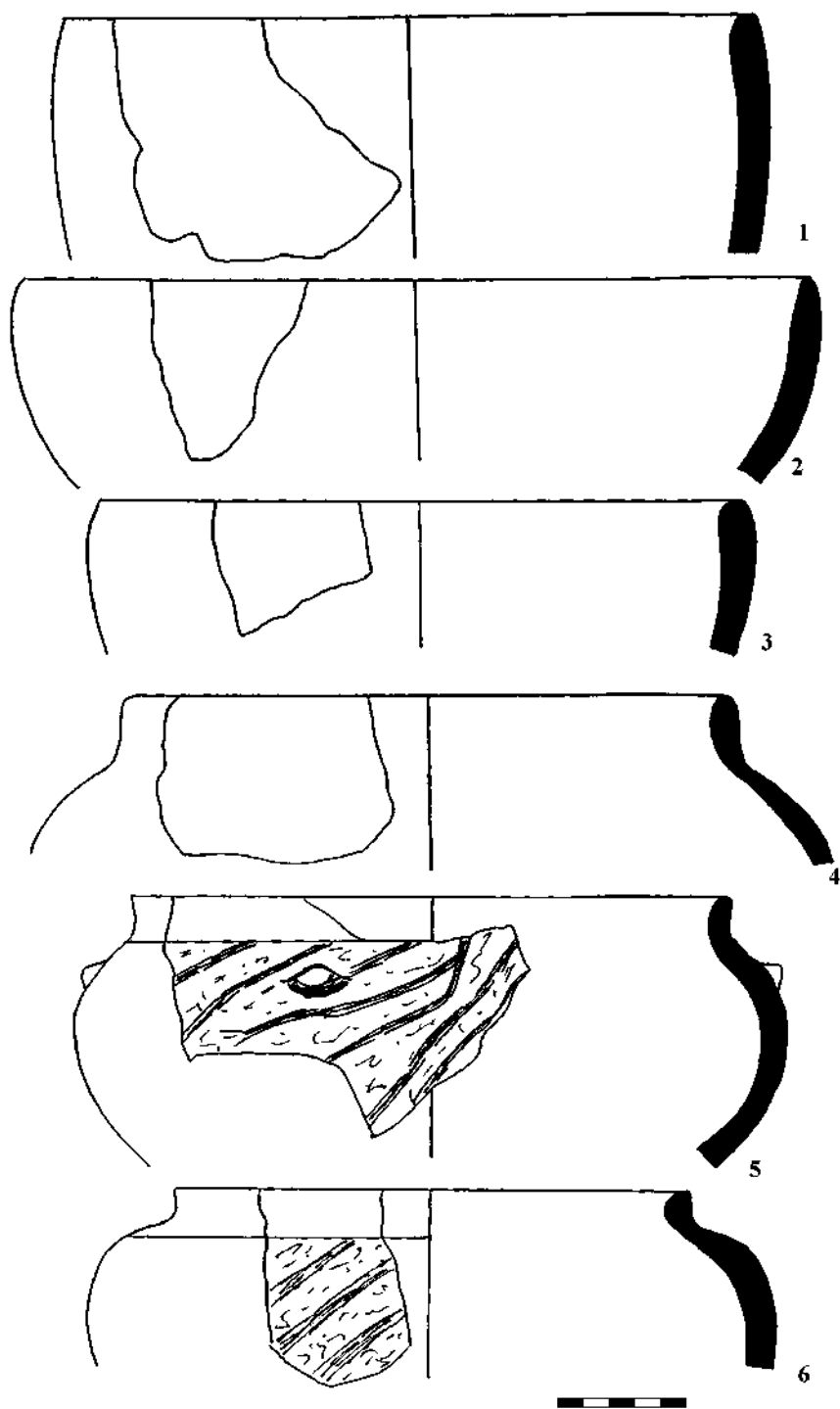

Таблица 15. Купи В3-1-3; В4-4-6.

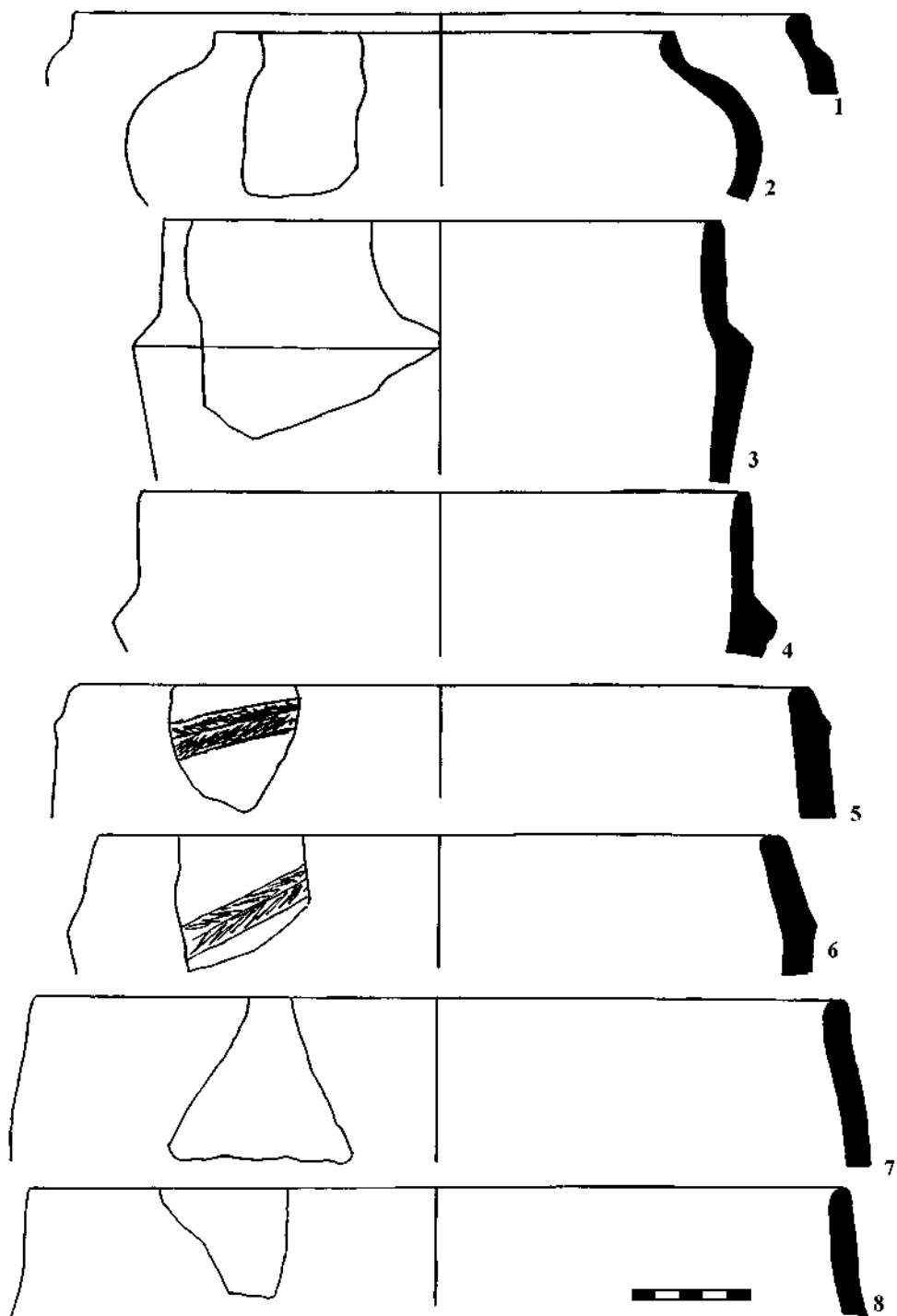

Таблица 16. Купи. В5-3-5.

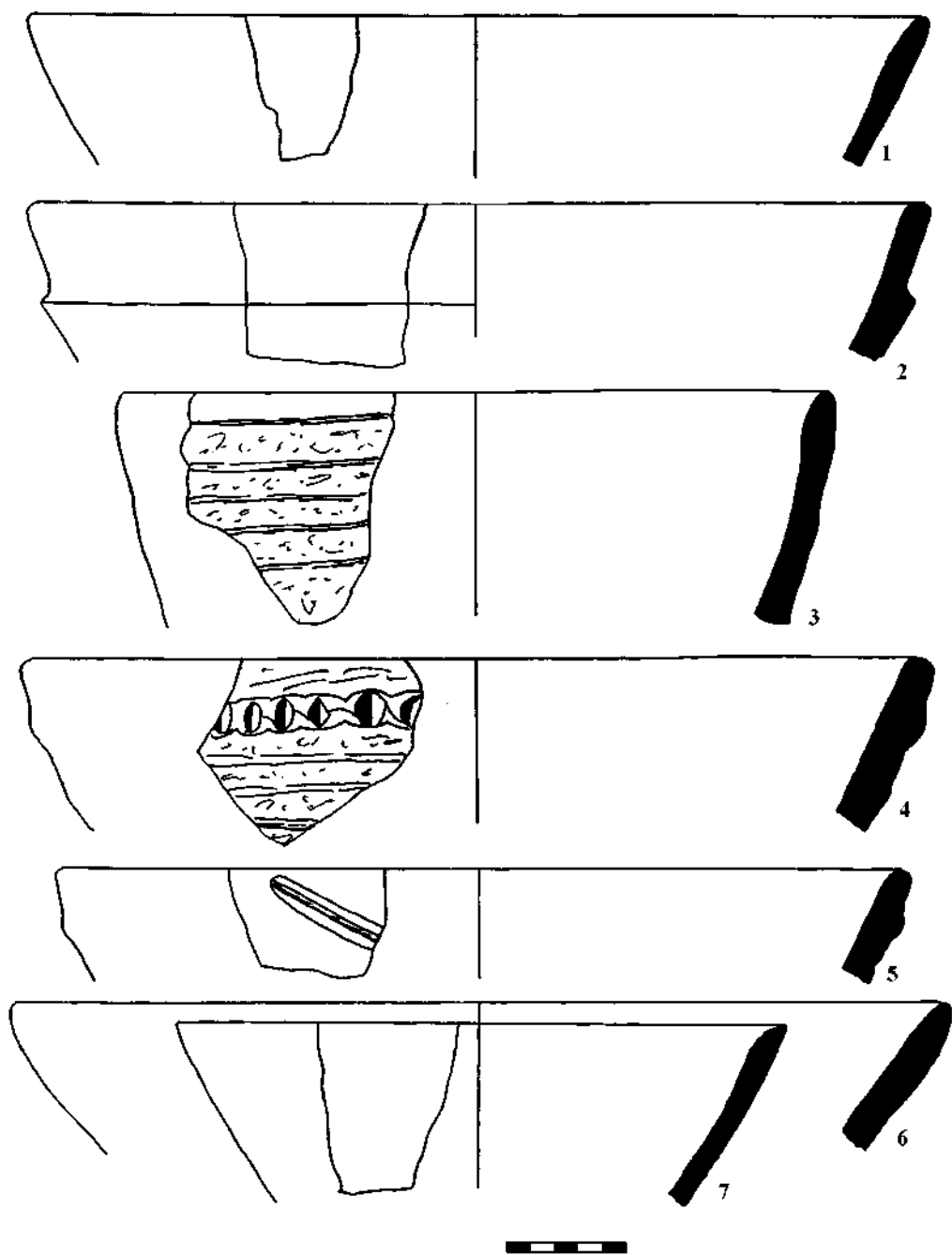

Таблица 17. Купи.

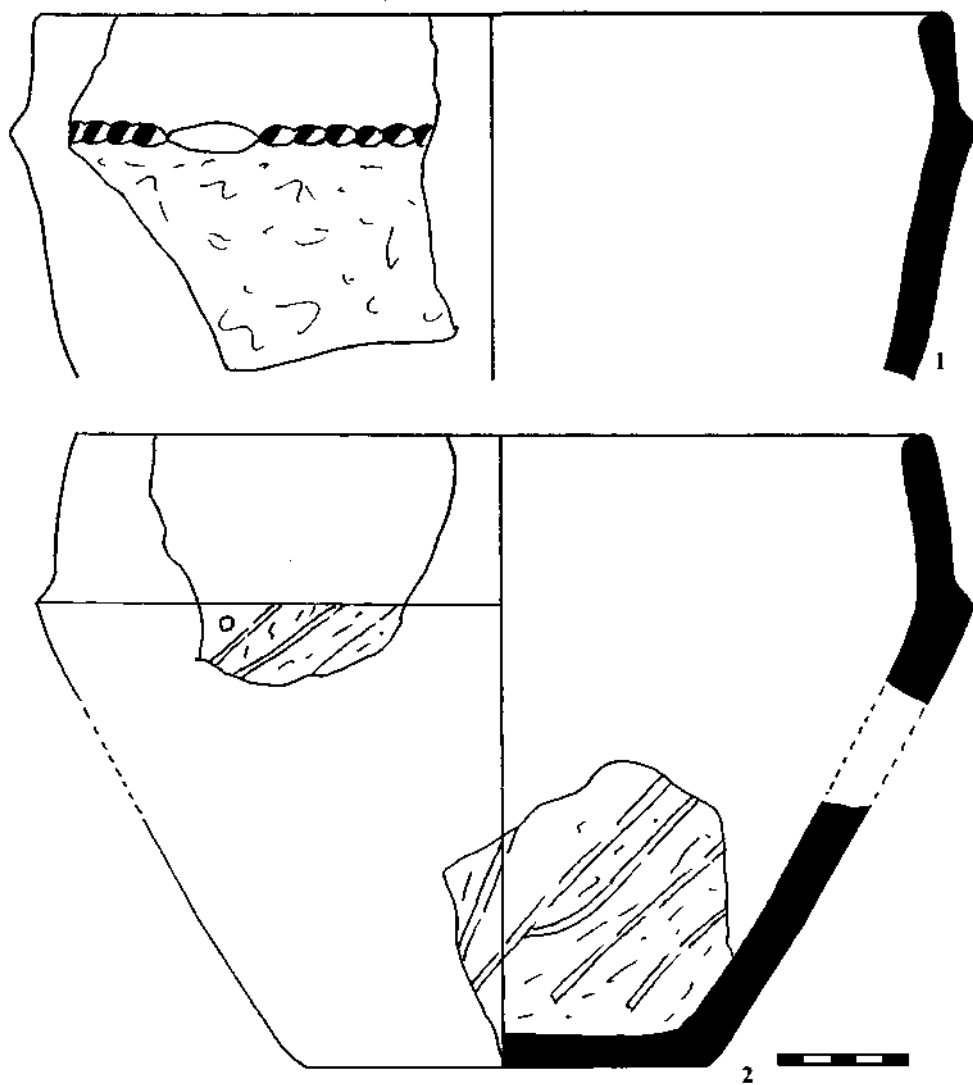

Таблица 18. Купи.

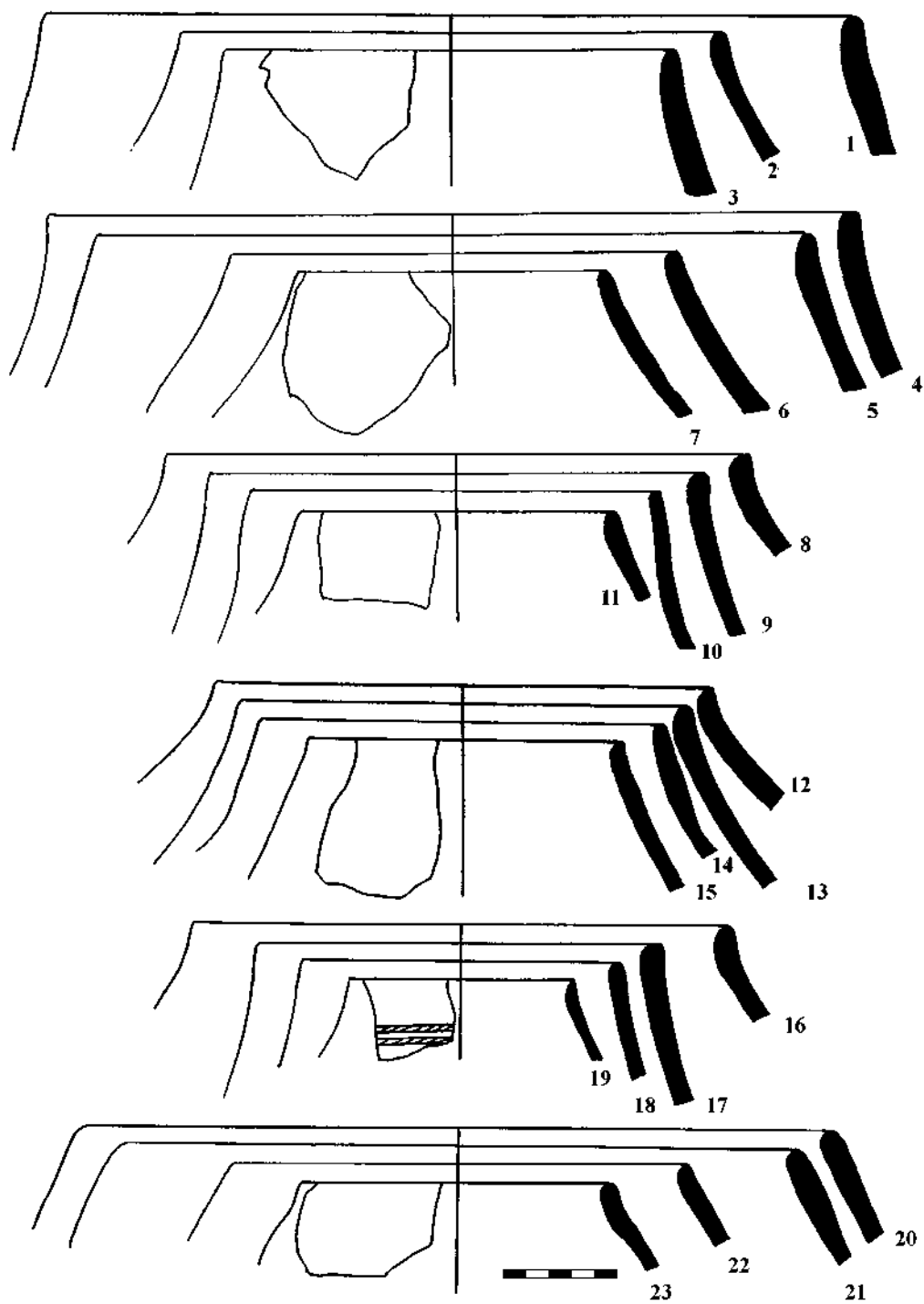

Таблица 19. Гърнета. Г1-1-23.

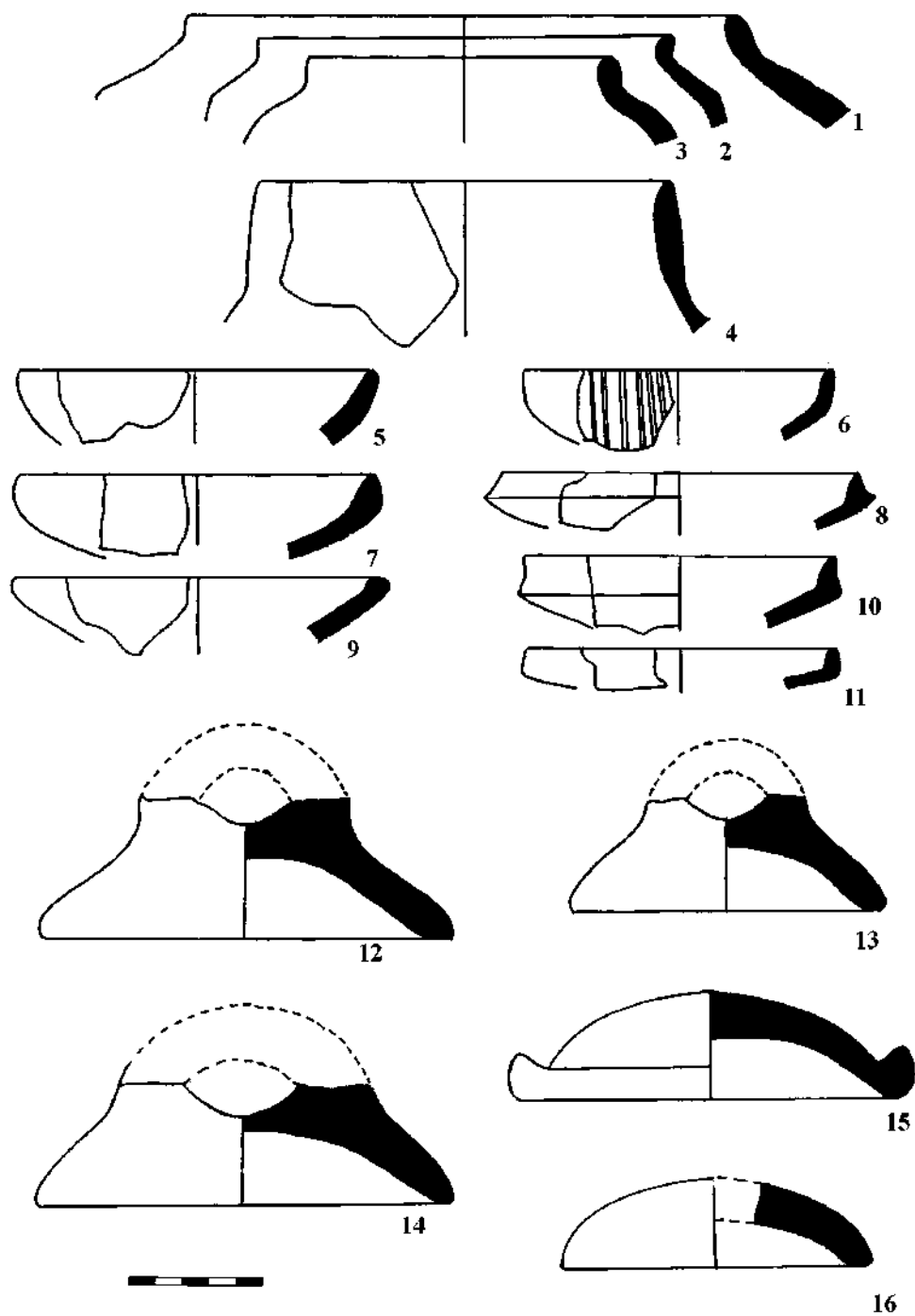

Таблица 20. Гърнета, малки съдчета и капаци.
Г2-2,3; Г3-4; Д-5-11; Ж1-12-14; Ж2-16; Ж3-15.

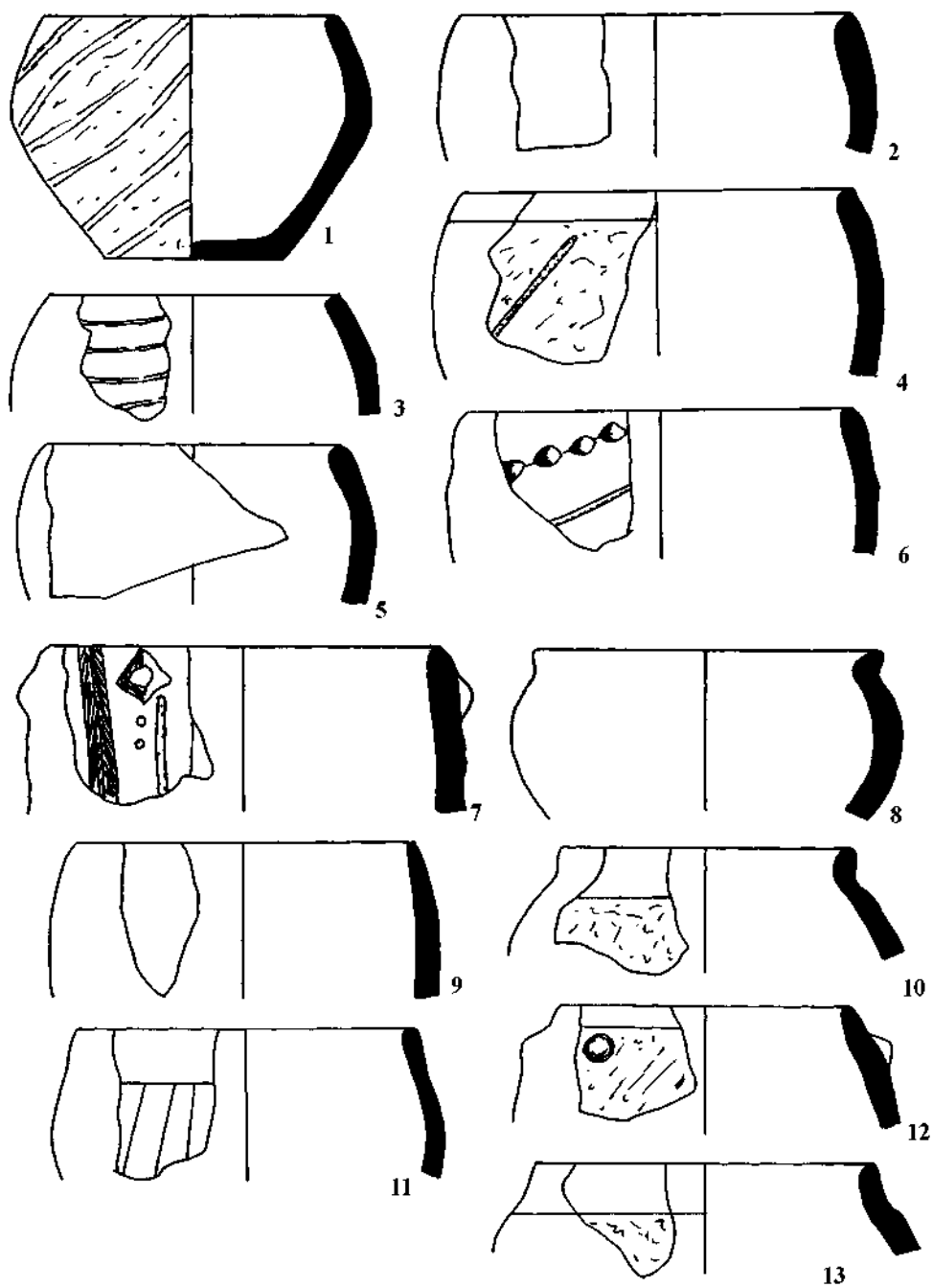

Таблица 21. Чаши и малки съдчета, които повтарят формите на големите съдове.

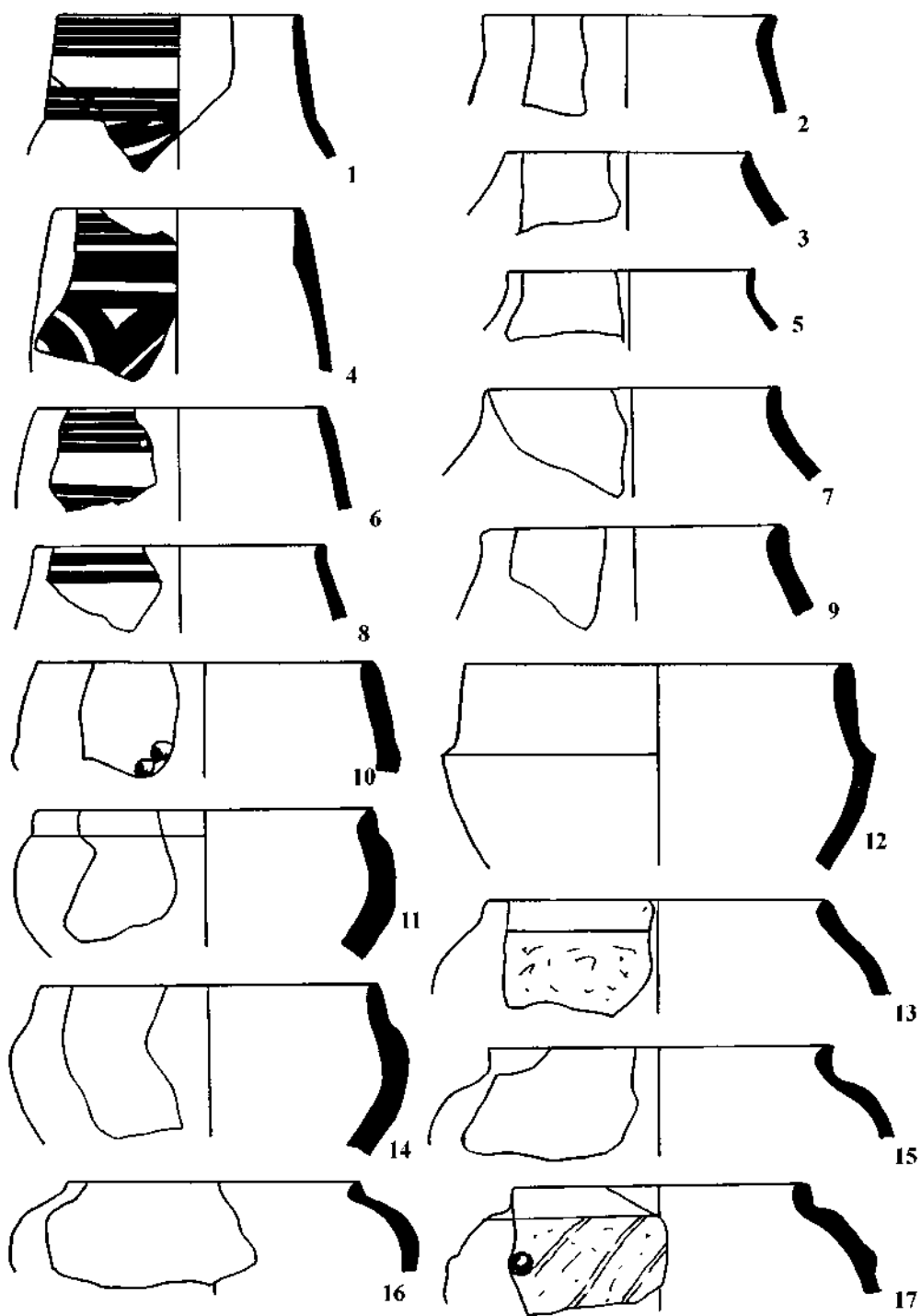

Таблица 22. Чаши и малки съдчета, които повтарят формите на големите съдове.

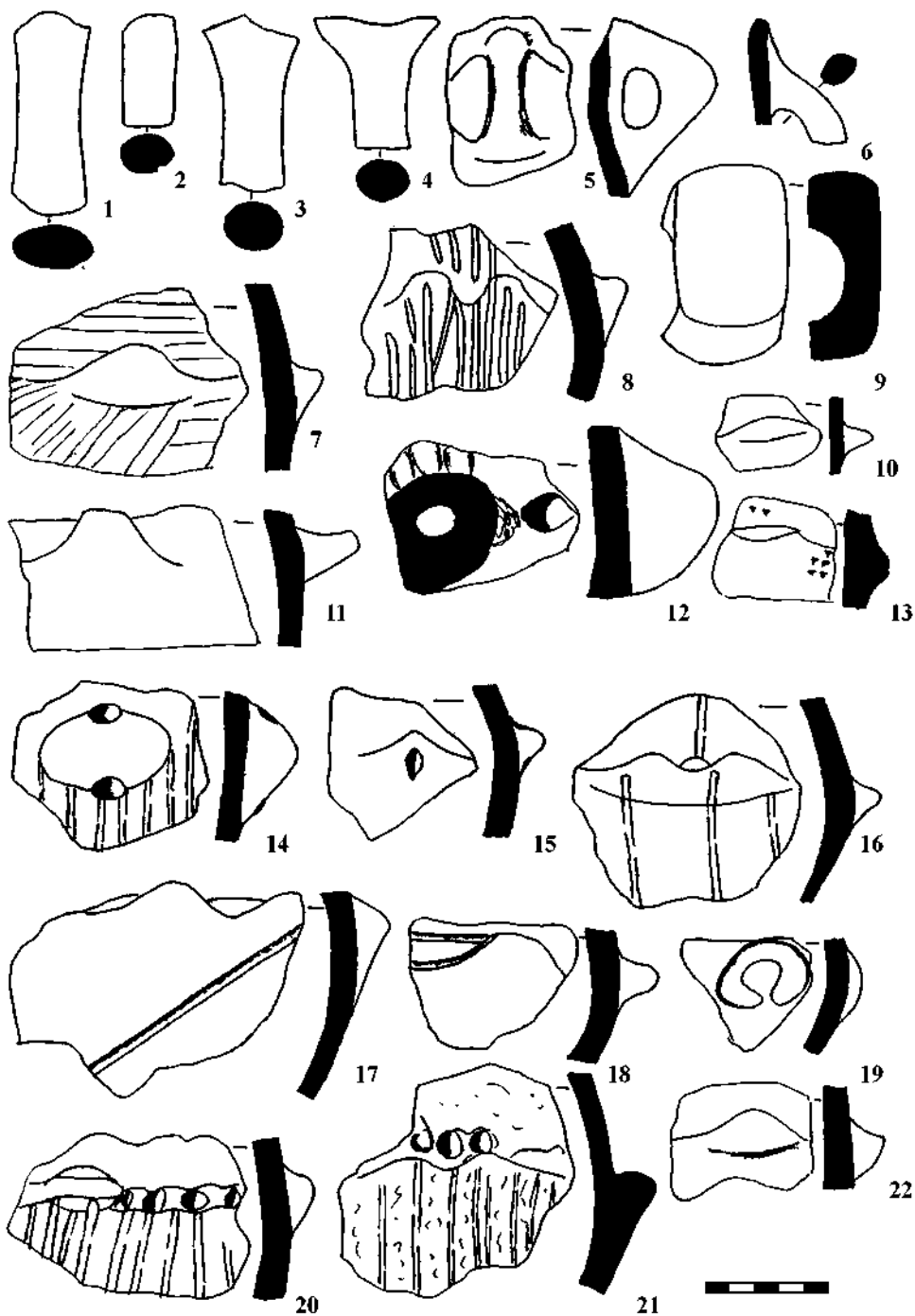

Таблица 23. Дръжки. 31/1-1,6; 31/2-9; 31/3-2-4; 32-10;
33/1-16; 33/2-11, 12, 13, 17, 18, 19, 20-22; 33-3-15.

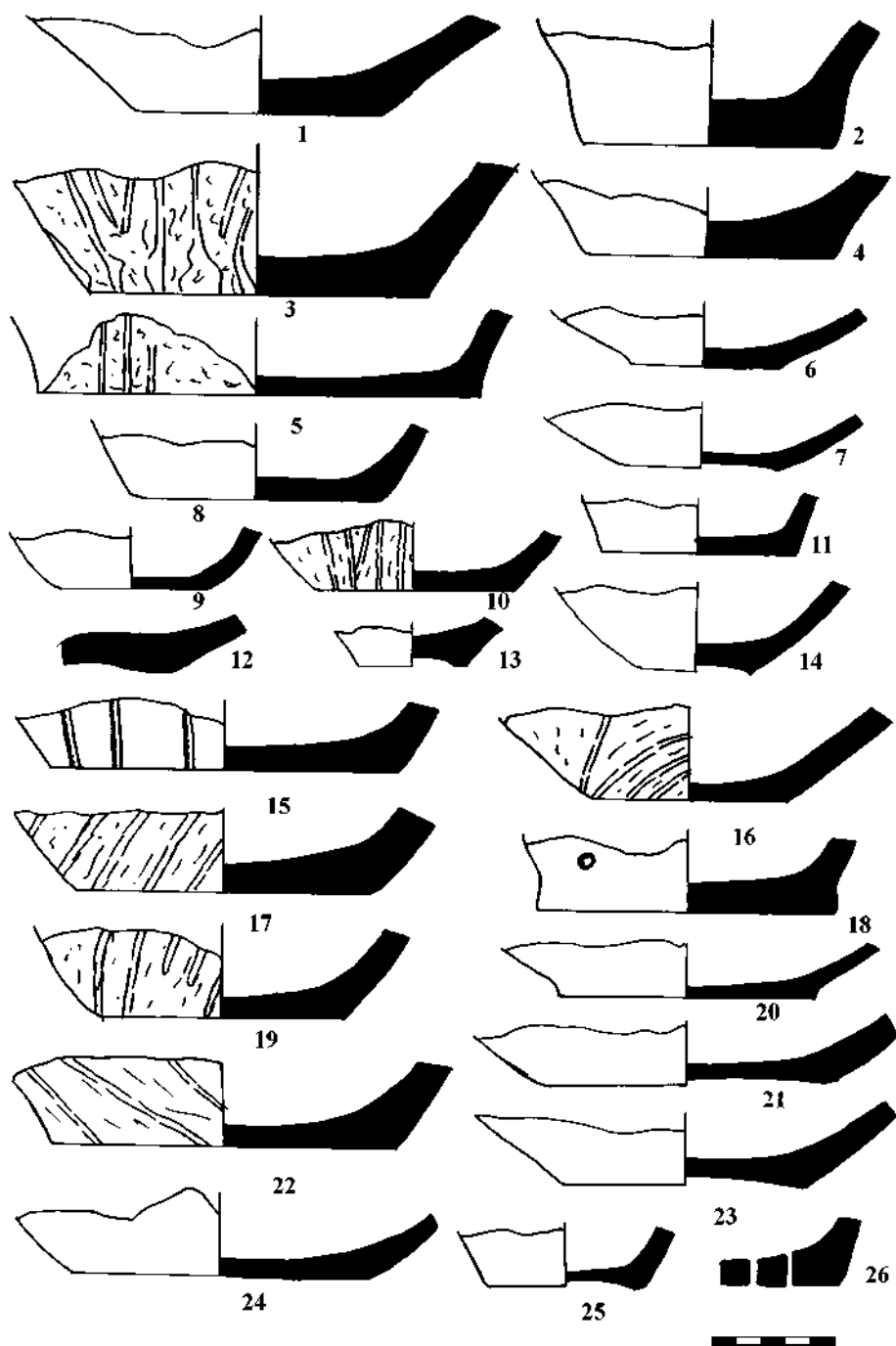

Таблица 24. Дъна. И1-1-6, 8-10, 15-20, 22, 24, 26;
И2-7, 12, 13, 14, 21, 23, 25.

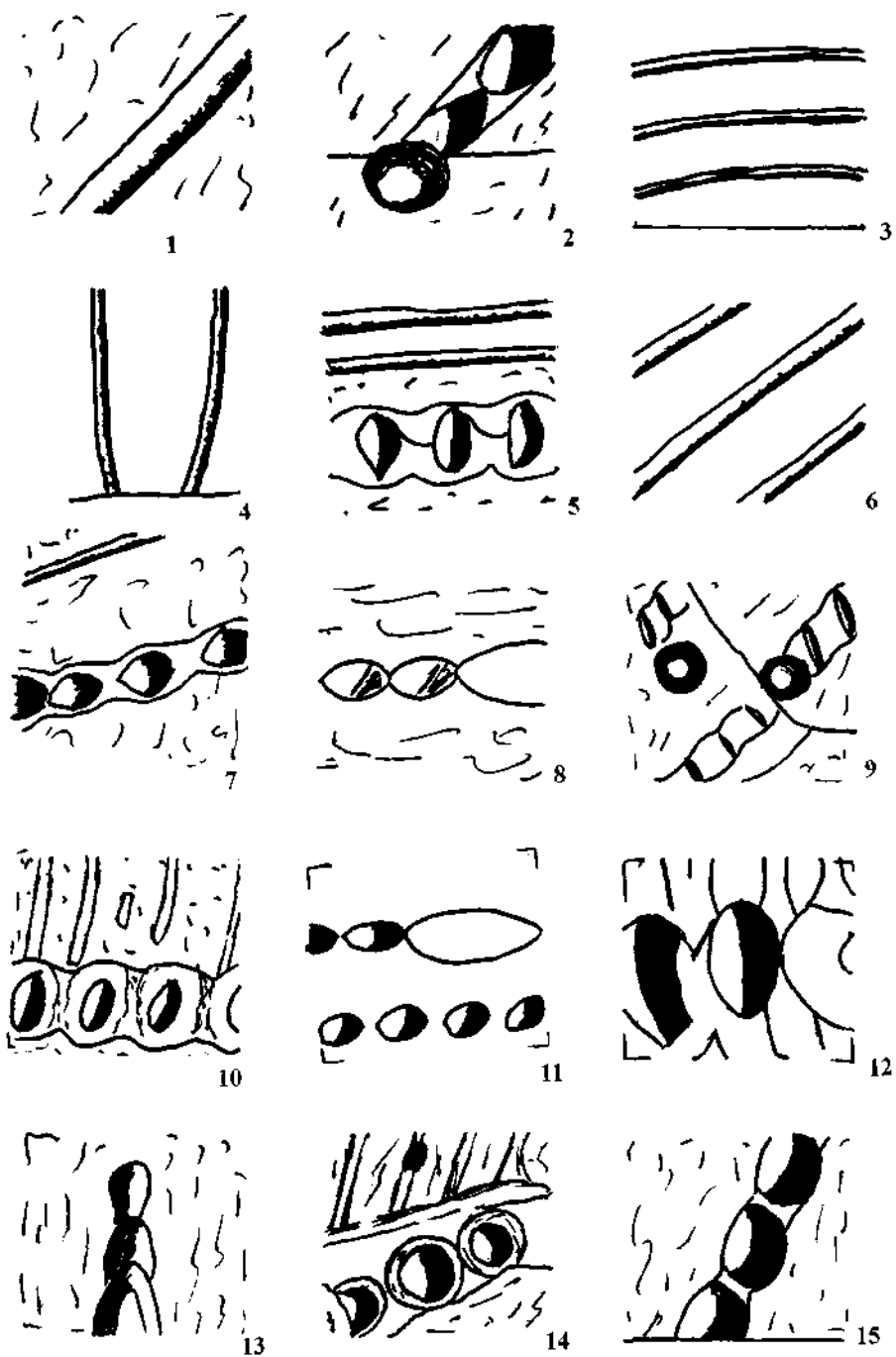

Таблица 25. Вдлъбната украса на глинени съдове.

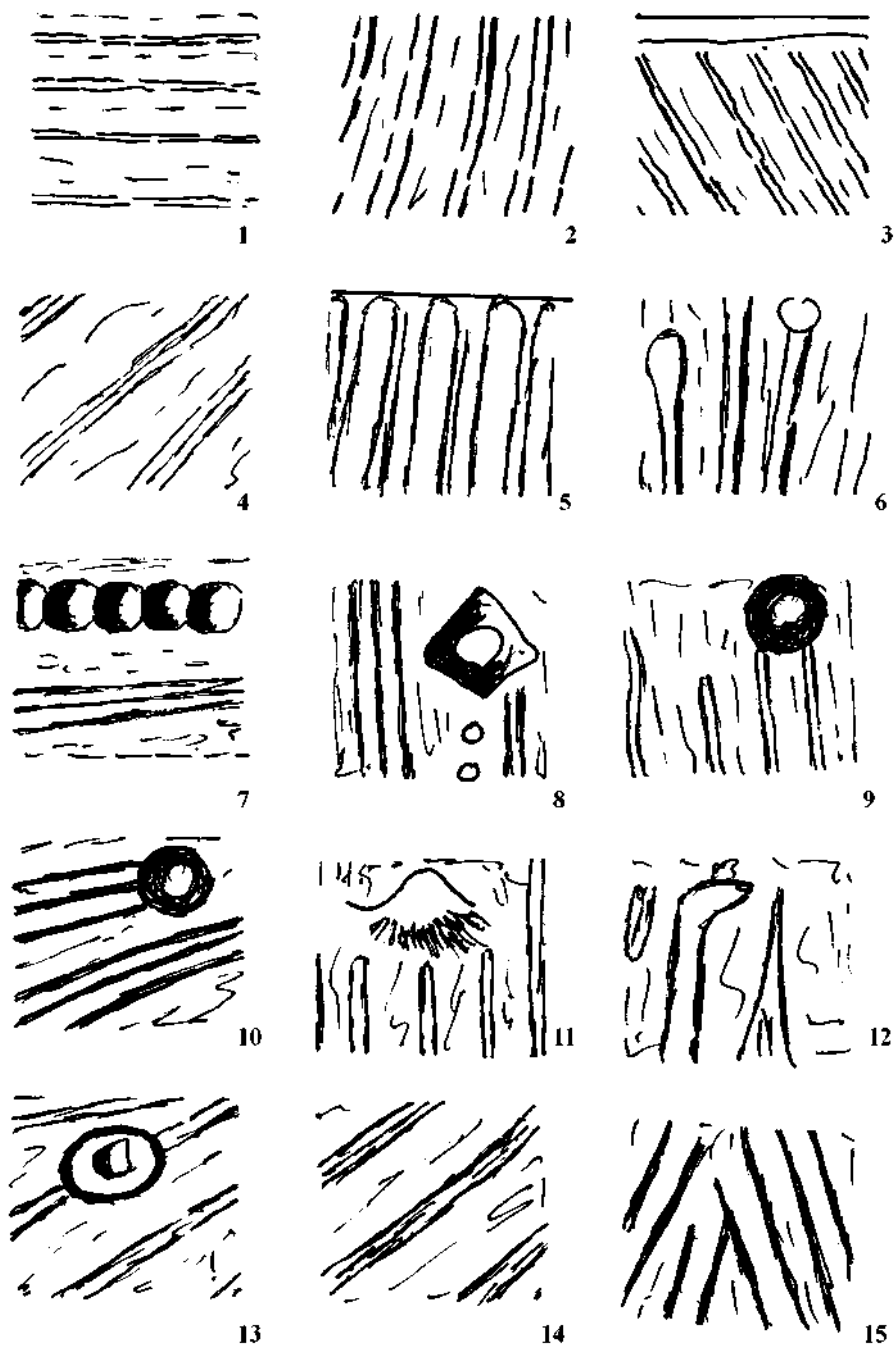

Таблица 26. Барботинна украса на глинени съдове.

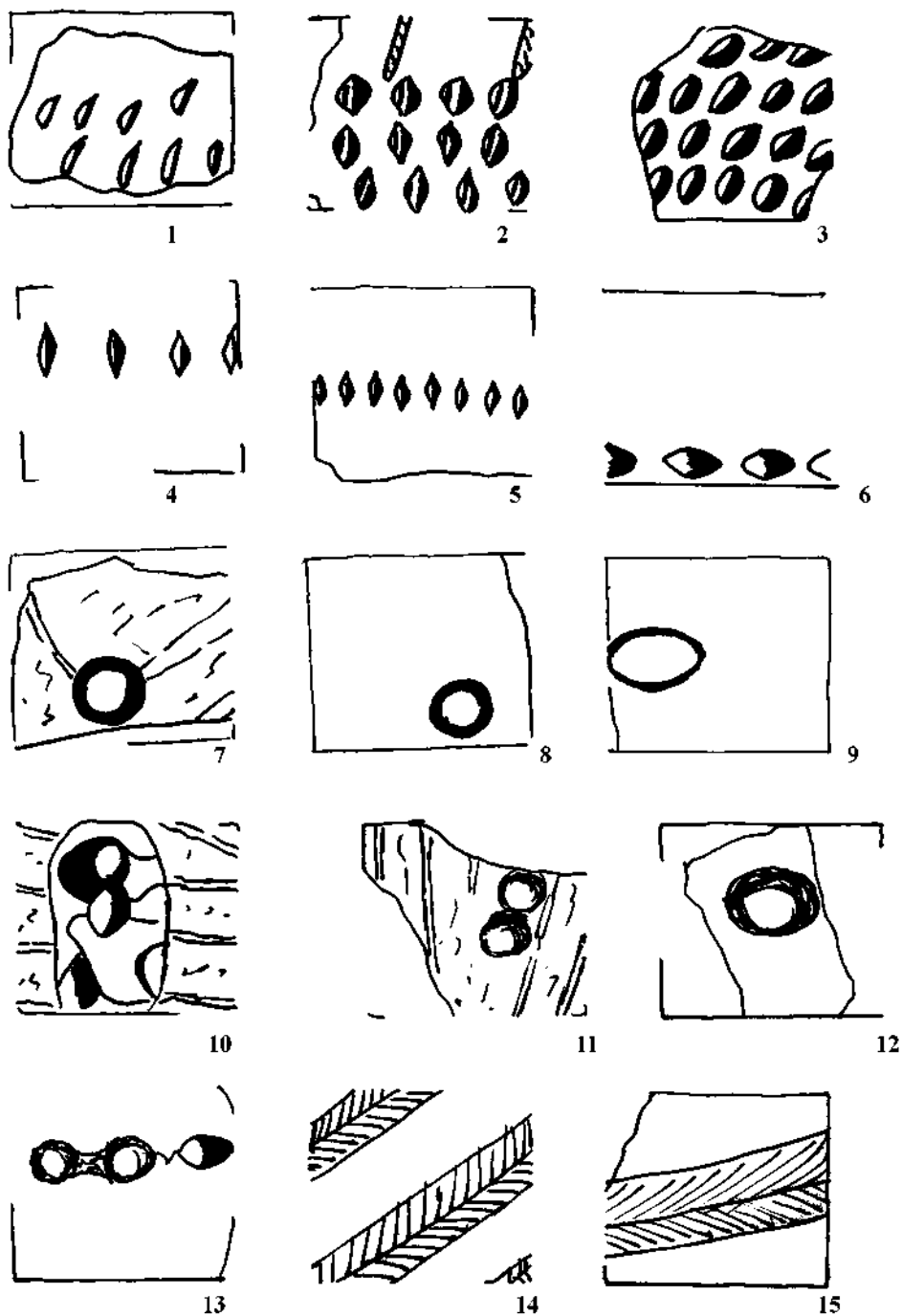

Таблица 27. Ноктовидна украса на глинени съдове, ямички, релефна украса.

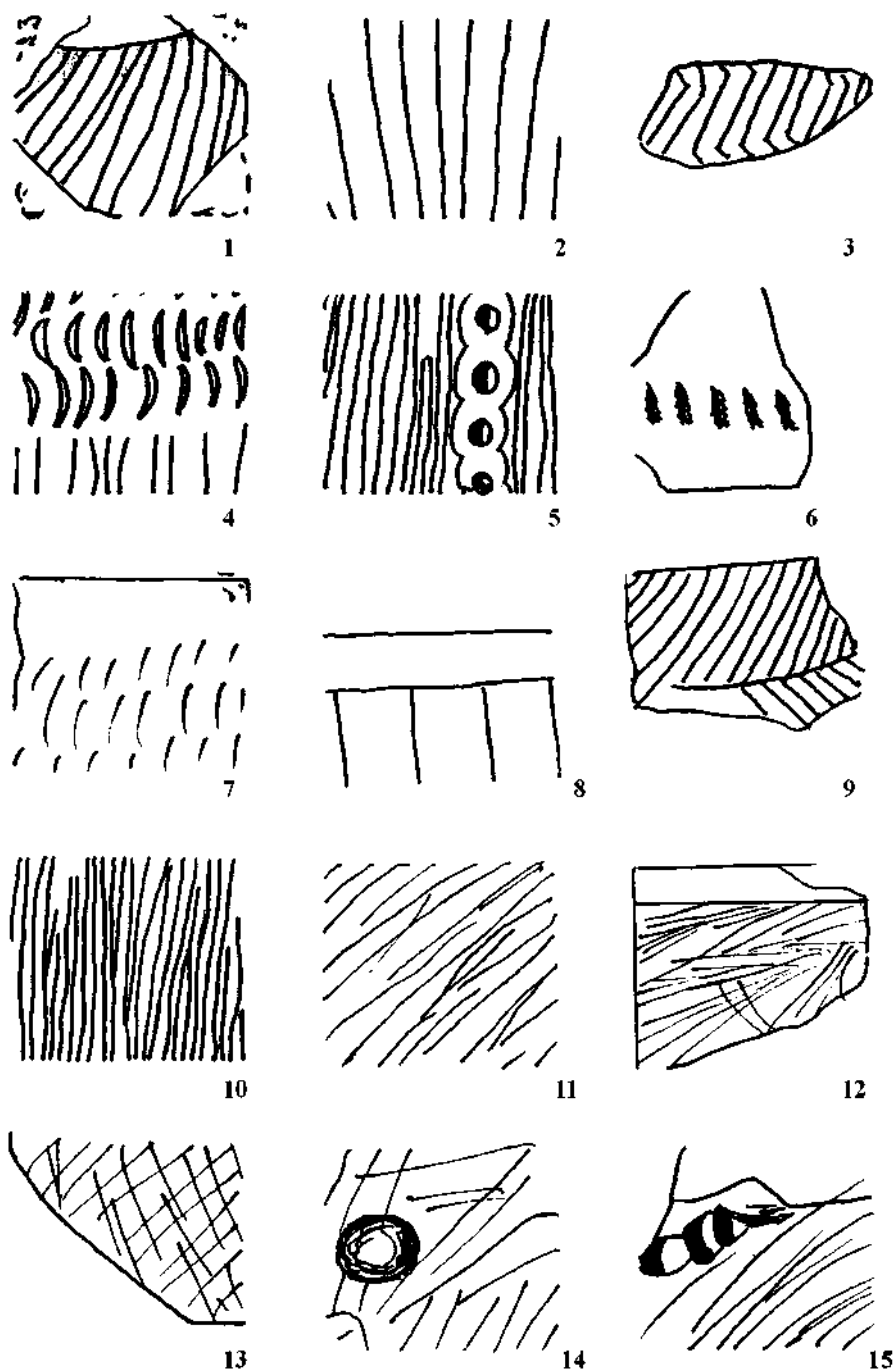

Таблица 28. Релефна и надраскана украса на глинени съдове.

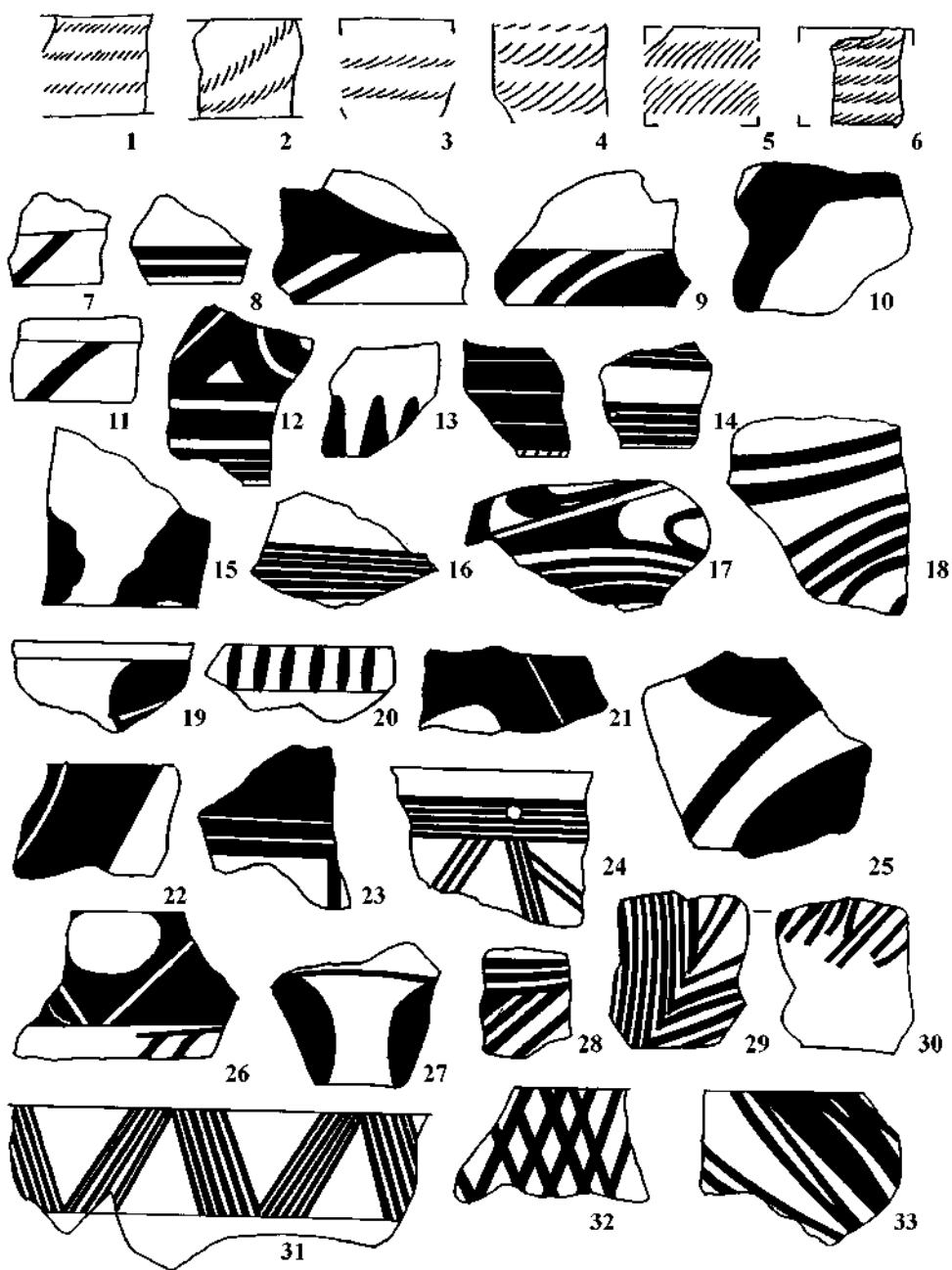

Таблица 29. Графитна украса на глинени съдове.

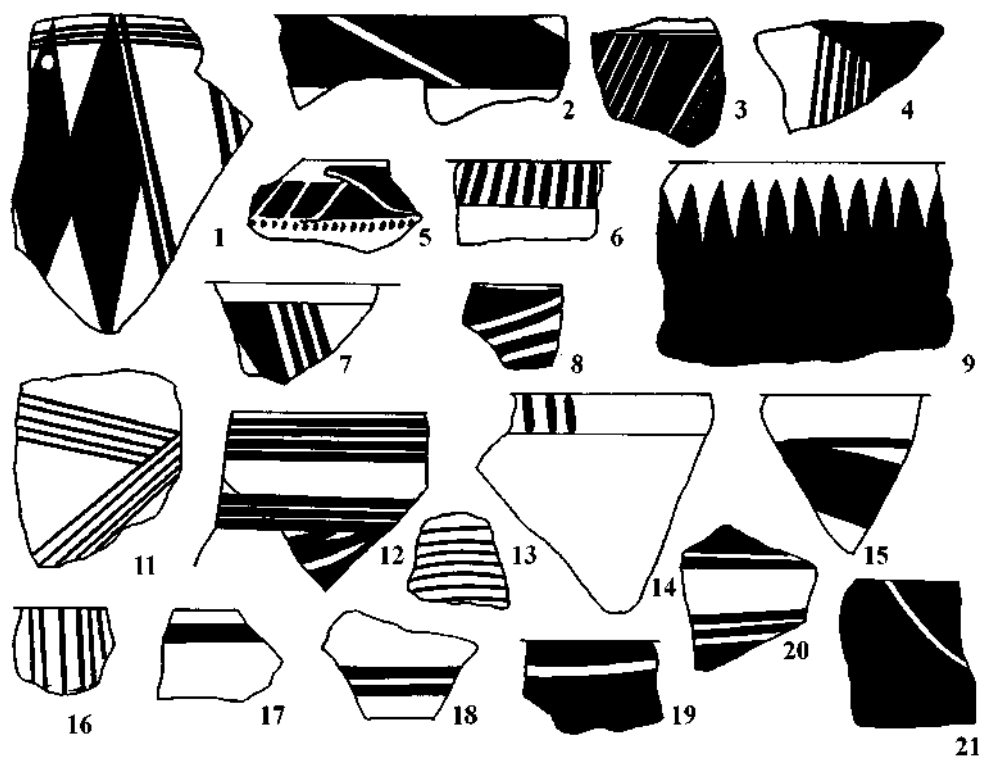

Таблица 30. Графитна и смесена украса на глинени съдове.

ЗАПАДНИЯТ АКВЕДУКТ НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ: РЕЗЕРВОАРЪТ (*CASTELLUM AQUAE*)

Предварително съобщение по данни от 2011–2013 г.

Иван Църов

Оцелелите руини на градския резервоар (*castellum aquae*) на Никополис ад Иструм са считани от Ф. Kanitz за порта (Каниц 1995, 220). По-късно са описани доста обстойно от Д. Цончев (Цончев 1931/4, 144–146), който се връща още веднъж към темата (Цончев 1936, 575–577), но за съжаление само повтаря вече публикуваните си изследвания, без да добави нищо ново. Популяризирайки римската култура по българските земи, И. Велков също споменава водното съоръжение (Велков 1930, 18). Кратко описание на видимата част от руината е представено от Т. Иванов и Р. Иванов (Иванов, Иванов 1994, 43).

Резервоарът (*castellum aquae*) се намира в западния *extra muros* градски квартал на Никополис ад Иструм (Църов 2002, 37; Църов 2006, 23). Построен е недалеч от най-високото място, което предлага околният терен. В тази точка проучване не е правено и затова не може да се каже дали е топографска даденост или разрушени сгради.

Конструкцията на резервоара има близка до квадрат форма. (Обр. 1; Обр. 2). Източният и западният зидове, сега тотално ограбени, имат дължина съответно – 12,67 м и 12,59 м, а сравнително добре запазените северен и южен зид са с дължина 12,51 и 12,61 м (Обр. 3). Южният зид се издига до височина 5,10 м над кота дънни блокове. На височина 2,70 м над същата кота е оцеляла пета заедно с нищожна част от полуцилиндричния свод, покриващ съоръжението. Северният зид е разрушен в по-голяма степен.

Външните лица са изградени в *opus incertum* от обработени, в повечето случаи правоъгълни блокчета пясъчник – изцяло ограбени над терена и сравнително добре запазени под нивото му (Обр. 4). Размерите им варират: дължина 0,08–0,30 м; ширина 0,08–0,12 м. На някои места е запазена фугировката, без непременно да подчертава редовете, но изпълнена изключително прецизно. Подобно изпълнение се открива при датираната във втората половина на III – началото на IV в. вътрешна крепостна стена на Августа Траяна (Камишева, 2007, 298, обр. 2), както и при западната крепостна стена на Димум (Кабакчиева 2012, 259, обр. 3). Емплектонът е от ломени камъни, споени с различен по вид и структура хоросан, прорязан от поне четири пояса тухли, с различен брой редове и между тях фуги от 0,055–0,06 м.

В южния зид са запазени няколко конструктивни отвора (Обр. 4). Улей, намиращ се на височината на номерираните от I до XII дънни блокове (ВНМ 79,23 м) на резервоара, е направен от вградена напречно полутръба, покрита с масивен варовиков блок. Към вътрешността каналът му продължава с тухлена настилка, а страниците са оформени от по четири тухлени реда. Тази негова част е покрита с два варовикови блока. Върху срещулежащия варовиков „Блок III“ все още слабо личат следи от хоросанова spojка с размер на еднопедални тухли, което показва, че страниците на канала са изградени към вътрешността на резервоара, излизайки извън дебелината на зида. Въз основа на това дължината на улея може да се фиксира на ~ 2,35 м. Останалите размери варират в широки граници поради разнородният характер на неговото устройство. Безспорно, улеят е служил за изпразване на резервоара. Необичайното в случая е, че няма запазени следи от затварящ го шлюз, като при улея в западния зид. Възможното обяснение би могло да се търси в недоброто състояние на запазеност.

Южно от южния зид, на 0,65 м от страниците на оформящата улея варовикова полутръба, се очертават два почти симетрично разположени отвора (Обр. 4). Тяхната дълбочина не пробива дебелината на зида. Не е ясна функцията им, но няма съмнение, че те са свързани с отвеждането на водата от улея и със започващия от него в посока юг ров, вече заличен от разкопаването. Логиката на разсъждения подсказва, че изтичащата вода следва да бъде отведена, а не да се разлива в околната на резервоара площ.

Още един преминаващ през дебелината на зида отвор с дъговидна горна страна се намира на височина 0,73 м от кота дъно на резервоара и има ВНМ 79,96 м. Точно срещу него липсва дънен блок, но личат следи от такъв, който се е допирал до стената. От южната страна на зида, над отвора, отчетливо се очертава тухлен свод (Обр. 4). Пространството под него е запълнено с тухлени редове и каменни блокове, подобно на зидарията в съседство. Вероятно това са следи от реконструкция на резервоара, които сочат най-малко два периода в съществуването на водното съоръжение. На този етап на археологическото проучване не е възможно да се конкретизира тяхното датирание.

Друг улей за източване на резервоара, останал неизвестен за по-старите изследователи, е разчистен при разкопаването на трасето на западния зид (Църков 2012, 291). Макар сходен с вече описания в южния зид, разликите са съществени и то най-вече във вида и начина на функциониране на двете съоръжения (Обр. 5). Улеят е направен от цял варовиков блок с размери: дължина – 1,225 м; ширина – 0,92 м; височина – 0,60 м. В него е изсечен дъговиден канал с доста груба повърхност, широк 0,50 м и дълбок 0,32 м. Стените му, сега значително повредени, са с почти еднаква дебелина: южна (според разположението) – 0,185 м; северна – 0,195 м; под дъното на канала – 0,25 м. Част от южната стена е запазена изцяло.

В централната част на канала е изсечен напречен жлеб с размери: дължина 0,623 м; височина – 0,37 м; ширина – 0,05 м; дълбочина – 0,035 м (дъно) –

0,04 м (стени). В него е застопоряван затварящият улей дървен шлюз. Той отстои на 0,38 м от вътрешния край на канала. Повърхностите от двете страни на жлеба са внимателно и прецизно обработени, за да може шлюзът да прилепва плътно и да не пропуска вода при затворено положение.

Улеят лежи върху втория ред на тухлен пояс, чиято северна страна е ограбена. От южната редовите са пет, а височината им е 0,70 м. Макар мястото да е доста обрушено, редовете тухли стоят неестествено в общата структура на зидарията. Този факт отново насочва към идеята за реконструкция, при която западният зид на резервоара е пробит, в отвора е монтиран описаният блок – улей, а пространството около него е запълнено с редове тухли.

Северният зид на *castellum aquae* е в по-лошо състояние на запазеност, сравнено с южния. В централната му част, срещу „Блок IX“ и „Блок X“ е направен пробив (Обр. 3), за който няма обяснение. Пробивът дава възможност да се снеме точната дебелина на зида до линията на блоковете – 1,85 м. Хоросановите следи върху тях обаче показват, че вероятно към него е имало тухлена структура, идентична или подобна на тази край южния зид, застъпваща „Блок V“ и „Блок VI“.

Дъното на резервоара е настлано с масивни варовикови блокове на ниво 79,23 м ВНМ (Обр. 6). Подробното им описание е представено в приложения „Каталог на дънните блокове“. Запазени *in situ* са блоковете около южния и северния зидове, които ги застъпват. Те са с различна големина, докато дебелината им варира около 0,30 м – приблизително една римска стъпка. Свързани са един към друг чрез сега липсващи железни скоби, поставени в несиметрично разположени гнезда. Фугите са изработени прецизно. За разлика от сравнително грубия вид на повърхностите в средата на блоковете, около страните се наблюдава добре обработена ивица с ширина 0,10–0,12–0,15 м, а след нея скосен ръб. По този начин, при монтирането на блоковете един до друг, между тях се е получила много малка фуга от 0,002–0,005 м, докато поради скосяването, в последните 0,05 м преди дънното ниво тя нараства клиновидно до 0,05–0,07 м. В дълбочина е запълнена с *maltha*, а в широката част с малта и хидрофобен хоросан с розов цвят. Всичко това е направено, за да не прониква през фугите вода към фундамента, което би намалило устойчивостта на резервоара. Фактът, че конструкцията е запазена до днес показва, как проектантите и строителите от онова време са постигнали целта си перфектно.

Блоковете са обработвани и напасвани непосредствено при техния монтаж. Това се потвърждава както от някои специфични засечки – примерно при измествения „Блок VIII“, така и с наличието в състава на някои от разкопаваните пластове на характерни каменни отломъци с големина на фракцията до 0,02 м, отделени при каменоделската обработка. В подкрепа на твърдението е и прецизната обработка на западната страна на „Блок VII“, линията на която е прекъсната само пред канала на допиращия го блок – улей по протежение на 0,65 м от общата 2,50 м дължина.

На места върху блоковете се наблюдават следи от хоросан. Това показва, че са били застъпени от структура, която впоследствие е разрушена.

Специално внимание заслужава един фрагмент от дънен блок *non in situ*. Той има следните размери: ширина – 1,195 м; запазена дължина – 0,71 м; дебелина – 0,30 м. Страните му са с грубо обработени повърхности, с изключение на една ивица от 0,10–0,12 м по краищата на лицевата страна. Ръбовете по частично запазената му дълга страна са скосени като на всички останали дънни блокове, за да се ушири фугата и да се запълни с водоустойчив хоросан. По ширината на блока страната не е скосена, тъй като е била застъпена от частично разрушения сега на това място северен зид на резервоара. Върху добре обработената ивица от лицевата повърхност е нанесен надпис на старогръцки език (Църов 2012, 292), съдържащ четири букви: ΔΕΙΑ. Изписан е в ъгъла на блока с червено-кафява боя (Обр. 7). Височината на буквите е: „Δ“ – 0,062 м; „Ε“ – 0,056 м; „Ι“ – 0,049 м; „Α“ – 0,063 м. Надписът заема ширина от 0,216 м. Върху боята се наблюдават хоросанови частици, което е потвърждение, че е лежал под по-късно изградена структура. Навярно точно поради това обстоятелство се е запазил до наши дни. Мъничка частица боя има в ляво от „Δ“, но не е ясно дали случайно е попаднала там или има отношение към надписа. На срещулежащата повърхност, оставаща отдолу при монтирането му като дънен блок, е пробит отвор с дълбочина 0,107 м. Той има форма на равнобедрен триъгълник с леко дъговидни страни по 0,03 м. Вероятно отворът е свързан с добиването му в каменоломната, а не с функцията на дънен блок. В средата на блока, в близост до мястото на счупване, е изсечена засечка с трапецовидна форма. Засега нейното предназначение остава неизяснено, тъй като мястото е повредено при счупването. Личат насечки от длето (*scalper*), останали при работата на каменоделеца с инструмента. Подобен случай се наблюдава и върху друг дънен блок, намиращ се *in situ* в североизточния ъгъл на резервоара. Той също е счупен и липсва в дължината си. На мястото на счупване личат двойка трапецовидни засечки. Допускам възможност в гнездата да са застопорявани периодично и за кратко време някакви подвижни прегради или леки конструкции, свързани с функционирането на резервоара.

Върху още няколко от дънните блокове има остатъци от указващи надписи, нанесени с червено – кафява боя върху обработените крайни ивици (Обр. 8). Буквите, дори в един надпис, са с неравномерна височина от 0,031 до 0,08 м и ширина ~ 0,01 м. По-добро състояние на запазеност имат тези надписи, които са били застъпени от зид, сравнено с имащите пряк досег с водата. При един блок след изписването отново на познатия надпис „ΔΕΙΑ“, долната част от буквите е отнета при скосяването на ръба на блока за получаване на уширена фуга (Църов 2013, 274). Този факт изяснява последователността на технологичните процеси при направата на дъното на резервоара, както следва:

- оформяне на блока според отреденото му място;
- груба обработка на лицевата повърхност;

– оформяне на прецизно обработени ивици с ширина 0,10–0,12 м по страните към съседни блокове;

– нанасяне на надписи, указващи точното местоположение на блока спрямо съседните;

– скосяване на ръбовете за уширена фуга;

– наместване на блока на заеманото място;

– запълване с малта в дълбочина на фугата и с водоустойчив хоросан в уширената ѝ част.

Изследването на надписите не е приключило.

Дънните блокове лежат върху двуредов пласт тухли с дебелина 0,22 м. Под него се наблюдават шест реда необработени, но подбирани с приблизително еднаква големина камъни, залети обилно с хоросан. Дебелината на този пласт е 0,90 м. Следват тухлените сводове на девет правоъгълни камери, заемащи вътрешното пространство на резервоара. Групирани са по три успоредни от изток и запад, а между тях три последователни с посока север – юг. Достъпни за проникване са две от изток и средната от запад. Свода на южната напречна камера бе пробит от иманяри по време на проучването. Останалите пет продължават да са запечатани, така както са оставени в античността.

Централната камера от изток (Обр. 9) е с размери: запад – изток – 3,0 м; север – юг – 2,42 м. Сводът ѝ е разрушен почти напълно. Дъното е също ограбено, но личи до къде е нивото му – кота 75,94 м ВНМ. По стените се наблюдават следи от инкрустации, получени от отгичания през дъното на резервоара. Различават се отпечатъци от дъски върху хоросана с ширина 0,07–0,09 м. От тях е било изработено кръжилото на кофража, използван при строежа на свода.

Отвор в полуцилиндричния свод, направен при ограбване на строителния материал, позволи да се проникне в югоизточната камера на източната група (Обр. 10). Дъното има ВНМ 75,95 м, като в източната част е разбито при ограбването на камъка – два пласта с дълбочина до 0,60 м, а западната е запазена непокътната. Причината за това е следната: при разрушаване на свода от него са паднали отломъци и са покрили дъното в западната част, докато източната е останала открита и достъпна за ограбване, макар и не цялостно поради тясното пространство.

Камерата има размери: запад – изток – 3,0 м; север – юг – 2,40 м; най-висока точка на свода – 1,56 м. Северната стена е с височина 0,28 м, а южната – 0,29 м. Макар да се откроява от къде започва засводяването, петите по-скоро липсват като ясно различими конструктивни детайли. Над стените, на височина до 0,70 м от север и до 0,76 м от юг, сводът е изграден от камъни. Блокчетата са подбрани със сравнително плочеста форма. За направата на средната част са използвани тухли с размери 0,34 x 0,34 x 0,04–0,05 м. Разположени са в 35 вертикални реда. При изграждането на свода е използван кофраж – вероятно подпори, крепящи кръжило (Бояджиев 2004, 188), направено от дъски с ширина 0,10–0,12 м. От свода е унищожена $\frac{1}{3}$ част от запад.

Изграждането на западната и източната стени на камерата е станало преди да бъде освободен от кофража. Това се установява от наличието на гнезда във фугата, където стените достигат свода. Те са се получили след втвърдяването на свързващия хоросан, когато дъските от кофража са били свалени. Пак във връзка с последователността на действията при строителството бе направено и друго наблюдение. В източната стена е оставен конструктивен отвор с неправилна четириъгълна форма и размери: височина 0,45 м и ширина 0,47 м (долу) – 0,58 м (горе). В горната си част е покрит с блок пясъчник, който е с дължина 0,90 м и дебелина 0,12 м. В последствие отворът е запълнен с каменни блокове, споени с хоросан (Обр. 10). Изглежда той е направен, за да се извади кофража. След като това е станало отворът е зазидан, а от външна страна е изграден източният зид на резервоара.

Следи от варовикови вертикални инкрустации се наблюдават по всички стени. Не е ясно как и дали въобще е отвеждана проникналата в камерата вода. Във всеки случай трябва да отбележа, че не се наблюдава хоризонтална инкрустация. Наличието ѝ би било доказателство, че камерата е наводнявана за продължителен период от време до дадено постоянно ниво. Прави впечатление, че вертикалните инкрустации, макар да са навсякъде по стените, на места са по-ярко открити и отложеният там синтел е със значително по-дебел пласт. Причината за това е непрекъснат теч от дъното на резервоара в продължителен период от време.

При западната група достъпът е възможен само до средната камера. Размерите ѝ са почти идентични с тези на описаната по-горе: запад – изток – 2,98 м; север – юг – 2,42 м; най-висока точка на свода е 1,55 м, измерено от дъното. Северната стена е с височина 0,28 м; южната стена е висока 0,32 м. Над стените, без видимо очертаваща се пета, започва дъгата на свода. До височина 0,70 м тя е изградена двустранно от подбрани плочести камъни, след което преминава в тридесет и три вертикално разположени редове тухли. И тук се наблюдават следи от използвания кофраж, като ширината на дъските на кръжилото е 0,12–0,14 м – малко по-големи от тези в първата камера. Също така при фугата със свода на западната и източната стени са запазени гнездата на дъските. Твърде е вероятно в западната стена да е имало отвор, подобен на този от източната стена на югоизточната камера, който да е използван със същата цел – изваждане на кофража. За съжаление грабителите на строителни материали са разрушили точно тази част и наличието му остава несигурно. Дъното (пода), представляващо хоросанов пласт на кота 76,05 м ВНМ, е запазено почти без нарушения, с изключение на сектор в централната част с площ 0,25 м² и дълбочина 0,15 м.

Прави впечатление, че стените на тази камера са покрити с плътен слой инкрустации до височина 1,0 м от дъното. Естествено, наблюдават се и много вертикални инкрустации. На места дори те са образували сталактити, с дължина до 0,05 м и диаметър 0,005 м. Изглежда тук е имало оттичане на вода в по-голямо количество от другите две проучени камери, като при това е

възможно тя да се е задържала продължително до ниво от 1,0 м (Църов 2013, 275).

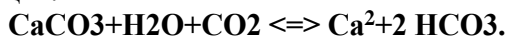
Централната група камери остават недостъпни. През пролетните месеци на 2013 г. иманяри „отпечатват“ южната напречна камера от средната група, пробивайки отвор в тухления свод. Направеният пробив не е достатъчно голям за влизане и обстойно обследване, но предостави възможност за заснемане вътрешността и измерване нивото на дъното (Църов 2014, 341).

Съпоставката с дънните нива на останалите достъпни камери показва, че са с близки стойности:

- източна група – централна – 76,03 м ВНМ;
- източна група – югоизточна – 76,07 м ВНМ;
- западна група – централна – 76,05 м ВНМ;
- средна група – южна – 76,12 м ВНМ.

Данните показват, че масивната долна част на фундамента, лежащ от кота 74,77 м ВНМ до подовете на камерите, има височина ~ 1,26–1,35 м.

Фотозаснеманията от вътрешността на камерата показват наличието на четириъгълен конструктивен отвор в южната стена (Обр. 11). По-късно отворът е зазидан чрез два големи и няколко малки споени с хоросан камъни, но първоначалната му форма се различава ясно. Идентичен зазидан отвор бе споменат по-горе, при описанието на югоизточната камера на източната група. Настланото с масивни варовикови блокове дъно на резервоара е пропускало утечки, въпреки старанието на строителите фугите да бъдат изолирани с разнородни смеси. Това се установява по плътния пласт инкрустация в ниската част на камерата и по сталактитите върху свода, някои от които са по-дълги от 0,20 м. Те са се получили от разтворения във водата варовик, при химическата реакция:

При определени условия реакцията протича и в обратната посока, като през дълъг времеви период се отлага калциев бикарбонат, образуващ инкрустации и сталактити. Няма точна формула за изчисляване на времето, необходимо за нарастване на тези образувания, тъй като върху тях влияят разнообразни и различни за всеки конкретен случай фактори. По тази причина не могат да бъдат използвани при датирание на водни съоръжения.

От констатациите следва да се направи изводът, че упоменатите девет камери са имали само и единствено конструктивна функция и до тях не е бил възможен достъп за някакъв вид сервиз във времето на функциониране на съоръжението.

Около ограбения източен зид на резервоара се осъществиха няколко важни и интересни наблюдения. В близост до североизточния ъгъл на конструкцията е изграден тръбопровод (Обр. 12). Дължината на откритите шест керамични тръби без муфите варира в границите 0,38–0,448 м. Монтирани са в дъговидна линия, като в малката разкрита площ посоката се променя от север към югоизток. Това е била и посоката на течението, предвид положението на

съставляващите муфите елементи шийки и яки, обмазани с малта. Първата тръба от север отстои на 0,19 м от добре запазено външно лице на зида на резервоара. Тръбопроводът има ВНМ 78,72 м, което означава, че се намира на дълбочина 0,51 м под нивото на дънните блокове. Той лежи в сравнително рохкав микс-пласт, който включва: жълта глинеста пръст – 60%; хоросан – 25%; тухлена фракция – 5%; отделни въглени; фрагментирана строителна и битова керамика – 5%; неголеми камъни – 5%. Пластът е датиран с три монети, сечени през втората четвърт на IV в., което дава *terminus post quem* относно датата на формирането му.

Друга част от същия провод, успоредна на северният зид на резервоара, е разчистена на отстояние 0,45–0,50 м. Изследвани са 24 керамични тръби, с дължини (без муфите) от 0,42 до 0,487 м. Шийките на тръбите влизат в яките към изток, което показва посока на оток на водата към изток. На фона на този факт донякъде е странно цифровите изражения на стойностите на нивелацията, които показват наклон на съоръжението от изток към запад. В този участък разликата се равнява на 0,285 м. Ако се вземе предвид и стойността на участъка източно от източния зид, то денивелацията към запад достига 0,76 м. Изводът, който се налага е, че описаният тръбопровод е направен след продължително функциониране на резервоара, когато нивото на околния терен е повдигнато по неизвестни засега причини. Не е логично прецизно фугираното лице на източния зид да е оставало под нивото на терена още от времето на построяване на съоръжението. Пластът е съставен от битови отпадъци (боклуци), след като е преустановена охраната на сервитута на водоснабдителното съоръжение. Кога се е случило това – засега не е установено. Провода е положен директно в пласта, без подложка или укрепване. Покриващата го пръст е със същата характеристика и дебелина от 0,10 м. Изграден е набързо и не особено прецизно. При изграждането му наклонът следва да е бил от запад към изток, в посока на градските квартали. След преустановяването на функционирането на резервоара и започналото му ограбване през средните векове, върху трасето е натрупан пласт с дебелина ~ 3 метра. Под неговата тежест пластът, върху който лежат тръбите, се е слегнал. Това е довело до констатирания „обратен“ наклон (Църов 2014, 339).

Правят впечатление двата резки завоя на линията на трасето на описвания провод, около североизточния ъгъл на резервоара. Това е нетипично за керамичните проводи, тъй като на такива места се увеличава налягането на водата, което би могло да повреди съоръжението. Възможното обяснение на избраното конструктивно решение е наличието на архитектурна структура в непроучената част, която е наложило да бъде заобиколена.

Две свързани с малта керамични тръби от друг провод са открити в централната част срещу източния зид. Посоката на оттока е от запад към изток – т. е. от резервоара към централната градска част. Сравнително малкият диаметър на тръбите подсказва, че е доставял вода само на един консуматор. В профила на изкопа се наблюдава, че при направата му е изкопана траншея, а в

нея е насипана подложка от рохка пръст с идентичен характер като при другия тръбопровод. Върху подложката са монтирани тръбите и след това проводът е засипан. Ограбването на източния зид на резервоара е унищожило връзката помежду им. Тръбопроводът е с ВНМ 78,19 м, или е на дълбочина от 1,04 м под нивото дънни блокове и на 0,52 м под нивото на първия тръбопровод.

Трети провод с посока на отток към изток е в много лошо състояние на запазеност и засега остава непроучен. Поради тази причина само маркирам наличието му.

Успоредно на източния зид на резервоара, на 0,70–0,75 от него се разчиства зид в протежение на 6,20 м (Обр. 1). Изграден е от ломени необработени блокове пясъчник на калова спойка. От юг завършва с добре оформени ъглови блокове. Структурата се развива на изток. На 3,10 м от южният му край е изграден конструктивно свързан с него контрафорс, широк 0,63 м и издаващ се към запад от линията на зида на 0,45 м. Северният край на зида отстои на 1,30 м от втория от споменатите проводи.

Пространството между двата зида в даден момент е преустроено на канавка. Дъното ѝ е настлано с импровизирана и непохватно изпълнена настилка. Край двата зида са подредени безформени фрагменти от тегули, а в средата между тях камъни с големина до 0,20 м. В южният край канавката е заустена с преизползвана водопроводна тръба, сега фрагментирана *in situ*, укрепена чрез камъни към двата зида. Стеснена е напречно до ширина 0,30 м от описания по-горе контрафорс. В даден момент е престанала да функционира и нейният обем е запълнен с битови отпадъци, преобладаващо животински кости.

Дали чрез канавката са се отичали водите от преливник, атмосферни води или пък от неизбежни течове по конструкцията? Наблюдаваните петна-инкрустации върху северния зид на резервоара, получени от утечка, дават възможното обяснение. Горният им край съвпада с двата реда тухли, които са разположени по цялата площ на резервоара и минавайки през зидовете, достигат техните външни лица. Дънните блокове също лежат върху тях, както бе споменато по-горе. Става ясно, че утечки е имало не само към засводените кухни под дънните блокове, а също навън през страничните стени. Считаю, че чрез набързо направената канавка е отвеждана основно водата от утечки. Което в никой случай не отхвърля другите две споменати възможности.

Сондажните проучвания от южната страна на резервоара показват нивото на терена в момента на започването на строежа на съоръжението. Банкетът, който тук е във вид на отстъп, индикира ниво на кота 76,98 м ВНМ. Фундамента под тази кота е изграден добре, независимо от това, че не е видим. Лицето на зида над посочената кота е правено от старателно и дори изключително прецизно фуигирани обработвани блокчета. Пресечена по-стара яма, запълнена с боклуци и датирана по намерените в нея керамични фрагменти през IV в., насочва ориентировъчно към датиране на изграждането. Откритите монети в пласта, формиран по време на функциониране на резервоара, преобладаващо се датират през втората четвърт на IV в. Приемам това като *terminus post quem*,

докато *terminus ante quem* е първата четвърт на V в. Долният край на фундамента на водното съоръжение се намира на кота 74,77 м ВНМ.

Водата от акведукта се е вливала през горната част на западния зид на резервоара, на височина ~ 4,50 м от кота дъно. Тази част е безвъзвратно унищожена при ограбването на конструкцията.

Наблюденията при проучването на резервоара позволяват да се направят следните заключения:

1. Съоръжението е изградено не по-рано от втората четвърт на IV в. и не по-късно от първата четвърт на V в.

2. Конструкцията на *castellum aquae* има само един строителен период. Личат някои конструктивни промени, които се наблюдават в запазените в суперструкцията стени. Една от вероятните възможности е необходимостта от увеличаване обема на акумулираното количество вода чрез повдигане височината на съоръжението.

3. Във фундамента на *castellum aquae* са изградени девет правоъгълни камери с полуцилиндрични сводове, чието вероятно предназначение е олекотяване на конструкцията. Техният под (дъно) е на 1,17–1,35 м над долната част на фундамента.

4. Варовиковите инкрустации показват, че дъното и стените на резервоара не са напълно изолирани. През фугите между блоковете се е процеждала вода, която е прониквала в засводените структури. Наличието на инкрустации и дори малки сталактити е показател, че процесът е продължил дълги години.

5. *Castellum aquae* е изграден в следната последователност:

- изкопаване на траншея за фундиране на конструкцията;
- фундиране от кота 74,77 м до коти 75,94–76,12 м ВНМ;
- изграждане на засводените камери;
- изграждане на подложка, запълваща пространствата между сводовете и над тях, състояща се от 6 реда камъни;
- изграждане на два реда тухли върху каменната подложка, осигуряващи плоскост, върху която лягат дънните блокове;
- оформяне и монтаж на дънните блокове и водоразпределителната система;
- изграждане на стените и покриващия свод на резервоара;
- направа на покривна конструкция;
- свързване към акведукта;
- експлоатация и последващи ремонти и частични реконструкции.

Представените данни дават възможност да се поразсъждава относно функционалността на *castellum aquae*. Първоначалната работна хипотеза за реконструирано водно съоръжение от II в. се оказа несъстоятелна, тъй като при археологическото проучване не се откриха подкрепящи я доказателства. Предполагането, че на един ранен етап тази конструкция е функционирала като разпределителен резервоар (*complex divisorium*), както е в Помпей (Hodge 2005, 282–284), не се потвърди от археологическите проучвания. Та-

кова съоръжение, съдържащо разпределители и шлюзове, предполага водното изпразване на акведукта да е директно – без задържане и акумулиране на обеми вода, с предимство към обществените бани, жилищни сгради и чешми. То също включва серии мрежести филтри, за да се осигури чистотата на водата. При такава организация кастелумът не действа като резервоар, а количеството вода, прецизно лимитирано, минава през циркуляционен басейн. Подобно решение е приложено при разпределителния кастелум на Немаусус (дн. Ним, Франция) (Hodge 2005, 284, 285). При него в плиткия басейн акведуктът влива вода от едно място, а от много места тя излиза към градските мрежи.

При анализа на функционалността на резервоара от най-важно значение са дебелините на стените и структурата на запазените дънни блокове. За разлика от примерите с Помпей и Немаусус, *castellum aquae* на Никополис е устроен да се пълни с вода по-скоро в целия си обем, отколкото да е само като кожух (обвивка) за друга структура. Това обяснява наличието на дебели стени и масивни дънни блокове върху солидна основа. Двете дадености индикират структурна функция, необходима и достатъчна за удържане напора и тежестта на голям обем вода. До каква височина е било пълнено съоръжението не е сигурно. Едва ли разликата в дебелините на зидовете може да покаже евентуално най-високо ниво на водата. Приблизителните вътрешни размери са 10,80 x 8,60 x 4,50 м. В този случай капацитетът на резервоара може да се изчисли на ~ 400 м³. Алтернативно, цялото сводесто съоръжение може да е имало предназначението да съхранява вода до височина 5,0 м и обем ~ 460 м³. Покривът предпазва от възможно замърсяване и изпарения, макар че при протичане на водата изпаренията не са от значение и не оказват реално негативно влияние.

Близки паралели за възможната функционалност са:

- Разпределителният резервоар в Тебоурба (Тунис) (Hodge 2005, 289), който макар и по-малък – 2,80 x 1,50 x 1,50 м, има идентична функция;
- Резервоарът на Делос (Цикладските острови, Гърция). Построен е през класическата епоха, реконструиран през елинизма и използван през римско време като разпределителен резервоар. В западната част е снабден с устройство за изтичане на водата. Измазан е с водоустойчив хоросан, примесен със счуқан мрамор (Moretti, Fincker 2011, 165–167).

Считам, че предвид неоглемите размери на съоръжението в Никополис, то не следва да се отъждествява със споменатите цистерни в Африка или водните резервоари в Помпей и Немаусус. Изглежда и двата примера имат функцията на междинно свързващо звено между директното снабдяване и градското разпределение на водата.

Д. Цончев съобщава изключително интересната информация, че в миналото местни хора са вадили и продавали за скрап много части от оловни тръби от *castellum aquae* и около него – вероятно от системата за разпределение (Цончев 1931/4, 144–146). При последното проучване са открити само безформени оловни стопилки, като количеството е по-малко от килограм.

Аркадата достига косо до *castellum aquae* (Обр. 1). Този факт може да служи като повод за хипотетично предположение, че първоначално е достигала до по-рано построен резервоар, намиращ се на друго, но не много отдалечено място. Вероятно същият е демонтиран преди изграждането на *castellum aquae*. На около 50–70 м в източна посока топографията на терена предлага най-високата възможна кота за целия Никополис ад Иструм и може би там следва да се търсят следите от ранният резервоар. Със сигурност аркадата е съществувала във времето преди IV в., както се установи при анализа на стратиграфията от секторите „Сондаж IV“ и „Сондаж VI“. Фундаментите на кейовете са изградени при ниво на околния стерилен терен 76,23 м ВНМ, докато нивото на терена при резервоара е върху насипен микс-пласт и е на кота 76,98 м ВНМ.

КАТАЛОГ НА ДЪННИТЕ БЛОКОВЕ

1. *Идентификация*: Блок I от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *In situ*.

Размери: 2,586 (+~0,4) x 0,9 x 0,32–0,36 м.

Описание: Блокът е с правоъгълна форма, с дълга страна към И зид, застъпен частично от Ю зид на резервоара. Застъпване е имало и при И страна до 0,22 м, при която не се наблюдава скосяване. След ограбването на И зид тя стои открита. По цялата грубо обработена горна повърхност се наблюдават следи от хоросан, примесен със счукана тухла с големина на фракцията до 0,001 м. С и З страни са със скосени ръбове, като по този начин заедно със скосяването на съседните блокове се образува широка 0,05–0,07 м фуга, запълвана с хидрофобен хоросан и малта. Фугата е с клиновидна форма до дълбочина 0,04 м, след което по дебелината на блоковете не надхвърля 0,005–0,008 м. Има две легла за свързващи скоби, огледално разположени с тези към лежащият му от З „Блок II“. В тях няма следи от хоросан, което показва, че същият е полаган, когато скобите са били по местата си.

2. *Идентификация*: Блок II от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *In situ*.

Размери: 2,545 (+~0,4) x 0,65–0,7 x 0,27 м.

Описание: Дали има по-различна от правоъгълник форма не може да се твърди, поради застъпване на част от ширината му от Ю зид. Върху грубо обработената му повърхност следи от хоросан се наблюдават само до 0,72 м от Ю зид. Не са във вид на линия, тъй като блокът е бил винаги открит и дори да е имало ясни следи, то те през столетията са се заличили. Има 4 легла за свързващи скоби – две огледално разположени към Блок I; едно към липсващия сега блок от С; едно към липсващия блок от З.

3. *Идентификация:* Блок III от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *In situ*.

Размери: 2,0 x 1,225 x 0,29–0,31 м.

Описание: Застъпена от Ю зид е дългата страна, но в канала на улея размерът на ширината на блока се сменя точно. Към вътрешността на резервоара личат следи от хоросан до 0,35 м (измерено от С страна на блока), което по безспорен начин указва, че улеят е достигал дължина ~ 2,35 м. Грубо обработена горна повърхност, скосени ръбове. Ивица добре обработена повърхност с ширина 0,12 м се наблюдава от И и С.

4. *Идентификация:* Блок IV от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *In situ*.

Размери: 1,20 x 0,77 (+~0,4) x 0,30–0,33 м.

Описание: Застъпен по дългата страна от Ю зид. Останалите три видими страни са със скосени ръбове. Хоросан и следи от такъв има върху грубо обработената повърхност до 0,36 м (измерено от С страна на блока).

5. *Идентификация:* Блок V от дъно на резервоар – фрагмент.

Местосъхранение: *In situ*.

Размери: 2,95 x 1,08 (+~0,4) x 0,29–0,32 м.

Описание: Поставен е по дължина на застъпващият го Ю зид. По С и З страни има скосяване на ръбовете. СИ ъгъл е отчупен при ограбването на резервоара. Запазени са гнезда на две скоби – към сега липсващия блок от С и към Блок VI. Следи от хоросан с тухлена фракция до 0,005 м достигат до 0,2 м от С страна на блока.

6. *Идентификация:* Блок VI от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *In situ*.

Размери: 0,82 (+~0,4) x 1,0 x 0,28 м.

Описание: Дългата Ю страна на блока е застъпена от зида. Ръбовете на страните му към съседните блокове са скосени. Запазени са две гнезда за свързващи скоби – към Блок V и измествения Блок VIII. Върху грубо обработената повърхност не се наблюдават следи от хоросан, както при другите блокове.

7. *Идентификация:* Блок VII от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *In situ*.

Размери: 2,50 x 1,14–1,16 x 0,27–0,29 м.

Описание: Широка страна е застъпена от Ю зид до 0,18 м, което се наблюдава при липсващата част от зида в ЮЗ ъгъл на блока. Върху З страна скосяването започва от ЮЗ ъгъл на блока и продължава малко след блок-улея, като измерената дължина е 1,56 м. Вероятно оставащите 0,94 м до СЗ ъгъл на блока са били застъпени от сега липсващия З зид на резервоара. В това

пространство е разположен и споменатият улей. С и И страни са скосени по обичайния начин. От улея към СЗ ъгъл, както и по С и И страни се наблюдава ивица, широка 0,12–0,15 м, добре обработена в сравнение с централната част на блока. Същата се открива и Ю от улея, като продължава и в застъпваната от зида част на блока. Или ивицата липсва по протежение на 0,65 м, но само пред канала на улея. Описаното тук потвърждава становището, че блоковете от дъното на резервоара са напасвани един към друг на място, непосредствено при монтирането им. Прагматично са обработвани само тези повърхности, където това се е налагало по конструктивни съображения.

Върху повърхността на блока, до 0,40 м срещу бордовете на улея, се наблюдава хоросан с розов цвят и съдържание 25% фино стрита тухлена фракция и 5% фракция до 0,005 м от общия му състав. Изглежда и този улей е имал дизайн, подобен на улея в Ю зид. Така общата му дължина възлиза на 1,625 м. Хоросанови следи се откриват до 0,70 м към И върху повърхността на блока. Обаче съставът на хоросана вече се различава – тухлената фракция е с големина до 0,003 м и съставлява 2% от съдържанието му.

Върху тясната 3 страница на блока се наблюдават четири сравнително плитки засечки с трапецовидна форма, направени не особено старателно, но приблизително в една линия. Дълги са (от С към 3): 0,24 м; 0,23 м; 0,15 (нарушена); 0,18 м. Ширината им е 0,07 м, а дълбочината до 0,05 м. Неясната им функция е възможно да е свързана със строителството на резервоара. Бегло наподобяват трапецовидните засечки от други дънни блокове, но при тях разположението и формата са различни. Няма гнезда за свързващи скоби.

8. *Идентификация:* Блок VIII от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *Non in situ*. Сега поставен на място.

Размери: 1,38 x 1,09 x 0,27 м.

Описание: Блокът е допирал от 3 Блок VII и С страни са се изравнявали, от Ю Блок VI, от И частично Блок V чрез засечка с дължина 0,27 м и ширина 0,07 м, както и други липсващи сега. Засечката е толкова дълга, колкото е по-дълъг Блок V от Блок VI към С. Следователно тя е направена при монтажа на по-широкия Блок VIII, за да се запълни пространството срещу Блок VI изцяло и частично срещу Блок V. Тази констатация още веднъж потвърждава тезата за последователността при монтажа на блоковете и напасването им на място. Ръбовете на всички страни са скосени. Има четири гнезда за свързващи скоби, които не са срещулежащи.

9. *Идентификация:* Блок IX от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *In situ*.

Размери: 2,10 x 1,39 x 0,22–0,32 м.

Описание: Сега допира, а преди е бил застъпен от С зид на резервоара. Груба горна повърхност. Прецизно скосени Ю и И страни, както и ивица с ширина 0,05 м, намираща се под долната линия на скосяването. Направена е

за уплътняване на фугата към съседния, сега липсващ блок, както и запълването ѝ с хидрофобен хоросан, от който има следи. Изглежда 3 страна на блока също е била застъпена от ограбения 3 зид, както това се вижда при частично застъпления сега СЗ ъгъл на блока.

Добре обработена ивица от повърхността с ширина 0,13–0,15 м се наблюдава по Ю страна, а по И тя е широка 0,20 м. В тези ивици попадат двете гнезда за свързващи скоби.

По цялата повърхност се наблюдават следи от хоросан с тухлена фракция до 0,01 м. Ясно се отличават остатъци от дъговидна обмазка на липсваща сега структура, формираща не идеално права линия и върху следващите блокове. Хоросанът е с розов цвят от ситната тухлена фракция (до 0,002 м), а отгоре е бил обмазан с малта. От И към 3 линията достига 1,14 м, като към 3 хоросановите остатъци са с бял цвят. Линията на обмазката е на 0,41 м от Ю страна на блока. Възможно е пространството до С зид да е било заето от тухлена структура, подобна на тази край Ю зид, където също се наблюдава подобно дъговидно обмазване към Блок V и Блок VI.

10. *Идентификация:* Блок X от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *In situ*.

Размери: 2,12 x 1,44 x 0,30 м.

Описание: От С допира каменната зидария на С зид. Другите три страни са със скосени ръбове за оформяне на фугите. Край скосяванията е направена старателно оформена ивица, широка 0,13–0,15 м, отличаваща се от останалата груба повърхност. Има две гнезда за свързващи скоби. Срещу този и следващия от И Блок XI е пробивът в С зид на резервоара, което едва ли е случайно. Тук също се наблюдава линията на дъговидната обмазка, която отстои на 0,42 м от Ю страна на блока. Следи от хидрофобен хоросан има от двете ѝ страни, по цялата повърхност.

11. *Идентификация:* Блок XI от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *In situ*.

Размери: 2,27 x 1,40 x 0,27–0,34 м.

Описание: Груба повърхност. Добре обработена ивица има не само при трите страни на скосяване на ръбовете, но и към С зид. Това донякъде е не-обичайно, но се наблюдава и при Блок VII. Линията на дъговидната обмазка продължава и тук до 0,85 м от 3 страна на блока, като след тази точка наличието ѝ е възможно, но следите несигурни. Гнезда за свързващи скоби има към липсващите блокове от Ю и И. Скобите са били обмазани с малта, от която са запазени частици. Следи от хидрофобен хоросан се откриват по цялата повърхност на блока.

12. *Идентификация:* Блок XII от дъно на резервоар – фрагмент.

Местосъхранение: *In situ*.

Размери: 2,065 x 0,78 (частично, със следи до 1,20 м) x 0,30 м.

Описание: Това е частично запазеният блок в СИ ъгъл на резервоара. Застъпен е от тухлената зидария на С зид. На мястото на счупване личат две засечки или гнезда с неправилна трапецовидна форма. Обърнати са с тясните основи надолу. З – основи 0,32 и 0,18 м; височини 0,095 и 0,105 м; И – основи 0,275 и 0,20 м; височина 0,10 м. Отстоянието им е 0,38 м, а отстоянията от скосената З страна е 0,44 м и съответно от И страна е 0,67 м.

13. *Идентификация:* Блок XIII от дъно на резервоар–фрагмент.

Местосъхранение: *Non in situ*. Поставен върху Блок XI.

Размери: 0,71 (запазена) x 1,195 x 0,30 м.

Описание: Мястото му е установено приблизително. Страните му са с грубо обработени повърхности, с изключение на ивица от 0,10–0,12 м по краищата на лицевата. Ръбовете по частично запазената му дълга страна са скосени като на всички останали дънни блокове, за да се ушири фугата и да се запълни с водоустойчив хоросан. По ширината на блока страната не е скосена, тъй като е била застъпена от частично разрушения сега на това място С зид на резервоара. Върху добре обработената ивица от лицевата повърхност има надпис на старогръцки език, съдържащ четири букви: ΔΕΙΑ. Изписан е в ъгъла на блока с червено – кафява боя. Височина на буквите: „Δ“ – 0,062 м; „Ε“ – 0,056 м; „Ι“ – 0,049 м; „Α“ – 0,063 м. Надписът заема ширина от 0,216 м. Върху боята се наблюдават хоросанови частици. Мъничка частица боя има в ляво от „Δ“, но не е ясно дали е случайно там, или пък има отношение към надписа. На срещулежащата повърхност, оставаща отдолу при монтирането му като дънен блок, е пробит отвор с дълбочина 0,107 м и форма на равнобедрен триъгълник с леко дъговидни страни по 0,03 м. Вероятно той е свързан с добиването му в каменоломната, а не с функцията на дънен блок. В средата на блока, в близост до мястото на счупване, има засечка с трапецовидна форма и размери: основи – 0,48 и 0,39 м; височини – 0,085 и 0,09 м. Отстои от двете страни съответно на 0,275 и 0,44 м. Личат насечки от длето.

14. *Идентификация:* Блок XIV от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *Non in situ*. Изместен в траншеята на ограбения И зид; сега изваден източно от резервоара.

Размери: 1,70 x 1,20 x 1,62 x 1,10 м x 0,29 м. Страната с дължина 1,20 м е под ъгъл от 75° спрямо тази с дължина 1,70 м.

Описание: Форма на неправилен четириъгълник. Лицевата страна е обработена по-добре от останалите. При този блок също се наблюдават добре обработени ивици с ширина 0,10 м по периферията. Ръбовете на три от страните му са скосени, за да се ушири фугата и се запълни с хоросан и малта. В ивицата по дългата страна са нанесени букви (надписи) с червено – кафява боя: TETH, MXP и A. Първата група е почти заличена, тъй като е имала пряк контакт с водата в резервоара, докато тези, оставащи под някаква структу-

ра, са ясно различими. Ясно е до къде блокът е бил застъпен от структура – 0,98 м. Това се установява по следите от свързващия хоросан, в състава на който са включени 1% чакълена фракция с големина до 0,01 м и 3% тухлена фракция с големина до 0,01 м.

В свободната част са изсечени три асиметрично разположени гнезда за свързващи скоби. Тяхното разположение вероятно ще помогне за установяване на местоположението на блока в конструкцията на дъното на резервоара.

Върху цялата лицева повърхност на блока, дори върху хоросановите петна, се наблюдава отложен варовик – инкрустация, с дебелина на пласта от 0,001 м.

15. Идентификация: Блок XV от дъно на резервоар.

Местосъхранение: *Non in situ*. Открит в средната от И камера; сега изваден източно от резервоара.

Размери: 1,87 x 1,30 x 1,0 x 1,0. Страната с дължина 1,3 м е под ъгъл 45° спрямо тази с дължина 1,87 м.

Описание: Форма на неправилен четириъгълник. Лицевата страна е обработена по-добре от останалите. По дългата страна е изсечено характерното скосяване за уширяване на фугата, като на места е запазен запълващият хоросан. По протежение на същата страна е обработена ивица с ширина 0,10 м, като върху нея в ъгъла на блока е нанесен надпис с червено – кафява боя: *ΔCΙΑ*. Идентичен е с кат. №13. Части от третата и четвъртата букви липсват, което вероятно се дължи на обстоятелството, че скосяването за фугата е станало след нанасянето на надписа. Надписът личи много добре, поради споменатото вече обстоятелство, че по-голямата част от блока е била скрита под структура и не е имала пряк контакт с вода. По тази част се наблюдават хоросанови петна, чийто състав е идентичен с този на хоросана, отложен по блока с кат. №2.

В свободната част с максимална дължина 0,87 м са изсечени две асиметрично разположени гнезда за свързващи скоби.

Следи от обработка се наблюдават само по дългата страница.

ЛИТЕРАТУРА

Бояджиев 2004: С. Бояджиев. Проектиране, строителна техника, механизация и организация на изпълнението на римските строежи в Мизия и Тракия през II – III век. – В: Археология на българските земи. Т. I. С., 2004, 182–202.

Велков 1930: И. Велков. Един римски град в България Nicopolis ad Istrum (Никюп). – Българска историческа библиотека, 3, 1930/32, 18.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. Т. I. С., 1994.

- Кабакчиева 2012:** Г. Кабакчиева. Археологически разкопки на античния кастил Димум (южен и западен сектори). – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 257–259.
- Камишева 2007:** М. Камишева. Археологически проучвания в АР „Августа Траяна – Верея – Стара Загора“ (ул. Д. Наумов № 116 – УПИ IX-1534, кв. 44А в гр. Стара Загора). – В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. С., 2007, 297–298.
- Каниц 1995:** Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. I. С., 1995.
- Цончев 1931/34:** Д. Цончев. Водопроводите на ΝΕΙΚΟΠΟΛΙΣ ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΟΝ. – Годишник на Пловдивската народна библиотека с музей, 1931/1934, 131–148.
- Цончев 1936:** Д. Цончев. Nicopolis ad Istrum и неговите водопроводи. – Българска мисъл, XI, 1936, 9, 570–579.
- Църов 2002:** И. Църов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм – 70 години по-късно. – In: The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 35–44.
- Църов 2006:** И. Църов. Водоснабдяване в Мизия (Горна и Долна Мизия) и Тракия. – В: Археология на българските земи. Т. II. С., 2006, 17–32.
- Църов 2012:** И. Църов. Западният акведукт на Nicopolis ad Istrum. Castellum aquae. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. С., 2012, 290–292.
- Църов 2013:** И. Църов. Западният акведукт на Nicopolis ad Istrum. Castellum aquae. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. С., 2013, 274–276.
- Църов 2014:** И. Църов. Западният акведукт на Nicopolis ad Istrum, Castellum aquae. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. С., 2014, 339–342.
- Hodge 2005:** A. T. Hodge. Roman Aqueducts and Water Supply. London, 2002.
- Moretti, Fincker 2011:** J.-C. Moretti, M. Fincker. Les réseaux d'eau courante à Delos. – In: Les réseaux d'eau courante dans l'antiquité (ed. C. Abadie-Reynal, S. Provost, P. Vipard). Rennes, 2011, 159–172.

THE WESTERN AQUEDUCT OF NICOPOLIS AD ISTRUM:
THE RESERVOIR (*CASTELLUM AQUAE*)

Ivan Tsarov

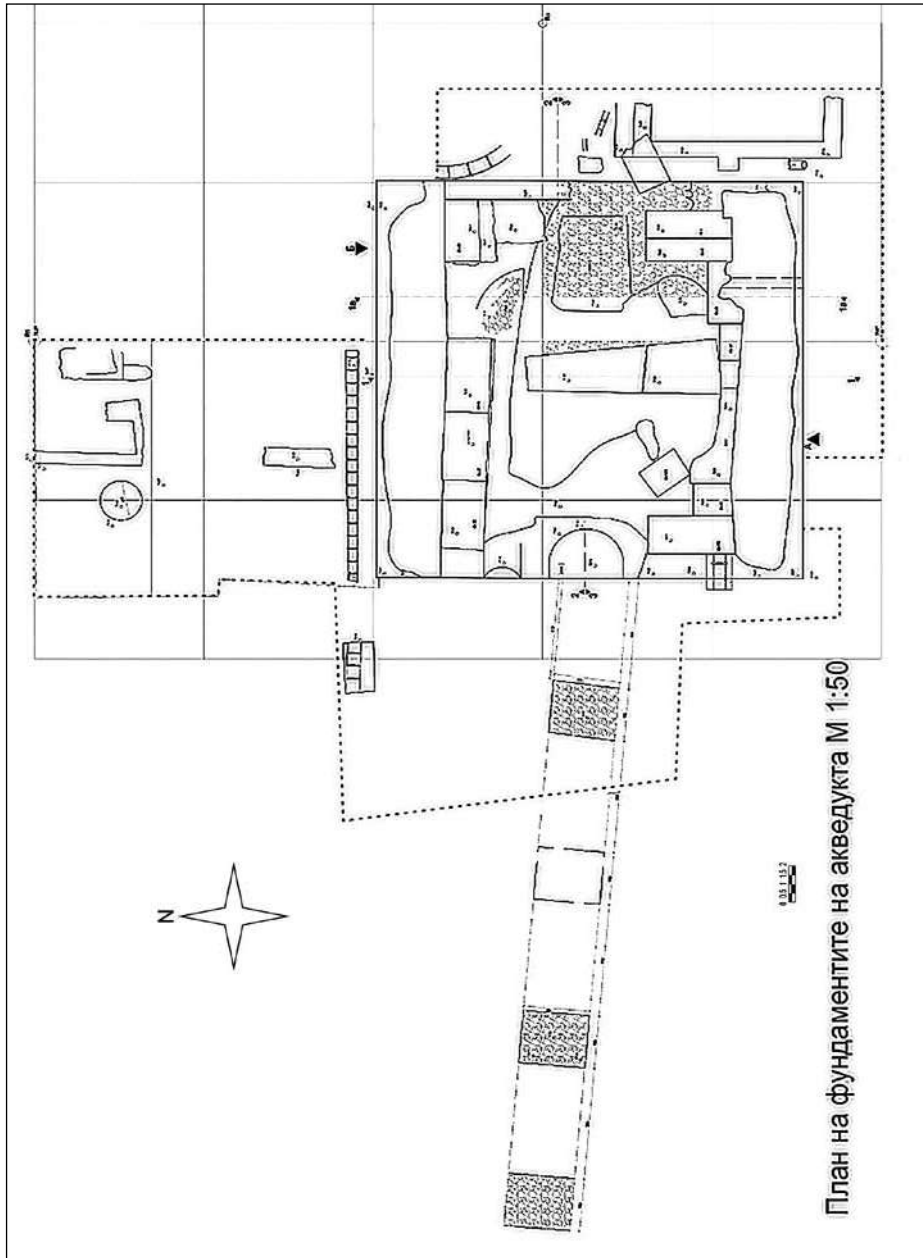
(Abstract)

This paper is one of a series of articles presenting individual elements comprising the Western aqueduct of the Roman city of Nicopolis ad Istrum in the province of Moesia Inferior. As the exploration of *castellum aquae* has not been finalized, this paper presents the only the findings from the period 2011–2013.

The reservoir (*castellum aquae*) is situated in the western *extra muros* city area of Nicopolis. It was constructed not far away from the highest place in the vicinity. The structure is almost square in shape – 12,60 m x 12,50 m (Fig. 1; Fig. 2). The eastern and the western walls, now totally pillaged, are 12.60 m long, while the northern and southern walls, surviving in a fairly good shape, are 12,50 m (Fig. 3). The equipment was emptied through two grooves. The bottom was floored with massive limestone blocks. Painted construction inscriptions can still be discerned in some of them. The blocks were positioned on a layer of two rows of bricks and six rows of stones. Further below there is a system of three groups, each of three vaulted cavities, intended to provide support to the structure. Four out of them are accessible. The foundation under the cavities is 1,26–1,35 m thick.

Fragments of three ceramic pipelines were uncovered around the reservoir.

The arcade reaches *castellum aquae* sideways (Fig. 1). This fact can be taken as hypothetical grounds for the assumption that initially it reached an earlier reservoir located elsewhere but not very far from here. It must have been dismantled prior to the construction of *castellum aquae*. Certainly the arcade existed during the period before 4th c., as was established in the stratigraphic analysis of the following sectors “Drilling IV” and “Drilling VI”.

Обр. 1. Castellum aquae и последните кейове на аркадата – план
 Fig. 1. Castellum aquae and the last piers of eth arcade – plan

Обр. 3. Castellum aquae – поглед от югозапад
Fig. 3. Castellum aquae – view from south-west

Обр. 4. Castellum aquae – южна фасада
Fig. 4. Castellum aquae – southern façade

Обр. 5. *Castellum aquae* – улей в
западния зид
Fig. 5. *Castellum aquae* – groove
in the western wall

Обр. 6. *Castellum aquae* – вътрешното пространство, поглед от изток
Fig. 6. *Castellum aquae* – internal space, view from the east

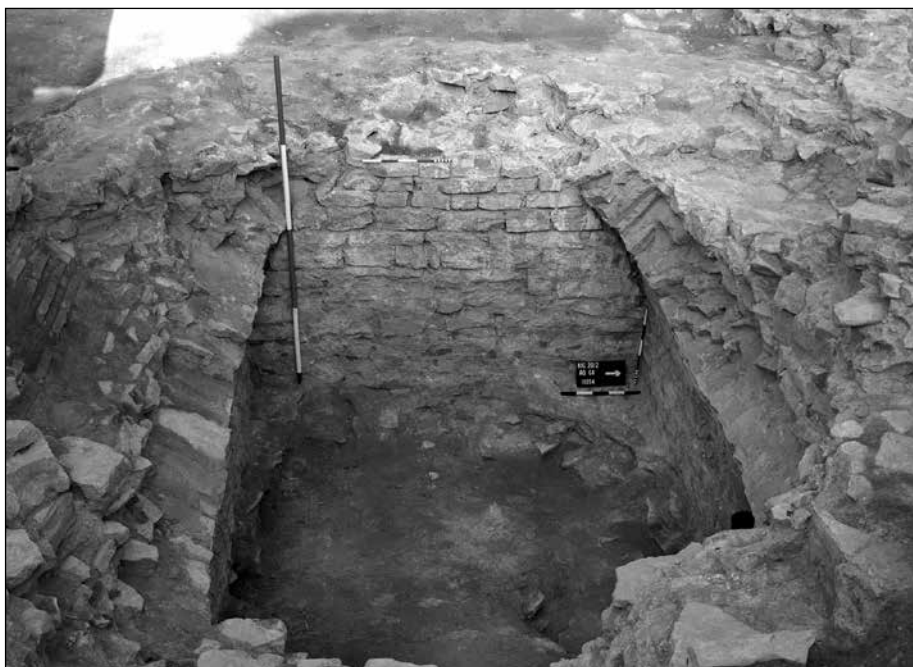

Обр. 7. Дънен блок с надпис
Fig. 7. Bottom block with an inscription

Обр. 8. Дънен блок in situ с надпис
Fig. 8. Bottom block in situ with an inscription

Обр. 9. *Castellum aquae* – засводена камера от източната група
Fig. 9. *Castellum aquae* – vaulted cavity in the eastern group

Обр. 10. *Castellum aquae* – засводена камера със зазидан отвор
Fig. 10. *Castellum aquae* – vaulted cavity with a blind opening

Обр. 11. Castellum aquae – засводена камера от централната група
Fig. 11. Castellum aquae – vaulted cavity in the central group

Обр. 12. Керамичен провод край североизточния ъгъл на castellum aquae
Fig. 12. Ceramic duct along the north-eastern corner of castellum aquae.

ГЕРМАНСКИ ФИБУЛИ ОТ НЕКРОПОЛИТЕ НА КЪСНОАНТИЧНИТЕ ПРОВИНЦИИ КРАЙБРЕЖНА ДАКИЯ И ВТОРА МИЗИЯ

Калин Чакъров

Предмет на настоящата статия са фибули от периода V–VI в., произхождащи от некрополите на две гранични имперски провинции – Крайбрежна Дакия и Втора Мизия. Самостоятелно изследване на тази тема не е правено досега. Отделни фибули от гробни комплекси от територията на двете провинции са включвани в обобщаващи разработки, свързани с некрополи (Fiedler 1992, 91–98). Част от екземплярите са анализирани и в публикации, отнасящи се до отделни находки или теоретични проблеми, свързани с разпознаването на дадени етнически групи по данни от археологията (Haralambieva 1990, 79; Dumanov 2007, 339). Известни са 31 публикувани¹ фибули от: с. Ваюга, Кладовско, Сърбия (чифт), гр. Лом (чифт), с. Алтимир, Врачанско (чифт), гр. Троян (чифт и една отделна), гр. Искър (Пелово), Плевенско (чифт), Ескус (чифт), Нове (три), с. Хан Крум, Шуменско (девет), с. Войниково, Добричко (една), Марцианопол (чифт и една отделна), Одесос (чифт). Споменавания за открити фибули има за некропол № 1 в м. Яйлата до с. Камен бряг, Каварненско (Лазаров и др. 1984, 94–95), но поради това, че обектът е непубликуван няма данни каква е типологическата принадлежност на находките. От анализираните тук фибули 28 са от групата на двуплочните, една е с формата на орел, една ромбовидна и една кръгла. В текста те са обособени в две основни групи: двуплочни и фибули-брошки.

Двуплочни фибули

Според технологичните особености може да бъде направено следното разделение:

Фибули, изработени от пластини

Присъщо за тях е, че са изрязани от пластина (медна или сребърна). При част от екземплярите челната, стъпалната плочки и лъкът са отделни части,

---

¹ Единственият цялостно публикуван гробен комплекс от Крайбрежна Дакия и Втора Мизия, съдържащ двуплочни фибули е гроб № 6 от притвора на църква № 1 до с. Хан Крум, Шуменско (Стоева 2013).

скрепени с нитове. Към този тип спадат фибулите от Лом (две) (Обр. 2.2) (Велковъ 1938b, 420–421; Welkow 1942, 49). Фибулите от гроб №6 (в църква №1) до Хан Крум (две)² (Обр. 2.1) (Балабанов 2006, 73; Балабанов и др. 2007, 428; Балабанов 2010, 351, 357, обр. 3) и чифтът от с. Алтимир (Обр. 2.3) (Нараламбиева 1990, 80) са изрязани от една пластина.

От гроб №6 в притвора на базилика №1 до с. Хан Крум произхождат две фибули, изрязани от сребърни пластини. Фибулата, за която има повече сведения (Обр. 2.1) има полукръгла челна плочка с един израстък отгоре, дълговиден лък и ромбовидна стъпална плочка. Едната е открита в пространството между черепа и гръдния кош, а другата в насипа на гробната яма. Вероятно и двете са били в областта на раменете, но по-късната намеса в целостта на гроба е променила контекста. Близък паралел на тази фибула, представлява находка от късноантичната крепост до с. Войвода, Шуменско. Екземплярите от този тип са датирани в 370–410/420 г. (Хараламбиева 1991, 35). Съпътстващият фибулата от Хан Крум инвентар е в сходство с периодизацията на типа. За това свидетелстват бронзова монета от времето на Валенс (364–378 г.) и фрагмент от бронзово огледало тип „Чми-Бригечио“ (Балабанов 2010, 351; Стоева 2013, 354–356).

Чифтът фибули от Лом (Обр. 2.2) е открит в гроб, в който вероятно са погребани жена и дете³. Фибулите са изработени от сребърна ламарина. Те са еднакви и имат сравнително големи размери. За съжаление контекстът им е несигурен и не ясно какво им е било положението в гробния комплекс. Подобни двуплочни фибули от този регион са известни единствено от Лом (единична случайна находка, пазена в музея). Аналогични фибули са открити в некропола до гр. Лаа ан дер Тая, Долна Австрия (Tejral 1988, 264, abb. 33.2.). Такива фибули от некрополи са известни от обекта до с. Плинкайгалйс, Кедайнски район, Централна Литва, датирани във втората половина на V – началото на VI в. (Казакавичус 1987, 264–266). Други паралели са фибулите от некропола Гюлавари, и Мезьокъовешд-Мочоляш, Унгария (Nagy 2005, 73–74, Tafeln 8–11; Lovász 2005, 261–262), на р. Дюрсо, Украйна (Дмитриев 1979, 224, 227) и др. Възможната датировка на фибулите от гробната находка от Лом е 430/440–460/470 г. В комплексите с контекст от хоризонт „Лаа/Смолин“ тези фибули са носени като чифт (Станев 2012, 50).

От Алтимир произхожда чифт сребърни фибули (Обр. 2.3), които нямат точен паралел. Те са изработени от сребърна ламарина, а украсата е постигната чрез изчукване откъм опаката страна. Екземплярите от този тип се състоят от: петогълна челна плочка, дълговиден лък и полуелипсовидна стъпална плочка. По крайнината на фибулата, по лъка и в центъра на челната и

² Публикувана е само фибулата открита *in situ*. За тази, открита в насипа на гробната яма не са налични подробни сведения.

³ Находките се открити случайно и достоверността на сведението за полово-възрастовата принадлежност на скелетните останки е несигурна.

стъпалната плочки има украса от точки и канелюри. Тази украса наподобява представения по-долу чифт от тип „Вишков“. Фибулите са датирани в края на IV – първата половина на V в. Открити са в „тухлен гроб“ (вероятно в гроб, зидан от тухли) без да има повече подробности относно гробния комплекс (Nikolov 1969, 160–161, № 101; Haralambieva 1990, 79). Фибула със стъпална плочка като на тези от Алтимир е открита в Демидовка, Украйна, където е внос от района на Дунав (Kazanski 2013, 169, 168, fig. 11, № 12)

Лети производни на двуплочните фибули, изработени от ламарини

Към тази подгрупа спадат три чифта фибули (две бронзови и четири сребърни), съответно: тип „Братей“ от с. Хан Крум (Обр. 2. 4) (Балабанов, Майсторски 2005, 257; Балабанов 2006, 72; Балабанов 2010, 352) и тип Вишков от с. Ваюга (Обр. 2. 7).

Бронзовите фибули тип „Братей“ от гроб №4 до базилика №4, при Хан Крум са лети (Балабанов, Майсторски 2005, 257; Балабанов 2006, 72; Балабанов 2010, 352). Те са открити *in situ*⁴. Контекстът им е неясен, но вероятно са открити по една фибула в областта на раменете, каквато е практиката в други други гробове с такива находки. Характерни за този тип са триъгълна до полукръгла челна плочка, с по един полукръгъл израстък на всеки от ъглите, лък с триъгълно сечение и стъпална плочка с форма на неправилен многоъгълник. Присъща за тях е назъбената украса или украсата от точки по ъглите. Този вид украса наподобява нитовете на прототиповете от съставни ламарини. Като най-близки паралели могат да бъдат посочени фибули от гроб от обект Враня, до с. Хрътковци, Таурунум (Земун), Сърбия (Станев 2012, 55–56). Времето този тип фибули са поставени в хоризонт „Лаа/Смолин“, 430/440–460/470 г. (Станев 2012, 56).

Чифтът сребърни фибули (обр. 2.7) от Ваюга са от тип „Вишков“ (по Ф. Бийрбрауер). Те произхождат от гроб №18 от некропола до това селище и са открити в областта на раменете. Скелетът е на индивид от женски пол на възраст между 12 и 14 г. Челната плочка на фибулите е триъгълна, като на ъглите при основата им има по един издаден навън релефен израстък. Два такива израстъка има и в горния ъгъл. Лъкът е дъговиден. Стъпалната плочка има многоъгълна форма, наподобяваща издължен ромб. На всеки от ъглите има по един релефен израстък. По крайнината на челната и на стъпалната плочки има по един ред грануляция, като в основата на челната редовете са

⁴ В публикациите за обекта са дадени само откъслечни сведения за описанието на фибулите (Балабанов, Майсторски 2005, 257; Балабанов 2006, 72; Балабанов 2010, 352). Настоящото описание е направено въз основа на публикуваните изображения (Балабанов 2006; Балабанов 2010, 362, обр. 8). В публикацията от 2010 г. (Балабанов 2010, 352, 362, обр. 8) снимките на обр. 8 са приписани на гроб №3, а в описанието са свързани с гроб №4, причината за това е вероятно преномерация на гробовете в този сектор.

два. Подобна украса има и надлъжно на двете плочки. На челната има и украса от по един разцъфнал четирилистен цвят. Относно датировката на чифта фибули долна хронологическа граница дават откритите две монети от времето на император Грациан (367–383 г.), сечени в Тесалоники между 367 и 375 г. Изделията са датирани в първата половина на V в. (Bierbrauer 1989, 157).

Двуплочни лети лъчеви фибули

Тази подгрупа⁵ е представена от най-много фибули – 23. Те са обособени в различни типове. Типологическата им характеристика може да бъде свързана с името на конкретен обект, техника на украса, етноним и др. Фибулите се състоят от челна плочка, лък и стъпална плочка. Първата има полукръгла форма, като от нея радиално излизат по различен брой нечетни лъча⁶. Украсата е изпълнена в различни техники. Стъпалната плочка има най-често ромбовидна форма, като по ъглите има гнезда за вграждане на скъпоценни камъни. Самият ѝ завършек е пластично оформен, обикновено зооморфно (Станев 2012, 79–80).

На базата на стила на украсата, нанесена в техника кербшнит, чифтът фибули от Ескус (Обр. 3.8) са обособени като тип „Домолошпуста – Бачордаш“ (Haralambieva 1990, 83; Ковачева, Хараламбиева 1992, 47; Думанов 2012, 115–116). Екземплярите са открити в областта на раменете на скелет, който вероятно е на индивид от женски пол⁷. (Haralambieva 1990, 83; Ковачева, Хараламбиева 1992, 47). В централното поле на стъпалната плочка има розети, на челната плочка има един пояс от скачени спирали. Гнездата с вградени камъни са три на три от лъчите, по две в горната част, в средата и долната част на стъпалната плочка. При тях също има позлатяване. Украсата на фибулите показва местно развитие на познати от Италия и Среден Дунав орнаментални мотиви (Думанов 2012, 115–116).

Третата фибула от Марцианопол според стила на украсата си е обособена като тип „Сексард – Остружница – Керч“ (Думанов 2012, 117–120). Тя е фрагментирана, запазена е само стъпалната плочка (Обр. 3.7) (Tackenberg 1929, 267–268; Димитров 1961, 58; Михайлов 1961, 48; Станев 2012, 318–319). Украсата е от стилизирана розета в център, релефни точки по крайнината и пластичен зооморфен завършек. Установена е и позлата, което предполага подражание на по-скъпи екземпляри. Фибулата е местно производство, има-

⁵ Тази подгрупа е изчерпателно представена от Б. Думанов, който прави обстоен стил и технологичен анализ на изделията, украсени с кербшнит украса (Думанов 2012, 112–151).

⁶ В българската литература днес е възприето въведеното от Ст. Михайлов (Михайлов 1961, 37) и наложено от Л. Вагалински название „лъчеви фибули“ (Vagalinski 1994, 261).

⁷ Няма налични данни за извършено антропологическо изследване на скелетните останки.

що общи белези с находки от Средна Европа и Крим, като датировката и вероятно стои в първата половина на VI в. (Думанов 2012, 117–120). Подобни екземпляри с гробен контекст от близкия регион произхождат от случайно открит гроб в Сирмиум, гроб от с. Остружница, Сърбия (Станев 2012, 84–90).

Пет от анализираниите фибули попадат в тип „Удине-Планис“ (по: Фолкер Бийрбрауер). Това са единичният екземпляр от Войниково (Обр. 3.9) (Димитров 1961, 57) и чифтът фибули гроб №2 от базилика №2 до с. Хан Крум, Шуменско (Обр. 3.10) (Балабанов, Майсторски 2005, 257; Балабанов 2006, 72; Балабанов 2010, 352, 360, обр. 6) и чифтът от катакомбна гробница от Одесос (Обр. 3.1) (Хараламбиева 1992, 137, табл. I). Единичната фибула от Войниково е открита в областта на раменните кости. Чифтът от Хан Крум има по-различно местонамиране. Единият от двата екземпляра е открит заедно с една тока в долната лява част на гръдния кош, а другият – отдясно на таза. В случая с Войниково може да бъде предположено, че покойникът е погребан облечен с дрехата, на която е била закопчана фибулата. Откриването на чифта от Хан Крум в по-долно ниво на тленните останки може да бъде тълкувано по няколко начина. Възможни обяснения са: поставяне на фибулите върху покойника, използването им в областта на таза или поставяне в гроба на дреха, върху която са закопчани. От двата обекта данните само от Хан Крум позволяват да бъде посочен полът на погребания индивид – това е жена в неопределена възраст. За находката от Войниково е отбелязано, че погребаният е от мъжки пол, но данните за това са несигурни.

Такива фибули са известни основно от Италия и Крим (некрополи като: Керч, Лучистое). Анализираниите тук сребърни екземпляри попадат във вариант 1 на Фолкер Бийрбрауер на обособения от него тип „Удине-Планис“. Според него, който се основава на типологията на Ирина Засецкая, този вариант се различава от следващия (вариант 2) по отсъствието на вграден алмандин в най-горния лъч (Bierbrauer 2011, 16–18). Тези находки наподобяват останалите лъчеви фибули. Въпреки това има немалко разлики. По челната и стъпалната плочки има също спираловидни мотиви, палмети, изпълнени в техника кербшнит. По-различно са оформени гнездата за вграждане в долната част на стъпалната плочка. Анализираниите фибули освен прилики имат и разлики, изразяващи се в някои стилови особености. При чифта от Хан Крум (Обр. 3.10) основна разлика са стилизираните птичи глави върху най-долните странични лъчи, а при тези от Одесос (обр. 3.1) липсват пластичните зооморфни мотиви в и гнездата с алмандини на стъпалната плочка. Датировката на фибулите от Хан Крум е в края на V в. или първите десетилетия на VI в., като те вероятно са произведени в Сирмиум или някое от другите среднодунавски ателиета (Думанов 2012, 120–123). Хронологически това е и в съответствие с изграждането на базилика №2 (Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981, 13; Балабанов 2010, 352–353) в края на V – началото на VI в. Датировката на чифта от Одесос е в първата половина на VI в., като екземплярите са вероятно директен внос от Италия (Думанов 2012, 120–123). Няма публикувани данни

за положението на фибулите в откритата гробница, в която са намерени кости от четири индивида, ориентирани З – И. Въпреки че по стилови белези фибулите могат да бъдат определени като произведени в Италия, контекстът показва и връзки със Северното Черноморие. Катакомбните гробници са масово застъпени в Крим – некрополи като Скалистое (Айбабин, Хайрединова 2008), Лучистое (Веймарн, Айбабин 1993) и др. Поради тази причина връзка с кримските готи е по-вероятна. Находката от Войниково е произведена във втората третина на същото столетие в някое от боспорските работилници (Думанов 2012, 120–123). Етнически фибулите от този тип могат да бъдат свързани с остготи (Станев 2012, 110).

Като отделен тип в подгрупата на двуплочните лъчеви фибули са обособени екземплярите от Марцианопол (Обр. 3. 5–6) (Tackenberg 1929, 267–268; Димитров 1961, 58–59; Михайлов 1961, 48; Станев 2012, 318–320; Думанов 2012, 124–125). Те имат дъговидни пояси от скачени спирали по челната плочка (Обр. 3. 5–6). Стъпалната плочка е украсена с волути, заграждащи вписани ромбове. Датирани са в първата половина – средата на VI в. и са долнодунавско изделие, повлияно от средно и горнодунавски образци с мотиви от украса тип „Аквилея“ (Думанов 2012, 124–125).

Специфична характеристика имат бронзовите фибули с позлата от Троян (Обр. 3. 2–4) (Велковъ 1938а, 420, обр. 203; Welkow 1942, tafel 9.1–3). Първите две (Велковъ 1938а, 420, обр. 203; Welkow 1942, tafel 9.1–2) имат еднаква украса (Обр. 3. 2–3). На челната плочка това са палмети, а по стъпалната – имат вписани ромбове. Паралели с гробен контекст могат да бъдат открити на териториите на Унгария, Южна Германия и Италия. Етнически са определяни като остготски или гепидски, а хронологически са поставени в първата половина – средата на VI в. (Станев 2012, 113). Третата фибула (Велковъ 1938а, 420, обр. 203; Welkow 1942, tafel 9.2) има украса от окръжности по челната плочка. Този тип намира паралели в днешна Унгария и Италия. Подобни фибули са откривани в гробове в гепидска среда. Датировката има попада в първата третина на VI в. (Станев 2012, 113–114). Фибулите са произведени в областта на Долен Дунав, и съчетават в украсата си белези на паметници от Средна Европа и Северното Черноморие, като за прототипове имат по-качествени образци (Думанов 2012, 130–132).

Към фибули тип „Гурзуф“ спада един бронзов екземпляр с позлата от околностите на гр. Искър⁸ (Обр. 2. 5) (Ковачева, Хараламбиева 1992, 49, 51). Сведенията, че произхожда от гроб са несигурни. Тя има полукръгла челна плочка с три радиално разположени лъча. Украсата на тази плочка се състои от едри спирали, а на ромбовидната стъпална плочка има вписани ромбове. По два от ъглите ѝ има по едно гнездо с вграден алмандин. Фибулата е позлатена. Паралели с гробен контекст има на територията на Крим, Румъния, Среден Дунав, Германия, Полша (Станев 2012, 120–122). Украсата на фибу-

⁸ Находката е публикувана като произхождаща от Пелово – старото име на гр. Искър.

лата показва, че екземплярът е местно производство, съчетаващо белези от Италия, Среден Дунав и Кримския п-в (Думанов 2012, 127–129). Датирана е в рамките на VI в. (Думанов 2012, 127–129) или в последните десетилетия на VI и не по-рано от средата на VII в. (Ковачева, Хараламбиева 1992, 50).

От гроб №1 до базилика №2 при с. Хан Крум произхожда чифт фибули (Балабанов, Майсторски 2005, 257; Балабанов 2010, 352), които са от отделен тип (Обр. 2. 6). Открити са симетрично разположени на двете страни на гръдния кош. Те са сребърни, имат триъгълна челна плочка с три лъча, дъговиден лък, малка ромбовидна стъпална плочка със зооморфен завършек. Челната плочка е разделена на три триъгълни полета, две от които имат по един спираловиден орнамент, а средният триъгълник е оставен празен. На стъпалната са издълбани ямички, оформящи ромбовидно поле. Фибулите са покрити с позлата и ниело. Като съчетание на мотиви от стъпалната и челната плочки, чифтът от Хан Крум има паралели с екземпляр от околностите на гр. Върбица, също Шуменско (Хараламбиева, Атанасов 1993, 106, 120 – табл. II. 3). В гроб №66 в Сентеш Кьокенизуг е открит чифт фибули с аналогична украса (Csallány 1961, XIII. 2–3). Единствената разлика е, че среднодунавските екземпляри имат гнезда за вграждане на алмандини по ъглите на стъпалната плочка. Датировката на фибулите може да бъде определена по токата, открита в гроба от Хан Крум. Аналогични на нея екземпляри от Крим и Италия са от VI в. (Айбабин, Хайрединова 2008, 24, рис. 14.5, 7, 9; Vierbrauer 2011, 24, fig. 10)

Фибули брошки

Към тази подгрупа спадат четири фибули. Едната е от Хан Крум (Обр. 2. 8), а останалите три са от Нове (Обр. 2. 9–11). Те са разделени по-долу според формата им. Обособени са: кръгли, ромбовидни, с формата на орел, цикади. Представителите на отделните разновидности са от по един екземпляр.

От кръглите фибули е известна само една, тя произхожда от Хан Крум (Обр. 2. 8) (Балабанов, Майсторски 2005, 257; Балабанов 2006, 72; Балабанов 2010, 352). Проучвателите посочват, че фибулата е открита заедно със съпътстващия инвентар *in situ*. Фибули брошки са известни от долнодунавските провинции, но тази е единствената с такъв тип украса, получена при изливането в калъпа. Тя е кръгла, изработена е от бронз, като лицевата ѝ повърхност е позлатена. Окрайнината ѝ е оброчена от релефен ръб от напречни насечки, а вътрешността – от четири скачени S-овидни орнаменти, затварящи ромб помежду си. Фибулите с кръгла форма са откривани в комплекси във II и III в., но техниката на украса е ажурна, емайл или инкрустация (Генчева 2004, 66–76). Подобни по форма фибули са известни от катакомбна гробница №126 от некропола до с. Лучистое, в п-в Крим и са датирани е в първата половина на V в. (Айбабин, Хайрединова 2008, 50, рис. 26.2.). Според датата на чифта фибули

тип Братей от същия гроб от Хан Крум (430/440–460/470 г.) отнасяне на фибулата брошка към първата половина на V в. е възможно.

Ромбовидната фибула (Обр. 2. 9) произхожда от Нове (Владкова 2006, 63, 66; Vladkova 2012, 487). Тя е открита на територията на некропола и вероятно произхожда от разрушен гроб. Екземплярът е от злато и е украсен с инкрустирани в клетки разноцветни скъпоценни камъни. Подобни представителни произведения са открити в некрополи като: Будешт, Молдова, Клуж-Сомешани, Румъния, Безине, Унгария. Тези фибули се отнасят към представителни елементи на костюма, свързани с германска аристокрация. Подобна на тази фибула, но бронзова, е открита в ранновизантийския пласт на крепостта в Перник (Любенова 1981, 176, обр. 118. 3) Конкретно в Нове находката може да бъде отнесена към времето на пребиваването и след оттеглянето на остготите на Теодорих във втората половина на V в. (Станев 2012, 165).

Фибулата с форма на орел (Обр. 2. 10) е също от Нове (Владкова 2006, 66; Ćiĉikova 1997, 60; Vladkova 2012, 486–487). Нейният контекст е ясен – произхожда от гроб, като е открита в областта на гръдния кош. Подобно на ромбовидната фибула и тази е златна с клетъчен емал. Касетите са оформени така, че да пресъздадат оперението на орел. Представени са главата с клюна, прибрани криле и крака. Тя е единствена по рода си в долнодунавските провинции и вероятно е вносно изделие. Съсредоточаване на такива фибули има в Северозападна Франция и Среден Рейн. От по-близките територии подобни находки са открити в: гроб в Апахида, Румъния; Концец, Молдова, Хан Поточи в Босна и Хрцеговина. Близки по стил са и две фибули от Рим (Bierbrauer 1975, Tav. XXXVI. 2–3). Подобно на горепредставената фибула, тази също е свързана с пребиваването на остготите на Теодорих през втората половина на V в. (Станев 2012, 158–159).

Фибулата цикада⁹ (Обр. 2. 11) произхожда от Нове (Владкова 2006, 66; Ćiĉikova 1997, 60; Vladkova 2012, 487). Тя е изработена в същия стил като останалите от този обект. Украсена с клетъчен емал, от който е опаднал. При нея крилата са прибрани. Подобни фибули с гробен контекст са открити в Керч, на Кримския п-в, Домаяно в република Сан Марино. Културната и хронологическата характеристика на фибулата от Нове е като на останалите екземпляри от този некропол (Станев 2012, 166–171).

Направеният анализ на фибулите и техния контекст показва редица особености. Една от тях е времето им разпространение. Основната част са от V в., като най-ранни са чифтът сребърни фибули от гроб №6 в църква №1 Хан Крум и чифтът сребърни екземпляри от Ваюга. В началото на следващо-

⁹ Към анализираният екземпляр с гробен контекст от този тип не е включена фибулата от с. Биволаре, Плевенско. Причината за това е, че в първичната публикация на находката е отбелязано само населеното място, от землището на което произхожда (Ковачева, Хараламбиева 1992, 45). В по-късна статия е изказано предположението, че може би находката е от разрушен гроб (Ковачева 2003, 95), което прави контекста несигурен без налични данни за гробен комплекс или некропол.

то столетие датират изделията тип Удине-Планис от Войниково и Хан Крум, екземплярите от Троян и тези от Одесос. Най-късна от всички е фибулата тип Гурзуф от Пелово, тя датира от втората половина на VI в.

Териториалното разпространение на находките показва, че германски фибули са открити в общо 17 гробни комплекса от 11 некропола (Обр. 1). Малкият брой вероятно се дължи на различни причини. Една от тях е състоянието на проучванията. На територията на двете провинции единствено некрополите в м. Стражата до гр. Плевен (Табакова-Цанова 1981, 102–184) и в сектор VIII А до Нове са цялостно изследвани и резултатите са публикувани. За някои късноантични некрополи има отделни статии или съобщения, а други не са проучвани археологически. Основната част от представените тук обекти с германски фибули са известни единствено по публикуваните находки. От анализиранияте фибули единствено екземплярите от Ескус, Марцианопол, Одесос и Нове са от гробни комплекси на градски некрополи. Докато от първите три некропола фибулите са от по един гроб, в Нове всеки един екземпляр е от отделен. Най-много гробни комплекси, съдържащи германски фибули има в обекта до с. Хан Крум – 4. Възможно е част от публикуваните находки без контекст от Крайбрежна Дакия и Втора Мизия, съхранявани в музее, да произхождат също от гробове. Ограниченият брой фибули в гробните комплекси на двете късноантични провинции може да се дължи и на степента на приобщаване на заселеното население към провинциално римската култура – приемане на християнството, приспособяване към местната мода и др., което да доведе до практика покойниците да не бъдат погребвани с традиционните си костюми.

Етническата характеристика на находките е една от най-проблемните. Някои учени се съмняват във възможността данните от археологията да бъдат използвани в тази насока (Dumanov 2007, 391). Други автори напълно отхвърлят съществуването на етноси в преиндустриалните общества¹⁰. Въпреки критиките към културно-историческия подход в археологията, териториалното разпространение, стиловите особености и контекстът на фибулите от гробни комплекси едва ли е случаен. Прави впечатление, че двуплочните екземпляри и фибулите-брошки като част от гробния инвентар не се срещат на юг от провинциите Крайбрежна Дакия и Втора Мизия. Броят на тези фибули е ограничен и в селищните обекти на юг от Стара планина. Тези факти, както и паралелите на находките с екземпляри от територията на днешна Румъния, Среден Дунав, Италия, Северното Черноморие показват връзки с население от тези области. Писмените източници от периода съобщават за преселване

---

¹⁰ Литературата по въпросите, свързани с етническото определяне по данни от археологията и на съществуването на етноси в ранните общества е значителна. Критически мнения за тези подходи могат да бъдат видяни в: Gillet 2002; за различни съвременни подходи в археологията: Pohl, Mehofer 2010.

на територията на Империята на племена с различен произход (Велков 1959, 232–250). Част от тях са германски народи, носители на идеята за употреба на двуфибулна дреха. На базата на паралелите на анализираниите находки основна част могат да бъдат свързани с готи. В отделни случаи са установени и конкретни групи от тази етническа общност. Фибулите брошки от Нове са тълкувани като пряко материално свидетелство за пребиваването на остготите на Теодорих (454–526 г.), който е резидирал в Нове през 476 г. и 486–488 г. (Prostko-Prostyński 1997, 30; Владкова 2006, 65; Čičikova 1997, 61 Vladkova 2012, 492–493). Паралелите на някои фибули с находки от гепидската държава на Среден Дунав вероятно свидетелстват за пряка или косвена връзка на население от двете области. Общият германски произход на готите и гепидите и употребата на двуплочни фибули и от двете общности са предпоставки за трудно разграничаване на едното население от другото по археологически път. От друга страна правенето на детайлна етническа характеристика би довело до свръхинтерпретация на находките.

Направеният от Б. Думанов технологичен и стилев анализ показва, че голяма част от двуплочните лъчеви фибули, украсени в техника кербшнит са долнодунавско производство (Думанов 2012). Това показва трайно усядане на готи, които имат предимно мобилен начин на живот, засвидетелстван от периферния характер на гробните комплекси с фибули в некрополите (Думанов 2012, 137–138). Обекти като Нове, сектор VIII А и Хан Крум от своя страна показват продължително пребиваване на компактна маса население на едно място в рамките на половин до едно столетие. Некрополът в сектор VIII А съдържа 111 гробни комплекса и съществува във втората половина на V в. (Vladkova 2012, 492–493). Некрополите в и около църкви в обекта до с. Хан Крум са също нововъзникнали и малки по размер. Последният случай показва и още една особеност, свързана с готите в провинция Втора Мизия – компактност на християнизирано население с „варварски“ произход.

Освен данни за етническите носители, фибулите от гробни комплекси дават сведения за костюма на германските племена в провинциите Крайбрежна Дакия и Втора Мизия. От всички 31 фибули на 20 не е посочено положението спрямо скелетните останки. За фибулите тип „Братей“ от Хан Крум и брошката от същия обект е посочено, че са открити *in situ*, но не е уточнено какво точно означава това. Осем от фибулите с контекст са открити в областта между гръдния кош и раменете: чифтът от Ваюга, чифтът от Ескус, екземплярът от Войникиво. Фибулата-брошка с форма на орел от Нове произхожда от пространството върху гръдния кош. От публикациите не става ясно в какво разположение са открити фибулите. Единствено за чифта от гроб №4 в базилика №4 до Хан Крум е посочено, че на раменните кости е открита по една фибула. От всички находки с ясно местоположение спрямо скелетните останки тази

от Войниково е единственият екземпляр, който не от чифт¹¹. По-различно е положението на чифта тип „Удине-Планис“ от Хан Крум. Той е открит в областта на таза. За съжаление на нито един от гробните комплекси с германски фибули няма графично или фотоизображение *in situ*. Екземплярите, открити върху раменете или гръдния кош вероятно свидетелстват, че покойникът е бил облечен с дреха, закопчана с фибула. За примерите с местоположение в областта на таза може да бъде предположено, че са поставени допълнително.

Антропологичните материали от един от анализиранияте гробни комплекси са изследвани от специалист. Това е гроб № 6 в притвора на църква № 1 до с. Хан Крум, където е погребан индивид вероятно от женски пол на възраст 30–35 г. За чифта от Лом и находката от Войниково е посочено, че произхождат от гроб, съответно на жена и дете (Лом) и мъж (Войниково). Тези данни са несигурни, защото са получени от откривателите, които са неспециалисти. Чифтът от Ескус представя друга картина. В публикациите пише, че екземплярите са от гроб на жена. Липсата на антропологическо изследване на скелетните останки прави това предположение също малко вероятно. На територии като Италия, Среден Дунав, Северното Черноморие, където има по-добре проучени некрополи двуфибулната дреха е присъща основно за представители на женския пол, което се потвърждава и от малкото налични данни от Крайбрежна Дакия и Втора Мизия.

Наличието на хора от германски произход (основно готи) в некрополите на Крайбрежна Дакия и Втора Мизия показва, че новодошлото население запазва, макар и в малка степен, част от костюма си в провинциалното римското общество. На този етап на проучване разпространението на германските фибули по категории селища, към които принадлежат некрополите показва числен превес на неградските селищни категории (села и крепости) (Думанов 2012, 137–138) и ограничено представяне на градовете. Статутът на населението от укрепените селища е вероятно на мирно християнизирано население (най-красноречивите примери са некрополите до с. Хан Крум). Липсата на оръжие като част от гробния инвентар вероятно е също в подкрепа на мирния статут на заселниците. За погребаните в гробните комплекси в Ескус, Нове, Марцианопол и Одесос може да бъде предположено, че хората са били част от градското общество. По-пълна картина вероятно ще се получи при обнародването на резултатите от редица непубликувани или все още неизследвани късноантични некрополи.

---

¹¹ Тук може да бъде прибавен и екземплярът тип „Гурзуф“ от околностите на Гр. Искър/Пелово, но за него няма публикувани данни относно контекста на откриване.

ЛИТЕРАТУРА

- Айбабин, Хайрединова 2008:** А. Айбабин, Э. Хайрединова. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982–1984 годов. I. Боспорские исследования. Supplementum 4, Симферополь-Керч, 2008.
- Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981:** В. Антонова, Ц. Дремсизова-Нелчинова. Аулет на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981.
- Балабанов 2006:** Т. Балабанов. Готски епископски център от IV–VI в. до с. Хан Крум, Шуменско. – В: Готите – съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България. Студии, София, 2006, 71–77.
- Балабанов 2010:** Т. Балабанов. Отново за готите и епископския център от IV–VI в. до с. Хан Крум, Шуменско. – В: Великотърновският университет „Св. Св. Кирил и Методий“ и българската археология, 1, Велико Търново, 2010, 349–362.
- Балабанов, Майсторски 2005:** Т. Балабанов, Г. Майсторски. Разкопки на обект „Могилка №1 в аула на хан Омуртаг“. – В: Археологически открития и разкопки през 2004 г., София, 2005, 256–258.
- Балабанов и др. 2007:** Т. Балабанов, К. Стоева, Пл. Славов. Проучвания на обект готски епископски център в аула на хан Омуртаг, до с. Хан Крум. – В: Археологически открития и разкопки през 2006 г., София, 2007, 428–430.
- Веймарн, Айбабин 1993:** Е. Веймарн, А. Айбабин. Скалистинский могильник. Киев, 1993.
- Велковъ 1938а:** И. Велковъ. Могилна гробна находка от Троянъ. – Известия на Българския археологически институт, XII, 1, 1938, 419.
- Велковъ 1938б:** И. Велковъ. Погребение от времето на Великото преселение на народите. – Известия на Българския археологически институт, XII, 1, 1938, 419–425.
- Велков 1959:** В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). Проучвания и материали. София, 1959.
- Владкова 2006:** П. Владкова. Некропол край Novaе от времето на Теодорих Велики. – В: Готите/Goterna. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство. Студии, София, 2006, 57–70.
- Динчев 2006:** В. Динчев. Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia). Разкопки и проучвания, XXXV, София, 2006.
- Димитров 1961:** Д. Димитров. Ранносредновековни фибули във Варненския музей. – Известия на Варненското археологическо дружество, XII, 1961, 57–60.
- Дмитриев 1979:** А. Дмитриев. Погребение всадников и боевых коней в могильнике эпохи переселения народов на р. Дюрсо близ Новоросийска. – Советская археология, 4, 1979, 212–231.
- Думанов 2012:** Б. Думанов. Долнодунавските паметници, украсени с kerbschnitt. Фибули. – Годишник на Департамент „Археология“ на Нов български университет. Селищна археология, VII, 2012, 112–151.
- Казакавичус 1987:** В. Казакавичус. Находка двупластинчатой фибулы в Литве. – Советская археология, 4, 1987, 264–266.

Ковачева 2003: Т. Ковачева. Готското археологическо наследство в Плевенския край. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи, София, 2003, 93–96.

Ковачева, Хараламбиева 1992: Т. Ковачева, А. Хараламбиева. Фибули от епохата на Великото преселение на народите в Плевенския музей. – Известия на музеите в Северозападна България, 18, 1992, 45–53, таблици I, II.

Лазаров и др. 1984: М. Лазаров, А. Салкин, Д. Топтанов. Проучвания на археологически комплекс в м. Яйла край с. Камен бряг, Толбухински окръг. – В: Археологически открития и разкопки през 1983 г., Смолян, 1984, 94–95.

Любенова 1981: В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. – В: Перник. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е. I, София, 1981, 107–203.

Михайлов 1961: С. Михайлов. Ранносредновековни фибули от България. – Известия на Археологическия институт, XXIV, 1961, 37–60.

Станев 2012: А. Станев. Елементи на германския фибулен костюм на юг от Дунав. София, 2012.

Стоева 2013: К. Стоева. Гробна находка от времето на великото преселение на народите от раннохристиянска църква № 1 в аула на Хан Крум, община Велики Преслав. – В: Преслав, 7, 354–369.

Табакова-Цанова 1981: Г. Табакова-Цанова. Късноантичният некропол в местността Стражата край град Плевен. – Известия на Националния исторически музей, 3, 1981, 102–184.

Хараламбиева 1991: А. Хараламбиева. Фибули от V в. от Североизточна България. – Археология, 1, 1991, 33–38.

Хараламбиева 1992: А. Хараламбиева. Две готски фибули от западния некропол на Одесос. – Известия на Народния музей – Варна, 28 (43), 1992, 137–143.

Хараламбиева, Атанасов 1993: А. Хараламбиева, Г. Атанасов. Фибули от епохата на великото преселение на народите. – Известия на Народния музей Варна, 29 (44), 1993, 103–121.

Bierbrauer 1975: V. Bierbrauer. Die Ostgotischen grab- und schatzfunde in Italien. = Biblioteca degli „Studi medievali“. VII, Spoleto, 1975.

Bierbrauer 1989: V. Bierbrauer. Bronze Bügelfibeln des 5. Jahrhunderts aus Südosteuropa. – Jahreschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 72, Berlin, 1989, 141–160.

Bierbrauer 2011: V. Bierbrauer. Goti dell’Oriente e dell’Occidente europeo tra la fine del V e la prima metà del VI secolo alla luce delle fonti archaeologiche. – In: Archaeologia e storia delle migrazioni. Europa, Italia, Mediterraneo fra tarda romana e alto medioevo, Cimitile (Napoli), 2011, 9–30.

Čičikova 1997: M. Čičikova. La basilique et la nécropole paleochretiennes *extra muros* de Novae (Mésie Inférieure). – In: Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the 4th to the 6th Century A. D. International Conference Poznań, Poland 15–17 November 1995. Studies and Materials, Poznań, 1997, 57–69.

Csallány 1961: D. Csallány. Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubekken (454–568 u. Z.). Budapest, 1961.

- Dumanov 2007:** B. Dumanov. Recognizing the Goths on the Lower Danube. The Need of Theoretical Model. – In: The Lower Danube in Antiquity (VI C BC–VI C AD). International Archaeological Conference, Bulgaria, Tutrakan, 6–7.10.2005, Sofia, 2007, 385–396.
- Fiedler 1992:** U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Teil I, II. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. 11, Bonn, 1992.
- Gillett 2002:** A. Gillett (ed.). On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. Studies in the Early Middle Ages, vol. 4. Turnhout, Brepols, 2002, 1–18.
- Haralambieva 1990:** A. Haralambieva. Archäologische Spuren der Goten südlich der unteren Donau aus dem 5. Jh. N. Chr. – *Archaeologia Austriaca*, 74, 1990, 79–84.
- Kazanski 2013:** M. Kazanski. Water Routes from the Baltic to the Black Sea and Northern Barbarians in the Migration Period. – In: *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Krisitandsand-Simferopol, 2013, 154–176.
- Lovász 2005:** E. Lovász. Mezőkövesd-Mocsolyás (kom. Borsod – Abauj – Zempéln). – In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet. II. Monumenta Germanorum Arheologica Hungariae*, Budapest, 2005, 50–53, 260–264.
- Nagy 2005:** M. Nagy. Gyulaváry (kom. Békés). – In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet. II. Monumenta Germanorum Arheologica Hungariae*, Budapest, 2005, 64–79, 238–243.
- Nikolov 1969:** B. Nikolov. Musée archéologique Vratza. *Art ancient*. Sofia, 1969.
- Pohl, Mehofer 2010:** W. Pohl, M. Mehofer (hg.). *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters*, 17, Wien, 2010.
- Prostko-Prostyński 1997:** J. Prostko-Prostyński. Theodoric the Great in Novae: Some Remarks on the Chronology of Events. – In: *Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the 4th to the 6th Century A. D.* International Conference Poznań, Poland 15–17 November 1995. *Studies and Materials*, Poznań, 1997, 21–30.
- Tackenberg 1929:** K. Tackenberg. Germanische Funde in Bulgarien. – *Известия на Българския археологически институт*, V, 1929, 263–272.
- Tejral 1988:** J. Tejral. Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittlern Donaunraum. – *Archaeologia Austriaca*, 72, 1988, 223–304.
- Torbatov 2000:** S. Torbatov. PROCOP. DE AEDIF. IV, 7, 12–14 and the Historical Geography of Moesia Secunda. – *Archaeologia Bulgarica*, IV, 3, 2000, 58–77.
- Vagalinski 1994:** L. Vagalinski. Zur Frage der ethnischen Herkunft der späten Strahlenfibeln (Finger- oder Bügelfibeln) aus dem Donau-Karpaten-Becken (M. 6.–7. Jh.). – *Zeitschrift für Archäologie*, 28, 1994, 261–305.
- Vladkova 2012:** P. Vladkova. A Necropolis by the Fortress of *Legio I Italica* at *Novae*. – In: *The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia, 2012, 477–494.
- Welkow 1942:** I. Welkow. Völkerwanderungszeitliche Grabfunde aus Bulgarien. – *Germania*, 26, 1942, 48–50.

GERMANIC FIBULAE FROM THE CEMETERIES OF THE LATE ANTIQUE PROVINCES OF DACIA RIPENSIS AND MOESIA SECUNDA

Kalin Chakarov

(Abstract)

This kind of ethno-culturally specific artefacts found in graves on the territories of *Dacia Ripensis* and *Moesia Secunda* have not been subject of a separate study. These two provinces are a borderline area and a contact zone for the Empire at the same time. In Late Antiquity various barbarian tribes penetrated the territory. Some of them were settled down by the authorities as people of a different status in society: military allies (*foederati*), dependant hosts (*colones*), slaves (*servi*). Some of the most reliable material evidence that certain groups of people of different ethno-cultural origins lived in these provinces is found in cemeteries. In this case several *fibulae*, identified by scholars as Germanic in origin, were chosen. The total number of cemeteries with such findings is 17 (Fig. 1) and the number of grave complexes – 11. Altogether 31 brooches have been analyzed, and 28 of them are of the double-plate *fibulae* type (Fig. 2. 1–7; Fig. 3) and 3 of the *fibulae*-brooches type (Fig. 2. 8–11). The majority of them were made of silver, a small number of bronze and very rarely of gold. The artifacts are classified according to the already established types.

Most of the *fibulae* date back to the 5th century. The earliest examples are these from the villages of Khan Krum (Fig. 2. 1) and of Vajuga (Fig. 2. 5). The pair type Udine-Planis from Khan Krum dates back to the beginning of the following century (Fig. 3. 10) and also the single piece from the village of Voynikovo (Fig. 3. 9), as well as the examples from the towns of Troyan (Fig. 3. 2–4) and Odessos (Fig. 3. 1). The latest *fibula* is the single one from Iskar (Pelovo), it is dated to the mid- or late 6th century.

The distribution of *fibulae*, found in graves according to the category of the settlement to which a particular cemetery belongs, shows that most of the examples come from necropolises of villages or fortresses (Fig. 1). Grave complexes with this kind of artefacts were localized only in four city cemeteries: *Oescus*, *Novae*, *Marcianopolis*, *Odessos* (Fig. 1). The site with highest concentration of *fibulae* found in graves is Khan Krum, followed by *Novae*. This might be an indication that Germanic people inhabited predominantly rural areas, rather than in the cities of *Dacia Ripensis* and *Moesia Secunda*. The state of research and publication of cemeteries could be also a reason for the current situation. On the territory of the two provinces only the cemeteries in Strazhata locality, near Pleven and in area VIII A near *Novae* have been fully explored and published. Sufficient cemetery data is available also in respect of Khan Krum.

It's worth noting that no single pieces were found in the grave complexes with Germanic *fibulae* in the Late Antique provinces South of *Dacia Ripensis* and *Moesia Secunda*. Close parallels can be found in the neighbouring provinces to the West and East – *Moesia Prima* and *Scythia Minor* and in the *Barbaricum* North of the Danube River. However, close parallels can also be found in distant lands, e. g. Italy, Upper and Middle Danube and the Northern Black Sea coast. This might as well suggest that Germanic people were settled down in borderline provinces considering the need to defend

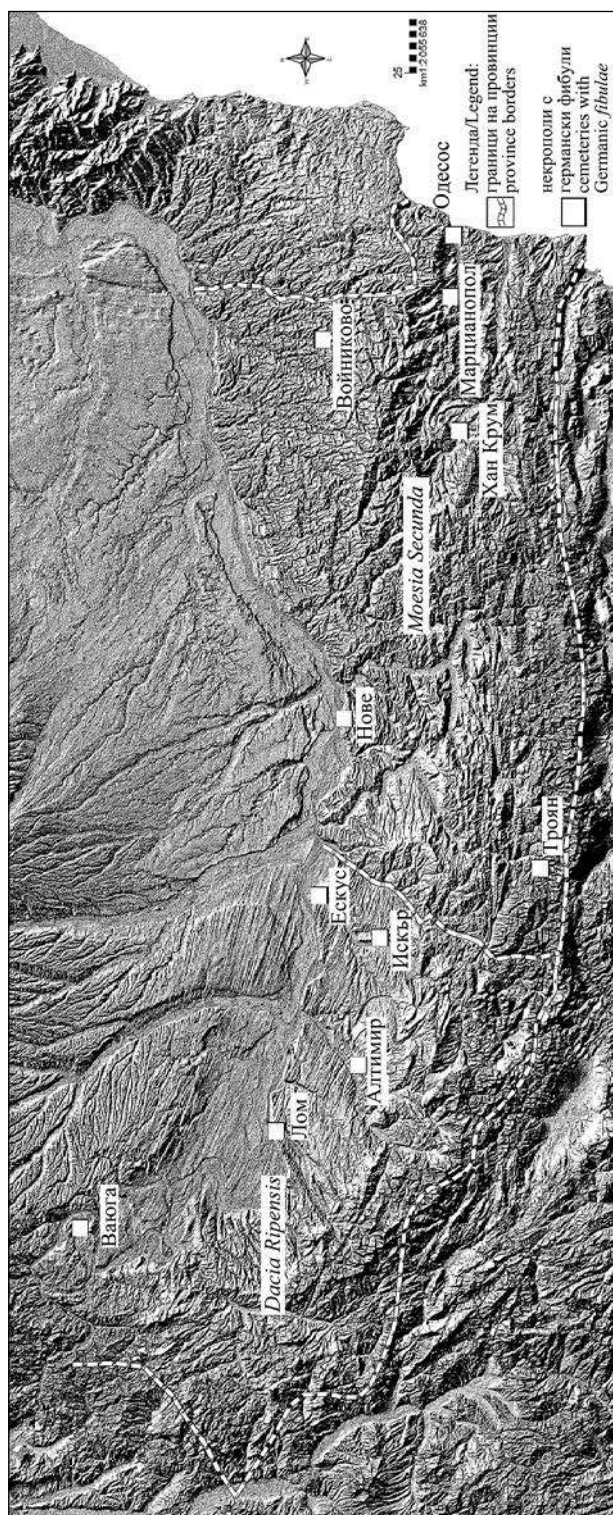
the *limes*. Conversely this could be explained with the impact of Christianity and provincial Roman culture on Germanic people settled down in *Dacia Ripensis* and *Moesia Secunda*. These two reasons might also explain the popularity of this type of *fibulae* clothing in burial rites. Considering the small number of Late Antique cemeteries south of the Balkan Ranges, which have been explored and published, the above mentioned spatial distribution may also be due to subjective reasons.

Ethnicity, a category that some scholars are sceptic about, can be traced through archaeology. Some question whether it really existed in pre-modern times; this problem is also relevant to the *fibulae* studied here. Most of the artefacts have parallels with findings from Italy, the Middle Danube basin, present day Romania and the Northern Black Sea coast. That's why, using culture-historical approach, scholars define these *fibulae* as Gothic and a very small part as related to Gepids. On the basis of Late Antique texts and parallels of the brooches from *Novae* in Italy, some archaeologist consider that these artefacts are direct evidence about the time (476 AD and 486–488 AD), when the city was a residence of the future Gothic king Theodoric the Great.

Data concerning the way these *fibulae* were worn can be also obtained by analyzing the context. Unfortunately similar evidence is not always mentioned in publications. Three pairs from: Khan Krum, Vajuga and *Oescus* and a single piece from Voynikovo were found in the area of the shoulders and the chest. The eagle-shaped brooch from *Novae* was found also on the chest. There is more evidence about the context only about a pair from Khan Krum (Fig. 2. 6), one single piece was on each shoulder. A pair from the same site (Fig. 3. 10), but found in another grave, was placed on the waist of the skeleton.

Anthropological analysis of the human remains from the graves has been carried out on only one deceased – grave No 6 in church No 1 near Khan Krum. Probably a female individual at the age of 30–35 was buried. Despite the fact that there is no data about the rest of the human remains, attempts have been made to define the sex of a skeleton *a priori* as female because this kind of *fibulae* have been found mainly in women's graves in better excavated cemeteries in other regions.

The Germanic presence (mainly Gothic) in the cemeteries of *Dacia Ripensis* and *Moesia Secunda* shows that a small part of the people kept their traditional way of clothing. Most of the *fibulae* are from rural areas, which could mean that the people who wore these dress accessories had the status of civilian Christian population. The absence of weaponry in the graves found in the provinces of *Dacia Ripensis* and *Moesia Secunda* supports that opinion. The *fibulae* from city cemeteries could point out that there were people of Germanic origin who had already been integrated in the civil communities of the two provinces. A more comprehensive survey of the analysis of *fibulae* from graves will be produced after the findings from many Late Antique cemeteries get published.

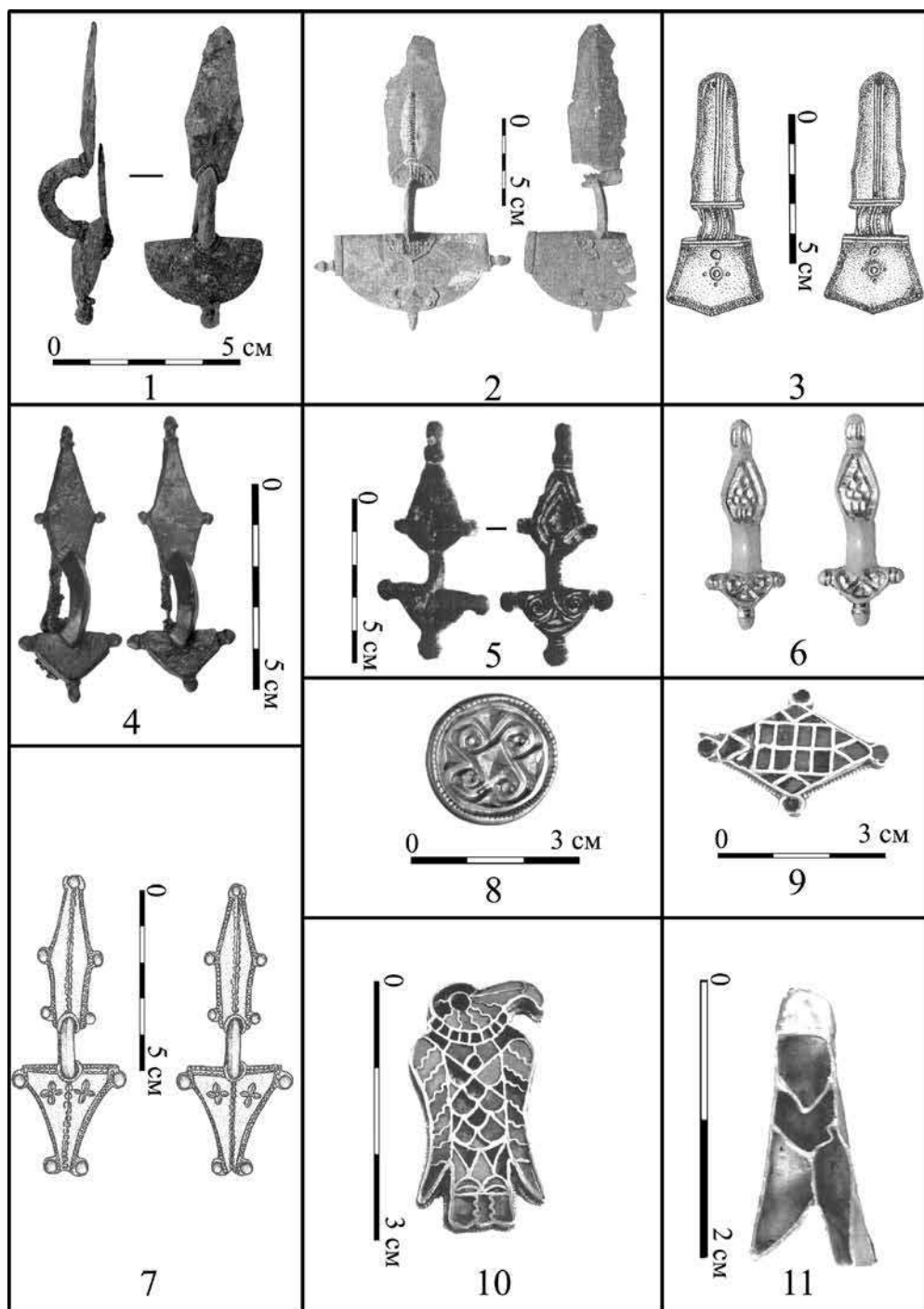

Обр. 1. Карта на некрополите с германски фибули в провинциите Крайбрежна Дакия и Втора Мизия (по: автора).

Граници по: Динчев 2006, 99; Torbatov 2000, 74, fig. 7.

Fig. 1. Map of the cemeteries in Dacia Ripensis and Moesia Secunda with Germanic fibulae.

Borders after: Динчев 2006, 99; Torbatov 2000, 74, fig. 7.

Обр. 2. Германски фибули от некрополите на Крайбрежна Дакия и Втора Мизия
 Fig. 2. Germanic fibulae from the cemeteries of Dacia Ripensis and Moesia Secunda

Обр. 2.1. Сребърна фибула от Хан Крум, гроб No 6 в притвора на църква No 1 (от: Балабанов 2010, 357, Обр. 3)

Fig. 2.1. A silver fibula from Khan Krum, grave No 1 in the narthex of church No 1 (after: Балабанов 2010, 357, Fig. 3)

Обр. 2.2. Чифт сребърни фибули от Лом (от: Welkow 1942, Tafel 10. 1–2)

Fig. 2.2. A pair of silver fibulae from Lom (after: Welkow 1942, Tafel 10. 1–2)

Обр. 2.3. Чифт сребърни фибули от Алтимир (от: Haralambieva 1990, 83, Abb. 3. 1–2)

Fig. 2.3. A pair of silver fibulae from Altimir (after: Haralambieva 1990, 83, Abb. 3. 1–2)

Обр. 2.4. Чифт бронзови фибули от Хан Крум, гроб No 4 в източната част на наоса на базилика No 4 (от: Балабанов 2010, 362, Обр. 8)

Fig. 2.4. A pair of bronze fibulae from Khan Krum, grave No 4 in the Eastern part of the nave of basilica No 4 (after: Балабанов 2010, 362, Fig. 8)

Обр. 2.5. Бронзова фибула от Искър (Пелово) (от: Ковачева, Хараламбиева 1992, табл. I. 3, а-б)

Fig. 2.5. A bronze fibula from Iskar (Pelovo) (after: Ковачева, Хараламбиева 1992, table I. 3, а – б)

Обр. 2.6. Чифт сребърни фибули от Хан Крум, гроб No 2, югоизточно от апсидата на базилика No 2 (от: Балабанов 2010, 359, Обр. 5)

Fig. 2.6. A pair of silver fibulae from Khan Krum, grave No 2 Southeast of the apse of basilica No 2 (after: Балабанов 2010, 359, Fig. 5)

Обр. 2.7. Чифт сребърни фибули от Ваюга, гроб No 18 (от: Bierbrauer 1989, 153, Abb. 3)

Fig. 2.7. A pair of silver fibulae from Vajuga (after: Bierbrauer 1989, 153, Abb. 3)

Обр. 2.8. Бронзова фибула от Хан Крум, гроб No 4 в източната част на наоса на базилика No 4 (от: Балабанов 2010, 362, Обр. 8)

Fig. 2.8. A bronze fibula from Khan Krum, grave No 4 in the Southeast part of the nave of basilica No 4 (after: Балабанов 2010, 362, Fig. 8)

Обр. 2.9. Златна фибула от некропола в сектор VIII A до Нове (от: Vladkova 2012, 488, Обр. 3)

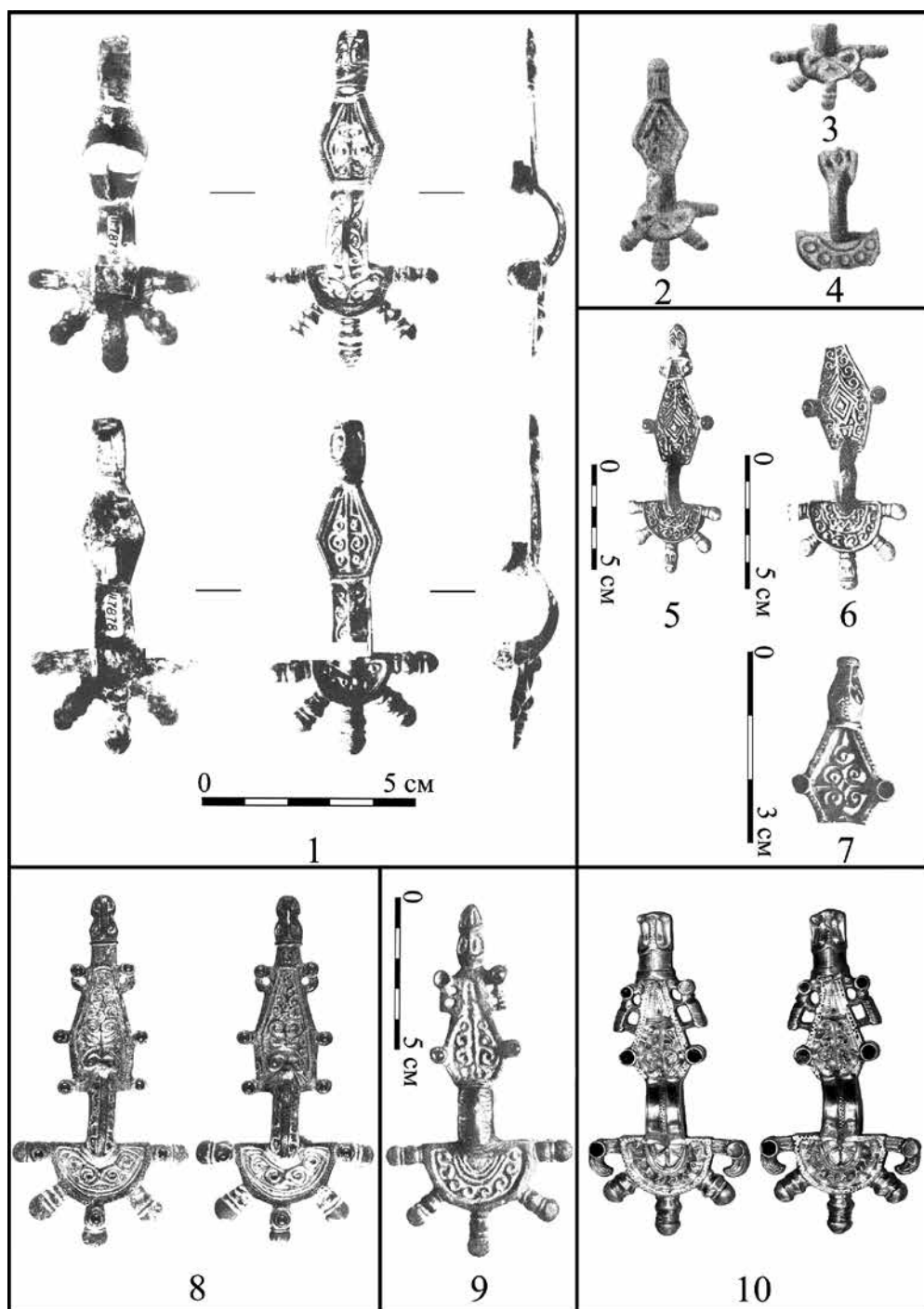
Fig. 2.9. A golden fibula from the cemetery of area VIII A near Novae (after: Vladkova 2012, 488, fig. 3)

Обр. 2.10. Златна фибула от Нове, сектор VIII A, гроб No 76 (от: Vladkova 2012, 488, fig. 2)

Fig. 2.10. A golden fibula from the cemetery of area VIII A near Novae (after: Vladkova 2012, 488, fig. 2)

Обр. 2.11. Златна фибула от Нове, сектор VIII A, гроб No 54 (от: Vladkova 2012, 488, fig. 4)

Fig. 2.11. A golden fibula from the cemetery of area VIII A near Novae (after: Vladkova 2012, 488, fig. 4)

Обр. 3. Германски фибули от некрополите на Крайбрежна Дакия и Втора Мизия
 Fig. 3. Germanic fibulae from the cemeteries of Dacia Ripensis and Moesia Secunda

Обр. 3.1. Чифт сребърни фибули от западния некропол на Одесос, гроб No 14
(от: Хараламбиева 1992, табл. I. 1–2)

Fig. 3.1. A pair of silver fibulae from the Western cemetery of Odessos, grave No 14
(after: Хараламбиева 1992, табл. I. 1–2)

Обр. 3.2. Бронзова фибула от Троян (от: Welkow 1942, Tafel 9.1)

Fig. 3.2. A bronze fibula from Troyan (after: Welkow 1942, Tafel 9.1)

Обр. 3.3. Бронзова фибула от Троян (от: Welkow 1942, Tafel 9.3)

Fig. 3.3. A bronze fibula from Troyan (after: Welkow 1942, Tafel 9.3)

Обр. 3. 4. Бронзова фибула от Троян (от: Welkow 1942, Tafel 9.2)

Fig. 3. 4. A bronze fibula from Troyan (after: Welkow 1942, Tafel 9.2)

Обр. 3.5. Сребърна фибула от Марцианопол (от: Димитров 1961, 58, Обр. 2)

Fig. 3.5. A silver fibula from Marcianopolis (after: Димитров 1961, 58, Fig. 2)

Обр. 3.6. Сребърна фибула от Марцианопол (от: Димитров 1961, 59, Обр. 3)

Fig. 3.6. A silver fibula from Marcianopolis (after: Димитров 1961, 59, Fig. 3)

Обр. 3.7. Сребърна фибула от Марцианопол (от: Димитров 1961, 59, Обр. 4)

Fig. 3.6. A silver fibula from Marcianopolis (after: Димитров 1961, 59, Fig. 4)

Обр. 3.8. Чифт бронзови фибули от Ескус (no: Haralambieva 1990, 83, Abb. 4)

Fig. 3.8. A pair of bronze fibulae from Oescus (after: Haralambieva 1990, 83, Abb. 4)

Обр. 3.9. Сребърна фибула от Войниково (от: Димитров 1961, 57, Обр. 1)

Fig. 3.9. A silver fibula from Voynikovo (after: Димитров 1961, 57, Fig. 1)

Обр. 3.10. Чифт сребърни фибули от Хан Крум, гроб No 2, източно от апсидата на базилика No 2 (от: Балабанов 2010, 360, Обр. 6)

Fig. 3.10. A pair of silver fibulae from Khan Krum, grave No 1, Southeast of the apse of basilica No 2 (after: Балабанов 2010, 360, Fig. 6)

ВИЗАНТИЙСКИ ОЛОВЕН ПЕЧАТ ОТ ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА

Николай Кънев, Деян Рабовянов

През месец септември 2010 г., при редовни археологически разкопки, провеждани в крепостта Трапезица във Велико Търново, в сектор Южен, кв. CLVII₁₂, на дълбочина 0,30 м, в светлокафявия пласт, който покрива западната алея на жилищния квартал, разположен върху южната тераса на хълма, е открита запазена в сравнително добро качество половинка от византийски моливдовул. Въпреки, че втората половина на моливдовула не е открита, находката представлява определен интерес, тъй като това е първият оловен печат, който е открит на Трапезица.

Моливдовулът с полеви инвентарен №2130 се съхранява в Регионален исторически музей – Велико Търново и досега няма познати паралели. Макар че той е открит в по-късен археологически пласт (среда – втора половина на XIV в.) (Рабовянов 2010, 108–111, 117–118), датировката му се отнася към хронологическия интервал от края на XII – средата на XIII в. Печатът, очевидно за да не се допусне повторното му използване, е бил разсечен още тогава косо на две – по диагонал от дясно на ляво спрямо изобразената на аверса фигура, запазвайки главата и лявата ѝ част, а освен това от горната му периферия е отчупено малко парче, с което е нарушена и целостта на горната част на главата, предимно отдясно. Съответно, на опаката страна на печата, нарушаването на целостта на последния има за следствие загубата на целия първи, както и евентуално на последния ред на легендата, а също и на втората част на останалите редове. Прави впечатление, че печатът е сравнително голям – размерите на запазената половина са 15–30 мм, като вероятно когато е бил цял диаметър му е бил около 30–32 мм, а дебелината му е 5 мм. Реверсът, за съжаление, е деформиран в най-дясната си част от резка, получена от удар, вероятно при изкопаването на печата, която прави трудно четливи буквите в самото начало на втория и третия ред на легендата.

На лицевата страна на моливдовула (Обр. 1) е изобразен един от популярните християнски светци-воини – Св. Теодор Стратилат. Вляво от него е изписано О-СТР-А-ТІ-ЛА, = Ὁ Στρατιλά(της), т.е. надписът на аверса от двете страни на изображението на светеца е „[Ο ἄ(γιος) Θεόδωρος] ὁ Στρατιλά(της)“ – „Свети Теодор Стратилат“. При изписването на СТРАТІЛА, буквите Т и Р на втория ред са слети в лигатура.

От намиращата се върху наличната половинка от оловния печат част от изображението – лявото рамо, лявата ръка и по-голямата част от главата с прилежащата част от нимба на светеца около нея – личи прецизното и качествено изпълнение на образа на Св. Теодор Стратилат, подсказващо, че очевидно матрицата е била изготвена от опитен гравьор. Светецът е представен като воин в цял ръст, с нимб и с добре оформена клиновидна брада, като с лявата си ръка придържа дълъг меч. Мечът е с дълга релефно добре оформена дръжка с широка кръстачка и е прибран в ножница, която светецът държи с лявата си ръка косо – под ъгъл приблизително 60°, така че дръжката на меча се показва отляво на фигурата, достигайки над равнището на талията, а острието на меча да достига земята между двете стъпала на краката. Определено следва да се подчертае, че така представеното изображение на Св. Теодор Стратилат е изключително интересно, оригинално и в известен смисъл – дори необичайно, тъй като доминиращият иконографски образ на този светец върху печатите (както между впрочем и този на неговия съименник Св. Теодор Тирон) го представя по правило с продълговат заоблен щит в лявата ръка, който щит, когато фигурата на Св. Теодор е представена в цял ръст, обикновено опира в земята до ходилото на левия крак¹. Както е характерно за този тип изображения на Св. Теодор като воин, в дясната си ръка светецът държи копие и няма причина да считаме, че частта от образа му на липсващата дясна половина от моливдовула е по-различна от обичайния за този тип иконографски сюжет. Всъщност

¹ В тази връзка вж. например изображенията върху печатите на *Йоан Кантакузин, деспот кесар и зет на императора* (Св. Теодор в цял ръст – вж. Zacos, Veglery 1972, part 3, no. 2739), на *Николай Трах* (Св. Теодор Стратилат в цял ръст – вж. Лихачев 1991, 90 и табл. LXII, № 1; Schlumberger 1884, 709), на *Исак Комнин, севаст* (Св. Теодор в цял ръст – вж. Лихачев 1991, 86–87 и табл. LXI, № 10; Панченко 1908, XIII, № 369 (395); Zacos, Veglery 1972, part 3, no. 2701 bis) и на *Исак Комнин, деспот* (Св. Теодор в цял ръст – вж. Zacos, Veglery 1972, part 3, no. 2702), на *Теохарист Цумадис* (бюст на Св. Теодор – вж. Лихачев 1991, 177 и табл. LXX, № 3), на *Роман Диоген, вестарх и катепан* (бюст на Св. Теодор Стратилат – вж. Jordanov 2006, no. 167; Jordanov 2009, nos. 1490–1491), на *Теодор Алагицис* (Св. Теодор в цял ръст – вж. Laurent 1932, no. 711; Šandrovskaĳa, Seibt 2005, № 14), на *Мануил Лахана* (Св. Теодор Стратилат в цял ръст – вж. Jordanov 2009, no. 1967), на *Никита Касницис* (бюст на Св. Теодор Тирон – вж. Jordanov 2006, nos. 292–294; Jordanov 2009, nos. 1576–1578), на *Теодор N.* (Св. Теодор Стратилат в цял ръст – вж. Jordanov 2009, no. 2626), на *Теодор Хетам, куропалат и дук на Мелитене* (Св. Теодор в цял ръст – вж. Šandrovskaĳa, Seibt 2005, № 62), на *Андрей, примикирий и епи ту теофилакту китонос* (бюст на Св. Теодор – вж. Лихачев 1991, 181–182 и табл. LXX, № 11), на *Теодор, протоспатарий, тесмограф и съдия на Хиподрома* (бюст на Св. Теодор – вж. Zacos 1984, no. 740; Laurent 1981, no. 866), на *Лъв, примикирий* (Св. Теодор в цял ръст – вж. Seibt 1978, no. 64), на *Теодор Комнин, деспот и съпруг на Ана, дъщеря на императора* (Св. Теодор в цял ръст – вж. Zacos, Veglery 1972, part 3, no. 2753), както и различните групи печати на Иван Владиславовия син Аарон, които също са с изображение на Св. Теодор, в повечето случаи – бюстово (за тях вж. напр. Йорданов 2001, 186–190, №№ 26–36).

единственото отклонение от обичайния иконографски сюжет на Св. Теодор Стратилат е елементът с меча в лявата ръка. Несъмнено това отклонение от утвърдения модел на изобразяване на светеца върху моливдовули (който е валиден както за бюстовите изображения, така и за тези в цял ръст), особено като се вземе предвид прецизното и фино изпълнение на аверса, подсказва за явния стремеж на собственика на печата да демонстрира оригиналност, а вероятно и определено положение, отличаващо го от останалите.

Култът към Св. Теодор е твърде популярен през цялото съществуване на Византия и образът на светеца като воин е сред най-използваните образи на светци-воини във византийската и въобще православната средновековна иконография (Мавродинова 1969, 39–41; Тотев 2002, 151–154; Дончева 2008, 67–70). От времето на император Мануил I Комнин (1143–1180) се появява и върху монетни емисии (Hendy 1969, Pl. 13₅₋₉; Morrisson 1970, 694, pl. XCVI; Тотев 2008, 61). Що се отнася до образа на Св. Теодор във византийската сфрагистика, неоспорим факт е, че той е сред най-разпространените изображения на светци-покровители върху аверсите на византийските печати, както в количествено, така и в териториално и в хронологично отношение, като безспорно е особено популярен през XI–XII в. (Шандровская 1994, 70–89; Дончева 2008, 68). Като светец-воин той е предпочитан иконографски образ най-вече от представителите на военното съсловие, но също така се среща достатъчно често и върху печатите на цивилни сановници и на частни лица. Нещо повече – нееднократно е засвидетелстван дори и върху моливдовули на представители на византийското духовенство².

На опаката страна на печата (Обр. 2) е разположен надпис в четири или пет хоризонтални реда, на които могат да бъдат разчетени някои от буквите на втория, третия и четвъртия ред от легендата. Първите три буквени знака на втория ред със сигурност могат да бъдат установени – това са омега (W), ро (P) и слети в лигатура омикрон и юпсилон (8). Резката от удар в началото на третия ред не позволява да се прецени дали само е засегната частично първата личаща си буква или преди нея е имало и друга буква. Последователно са изписани следните буквени знаци, които заемат първата половина от този трети ред – силно приплеснат от вече упоменатия удар епсилон (E), който на пръв поглед изглежда дори като деформирана йота (I), след него следва добре личаща сигма (C), а след сигмата още една буква, която е пи (Π). Тъй като веднага след нея печатът е разсечен по такъв начин, че точно там се образува издадено ръбче, последното създава първоначално визуално впечатление, че

---

² Изображението на Св. Теодор е засвидетелствано например върху печатите на *Василий, монах и игумен* (Zacos 1984, no. 382), *Йоан, тимен* (Zacos 1984, no. 519), *Йоан, презвитер и кубуклисий* (Zacos 1984, no. 520), както и цяла поредица от печати на епископи и митрополити на Евхаита, за които е дори характерен иконографски сюжет (Zacos, Vegler 1972, part 2, no. 1288; Jordanov 2009, no. 1718; Zacos 1984, no. 842, 843, 873, 874).

тази последна видима буква на третия ред е леко засегната в левия си край, а това подвежда, че тя може да е мю (M) с отсечено ляво краче или дори, че е капа (K).

В началото на четвъртия ред личат два знака – тау (T) и още една буква, която изглежда е капа (K) или по-малко вероятно – първата половина на омега (W). С оглед на размерите на моливдовула е възможно да има и пети къс ред, на който да са били разположени един или два знака. Буквите на реверса са по-големи и са изработени по-грубо от тези на аверса, който въобще като цяло е изпълнен далеч по-fino и прецизно от опаката страна на печата. Очевидно това се дължи на факта, че най-вероятно поради неравномерното износване на двете матрици на булотириона, е била подменена само едната от тях (логично е да се предположи – тази на реверса), с което е нарушен оригиналният чифт матрици и оттам се получава явната разлика във външния вид и палеографията на лицевата и опаката страна на печата. Възможни са и други обяснения за подмяната на матрицата, отпечатваща реверса³, но определено при изработването на новата матрица поръчителят не е имал възможността да се възползва от услугите на толкова опитен и прецизен майстор, както при направата на оригиналните, може би поради липсата на такъв.

Въпреки, че е налице само половината от моливдовула и въпреки малкия брой запазени букви на опаката му страна, все пак следва да се изтъкне, че не е невъзможно да се възстанови част от легендата на реверса. От това, което е запазено на аверса и на реверса, може да се констатира, че със сигурност липсва инвокация. Изхождайки от тази констатация и като се вземе предвид, от една страна, големината на буквите, която не позволява на първия, незапазен ред да се разположат повече от четири букви и от друга страна – че началото на втория ред е достатъчно четливо и там е изписано WPϞ, могат да се изключат почти всички възможни по принцип варианти за началото на легендата на реверса и да се направи достатъчно обосновано заключение, че въпросното начало може да съдържа единствено името на притежателя на печата в генитив и че това име, с оглед на запазените букви и на окончанието, което предпоставят, може да е само името Теодор, като съответно на липсващия първия ред би следвало да е изписано ΘЄΟΔ, а втората част на името в генитив – WPϞ – е в началото на втория ред на легендата (т. е. Θεοδώρου – „на Теодор“). Отсечената втора част на този втори ред е сравнително малка като големина и на нея биха могли да се съберат още само една или евентуално две букви. Между впрочем, тъй като във Византия е достатъчно разпространена практиката върху печатите да се изобразява като светец-покровител именно светецът, чието име носи и собственикът на моливдовула, разчитането на името Теодор върху реверса не е никак изненадващо.

---

³ Например – промяна на статуса на собственика на печата, изискваща и промяна в легендата на реверса.

От третия ред също е запазен повече от половината, като разсичането на печата минава малко след средата на този ред. В запазената му първа част личи изписването ЄСП. Не е съвсем невъзможно преди епсилон да е имало още една буква, която да е била изличена от вертикалната резка от удара, пресичаща най-дясната периферия на реверса, но с оглед на съществуващото пространство и големината на буквите, това все пак е малко вероятно. Пак с оглед на големината на буквите, върху липсващата втора част на този ред вероятно е имало още само две или евентуално максимум три букви. При това положение не може да се изключи възможността буквеното съчетание ЄСП да е част от изписването на титлата δεσπότης и съответно в този случай първите три реда на легендата на моливдовула да са били в следния вид: [ΘЄΟΔ] | WP8 [Δ] | ЄСП[ΟΤ,] – Θεοδώρου δεσπότηου, т. е. „на деспот Теодор“. Все пак следва да подчертаем, че за разлика от възстановяването на името на притежателя на печата – Теодор, което може да се приеме за сигурно, реконструкцията на надписа от края на втория и от третия ред на легендата като [Δ]ЄСП[ΟΤ,] не може да надхвърли рамките на едно, макар и много вероятно, но все пак хипотетично предположение, което в крайна сметка би могло да бъде потвърдено само при намиране или на втората половина на моливдовула или на негов втори, паралелен екземпляр.

По-нататъшното възстановяване на легендата – в частта ѝ, обхващаща четвъртия и твърде вероятно съществуващия пети ред, за съжаление, обаче, е напълно невъзможно. От началото на четвъртия ред са запазени само първите две букви. Първата от тях изглежда, че е тау (Т), но, макар и по-малко вероятно, би могла да е също и гама (Г). Втората, обаче, не е цяла, тъй като е засегната при разсичането на моливдовула на две. По всяка вероятност изглежда, че е капа (К), но не би могло да се изключи също така да е първата половина от омега (W). Наличието на пети ред изглежда естествено на фона на големината на моливдовула, но от него в крайна сметка не е запазено нищо. Логично е да допуснем, че е твърде вероятно в тази втора половина на легендата на реверса да е фигурирало и фамилиното име на притежателя. Разбира се, основавайки се на запазеното начало на четвъртия ред, би могло да се предположи, че ако там фигурира родово име, то по всяка вероятност започва с буквата капа (К), като преди тази буква фигурира в съкратена форма определителният член τοῦ (Т),⁴ но всички по-нататъшни разсъждения в тази посока, с оглед на недостатъчната налична сигурна информация, която предоставя запазената част от моливдовула, остават спекулативни и в най-добрия случай биха могли да достигнат до границата на научна хипотеза, без да я прекрачат.

Ако действително краят на легендата съдържа започващо с К фамилно име, като се има предвид първата ѝ половина, съвсем хипотетично би могло

---

⁴ Примери за подобна употреба на съкратена форма на определителния член пред патроними или фамилни имена в легендите на византийски печати има не един или два (Jordanov 2006, nos. 80, 132–135, 184–186, 197, 242, 253, 383A, 384–386, 406, 543).

да се допусне, че родовото име е това на Комнините (в този случай легендата на реверса би изглеждала по следния начин: [Θεοδ]ώρου [δ]εστ[ότου] τ(οῦ) Κ[ομνηνοῦ]). Несъмнено е съблазнително да се предположи, че притежателят на оловния печат е бил бившият епирски владетел и солунски император Теодор Комнин, но не във времето когато е император, претендиращ, че е законният автократор на ромеите, тъй като това по-скоро би предполагало по-друго изображение на аверса (с Христос или със св. Димитър). Ако се разсъждава върху тази атрибуция, за нея хронологично има две други по-приемливи възможности. Първата би касала периода след битката при Клокотница през 1230 г., когато Теодор Комнин попада в български плен, продължил цели седем години, през което време бившият солунско-епирски владетел пребивава в Търново и успява даже да заговорничи срещу цар Иван Асен II, заради което е и ослепен. Втората възможност е след 1237 г., когато след брака на дъщеря му Ирина с Иван Асен II, Теодор Комнин излиза отново на политическата сцена и чак до 1253 г. е владетел на Воден, Стари дол и Острово и се е титулувал δεσπότης (Акрополит, ГИБИ VIII, 179)⁵. През целия този втори период дъщеря му е българска царица в Търновград и е нормално между двамата да се е поддържала кореспонденция. Още веднъж е необходимо да се изтъкне подчертаната хипотетичност на една такава атрибуция на печата, която се базира на твърде много условности и предположения при разчитането му, поради което, поне на този етап, тя не би могла сериозно да бъде лансирана. Следва да отбележим, че тя все пак в немалка степен би обяснила и по-необичайния вид на изображението на Свети Теодор Стратилат с меч в лявата ръка (подказващо за по-особената роля и положение на притежателя на печата), и самия избор на светеца (защото, макар че принципно за солунско-епирските Комнинодуки е далеч по-естествен изборът на Св. Димитър Солунски, в конкретния случай фактът, че собственикът на моливдовула е съименник на Св. Теодор прави също така естествен избора на последния), и разликата в палеографията на буквите и в качеството на изпълнението на аверса и на реверса (произтичаща от невъзможността за изработване на достатъчно качествено изпълнена нова матрица в Търново или Воден), и дори твърде старателното „бракуване“ на моливдовула чрез двойното му разсичане, вероятно извършено скоро след получаването на кореспонденцията на Трапезица. Ако възстановяването на легендата във вида „Θεοδώρου δεσπότη τοῦ Κομνηνοῦ“ се окаже правилно, трудно би могло, обаче, да се търси някоя друга, различна от гореупомената атрибуция, като например такава към едноименните никейски императори, въпреки че образът на Св. Теодор Стратилат е използван върху императорски печати и от Теодор I Ласкарис (1208–1222) и от Теодор II Дука Ласкарис (1254–1258), които обаче са доста по-различни (Zacos, Veglery 1972, part 1, no. 116; part 3, no. 2755). Като се има предвид, че Теодор I Ласкарис има поне

⁵ Като цяло биографията на Теодор Комнин вж. във втория том на монографията на Варзос за рода на Комнините (Βάρζος 1984, т. 2, ар. 168, σ. 548–637).

два отделни типа императорски печати и освен това използва изображението на Св. Теодор Стратилат само в началните години на управлението си (както и във времето преди това, а по-късно вече се изобразява Исус Христос – вж. Jordanov 2009, nos. 205–206), е малко вероятно той да има още един различен тип печат като император, пак със Св. Теодор Стратилат на аверса, но без характерното изображение на самия император на реверса. Що се отнася до краткото управление на Теодор II, също е нищожна вероятността да има още един тип печат, твърде по-различен от познатото в сфрагистиката, а и в този случай, както между впрочем и в случая с Теодор I Ласкарис, остава съвсем необяснима разликата между качеството и изпълнението на лицевата и опаката страна на открития на Трапезица моливдовул.

ЛИТЕРАТУРА

Акрополит, ГИБИ 8: Георгий Акрополит. История. – Гръцки извори за българската история, 8. София, 1972, 150–213.

Дончева 2008: С. Дончева. Матрица за релефни икони от крепостта Овеч, Провадийско. – Историкии, 3, Шумен, 2008, 65–73.

Йорданов 2001: И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.

Лихачев 1991: Н. Лихачев. Моливдовулы греческого Востока. – Научное наследство, 19, Москва, 1991.

Мавродинова 1969: Л. Мавродинова. Св. Тодор – развитие и особености на иконографския му тип в средновековната живопис. – Известия на Института по изкуствознание, 13, 1969, 33–52.

Панченко 1908: Б. Панченко. Коллекции Русского Археологического Института в Константинополе. Каталогъ моливдовуловъ. – Известия на Руския археологически институт в Константинополь, 13, София, 1908, 78–151.

Рабовянов 2010: Д. Рабовянов. Южната тераса на хълма Трапезица. Проблеми на стратиграфията, периодизацията и хронологията. – Археология, 2010, 3–4, 103–122.

Тотев 2002: К. Тотев. Бронзов медальон с изображение на Свети Теодор-войн – Acta Musei Varnaensis, 1: Оръжие и снаряжение през Късната Античност и Средновековието IV–XV в. Варна, 2002, 140–143.

Тотев 2008: К. Тотев. Оловен медальон с изображения на Св. Теодор. – Историкии, 3, Шумен, 2008, 58–64.

Шандровская 1994: В. Шандровская. Изображения святых воинов в византийской сфрагистике и нумизматике. – В: Византия и Ближний Восток (памяти А. В. Банк). Санкт Петербург, 1994, 70–89.

Jordanov 2006: I. Jordanov. Corpus of Byzantine seals from Bulgaria. 2. Byzantine Seals with Family Names. Sofia, 2006.

Jordanov 2009: I. Jordanov. Corpus of Byzantine seals from Bulgaria. 3. Part 1–2. Sofia, 2009.

Hendy 1969: M. Hendy. *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261*. Washington, 1969.

Morrisson 1970: C. Morisson. *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale*. 2. Paris, 1970.

Laurent 1932: V. Laurent. *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*. Athènes, 1932.

Laurent 1981: V. Laurent. *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*. Tome II: L'administration centrale. Paris, 1981.

Šandrovskaja, Seibt 2005: V. Šandrovskaja, W. Seibt. *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Eremitage mit Familiennamen*. 1. Wien, 2005.

Schlumberger 1884: G. Schlumberger. *Sigillographie de L'empire byzantin*. Paris, 1884.

Seibt 1978: W. Seibt. *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich*. 1: Kaiserhof. Wien, 1978.

Zacos 1984: G. Zacos. *Byzantine lead seals*. Compiled and edited by John W. Nesbitt. 2. Berne, 1984.

Zacos, Veglery 1972: G. Zacos, A. Veglery. *Byzantine lead seals*. 1. Part 1–3. Basel, 1972.

Βάρζος 1984: K. Βάρζος. *Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*. 2. Θεσσαλονίκη, 1984.

BYZANTINE LEAD SEAL FROM THE HILL OF TRAPEZITSA

Nikolay Kanev, Dean Rabovyanov

(Abstract)

An interesting half of a Byzantine lead seal was found during archaeological excavations on the hill of Trapezitsa in 2010. This is the first lead seal found on Trapezitsa. It does not have parallel specimens and dates back to the end of XII – mid. XIII c. It is split into two parts diagonally from right to left across the image depicted on the obverse side, on which the head and its left part are preserved. The dimensions of the half which was discovered are 15 to 30 mm, and its thickness is 5 mm.

On the obverse is depicted St. Theodore Stratelates. On his left side is written O-CTP-A-TI-ΛA, = Ὁ Στρατιλά(της). The Saint is presented like a soldier in full-size, with a halo and a wedge-shaped beard, holding a long sword in his left hand. The image is quite unusual because, normally, St. Theodore is depicted on the seals with a shield in his left hand. This digression from the established depiction of the Saint, in combination with a stylistic precision and refined execution of the obverse side, hints at the obvious striving of the seal's owner to demonstrate his original style as well as his distinguished rank in society.

On the reverse side, a legend in four or five lines is written. The letters are bigger and rougher than those on the obverse. Some of the letters in the second, third and fourth line of the legend can be discerned.

Considering the fact that there is no invocation and that the size of the letters does not allow more than four letters to be placed in the first line which was not preserved, and taking also into account that the beginning of the second line is quite legible and it reads WP8, we can draw a well-grounded conclusion that the first line can contain nothing else but the name of the owner of the seal in the genitive case, and that the name, with a view to the letters preserved and to the ending they premise, could be nobody else's but Theodore's, i. e. Θεοδώρου – “Theodore's”.

In the preserved part of the third line can be discerned the following combination of letters: ΕCΠ, which, most probably, constitutes part of the word with which the title δεσπότης was written. Respectively, if such is the case, the first three lines of the lead seal's legend could be restored in the following way: [ΘΕΟΔ] | WP8 [Δ] | ΕCΠ[ΟΤ,] – Θεοδώρου δεσπότης, i. e. “despot Theodore's”.

Of the fourth line only the first two letters have been preserved. The first one is apparently T and the second, which has been damaged at the split in two of the lead bulla, is most probably K. It is quite possible that the second part of the legend contained the family name of the owner, which probably begins with K, with the reduced form of the definite article τοῦ (T,) immediately before it.

If, indeed, the end of the legend contains a family name that begins with K, and if we also take into account the first half of the legend (with the name and the title δεσπότης), it could be assumed that the family name is that of Komnenos. In this case the legend on the reverse side could look in the following way: [Θεοδ]ώρου [δ]εσπ[ότου] τ(οῦ) Κ[ομνηνοῦ].

In this case, it seems that the most likely owner of the seal was the former emperor of Thessaloniki Theodore Komnenos, but this happened after 1230, during the seven years when he was held prisoner in Tarnovo, or, most likely even after 1237, when Theodore Komnenos re-appeared on the political scene as a ruler of Voden and was titled δεσπότης.

This hypothesis could explain the unusual depiction of St. Theodore Stratelates with a sword in his left hand, as well as the very choice of the saint. It could also account for the different paleography of the letters and the quality of execution of both sides of the image, which came as a result of the impossibility to produce a new mould of higher quality in Tarnovo or Voden.

*Обр. 1. Лицева страна (Obverse) на византийския печат (Byzantine lead seal),
открит в крепостта Трапезица, сн. Д. Рабовянов.*

*Обр. 2. Опака страна (Reverse) на византийския печат (Byzantine lead seal),
открит в крепостта Трапезица, сн. Д. Рабовянов.*

СРЕДНОВЕКОВНО СЕЛИЩЕ КРАЙ СЕЛО РОСИЦА, ОБЩИНА ПАВЛИКЕНИ

Евгени Дерменджиев

Във връзка с инвестиционни намерения на отец Георги, архиерейски наместник на Павликенска духовна околия, по проект за строителство на манастир „Св. Предтеча Йоан“ и според предписанията на Комисия, назначена от Министъра на културата, в началото на есента на 2012 г. се проведеха спасителни археологически разкопки на обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, до село Росица, на 5 км южно от град Павликени, област Велико Търново (Обр. 1)¹. Обектът се намира в средата на северния склон на невисоко плато, отстоящо на около 1,5 км южно от село Росица, в местността „Манастира“ („Манастир тарласа“) (Обр. 1, 2). Разположен е на тясна и дълга поляна, която от север и северозапад е ограничена от стръмен скат, а на запад и изток – от гъста гора (Обр. 3). На разстояние около 700 м от северното подножие на склона на платото тече река Росица.

През 1899 г. на това място е била разкрита средновековна църква. Разкопаването било организирано от свещеник Петко Франгов от село Бяла черква с цел да се докаже съществуването на стар храм (Кипарисов 1899, 23–24). Църквата имала хоросанов градеж, стените били боядисани, а размерите ѝ – 6,60 м х 9 м. По-късно се съобщава за открити и 2 гроба – в олтара и извън църквата (Бурмов 1929, 3). Според местно предание на това място е съществувал средновековен български манастир с името „Св. Йоан Предтеча“ (Кипарисов 1899, 24, 28 – 32)². Обектът е обявен за паметник на културата през 1968 г. в Държавен вестник, бр. 78/1968 г.³ След тези първоначални сведения е публикувана само допълнителна информация, която обаче не предоставя никакви нови данни (Йорданов 1991, 66–67). Към настоящия момент археологически разкопки на обекта не е имало (Обр. 3).

Спасителните археологически проучвания се проведеха на територията на поземлен имот №44001 по КВС на землището на село Росица, собственост на Павликенска духовна околия. Основните задачи, които трябваше да се решат бяха: 1. Проучване на терените, където ще се строи новата манастирска сграда; 2. Определяне границите на археологическия обект; 3. Уточняване местоположението на църквата и нейното физическо състояние; 4. Локализиране на средновековния манастир; 5. Установяване наличието и площта на църковен некропол; 6. Откриване на други археологически структури.⁴

В рамките на парцела (с обща площ 6,5 дка), който влиза в границите на новия манастир „Св. Предтеча Йоан“, бяха заложени общо 23 сондажа (Обр. 4). От тях 8 сондажа (№№ 1, 2, 3, 5, 12, 17, 18, 20) са разположени по дължината на югоизточната граница на имота, на разстояние 5 м от нея, както е посочено в Частичния подробен устройствен план за застрояване от 2011 г. на ПИ № 44001, на мястото където се предвижда изграждането на крилото с манастирски килии. В тези сондажи не беше установено наличие на масивни архитектурни съоръжения. В 4 от сондажите (№№ 1, 2, 12, 20), разположени на юг от средновековната църква, бяха открити 2 хоросанови бъркала, 3 боклучни ями, 2 гроба и 1 огнище, които са изцяло проучени (Обр. 4). В останалите 4 сондажа южно от новата църква не се откриха археологически структури. С 3 сондажа (№№ 5, 6, 9) беше установено мястото и състоянието на средновековната църква, като се разкриха северната половина на абсидата, северозападния ъгъл и част от южната стена, както и 6 гроба от нейния некропол (Обр. 4). С 4 сондажа (№№ 7, 14, 15, 23) се провери теренът югозападно от църквата, където се откриха 2 боклучни ями, 1 хоросаново бъркало, 3 гроба и 2 полувкопани жилища (Обр. 4). С 2 сондажа (№№ 10, 11) се провериха терените северно от църквата, в които се проучиха 4 гроба от нейния некропол (Обр. 4). С още 3 сондажа (№№ 16, 19, 22) се провериха терените североизточно от църквата, като в сондаж № 16 се проучиха 4 боклучни ями и 1 гроб, а в останалите не се откриха археологически структури (Обр. 4). Още 3 сондажа (№№ 8, 13, 21) бяха направени и от юг, непосредствено до стръмния северен склон на платото (Обр. 4). В сондаж № 8 се откриха и проучиха 3 пещи и 2 сектора от тухлена настилка, а в останалите не се откриха археологически структури.

Стратиграфия

Стратиграфските напластявания на обекта имат следния ред отгоре надолу (Обр. 5, 11, 14, 17, 21, 23, 27, 29, 36, 38): 1. Тънък пласт тревни чимове; 2. Пласт кафява пръст с дебелина до 0,40 м, в която се откри само средновековна керамика от XIII–XIV в.; 14 медни монети от XIII в. – Латинска имитация, голям модул, тип А (Константинопол) от първата трета на XIII в., Латински имитации, малък модул, тип А от първата трета на XIII в. – 3 бр., неопределена монета от 20–30-те години на XIII в., неопределена монета от 30–40-те години на XIII в., неопределени рязани монети от 40–50-те години на XIII в. – 4 бр., монета на цар Константин Асен (1257–1277 г.), неопределени монети от XIII–XIV в. – 3 бр.; 1 медна монета от края на XIII в. – началото на XIV в. на император Андроник II Палеолог (1282–1328 г.); както и 3 монети от средата и втората половина на XIV в. – 1 сребърна монета на цар Иван Александър (1331–1371 г.) с Михаил Асен, 1 медна монета на цар Иван Александър (1331–1371 г.), 1 медна монета на цар Иван Александър (1331–1371 г.) с Теодора (Обр. 48) (Михайлов 2013–2014, 254–258)⁵ и животински кости. В

този основен пласт се попадна и на отделни прослойки със строителни материали от църквата (бучки бял и розов хоросан, камъни, фрагменти от тухли, керемиди и бигорни блокчета); 3. Пласт светлокафява (канелена) пръст с дебелина до 0,40 м, в която има само отделни фрагменти керамика от ранната желязна епоха (първа половина на I хил. пр. Хр.); 4. Жълта стерилна пръст. Откриха се масивни и вкопани архитектурни съоръжения единствено от епохата на Второто българско царство: църква, хоросанови бъркала, гробове, полувкопани жилища, боклучни ями, пещи, огнище, настилка. Те са построени или вкопани от горното ниво на пласта светлокафява пръст, което отговаря на тогавашния средновековен терен.

Църква

В момента църквата представлява висока около 1,50 м могила, обрасла с дървета и храсти. В средата на наоса има голям изкоп, пълен с дребни камъни, а пръстта която е нахвърляна встрани, всъщност образува могилата (Обр. 3, 4). Никъде не се виждаха зидове. При разкриване на самите стени се оказа, че те са в изключително лошо състояние. Суперструкцията им е съборена почти до нивото на основите (Обр. 6, 9). Цялата южна половина на абсидата е напълно разрушена, заедно с фундамента, както и вътрешното лице на южната стена (Обр. 8). Вътрешността на църквата е била изкопана до стерилния терен. Няма и следа от стенописната декорация, за която се споменава при първоначалното разкриване на стените (Кипарисов 1899, 23). Всички големи камъни, годни за строеж, са били отдавна извадени. Всъщност подходящия за повторно строителство материал е бил вземан още в края на XIX в. Това явно се е случило и с хоросана от зидарията и хоросановата подложка със стенописите, които са направени от почти чиста вар.

Идеята да се спре това разграбване е и основната причина да се разкопае църквата през 1899 г., като се докаже, че тя е старина от нашето минало и част от средновековен български манастир (Кипарисов 1899, 25). Независимо обаче от издадената специално за целта заповед от кмета на Община Бяла черква (Кипарисов 1899, 27–28), унищожаването на църквата продължило, и през 1929 г. вече нямало видими останки от нея (Бурмов 1929, 2–3). В по-късно време мястото било разкопавано и от иманяри (Бурмов 1929, 3). Както се установи сега от тази църква са запазени само основите и съвсем малко от суперструкцията (Обр. 6, 8, 9).

Средновековната църква е разположена в средата на източната половина на парцела (Обр. 3, 4). От северната стена на църквата се разкри участък с дължина 2,80 м от северозападния ъгъл (Обр. 5). По-голямата част от проучената дължина на стената е разрушена до нивото на хоросановата подложка, а останалата зидария е запазена на височина 0,60 м в 3 реда големи камъни (Обр. 6). Ширината на северната стена е 0,80 м. Тя е фундирана на дълбочина 0,30 м в здрав пласт жълта пръст – стерилен терен. Стената е двулицева,

зидана от големи полуобработени камъни, споени с бял хоросан от почти чиста вар и съвсем малък примес от ситен пясък. Между камъните почти няма място за блокаж, който е направен само от хоросан. Не се откриха легла на надлъжни и напречни сантрачи. По суперструкцията на стената няма следи от фугировка, мазилка или стенописи.

От западната стена на църквата се разкри дължина 1,90 м, като ширината ѝ е 0,90 м, а височината – 0,50 м (Обр. 5). Тя също е фундирана на дълбочина 0,30 м в жълтата пръст (Обр. 6). По-голямата ширина на западната стена е причината за направата на блокаж с ломени камъни и хоросан. Не се откриха легла на надлъжни и напречни сантрачи. По суперструкцията на стената няма следи от фугировка, мазилка или стенописи. Във вътрешността на църквата не се откриха следи или данни за настилка.

От южната стена на църквата се разкри сектор с дължина 1 м и запазена височина 0,35 м, в 2 реда камъни от основата, вкопана в жълтата пръст, и с ширина около 0,50 м (Обр. 7). Суперструкцията не е запазена. Вътрешното лице е изцяло разрушено, като е оцеляла само част от блокажа (Обр. 8). Южната стена е фундирана от горното ниво на пласта светлокафява пръст на дълбочината 0,75 м. Приблизително на такава дълбочина са били положени основите и на другите стени на църквата.

От абсидата на църквата се разкри северната ѝ половина с дължина 2,80 м и ширина на стената 1,10–1,15 м (Обр. 7). Общата запазена височина на зидарията е до 0,45 м, в 3 реда камъни (Обр. 8). Основите са вкопани на дълбочина 0,30 м в жълтата стерилна пръст. Южната част на абсидата е почти изцяло разрушена, като трасето ѝ се проследява по пласт буци хоросан и дребни камъни. При северната стена, отвътре, абсидата започва след къса стеничка с дължина около 1,05 м (Обр. 9). Ширината на източната стена при абсидата е 1 м, като вътрешното лице е запазено на височина до 0,45 м. Абсидата е полукръгла отвътре и отвън, с дълбочина 1,55 м и ширина 2,90 м.

Отвътре северната стена на църквата, непосредствено при връзката ѝ с абсидата, е запазена на височина 0,65 м. Основите ѝ са изградени от няколко реда големи ломени камъни, фундирани в жълтата стерилна пръст.

Направените сондажи позволиха да се определят точните размери на църквата и начина ѝ на градеж (Обр. 10). Дължината е 13,80 м, а с абсидата достига 15,40 м. Общата ширина е 6,60 м. Стените са широки 0,80–0,90 м и са фундирани на дълбочина до 0,75 м. Ориентацията ѝ е югозапад-североизток. Засега няма конкретни данни за вътрешното разпределение. При строежа на църквата са използвани различни строителни материали с високо качество. Стените са зидани с добре обработени големи ломени камъни, тънки каменни плочи, дебели правоъгълни тухли и бял хоросан, със съвсем малък примес на пясък (Обр. 6, 8, 43). С бигорни блокчета и бял хоросан е бил направен сводът (Обр. 43). Църквата е била покрита с тънки плоски и извити керемиди, залепени с фин розов хоросан една за друга и за зидарията на свода (Обр. 43). За арките на вратите и прозорците са използвани тухли (Обр. 43). Подът

е бил настлан с мраморни плочи, от които се откриха 2 фрагмента (Обр. 43). На хоросановата подложка, върху която те са били наредени, не се попадна. Църквата е била стенописана отвътре. От тази живопис се намериха само 15 фрагмента. Върху един от тях има запазени 2 букви, а на друг – части от богато извезани одежди (Обр. 43). Няма данни за фасадното членение, както и за наличието на украса от вградени керамични глазирани панички и розети.

Засега може да се предположи, че църквата е била еднокорабна, едноабсидна, засводена (евентуално с двойка пиластри, носещи арки) и керемиден покрив. Общата дължина на храма предполага, че той би трябвало да има притвор (Обр. 10). По всичко изглежда, че сондажът, с който се разкри северозападният ъгъл на църквата, и който беше продължен във вътрешността ѝ, за да се открие разделителната стена между наоса и притвора, е преминал директно през неговия западен вход. При такова положение може да се предполага, че притворът е имал вътрешна ширина 4,90 м, дължина около 3–3,20 м, и вход към наоса, широк 1,80–2 м, разположен в средата на разделителната стена (Обр. 10). Така за наоса остават вътрешни размери 4,90 м x 7,50–7,70 м. Църквата е имала централен вход от запад и може би втори – от юг (към наоса или притвора).

Подобни по план, размери и строителна техника църкви от XIII – XIV в. са открити в столичния Търновград, отстоящ на около 50 км източно от обекта при село Росица – църква № 5, църква № 6, църква № 7, църква № 13 и църква № 14 в цитаделата на хълма Трапезица (Димова 2008, 286–291, 292–295), както и църква № 2 в цитаделата на Ловеч (Димова 2008, 296–297). При вариант без пиластри такива църкви са: църква № 10 и църква № 11 в столичната цитадела на хълма Трапезица (Димова 2008, 304, 305–306) и църква № 5 в цитаделата на Шумен (Димова 2008, 306–308). Почти същите по местоположение, план, размери, обем, строителна техника и материали, живописна декорация и датировка в първата половина на XIII в. са 2 църкви, разположени на около 20 км югоизточно и северозападно от столичния Търнов – църквата при село Хотница (Алексиев 1980, 44–55) и църквата при село Горско ново село (Алексиев 2006, 284–285; Алексиев 2007, Обр. 1).

Не се откриха преки данни за вътрешни или външни преизграждания, разширявания, ремонти или преправки на църквата край село Росица. Косвени свидетелства за поне едно преустройство се получиха от гробове №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 (Обр. 13, 18, 19, 20) и боклучни ями №№ 1 и 2 (Обр. 15, 32), разположени в близост до църквата. В тях се откриха фрагменти от тухли, керемиди, бигор и стенописи, буци бял и розов хоросан. Те явно не произхождат от строителството на църквата, а от някакво частично събаряне, което както изглежда е станало непосредствено след нейното строителство. Доказателство за такова скорошно възстановяване е двойното дъно в едно от хоросановите бъркала, направено след временно запълване с пръст (Обр. 12), и вкопаването на гробовете (със строителни материали в ямите) в терените непосредствено до църквата, които точно следват нейната ориентация.

На този етап на проучванията може да се каже, че църквата е построена в първата половина на XIII в. Няма сигурни данни докога тя е функционирала, но според общата предварителна хронология на обекта е в рамките на XIII в. и началото на XIV в.

Хоросанови бъркала

От строежа на църквата през първата половина на XIII в. са останали дъната на 3 бъркала за бял хоросан (Обр. 4.4). Първото бъркало се намира на 10 м южно от църквата (Обр. 4.4, 11, 12). То има правоъгълна форма, с дължина на западната страна 1,70 м, а на северната и южната страна – по 1,10 м. Първоначално бъркалото е било вкопано в терена на дълбочина около 0,30 м, а дъното му е било дебело 0,15 м. Впоследствие то е запълнено с пръст до нивото на околния терен и отгоре е направено второ дъно с дебелина 4–5 см. Явно и двете дъна на бъркалото са свързани с градежа на църквата, като второто дъно е резултат от някакво непродължително прекъсване по време на строежа или извършено по-късно преустройство.

От второто бъркало, което отстои на 8,50 м югозападно от църквата, се разкри участък с дължина 1 м и ширина 0,55 м, а дебелината на дъното е 3–4 см (Обр. 4.4, 14, 15). Североизточният му край е пресечен от боклучна яма №2.

От третото бъркало, което отстои на 19 м южно от църквата, се разкри само малка част от североизточната стена с дължина 0,25 м (Обр. 4.4). Бъркалото е вкопано на дълбочина около 0,15 м.

Некропол

От некропола на църквата се проучиха изцяло или частично 16 гроба (Обр. 4.1). Те са разположени от четирите страни на църквата, като най-далечните се намират на 15 м северно, 26 м североизточно, 12 м южно и 6 м югозападно от нея. Засега това са границите на нейния некропол, като общата му площ възлиза на около 1,5 дка и има приблизителни размери 32 м в посока север – юг и 45 м в посока изток – запад. Гробовете са разположени в редове с посока югозапад-североизток, според ориентацията на самата църква (Обр. 13, 16, 18, 19, 20, 22, 24). Между някои от гробовете остава значително разстояние, но има и такива които пресичат по-ранни гробове (Обр. 16, 20). Некрополът е светски, за което свидетелстват 4-те детски гроба (Обр. 18, 19, 22). В гробните ями на най-близо разположените край църквата гробове от юг и запад има бучки бял и розов хоросан, фрагментирани керемиди и фрагменти от стенописи. Те са вкопани в пласт строителни разрушения от църквата и явно са доказателство за извършено преустройство (Обр. 19, 20). Датировката на некропола остава в границите на XIII в.

Гроб №1 – първичен, детски (Обр. 17, 18). Намира се на 5 м южно от църквата. Ориентация югозапад – североизток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,76 м. Долната половина на скелета остава в източния профил. Ръцете са скръстени на таза. Зад черепа е поставена изправена каменна плоча. Няма данни за ковчег. Няма инвентар.

Гроб №2 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 17, 19, 20). Намира се на 1,80 м южно от църквата. Ориентация запад – изток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,69 м. Долната половина на скелета остава в източния профил. Няма данни за ковчег. Инвентар: малко медно копче върху гърдите (Обр. 46.5).

Гроб №3 – първичен, детски (Обр. 17, 19). Намира се на 1,50 м южно от църквата. Ориентация югозапад – североизток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,46 м. Разкриха се само долните крайници, защото другата половина на скелета остава в западния профил. От юг и изток гробът е ограден с по 1 изправена на ребро тухла. Няма данни за ковчег и инвентар. От изток, пред тухлата, са поставени с вторично погребване кости от по-ранен гроб – детски череп и ребра.

Гроб №4 – първичен, детски (Обр. 17, 18). Намира се на 5,40 м южно от църквата. Ориентация запад – изток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,72 м. Горната половина на скелета остава в западния профил. От изток, пред краката, е поставена изправена малка каменна плоча. Няма данни за ковчег и инвентар.

Гроб №5 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 11, 13). Намира се на 12 м южно от църквата. Ориентация югозапад-североизток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,50 м. Черепът и част от долните крайници остават в западния и северен профил. Ръцете са скръстени на корема. Няма данни за ковчег. Без инвентар.

Гроб №6 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 17, 20). Намира се на 1,20 м южно от църквата. Ориентация югозапад – североизток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 1,13 м. Разкрити са само подбедриците, а останалата част от скелета е в западния профил. Няма данни за ковчег и инвентар. При неговото вкопаване са извадени долните крайници от по-ранен гроб и подредени край северната стена на гробната яма.

Гроб №7 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 17, 20). Намира се на 0,40 м южно от църквата. Ориентация запад – изток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,93 м. От скелета се откриха само стъпалата и пръстите на долните крайници. Няма данни за ковчег и инвентар.

Гроб №8 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 14, 16). Намира се на 6 м югозападно от църквата. Ориентация югозапад – североизток. Дълбочината на вкопаване от средновековен терен е 0,30–0,54 м. Гробът е непосредствено до боклучна яма №2. Долната половина на скелета остава в северния профил. Ръцете са скръстени на таза. Инвентар: под черепа е поставен плосък камък. Няма данни за ковчег.

Гроб № 9 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 14, 16). Намира се на 5,50 м югозападно от църквата. Ориентация югозапад – североизток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,52 м. От него се разкри само таза, част от лявата ръка и дясното бедро, защото горната половина на скелета остава в южния профил, а долните крайници са извадени при вкопаването на гроб № 10. Лявата ръка е поставена на таза, а за дясната няма данни. Няма данни за ковчег и инвентар.

Гроб № 10 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 14, 16). Намира се на 4,50 м югозападно от църквата. Ориентация югозапад – североизток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,48 м. Двете ръце са поставени на таза. Долната половина на скелета остава в северния профил. Няма данни за ковчег. Без инвентар. Извадените кости на долните крайници от гроб № 9 са наредени край дясната ръка на скелета от гроб № 10.

Гроб № 11 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 21, 22). Разположен е на 16,50 м северно от църквата. Ориентация югозапад – североизток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,38 м. Разчистена е част от долните крайници, а другите кости от скелета остават в западния профил. Няма данни за ковчег и инвентар.

Гроб № 12 – първичен, детски (Обр. 21, 22). Намира се на 15 м северно от църквата. Ориентация югозапад – североизток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,40 м. Гробната яма е с размери 0,70 м x 1,35 м. Лявата ръка е положена на корема, а дясната ръка – на дясното рамо. Няма данни за ковчег. Без инвентар.

Гроб № 13 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 23, 24). Намира се на 13 м североизточно от църквата. Ориентация югозапад – североизток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,40 м. Черепът остава в западния профил, а бедрата са пресечени почти до таза от по-късно вкопаване. Лявата ръка е поставена на лявото рамо, а дясната ръка – на дясното рамо. Няма данни за ковчег. Без инвентар.

Гроб № 14 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 23, 24). Намира се на 17 м североизточно от църквата. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – около 0,30 м. От него се откри само черепът, като скелетът остава в източния профил.

Гроб № 15 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 11, 12). Намира се на 12 м югоизточно от църквата. Ориентация югозапад – североизток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – 0,75 м. Гробната яма има дължина 1,30 м и ширина 0,95 м, като продължава в профилите на североизток. Лявата ръка е положена върху десния лакът, а дясната ръка – на таза. Долната част от подбедриците и стъпалата остават в източния профил. Инвентар: върху черепа се откри тясна ивица сърмен текстил (Обр. 46.11) (Чокоев 2013–2014, 223–235), под печат). Няма данни за ковчег. Гробът е вкопан в хоросановото бъркало с двойното дъно.

Гроб № 16 – първичен, на възрастен индивид (Обр. 25, 26). Намира се на 26 м североизточно от църквата. Ориентация югозапад – североизток. Дълбочина на вкопаване от средновековен терен – около 0,50 м. Двете ръце са поставени на таза. Няма данни за ковчег. Инвентар: под дясното коляно се откри малка медна пинсета (Обр. 45–14). Гробът е вкопан в боклучни ями № 3, № 4 и № 9.

Съществуват сведения за още 2 гроба, открити при предишните разкопавания на църквата (Бурмов 1929, 3). Единият се е намирал в олтара, като в гроба са били открити кръстче от епитрахил и карфица. Другият гроб е отстоял на 10 м от входа на църквата. Първият гроб явно не е бил точно в олтара на църквата, защото при направения там сондаж не се откри гробната яма или други вкопавания в стерилния терен (Обр. 7, 8, 9). Този гроб явно е бил разположен някъде в наоса, може би в източната му половина, близо до олтарната преграда. Откритият инвентар предполага, че може би става въпрос за свещеник, обслужвал църквата, или за ктитор, ако кръстчето е било енколпион, а не от епитрахил. Вторият гроб несъмнено принадлежи на некропола и вероятно се е намирал от запад на църквата, където се откриха гроб № 8, гроб № 9 и гроб № 10 (Обр. 13, 16).

Край споменатата вече църква при село Хотница, също са проучени 27 гроба от нейния некропол (Алексиев 1980, 44–55). Малка част от некропол е засвидетелствана и при църквата, съществувала от края на XII в. до края на XIII в., при село Леденик, на 10 км западно от Велико Търново (Квинто, Алексиев 1982, 24–28).

Полувкопани жилища

Бяха установени местоположенията на 2 полувкопани жилища (Обр. 4.2). Те се намират югозападно от църквата, но близо до нея и гробовете от некропола.

Полувкопано жилище № 1. Разположено е на 25 м югозападно от църквата (Обр. 4.2, 27, 28). Ориентацията е югозапад – североизток. От него се проучи само част от вътрешното пространство, като се откриха сектори от източната и западна стени, вкопани на дълбочина 0,65 м. Ширината на полувкопаното жилище в посока изток – запад е 5,40 м (Обр. 27). Няма данни за вида и характера на градежа на стените във височина и на покривната конструкция. В средата на полувкопаното жилище има струпване от големи и по-дребни камъни и жълта пръст, които като че ли оформят вътрешна разделителна стена (Обр. 28). Тя има ширина 0,80 м, височина 0,55 м и ориентация югозапад – североизток, като е перпендикулярна на западната стена на полувкопаното жилище. Подът е направен от жълтата стерилна пръст, без допълнително обмазване, трамбоване или насипване. Насипът в полувкопаното жилище се състои от сивокафява пръст, въгленчета, дребни камъни, фрагменти средновековна керамика (кухненска керамика – 288 бр., сграфито керамика – 1 бр.), 3 гвоз-

дея, 2 фрагмента от керемиди, животински кости. В полувкопано жилище № 1 се откриха 1 медна монета от 40–50-те години на XIII в. и 1 медна монета от XIII – XIV в. (Обр. 48) (Михайлов 2013–2014, 256, 258), 3 железни ножа (Обр. 45.4, 45.5, 45.6), 1 желязна катарама (Обр. 46.9), 1 сребърно копче (Обр. 46.4), 1 медно копче (Обр. 46.3), 3 оловни тежести за рибарска мрежа (Обр. 47.5) и 1 керамично гърне (Обр. 47.1). До източната стена, на 0,25 м над пода, се разкри скелет на едро домашно или диво животно, паднало или хвърлено там след изоставянето на жилището (Обр. 28). В пласта над полувкопаното жилище се откри сребърна монета на цар Иван Александър (1331–1371 г.) с Михаил Асен (Обр. 48) (Михайлов 2013–2014, 257). Датировката на полувкопано жилище № 1 е в границите на XIII в.

Полувкопано жилище № 2. Намира се на 15 м югозападно от църквата (Обр. 4.2, 29, 30). Ориентацията е югозапад – североизток. От него се проучи само част от вътрешното пространство край североизточната стена. Жилището е вкопано на дълбочина 0,65 м и има видима дължина 3 м. Подът е от жълта пръст, която е естественият терен, без да има допълнително замазване или трамбоване. В него, край североизточната стена, се откриха 2 големи дупки от дървени подпори (Обр. 30). Северната дупка е квадратна, с размери 0,35 м х 0,35 м и дълбочина 0,45 м. Втората дупка отстои на 0,65 м южно от първата и на 0,35 м от североизточната стена на полувкопаното жилище. Тя също е квадратна, с размери 0,30 м х 0,30 м и дълбочина 0,50 м. До южната ѝ стена има поставен плочест камък. Между двете големи дупки се разчистиха 10 по-малки квадратни и кръгли плитки дупки от тънки колове, а от външната им страна се откри леглото на хоризонтална греда, вкопана на 1–2 см в пода, с дължина 1,60 м и ширина 7 см. Дупките и леглото от гредата са останки от външната стена на полувкопаното жилище и от носещите стълбове на покривната конструкция. Установи се, че при строежа на полувкопаното жилище първо е била изкопана ямата, в която са направени стени от преплетени пръти и колове. След това останалото празно пространство между плета и стените на жилищната яма е било запълнено с част от изкопаната пръст.

На пода има дебел 0,25 м пласт отухлена пръст с жълт и червен цвят, пепел и въглени. Той е резултат от изгарянето и събарянето покрива на полувкопаното жилище, който е бил направен от нетрайни материали – дъски, греди, клони и слама. Камъните в горелия пласт са били използвани за затискане на покритието. Насипът в очертанията на полувкопано жилище № 2 се състои от кафява пръст, смесена с фрагменти средновековна керамика (кухненска керамика – 233 бр., сграфито керамика – 3 бр., глазирана керамика – 1 бр.), 2 тухли, ломени камъни, въгленчета, бучки бял и розов хоросан. В пласта над жилището се откриха 1 медна монета на император Андроник II Палеолог (1282–1328 г.) и 1 медна монета на цар Иван Александър (1331–1371 г.) (Обр. 48) (Михайлов 2013–2014, 257). Датировката на полувкопано жилище № 2 е в границите на XIII в.

Частично вкопаните в терена жилища са характерни за обикновените български селища от периода XII – XIV в., каквото е това при село Хотница (Алексиев 1999, 168–174) или при село Знаменосец, Старозагорска област (Борисов 1991, 208–209). Оказва се обаче, че точно с такива жилища са били застроени и подградията на столичния Търновград (Дерменджиев 2010, 517–518; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2012, 426–427).

Боклучни ями

На обекта се откриха общо 9 ями, разположени на изток, североизток, юг и югозапад от църквата и жилищата (Обр. 4.3). От тях 8 ями са боклучни, а яма № 7 е с неустановено предназначение.

Боклучна яма № 1 се намира на 21 м южно от църквата (Обр. 4.3, 31, 32). Ямата е почти цилиндрична, с диаметър 1,40–1,50 м, дълбочина около 1 м и равно дъно с диаметър 1,25 м. Насипът в нея е еднороден – силно сбит, от сивокафява пръст, смесена с въгленчета, голямо количество фрагментирана средновековна керамика (кухненска керамика – 330 бр., сграфито керамика – 2 бр., глазирана керамика – 3 бр.), керемиди и тухли. Откриха се 1 медна монета от 40–50-те години на XIII в. и 1 медна монета на император Андроник II с Михаил IX (1295–1320 г.) (Обр. 48) (Михайлов 2013–2014, 256, 258). Датировка на яма № 1 – втора половина на XIII в. и самото начало на XIV в.

Боклучна яма № 2 се намира на 7 м югозападно от църквата (Обр. 4.3, 14, 15). Тя има бъчвововидна форма, елипсовиден отвор с размери 1,10 м x 1,25 м, диаметър в средата 1,65 м и при дъното – 1,15, а дълбочината е 1,50 м. В насипа се редуват пластове кафява и светлокафява пръст. Фрагменти средновековна керамика, камъни, керемиди, тухли и фрагменти от стенопис се откриха само в кафявата пръст. С пластове светлокафява пръст периодично е правена запечатка. Такъв тънък пласт има и на нивото на средновековния терен, от който е вкопана ямата. На дъното е насипан дебел 0,30 пласт пепел, въглени, светлокафява пръст, голям брой фрагменти от керемиди и тухли, няколко блокчета бигор и ломени камъни, керамика. Общо фрагментите кухненска керамика са 143 бр., сграфито керамиката е 2 бр., керемидите – 12 бр., тухлите – 46 бр., има и 3 гвоздеа. В яма № 2 се откри 1 медна монета – Латинска имитация, голям модул, тип С (Константинопол) от първата половина на XIII в. (Обр. 48) (Михайлов 2013–2014, 254–255) и желязно шило (Обр. 45.9). Датировката на яма № 2 е в първата половина на XIII в.

Боклучна яма № 3 се намира на 26 м североизточно от църквата (Обр. 4.3, 25, 26). Тя има почти правилна цилиндрична форма с отвесни стени и равно дъно. Размерите ѝ са 2,25 м x 2,40 м, а дълбочината – 1,10 м. Пълнежът в ямата се състои от пласт дребни камъни на нивото на средновековния терен, сивокафява пръст, смесена с пепел, въглени, средновековна керамика и животински кости в най-горните 0,35 м. В дълбочина неговият състав се променя на сбита смесена кафява и жълта пръст, средновековна керамика. Общо фраг-

ментите кухненска керамика са 392 бр., сграфито керамика – 7 бр., глазирана керамика – 2 бр., керемиди – 14 бр., има и 4 гвоздеа⁶. В северната стена на ямата е вкопан гроб № 16, който е по-късен от нея. Откриха се 11 медни монети – Латинска имитация, голям модул, тип С (Тесалоника) от първата трета на XIII в.; Латинска имитация, голям модул, тип Р от първата трета на XIII в.; неопределена монета от 40–50-те години на XIII в.; Латинска имитация, малък модул, тип А от първата трета на XIII в.; на деспот Йоан Дука Комнин (1237–1244 г.); неопределена монета от 50-те години на XIII в.; неопределени монети от 40–50-те години на XIII в. – 4 бр.; неопределена монета от XIII – XIV в. (Обр. 48) (Михайлов 2013–2014, 254–256, 258) и 1 медна апликация (Обр. 46.10). Датировка на яма № 3 – първа половина на XIII в.

Боклучна яма № 4 се намира на 26 м североизточно от църквата (Обр. 4.3, 25, 26). Ямата е с почти кръгло очертание на отвора, отвесни стени и равно дъно. Вкопана е в северозападната стена на яма № 3 и в здрав терен. От нея се разчисти само малък сектор с дължина 0,85 м и ширина 0,30 м. Дълбочината на яма № 4 е 1,35 м. Насипът в нея се състои от смесена жълта и кафява пръст, без керамика, но на дълбочина 1 м се зачисти пласт черна пепел и въглени с дебелина 2–3 см. В ямата е вкопан гроб № 16. Датировка на яма № 4 – средата на XIII в.

Боклучна яма № 5 се намира на 28 м североизточно от църквата (Обр. 4.3, 25, 26). Тя има почти четириъгълно очертание, с леко заобляне в източния край, отвесни стени и равно дъно. Размери: 0,95 м x 1,05 м, дълбочина 1,55 м. Пълнежът ѝ се състои от смесена жълта и кафява пръст, въгленчета и малко средновековна кухненска керамика – 53 бр. и 1 гвоздей. Яма № 5 е вкопана в източната половина на яма № 3. Откриха се 4 медни монети – Латинска имитация, малък модул, тип А от първата трета на XIII в.; Латинска имитация, малък модул тип D от първата трета на XII в.; монета на деспот Йоан Дука Комнин (1237–1244 г.); неопределена монета от 40–50-те години на XIII в. и 1 медна екзагия (Обр. 48) (Михайлов 2013–2014, 255–256, 258). Датировка на яма № 5 – средата на XIII в.

Боклучна яма № 6 се намира на 16 м южно от църквата (Обр. 4.3, 33, 34, 35). Тя има елипсоидно очертание на отвора, стесняващи се навътре стени и равно дъно. Размерите ѝ са: 1,30 м x 1,40 м, дълбочина 1,60 м. Пълнежът ѝ се състои от сивокафява пръст с фрагменти средновековна керамика и животински кости на дълбочина до 0,40 м. На тази дълбочина в насипа е вкопана малката яма № 7. От там надолу насипът става силно сбит, от твърда смесена кафява и жълта пръст, с малко средновековна керамика. Общо фрагментите кухненска керамика са 187 бр., сграфито керамика – 3 бр., глазирана керамика – 1 бр., керемиди – 34 бр., тухли – 2 бр. и 4 гвоздеа. В яма № 6 се откриха връх на железна стрела (Обр. 44.4), медно копче (Обр. 46.6) и медна монета – Латинска имитация, голям модул, тип N от първата трета на XIII в. (Обр. 48) (Михайлов 2013–2014, 254). В пласта над яма № 6 се откриха 1 неопределена

медна монета от първата половина на XIII в. и 1 медна монета на цар Иван Александър (1331–1371 г.) с Теодора (Обр. 48) (Михайлов 2013–2014, 255, 257). Датировка на яма № 6 – първа половина на XIII в.

Яма № 7 се намира на 17 м южно от църквата (Обр. 4.3, 33, 35). Ямата има наклонени стени, равно дъно с размери 0,38 м x 0,42 м, елипсовидно очертание на отвора с размери 0,60 м x 0,80 м, и дълбочина 0,40 м. Пълнежът ѝ се състои от светлокафява пръст, въгленчета, дребни камъчета, но без керамика. Ориентацията е север-юг. Вкопана е в насипа на яма № 6, на дълбочина 0,80 м от средновековния терен. Датировка на яма № 7 – първа половина на XIII в.

Боклучна яма № 8 се намира на 64 м югозападно от църквата (Обр. 4.3, 36, 37). От ямата се проучи само западната половина, като тя най-вероятно има елипсовидно очертание, с наклонени навътре стени и равно дъно. Размери на разкритата част: 1,40 м x 2,10 м. Дълбочината е 0,90 м. Пълнежът се състои от сивокафява пръст, средновековна кухненска керамика – 119 бр., 2 керемиди и 1 бр. желязна шлака. На дъното на ямата е насипан пласт с дебелина до 0,40 м, с голям брой ломени камъни. Ориентацията е север – юг. В яма № 8 се откриха 1 бронзова римска монета на император Валентиниан I (364–375 г.) (Обр. 48) (Михайлов 2013–2014, 254) и керамичен прешлен (Обр. 45.13). Датировка на яма № 8 – XIII в.

Боклучна яма № 9 се намира на 27 м североизточно от църквата (Обр. 4.3, 25, 26). Яма № 9 се засече в източния профил на сондажа и в северната стена на яма № 3. Яма № 9 има елипсовидно очертание на отвора, отвесни стени и равно дъно. Приблизителните ѝ размери са: 0,80 м x 1,10 м, дълбочината е 0,70 м. Пълнежът се състои от сивокафява пръст и въгленчета. Ориентация север – юг. В ямата е вкопан гроб № 16. Датировка на яма № 9 – средата на XIII в.

Подобни по форма, размери и предназначение ями са открити във всички селища и градове на Второто българско царство (Алексиев 2004, 41; Гатев 1985, 10; Дерменджиев 2010, 516). Те са служили за изхвърляне на отпадъци от ежедневния живот на населението и представляват характерен и задължителен елемент на селищната планировка. В някои случаи те са изпълнявали функциите и на септични ями (Дерменджиев 2007, 21).

Пещи

Пещ № 1 се намира на 46 м южно от църквата (Обр. 4.4, 38, 39, 40). Тя е кръгла, с вътрешен диаметър 1,50 м. Изградена е върху средновековния терен. Има каменни стени с ширина 0,45 м, които са запазени от север и запад, с височина 0,20 м. Външният диаметър на пещта е 2,40 м. Подът е настлан с фрагменти от тухли и каменни плочи и замазан отгоре с глинена замазка, придобила от огъня червен цвят. Отворът е насочен на северозапад и има ширина 0,65 м. Пред него има червена ивица отухлена пръст с ширина и дължина 0,60 м. От североизток, долепена до северната стена на пещта, се разкри

каменна стеничка с дължина 1,10 м и ширина 0,30–0,40 м, която оформя предпещното пространство. Тази стеничка остава на 0,45 м на изток от отвора на пещта. Изглежда такава стеничка е имало и от запад, но данните за нея не са сигурни. Пещ № 1 е домакинска, използвана за приготвяне на храна. Датировка на пещ № 1 – XIII в.

Голяма пещ от обществена фурна, подобна на пещ № 1, която е служила за печене на хляб, е разкрита в южната част на западния склон на столичната цитадела на хълма Царевец (Андреев, 1992, 72). В столичното подградие в западното подножие на хълма Момина крепост също е проучена пещ със значителни размери, разположена между полуземлянките от квартала (Николова 1970–1971, 98).

Пещ № 2 се намира непосредствено от запад на пещ № 1 (Обр. 4.4, 38, 40). Тя е почти изцяло разрушена. От нея е запазена само четвъртинка от стената от северозапад, на височина 2–3 см, както и част от дъното. Те са направени от обгоряла и отухлена до червено глина, с ширина 5–6 см. Приблизителният диаметър на пещ № 2 е около 0,60 м. Тя е изградена върху средновековния терен. Датировка на пещ № 2 – XIII в.

Пещ № 3 остава непосредствено от запад на пещ № 2 и с 0,30 м по-ниско спрямо нея (Обр. 4.4, 38, 40). Пещ № 3 има кошеровидна форма с диаметър 0,60 м. Тя е вкопана в стерилната пръст, а стените ѝ всъщност са самия естествен терен. Те са изпечени до червено от огъня, без да имат специална обмазка, като дебелината им е само 1–2 см. Поради това стените са ронливи, стоят на отделни бучки, така както се е изпекла жълтата пръст. Запазената височина на пещ № 3 е 0,30 м. Пълнежът в нея се състои от смесена жълта и сива пръст, пепел, въгленчета, обгоряла червена пръст от стените и купола. На дъното има пласт черна пепел и дребни въглени с дебелина 7–8 см. Не се откри мястото на отвора. По всичко изглежда, че тази пещ е била използвана кратко, за временно производство. Тухлената настилка от север на пещта е била положена върху нейните разрушения. Датировка на пещ № 3 – XIII в.

Пещ № 2 и пещ № 3 не са синхронни (Обр. 4.4, 38, 40). Пещ № 2 е по-късна. Тя изглежда и по-стабилна, била е изградена с дебели стени и не е вкопана в средновековния терен. Не е ясно колко време е използвана. Край пещите няма останки и следи от производство, но според размера и на базата на паралели може да се предположи, че в тях са били претопявани цветни метали или стъкло, като отделни парчета шлага се откриха в другите сондажи. Около двете пещи не се установиха следи от подове, стени или навеси на работно помещение. Явно те са изградени под открито небе за няколко зареждания, след което са били изоставени.

Почти същите пещи за обработка на метал са проучени в подградието между двете цитадели на столичния Търнов, в района на църквата „Св. 40 мъченици“. Две такива пещи, датирани в края на XII в. – началото на XIII в., се намират в очертанятия на работилница за обработка на желязо (Тотев, Дер-

менджиев, Караилиев 2005, 297), а за други 2 пещи, от края на XIV в., няма данни за характера на производството (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2010, 508).

Тухлена настилка

Откриха се 2 участъка от тухлена настилка, разположени на 47 м югозападно от църквата и на 1,60 м западно от пещ № 1 (Обр. 38, 40). Северният участък е с размери 0,90 м x 0,85 м. В една ос с него и на 0,70 м южно от него е вторият участък с размери 0,70 м x 0,55 м. И двата участъка принадлежат на една настилка, направена от цели и фрагментирани средновековни тухли и няколко плочести камъка. Може да се допусне, че тази тухлена настилка е свързана с домакинската пещ № 1, като е било покрито работно пространство в близост до нея. Най-вероятно настилката и пещта са били поставени под общ покрив. Датировка – XIII в.

Огнище

Огнището се намира на 30 м югозападно от църквата (Обр. 4.4, 41, 42). То е направено върху средновековния терен, като подът му е изпечена до червено и черно пръст, с дебелина 1–2 см, покрито с пепел и въглени. Диаметърът на огнището е около 1,60 м. Датировка – XIII в.

Находки

Инвентиранияте предмети, общо 72 бр., не се отличават с голямо разнообразие и имат най-вече битов характер (Обр. 44, 45, 46, 47, 48)⁷. Всички открити находки, кухненската и сграфито керамика (Обр. 49) и строителните материали (Обр. 43) са широко разпространени в градовете и селищата на Второто българско царство в периода XIII – XIV в.

Оръжие (Обр. 44). Откритите части от оръжие са съвсем малко. Използването им може да е свързано с осигуряване на прехрана (лов) или да са от войнско въоръжение: 4 железни върха от стрели (Обр. 44.1–4) и 1 керамично топче⁸ (Обр. 44.5) (Алексиев 2004, 61, Обр. 28; Борисов 1991, 214, Обр. 8; Дерменджиев 2011, 42–44, 52–53, Обр. 23, Обр. 26, Обр. 27; Нешева 1985, 184–185, Обр. 34; Чангова 2006, 152–153, 155, Обр. 170, Обр. 223).

Инструменти и пособия (Обр. 45). Намерените инструменти са свързани основно с домакинската работа в жилищата – готвене, рязане, шиене, предене, тъкане: 7 железни ножа (Обр. 45.1–7) и 1 желязна ножица (Обр. 45.8) (Алексиев 2004, 61, Обр. 25, Обр. 26; Гатев 1985, 97, Обр. 35, 99, Обр. 38; Дерменджиев 2011, 43, 52, Обр. 24, Обр. 25; Долмова 2007, 25, 45, Табл. XXVI Б, Табл. XXVII; Нешева 1985, 166–167, Обр. 2, 199–200, Обр. 64; Чангова 2006, 130, Обр. 141, 135, Обр. 144), 2 железни шила (Обр. 45.9, 45.10), 1 железен

обтегач за стан (Обр. 45.11) (Евтимова 2009, 201–203, Обр. 1), 2 керамични прешлена за вретено (Обр. 45.12, 45.13) (Алексиев 2004, 60–61, Обр. 22, Обр. 26; Гатев 1985, 97, Борисов 1991, 212, Обр. 6; Обр. 35; Дерменджиев 2011, 43, 52, Обр. 24, Обр. 25; Долмова 2007, 26, 43–44, Табл. XXVIII; Нешева 1985, 198, Обр. 60; Чангова 2006, 127, Обр. 139) и 1 медна пинсета (Обр. 45.14) (Нешева 1985, 180, Обр. 26).

Накити и украшения (Обр. 46). Накитите са малко, свързани основно с всекидневното облекло, като изключение правят само предметите от гробовете, които са част от погребалния ритуал: 5 медни копчета (Обр. 46 – 1, 2, 3, 5, 6) и 1 сребърно копче (Обр. 46.4) (Дерменджиев 2011, 43, 53, Обр. 28, Обр. 29; Чангова 2006, 146, Обр. 155, Обр. 163, Обр. 164), 1 сребърна обеца (Обр. 46.7) (Павлова 2007, 18–19, 76–15.12, 76–15.13), 1 медна халка (Обр. 46.8), 1 желязна катарама (Обр. 46.9) (Нешева 1985, 195, Обр. 56; Чангова 2006, 148, Обр. 165), 1 медна апликация (Обр. 46.10), 1 текстилна златосърмена лента (Обр. 46.11) (Чокоев, 2013–2014, 223 –235).

Керамика (Обр. 47, 49). Фрагментите средновековна керамика от полувкопаните жилища, боклучните ями и околния терен са доста дребни и силно натрошени, поради което от тях не беше възможно да се възстанови нито един съд (Обр. 49). От обикновената кухненска керамика се откриха общо 4150 фрагмента (Обр. 49.1) (Алексиев 2004, 43–58, Обр. 9–14; Георгиева 1985, 133–137, 162–163, Обр. 1–15; Дерменджиев 2011, 40–41, 46–47, 51, Обр. 1–3, Обр. 18–21; Долмова 2007, 23–24, 40–41, Табл. XVI–XVII, 144–145, 185, Табл. III, 251–253, 275–277, Табл. V–VI; Чангова 2006, 116, Обр. 197). Те са тънкостенни, основно от средни и малки по размер гърнета (Обр. 47.1). Изработени са на бързо грънчарско колело от пречистена глина със светлокафяв и кафяв цвят, добре изпечена, при някои – примесена с по-едри пясъчинки. Някои от фрагментите са опушени до черно от поставянето на гърнетата в огъня при готвене. Украсата се състои предимно от снопчета врязани хоризонтални и вълнообразни линии и комбинации между тях, разположени под устието и по шийката на гърнетата, а излъсканите ивици са използвани по-рядко, основно върху долната им половина. Дръжките са с елипсовидно сечение, като някои от тях имат украса от редица с набождания. Устията са прави или леко наклонени навън, някои от тях профилирани, като има и такива с вълнообразен ръб. Дъната са равно отрязани с конец и допълнително загладени от страни.

Сграфито керамиката, общо 50 фрагмента, е от паници с ниско конкавно столче, изправен или леко полегат профилиран ръб на устието (Обр. 49.2) (Алексиев 2004, 55–59; Георгиева 1985, 140–157, 163–164, Обр. 30–52, Табл. 1–17; Долмова 2007, 24–25, 41–43, Табл. XIX–XXV, 147, 149–157, 185–189, Табл. IV–V, 255–261, 277–281, Табл. VII–XIII). Покрити са с мръснобяла, бледожълта, жълта или зелена глеч, в отделни случаи с допълнително нанесени зелени и кафяви петна. Украсата се състои от концентрични окръжности по дъното и устието, вълнообразни или пресечени във вид на мрежа линии.

Единични са фрагментите с растителни орнаменти или животински изображения.

Глазираната керамика, общо 34 фрагмента, е от стомни, гърнета и паници (Обр. 49.3) (Долмова 2007, 147–149, 254–255; Дерменджиев 2011, 40–41, 47, Обр. 4). Фрагментите от стомни имат глазура със зелен цвят, комбинирана с големи топчета и рисувани с бяла боя дебели хоризонтални линии и точки, но само в горната им половина и по дръжките. Фрагментите от гърнета също имат зелена глазура по устията и дръжките. Фрагментите от паници са покрити с жълтозелена глазура.

От керамиката се открояват: 1 керамично гърне (Обр. 47.1) и 1 сграфито дъно с графит (Обр. 47.2)

Други предмети (Обр. 47). Сред откритите находки има и няколко предмета, чието предназначение не може да се определи със сигурност: 1 желязна скоба (Обр. 47.3), 1 медна пластина (Обр. 47.4) и 3 оловни пластинки (муфи) (Обр. 47.5).

Монети (Обр. 48). Монетите са представени от медни и сребърни екземпляри, както следва: 34 медни монети от първата половина и средата на XIII в., 2 медни монети от края на XIII в. – началото на XIV в., 1 сребърна монета и 2 медни монети от средата и втората половина на XIV в., 1 бронзова монета от IV в., както и 1 медна екзагия (Михайлов 2013–2014, 251–266).

КАТАЛОГ НА НАХОДКИТЕ

Оръжие

1. Върх на стрела (Обр. 44.1)

Описание: Железен, листовиден, плосък, с част от шип.

Размери: дълж. 8,5 см, шир. 2 см.

Местонамиране: кв. XV-5, дълб. 0,10 м, Сондаж №4

2. Върх на стрела (Обр. 44.2)

Описание: Железен, триъгълен, плосък, с част от шип. Върхът е отчупен.

Размери: дълж. 4,8 см, шир. 2,1 см.

Местонамиране: кв. XV-5, дълб. 0,10 м, Сондаж №4

3. Върх на стрела (Обр. 44.3)

Описание: Железен, ромбовиден, издължен, плосък, с дълъг шип.

Размери: дълж. 11,6 см, шир. 1,8 см.

Местонамиране: кв. XVI-11, дълб. 0,90 м, Сондаж №20

От: боклучна яма №6

4. Върх на стрела (Обр. 44.4)

Описание: Железен, триъгълен, плосък, с втулка. Върхът е отчупен, втулката е счупена на 2 части.

Размери: дълж. 9,1 см, шир. 1,8 см.

Местонамиране: кв. XX-20, дълб. 0,10 м, Сондаж № 5

5. Топче за прашка (Обр. 44.5)

Описание: Керамично, почти сферично, със светлокафяв цвят.

Размери: диам. 2,1 см.

Местонамиране: кв. XI-6, дълб. 0,60 м, Сондаж № 16

От: насипа над гроб № 16

Инструменти и пособия

6. Нож (Обр. 45.1)

Описание: Железен, с издължено, тънко, едностранно заточено, сгънато два пъти острие, със заострен шип.

Размери: дълж. 15 см, шир. 1,5 см.

Местонамиране: кв. XVI-11, дълб. 0,20 м, Сондаж № 1

7. Нож (Обр. 45.2)

Описание: Железен, с издължено, триъгълно, едностранно заточено, леко огънато острие, със заострен шип. Върхът липсва.

Размери: дълж. 11,9 см, шир. 1,8 см.

Местонамиране: кв. XVI-12, дълб. 0,35 м, Сондаж № 1

От: над хоросановото бъркало

8. Нож (Обр. 45.3)

Описание: Железен, едностранно заточен, с част от шип. Върхът липсва.

Размери: дълж. 10,7 см, шир. 1,4 см.

Местонамиране: кв. XIV-25, дълб. 0,60 м, Сондаж № 14

От: над полувкопано жилище № 1

9. Нож (Обр. 45.4)

Описание: Железен, едностранно заточен, с част от шип. Върхът липсва.

Размери: дълж. 10,7 см, шир. 1,6 см.

Местонамиране: кв. XIV-25, дълб. 0,80 м, Сондаж № 14

От: полувкопано жилище № 1

10. Нож (Обр. 45.5)

Описание: Железен, с издължено триъгълно острие, едностранно заточено, сгънато при върха, с част от шип.

Размери: дълж. 14,2 см, шир. 1, см.

Местонамиране: кв. XIV-25, дълб. 0,80 м, Сондаж № 14

От: полувкопано жилище № 1

11. Нож (Обр. 45.6)

Описание: Железен, с триъгълно острие, едностранно заточено, с част от шип.

Размери: дълж. 9,4 см, шир. 1,9 см.

Местонамиране: кв. XIV-25, дълб. 0,95 м, Сондаж № 14

От: полувкопано жилище № 1

12. Ножче (Обр. 45.7)

Описание: Желязно, едностранно заточено, с дълъг извит шип.

Размери: дълж. 8,1 см, шир. 0,9 см.

Местонамиране: кв. XV-24, дълб. 0,20 м, Сондаж № 17

13. Ножица (Обр. 45.8)

Описание: Желязна, половинка. Широко правоъгълно, едностранно заточено острие, с малък отвор и дълга тънка дръжка, завита в задния край. Половината от острието липсва.

Размери: дълж. 10,4 см, шир. на острието 1,5 см.

Местонамиране: кв. XV-24, дълб. 0,20 м, Сондаж № 17

14. Шило (Обр. 45.9)

Описание: Желязно, късо, тънко, с четириъгълно сечение, заострено в двата края.

Размери: дълж. 3,8 см, деб. 0,4 см.

Местонамиране: кв. XV-7, дълб. 0,85 м, Сондаж № 7

От: боклучна яма № 2

15. Шило (Обр. 45.10)

Описание: Желязно, късо, тънко, с четириъгълно сечение, заострено в двата края.

Размери: дълж. 3,4 см, деб. 0,25 см.

Местонамиране: кв. IX-24, дълб. 0,70 м, Сондаж № 6

16. Обтегач за стан (Обр. 45.11)

Описание: Железен, с широко трапецовидно острие с 2 зъба, завършващо с къса елипсовидна незатворена втулка.

Размери: дълж. 2,7 см, шир. 1,5 см.

Местонамиране: кв. XV-11, дълб. 0,25 м, Сондаж № 15

От: над полувкопано жилище № 2

17. Прешлен за вретено (Обр. 45.12)

Описание: Керамичен, биконичен, покрит със зелена глазура.

Размери: диам. 2,2 см, вис. 1,4 см.

Местонамиране: кв. XVI-11, дълб. 0,10 м, Сондаж № 1

18. Прешлен за вретено (Обр. 45.13)

Описание: Керамичен, двойноконусовиден, с чернокафяв цвят.

Размери: диам. 2,3 см, вис. 1,8 см.

Местонамиране: кв. XXV-4, дълб. 0,35 м, Сондаж № 23

От: боклучна яма № 8

19. Пинсета (Обр. 45.14)

Описание: Медна, издължена тънка пластина, прегъната на две. Единият край липсва. Огъната на 2 места.

Размери: дълж. 6,2 см, шир. 0,4 см.

Местонамиране: кв. XI-6, дълб. 0,60 м, Сондаж № 16

От: гроб № 16

Накити и украшения

20. Копче (Обр. 46.1)

Описание: Медно, сферично, с петлик.

Размери: диам. 0,7 см, вис. 0,9 см.

Местонамиране: кв. IX-25, дълб. 0,90 м, Сондаж № 4

21. Копче (Обр. 46.2)

Описание: Медно, сферично, с петлик, смачкано.

Размери: диам. 1 см, вис. 1 см.

Местонамиране: кв. XIV-25, дълб. 0,35 м, Сондаж № 14

От: над полувкопано жилище № 1

22. Копче (Обр. 46.3)

Описание: Медно, посребрено, сферично, с петлик.

Размери: диам. 0,9 см, вис. 1,3 см.

Местонамиране: кв. XIV-25, дълб. 0,70 м, Сондаж № 14

От: полувкопано жилище № 1

23. Копче (Обр. 46.4)

Описание: Сребърно, сферично. Петликът липсва.

Размери: диам. 1 см, вис. 0,9 см, тегло 0,88 гр.

Местонамиране: кв. XIV-25, дълб. 0,90 м, Сондаж № 14

От: полувкопано жилище № 1

24. Копче (Обр. 46.5)

Описание: Медно, сферично, с петлик, счупено на 2 части.

Размери: диам. 0,6 см, вис. 1,1 см.

Местонамиране: кв. XV-5, дълб. 1,30 м, Сондаж №4

От: гроб №2

25. Копче (Обр. 46.6)

Описание: Медно, сферично, с петлик.

Размери: диам. 0,9 см, вис. 1,35 см.

Местонамиране: кв. XVI-16, дълб. 1,60 м, Сондаж №20

От: боклучна яма №6

26. Обеца (Обр. 46.7)

Описание: Сребърна, позлатена. Тънка, леко огъната халка от обла тел, на която е закачена куха сфера с изпъкнала точковидна украса и припоени 4 малки тръбички, с прекарана през тях тънка тел.

Размери: вис. 3,4 см, диам. на сферата 1,2 см, тегло 2,09 гр.

Местонамиране: кв. XV-5, дълб. 1,30 м, Сондаж №4

От: насипа на гроб №2

27. Халка (Обр. 46.8)

Описание: Медна, от тънка обла тел, с незатворени краища.

Размери: диам. 1,8 см, деб. 0,2 см.

Местонамиране: кв. X-3, дълб. 0,50 м, Сондаж №11

От: насипа на гроб №11

28. Катарама (Обр. 46.9)

Описание: Желязна, с почти елипсовидна форма, с 2 заострени езичета.

Размери: вис. 6,9 см, шир. 4,5 см.

Местонамиране: кв. XIV-25, дълб. 0,80 м, Сондаж №14

От: полувкопано жилище №1

29. Апликация (Обр. 46.10)

Описание: Медна, четвъртита, плоска, с 1 отвор и още 3 наполовина запазени отвора.

Размери: 2,1 см х 2,1 см.

Местонамиране: кв. XI-6, дълб. 0,50 м, Сондаж №16

От: боклучна яма №3

30. Лента (Обр. 46.11)

Описание: Текстилна лента, със сърмена везба върху копринена основа. Украсена с тънки везани кантове по двете дълги страни и 2 вълнообразни, преплитащи се, везани линии между тях. Реставрирана.

Размери: дълж. 20 см, шир. 1,3 см.

Местонамиране: кв. XVI-6, дълб. 1,00–1,20 м, Сондаж № 1

От: върху черепа в гроб № 1

Керамика

31. Гърне (Обр. 47.1)

Описание: Керамично, с яйцевидно тяло, високо право устие и 1 дръжка. Кафяв цвят, опушено до черно от предната страна. По шийката и част от плещите е украсено с врязани прави хоризонтални и вълнообразни линии и групи от наклонени къси насечки. По тялото има наклонени излъскани ивици. По дръжката е украсено от двойки групи къси отвесни насечки в 2 успоредни колонки. Реставрирано.

Размери: диам. на устието 9 см, диам. на дъното 6,6 см, височина 12 см.

Местонамиране: кв. XIV-25, дълб. 1,15 м, Сондаж № 14

От: полувкопано жилище № 1

32. Дъно (Обр. 47.2)

Описание: Сграфито, с ниско конкавно столче. Отвътре е покрито със светлорезедава глазура, украсено с 2 дебели концентрични окръжности. На обратната страна е врязан графит – буква X, с допълнителни линии наподобяващи свастика.

Размери: диам. 6,7 см, вис. 2,3 см.

Местонамиране: кв. XVI-16, дълб. 0,20 м, Сондаж № 20

Други предмети

33. Скоба (Обр. 47.3)

Описание: Желязна, плоска, дебела шина, заострена в двата края, огъната.

Размери: дълж. 5,2 см, шир. 1,3 см.

Местонамиране: кв. XV-11, дълб. 0,30 м, Сондаж № 15

От: над полувкопано жилище № 2

34. Пластина (Обр. 47.4)

Описание: Медна, издължена, четириъгълна, с отвор в единия край, прегъната на две. От вътрешната страна е посребрена, с врязана украса.

Размери: дълж. 2,8 см, шир. 1,4 см.

Местонамиране: кв. XI-6, дълб. 0,60 м, Сондаж № 16

От: насипа на гроб № 16

35. Тежести за рибарска мрежа (Обр. 47.5)

Описание: Оловни, навити на тръбичка, 3 бр.

Размери: 1,1 см x 1 см; 1,3 см x 0,8 см; 1,5 см x 0,9 см.

Местонамиране: кв. XIV-25, дълб. 0,80–0,90 м, Сондаж № 14
От: полувкопано жилище № 1

Според досегашните предания и сведения от жители на околните села, в очертаванията на проучвания обект се е намирал манастир от времето на Второто българско царство, а името му било „Св. Йоан Предтеча“ (Кипарисов 1899, 28–31; Бурмов 1929, 3; Йорданов 1991, 66–67). Манастирът бил разрушен през 1393 г. (Кипарисов 1899, 24, 29) или към 1575 г. (Бурмов 1929, 3) (Обр. 1, 2, 3). Всъщност за този манастир няма никакви преки известия, нито от средновековните писмени извори, нито от османските регистри за района. Сведенията за съществуването на манастир на това място може да се проследи с някаква сигурност най-рано до около средата на XVIII в. (Кипарисов 1899, 28). Съмнения са изказани и по отношение на името „Св. Йоан Предтеча“ (Бурмов 1929, 3).

Направените сондажи показаха обаче, че обектът около средновековната църква явно не е манастир. Никъде не се откриха данни за наличие на манастирски сгради: няма насипи, които да очертават разрушени постройки по терена край църквата (Обр. 3), в сондажите няма масивни стени, ломени камъни или хоросан от тях (Обр. 11, 14, 17, 21, 23, 25, 27, 29, 33, 36, 38, 41), по цялата площ са разпръснати вкопани археологически структури, които не могат да се свържат с манастирски комплекс (Обр. 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 35, 37, 39, 40, 42).

Интересното в случая е, че има известие и за друг манастир, разположен на същия северен склон на платото, в местността „Под камъка“, само на около 2 км източно от проучвания обект (Йорданов 1991, 66) (Обр. 1, 2). На самия терен няма видими следи и останки от масивни градежи, а сведенията за този втори манастир са още по-несигурни. Ако обаче се окаже, че на това ново място наистина има средновековен манастир, то явно е напълно възможно да е станало объркване при предаване на сведенията за местоположението и наименованието „Св. Йоан Предтеча“ да се отнася точно за него. При такъв вариант въпросът с името на известната вече църква засега остава нерешен.

Планировка и датировка на средновековното селище

Най-ранните следи от обитаване на проучвания терен датират от ранната желязна епоха (първа половина на I хил. пр. Хр.). Това са около 130 фрагмента кафявочерна керамика, изработена на ръка. Не се откриха вкопани и наземни постройки или съоръжения, поради което засега изглежда, че на това място не е имало постоянно тракийско селище.

При направените сондажи никъде не се попадна на останки, следи или данни за манастирски постройки. На този етап от проучванията може да се каже, че около църквата не е съществувал средновековен манастир, както се

твърди в старите публикации (Кипарисов 1899, 28–31; Бурмов 1929, 3; Йорданов 1991, 66–67). Откритите 2 полувкопани жилища, 8 боклучни ями, 3 пещи, части от настилка и 1 огнище (Обр. 15, 26, 28, 30, 32, 34, 35, 37, 39, 40, 42) показват, че всъщност край църквата (Обр. 5, 6, 7, 8, 9, 10) е имало малко селище от времето на Второто българско царство, обитавано през XIII в. (Обр. 4). Погребаните в некропола на църквата са били негови жители (Обр. 12, 13, 16, 18, 19, 20, 22, 24, 26).

Селището с църквата и некропола са разположени на тясната и дълга тераса, която се простира в посока югозапад – североизток в средата на северния склон на платото (Обр. 1, 2, 3). Засега неговата площ е в рамките на 7 дка, с максимални размери: 85 м x 85 м, като е възможно то да се развива по протежение на терасата в посока изток и запад (Обр. 4). Според наличните данни селището има следната планировката: църквата, с некропола край нея, остава в неговия североизточен край (Обр. 4.1); жилищата и голямото огнище са разположени в централната част (Обр. 4.2, 4.4); боклучните ями са наредени почти в права линия с посока североизток-югозапад, южно от църквата и жилищата (Обр. 4.3); пещите са групирани в южния край на селището, отдалечени от църквата и жилищата (Обр. 4.4). Според разположението на боклучните ями обаче, изглежда, че най-вероятно църквата се е намирала в центъра на селището (Обр. 4.3).

Подобно средновековно селище е почти изцяло проучено край село Хотница, Община Велико Търново (Алексиев 2004, 35–92), само на 23 км югоизточно от обекта при село Росица. В това селище, съществувало във времето на Второ българско царство, от началото на XIII в. до края на XIV в., са открити 35 жилища, отчасти вкопани в земята, 6 боклучни ями, 3 гърнчарски пещи и 7 гроба от селищния некропол (Алексиев 2004, 35–42, 64–65, обр. 2). Боклучните ями са изкопани в терена край самите жилища. Пещите са в североизточния край на селището, далече от жилищата. Некрополът е обособен в югозападния край на селището. Църквата и по-голямата част от некропола не са проучени, защото остават в двор на съвременна къща (Алексиев 2004, бел. 10). Откритите находки са съвсем малко, най-обикновени, свързани с ежедневния бит на жителите (земеделски и занаятчийски инструменти, накити, оръжие) – ножове, пробои, налче, ножица, губерка, огрибка, огниво, сърп, върхове на стрели, прешлени за вретено, пръстени, обеца, гривна, копчета, катарама (Алексиев 2004, 59–63, обр. 22–28).

Подобна е ситуацията и при църквата до село Леденик, Община Велико Търново, където също са засвидетелствани разрушени гробове от некропола на разположеното съвсем наблизо селище, съществувало от втората половина на XII в. до края на XIII в. (Квинто, Алексиев 1982, 24–28).

Източно от проучената църква с некропол, разположени на 4,5 км западно от село Хотница (Алексиев 1980, 44–55), също е засвидетелствано средновековно селище, датирано в XII – XIV в., на чиято територия са открити железни шпори, фрагменти от кухненска и сграфито керамика (Илчева 2006,

32–33, 71, Табл. 52). Селище от XIII в. е локализирано и западно от Севлиево (Рабовянов, Йосифов, Чакърров 2013, 502–504). Засега от него е разкрито 1 полувкопано жилище и 1 гроб, като то отстои на 40 км югозападно от селището при село Росица. Такива селища, от XII в. до началото на XIII в., са проучени и в Тракия – край село Златна ливада (Янков, Колева, Кирилов, 2008, 736–738), край село Овчарци (Караилиев, Петрова 2010, 580–581), при село Дядово (Борисов 1980, 95–122; Борисов 1982, 5–92; Борисов 1983, 5–104), при село Знаменосец (Борисов 1991, 205–305), при село Ковачево (Гатев 1985, 5–157) и др.

Малкото битови предмети (Обр. 44, 45, 47) и накити (Обр. 36), общо 36 бр., незначителното количество фрагменти сграфито керамика (50 бр.) и глазирана керамика (34 бр.) от полувкопаните жилища и от боклучните ями, и липсата на погребален инвентар в некропола показват, че в средновековното селище край село Росица е живеело обикновено население с неособено високо социално положение и ограничени икономически възможности. Изключение прави погребаният мъж с богато извезана текстилна шапка в гроб № 15 (Обр. 46.11). Възможно е още няколко такива гроба на по-заможни и видни личности да се открият в близост до църквата или в нейната вътрешност.

Засега няма категорични данни по какви причини е било напуснато селището. Полувкопано жилище № 2 е горяло (Обр. 29, 30), но другото жилище № 1 (Обр. 27, 28) и църквата (Обр. 5, 6, 7, 8, 9) не са пострадали от пожар. Следи от опожаряване не се откриха и в останалите сондажи. Според монетите от полувкопаните жилища и боклучните ями селището е изоставено през втората половина на XIII в. или в самото начало на XIV в.⁹ На такава датировка не противоречат откритите находки и керамика (Обр. 44, 45, 46, 47, 48). Наличието на само 3 монети от средата на XIV в., и то единствено в насипите над жилищата и ямите показват, че те по-скоро са попаднали там случайно в по-късно време.

Възможно е жителите на средновековното селище да са свързани с разположената в западния край на платото малка крепост, известна с името „Хисар“ (Йорданов 1991, 66–67) (Обр. 1, 2). Крепостта остава точно над селището, на разстояние около 150 м по права линия на югозапад. Разкопки в крепостта не са провеждани, но при направения теренен оглед се установи, че в нейните очертания има керамика от XIII – XIV в. и е твърде вероятно тя да е функционирала по това време.

Останките от крепостта, известна под името „Хисар“, се намират на един издаден на запад скален нос, обрасъл с дървета и храсти (Обр. 1, 2). Носът е ограден от север и запад от високи скали. Крепостта има почти триъгълна форма с връх, насочен на северозапад, и приблизителна площ 4–5 дка. Единственият достъп откъм платото от югоизток е преграден от висок над 1 м насип от камъни и пръст, с ширина 4 м и дължина около 50 м, който явно принадлежи на разрушена крепостна стена, ориентирана север – юг. Почти в средата на насипа и издавайки се пред него, има разсипани камъни и пръст с

полукръгла форма, с диаметър до 6 м, които може би очертават бойна кула. От останалите страни няма подходящ и удобен подход към крепостта. Това предполага, че от югоизток се е намирал главния вход, охраняван от бойна кула. В средата на крепостта се очертава насип с височина до 3 м и размери 6 м x 10 м, ориентиран север – юг, от голяма постройка, може би кула.

Не може да се каже дали крепостни стени е имало от всички страни на крепостта или само от югоизток. Достъпът от селището явно се е осъществявал по пътека, която е вървяла в западна посока, след което се е изкачвала към крепостта от североизток. На няколко места в крепостта са разпилени камъни с полепнал по тях бял хоросан с едро счукана тухла. В иманярските изкопи има фрагменти от средновековна кухненска керамика, както и няколко фрагмента обезличена римска керамика. В изкоп на платото пред крепостта се откриха голяма средновековна керамична делва, фрагменти от малки гърнета и средновековни тухли.

На този етап от проучванията изглежда, че може да се направи връзка между тази крепост, функционирала през времето на Второто българско царство и откритото селище с църква, в нейното североизточно подножие (Обр. 1, 2). Възможно е семействата на войниците от гарнизона да са живеели в селището. Липсата на данни за други селища, разположени непосредствено в най-близката околност на църквата, подкрепя това предположение.

След края на XIII в. и началото на XIV в. няма конкретни данни, находки и керамика за обитаване на това място. Няма дори и предмети от най-новото време, когато теренът е станал земеделска земя и е бил интензивно обработван.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Разкопките бяха ръководени от гл. ас. д-р Евгени Дерменджиев и уредник Стоян Михайлов от отдел „Археология“ на Регионален исторически музей – Велико Търново.
- ² Сведенията за съществуването на манастир са били получени от Иван Петров, жител на село Вишовград, който е починал на 80-годишна възраст през 1886 г. (Кипарисов 1899, 28).
- ³ Обектът има регистрационен картон № 150/1992 г. в АИС „АКБ“ и фигурира под № 1 в Регистрите на НДА на НИИК за гр. Бяла Черква, община Павликени под името „Манастир „Св. Йоан““.
- ⁴ Разкопките продължиха общо 33 дни, от 03.10.2012 г. до 09.11.2012 г., със 7 работници – Младен Марков и Иванка Рашева от село Росица; Момчил Дяволов и Методи Димитров от Павликени; Янислав Трифонов и Тодор Трифонов от Велико Търново; Христо Минков от Горна Оряховица. С любезното съдействие на инж. Емануил Манолов, кмет на Община Павликени, на разкопките работиха още 4 работници от Програмата за трудова заетост.
- ⁵ Всички монети, открити на обекта, са определени от Стоян Михайлов.
- ⁶ В броя на тази керамика са включени и фрагментите от ями № 4, № 5 и № 9 (вкопани в яма № 3), чиито очертавания се засякоха едва при достигане на дъното и стените на яма № 3.

- ⁷ Всички находки са обработени в Лабораторията за консервация и реставрация на Регионален исторически музей – В. Търново от д-р Иван Чокоев, Снежана Илиева и Михаела Томанова.
- ⁸ Според ново изследване за употребата на прашката в средновековна България голяма част от тези керамични топчета не са използвани като амуниции за този вид оръжие (Рабовянов 2009, 263–267).
- ⁹ Датировката на селището, според откритите досега монети, може да се прецизира в рамките на първата половина на XIII в. и малко след средата на XIII в. Поради факта, че става въпрос само за сондажни разкопки и при положение, че не са проучени всички жилища, боклучни ями и гробове от некропола, е допустима възможността времето на съществуване на селището да се продължи до края на XIII в. и началото на XIV в., което може да се потвърди или коригира при следващи разкопки на този обект.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев 1980:** Й. Алексиев. Средновековна църква и некропол при с. Хотница, Великотърновски окръг. – Археология, XXII, 1980, 4, 44–56.
- Алексиев 1999:** Й. Алексиев. Хотница през Средновековието. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XIV, 1999, 163–176.
- Алексиев 2004:** Й. Алексиев. Средновековно селище при село Хотница, Великотърновско. – В: Средновековно Търново (Археологически проучвания), Юбилеен сборник. К. Тотев, М. Робов, И. Александров (Ред.). В. Търново, 2004, 35–92.
- Алексиев 2006:** Й. Алексиев. Проучвания на средновековна църква при с. Горско ново село, Община Златарица. – Археологически открития и разкопки през 2005 г. С., 2006, 284–288.
- Алексиев 2007:** Й. Алексиев. Археологически разкопки на средновековна църква при с. Горско ново село, Община Златарица. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. С., 2007, 413–416.
- Андреев 1992:** Й. Андреев. Всекидневието на българите XII – XIV в. С., 1992.
- Борисов 1980:** Б. Борисов. Средновековно селище до селищна могила в с. Дядово (проучвания през 1978–79 г.). – *Expedicio Thracica*, I, 1980, 95–122.
- Борисов 1982:** Б. Борисов. Средновековно селище до селищна могила в с. Дядово (проучвания през 1980–81 г.). – *Expedicio Thracica*, II, 1982, 5–92.
- Борисов 1983:** Б. Борисов. Средновековно селище до селищна могила в с. Дядово (проучвания през 1982–83 г.). – *Expedicio Thracica*, III, 1983, 5–104.
- Борисов 1991:** Б. Борисов. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – В: Марица – Изток., т. 1, С., 1991, 205–305.
- Бурмов 1929:** А. Бурмов. Материали по археологията на с. Бяла Черква. – Вестник „Павликенски глас“, бр. 36–37, 1929, 2–3.
- Гатев 1985:** П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – В: Разкопки и проучвания, XII, С., 1985.
- Георгиева 1985:** С. Георгиева. Грънчарство. – В: Средновековният Червен. т. 1, С., 1985, 133–165.

- Дерменджиев 2007:** Е. Дерменджиев. Водоснабдяване и отводняване на столичния Търновград (от края на 12 в. до края на 14 в.). Автореферат на дисертация. С., 2007.
- Дерменджиев 2010:** Е. Дерменджиев. Археологически разкопки на обект „Френкхисар (Югоизточно подградие на Търновград)“. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. С., 2010, 516–518.
- Дерменджиев 2011:** Е. Дерменджиев. Северната кула и Северната порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. т. 1, В. Търново, 2011, 17–116.
- Димова 2008:** В. Димова. Църквите в България през XIII–XIV в. С., 2008.
- Долмова 2007:** М. Долмова. Археологически проучвания на средновековна улица на северозападния склон, квартал при Трета порта на Главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. В. Търново, 2007.
- Евтимова 2009:** Е. Евтимова. Занаятчийски изделия от Велики Преслав (X–XIV в.). – В: Иванка Акрабова-Жандова. In memorem. М. Ваклинова (Ред.), С., 2009, 199–211.
- Илчева 2006:** В. Илчева. Хотница. Стари селища и находки. Част II. Античност и средновековие. В. Търново, 2006.
- Йорданов 1991:** И. Йорданов. Старини от Бяла Черква. – Векове, 1991, 1–2, 56–67.
- Караилюв, Петрова 2010:** П. Караилюв, Р. Петрова. Спасителни археологически разкопки на Средновековно селище в с. Овчарци, Община Раднево. – Археологически разкопки и открития през 2009 г. С., 2010, 580–581.
- Кипарисов 1899:** П. Кипарисов. Бодлива китка. Търново, 1899.
- Квинто, Алексиев 1982:** Л. Квинто, Й. Алексиев. Църква от XII в. при с. Леденик, Великотърновски окръг. – Археология, XXIV, 1982, 1, 24–32.
- Михайлов 2013:** С. Михайлов. Монети и екзагия от археологическото проучване в землището на село Росица, Община Павликени през 2012. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXIX, 2013–2014, 251–277.
- Нешева 1985:** В. Нешева. Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обушарство. Обработка на кост, дървообработване. Селско стопанство и риболов. – В: Средновековният Червен. т. 1, С., 1985, 166–216.
- Николова 1970–1971:** Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново през XII–XIV в. – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, Факултет по история, VIII, 1970–1971, 63–129.
- Павлова 2007:** В. Павлова. Съкровищата на Средновековна България (каталог на изложба). Варна, 2007.
- Рабовянов 2011:** Д. Рабовянов. За употребата на прашката като оръжие в средновековна България. – В: LAURA. In honorem Margaritae Vaclinova. кн. II, С., 2009, 261–269.
- Рабовянов, Йосифов, Чакъров 2013:** Д. Рабовянов, Р. Йосифов, К. Чакъров. Спасително археологическо проучване на обект „Средновековно селище в м. Коджа Кър, до гр. Севлиево“ по трасето на главен разпределителен газопровод извън урбанизираната територия за газоснабдяване на общ. Габрово. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. С., 2013, 502–504.
- Тотев, Дерменджиев, Караилюв 2005:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Разкопки на обект „Некропол – централна част на северния двор на църквата „Св. 40

мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. С., 2005, 295–296.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2010: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. С., 2010, 507–509.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2012: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. С., 2012, 425–428.

Чангова 2006: Й. Чангова. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII–XIV в. С., 2006.

Чокоев 2013: И. Чокоев. Текстил от археологически обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, с. Росица, Павликенско. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXIX, 2013–2014, 223–249.

Янков, Колева, Кирилов, 2008: Д. Янков, Р. Колева, Ч. Кирилов. Спасителни археологически разкопки на обект „Средновековно селище и некропол в м. Бялата вода“, с. Златна ливада, км. 19+900–20+250. – Археологически разкопки и открития през 2007 г. С., 2008, 736–738.

MEDIEVAL SETTLEMENT NEAR THE VILLAGE OF ROSITSA IN THE MUNICIPALITY OF PAVLIKENI

Evgeni Dermendziev

(Abstract)

The site is situated in the middle of the northern slope of a relatively low plateau, 1,5 km southwards from the village of Rositsa in the Manastira spot (Fig. 1, 2), which is located 5 km southwards from Pavlikeni in the region of Veliko Tarnovo. In 1899 a medieval church was unearthed at this place. According to the local legends there used to be a monastery after St. John the Precursor (Fig. 3).

The stratification of the site is as follows, from the bottom to the top layer (Figs. 5, 11, 14, 17, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 36, 38, 41): 1. A thin layer of grass turf; 2. A 40-centimeter-layer of brown soil in which medieval ceramics were found dated to the 13th–14th centuries; fifteen copper coins dated to the 13th century and three coins from the 14th century (silver and copper), animal bones and layers containing building materials from the church; 3. A 0,40m layer of light-brown soil containing fragments of ceramics from the Early Iron Age (the first half of the 1st millennium BC); 4. Yellow sterile soil.

With regard to the medieval church we have uncovered the north-west corner, part of the south wall and the north half of the apse (Fig. 5, 6, 7, 8, 9, 10). The walls are stone masonry and stucco, 0.80–0.90m. wide, their foundation is 0.75 m in depth and they survived at a 0.60m height. The apse, 1.55 m deep and 2.90 m wide, is semi-circular, both inside and outside. The wall is 1.10 m wide. The church is 13.80 m long and together with the apse its length is 15.40 m. The total width is 6.60 m. The church is southwest – northeast oriented. Various materials were used in the construction – stones, bricks, roof tiles, freestones, marble slabs, as well as white and pink mortar (Fig. 43). The church used to be covered with frescoes and it seems that it was a vaulted single-nave church with one apse (presumably with a supporting construction for the arcades) and a roof on the top. Most probably it had a dome. Considering the total length of the church, it must have had a narthex, whose interior space must have been 4.90 m wide and 3–3.20 m long with an entrance into the nave. The interior measurements of the nave are 4.90 m to 7.50–7.70 m. The church seems to have had a central entrance in the west side and a second one in the south wall. The church was built in the first half of the 13th c. and was used during 13th – 14th centuries.

Three churns of the church building used for white stucco in the early 13th c. survived to the present day (Fig. 4.4). The first one is situated 10 m to the south of the church (Figs. 4.4, 11, 12); it is rectangular in shape and 1.70 m to 1.10 m in size. With regard to the second churn, which stands 8.50 m to the south-west of the church, we have uncovered a length of 1 m which is 0.55 m wide (Fig. 4.4, 14, 15). Of the third one – 19 m southwards – we have revealed a small part of the north-eastern wall with a length of 0.25 m. (Fig. 4.4).

As far as the necropolis of the church is concerned, we excavated 16 graves, some partially others completely (Fig. 4.1). The graves are set along the four sides of the

church; the farthest ones are 15 metres to the north, 26 metres to the north-east, 12 metres to the south and 6 metres to the southwest. The graves are in rows orientated southwest – northeast following the direction of the church itself (Figs. 13, 16, 18, 19, 20, 22, 24). There is a considerable distance between some of the graves, and some of them intersect earlier graves (Figs. 16, 19). The necropolis was secular in character for there are four children's graves (Fig. 18, 19, 22). The absence of grave goods is evidence that the persons buried in must have been of a humble origin.

Pit house No 1 is 25 metres to the south-west of the church (Fig. 4.2, 27, 28). It is dug 0.65 m into the ground and the width is 5.40 m east-west (Fig. 27). It is orientated from the south-west to the north-east. There is no evidence about the type of the wall masonry in their full height or the roof construction. In the middle of the pit house there is an interior separating wall (Fig. 28).

Pit house No 2 is 15 m to the southwest of the church (Figs. 4.2, 29, 30). It is dug 0.65 m into the ground and is 3 metres long. Its orientation is southwest – northeast. In the floor, next to the north-eastern wall we unearthed two large holes – to the left from the wooden post – of dimensions 0.35 m to 0.35 m and depth of 0.50 m (Fig. 30). Between the two large holes there were 10 square smaller and round shallow holes from thin poles were unearthed. The holes and the beam beds are leftovers from the exterior wall and the supporting pillars of the roof construction. It seems that the walls were built in the pit and in between the sides of the hole and the walls they were filled in with the previously dug out ground.

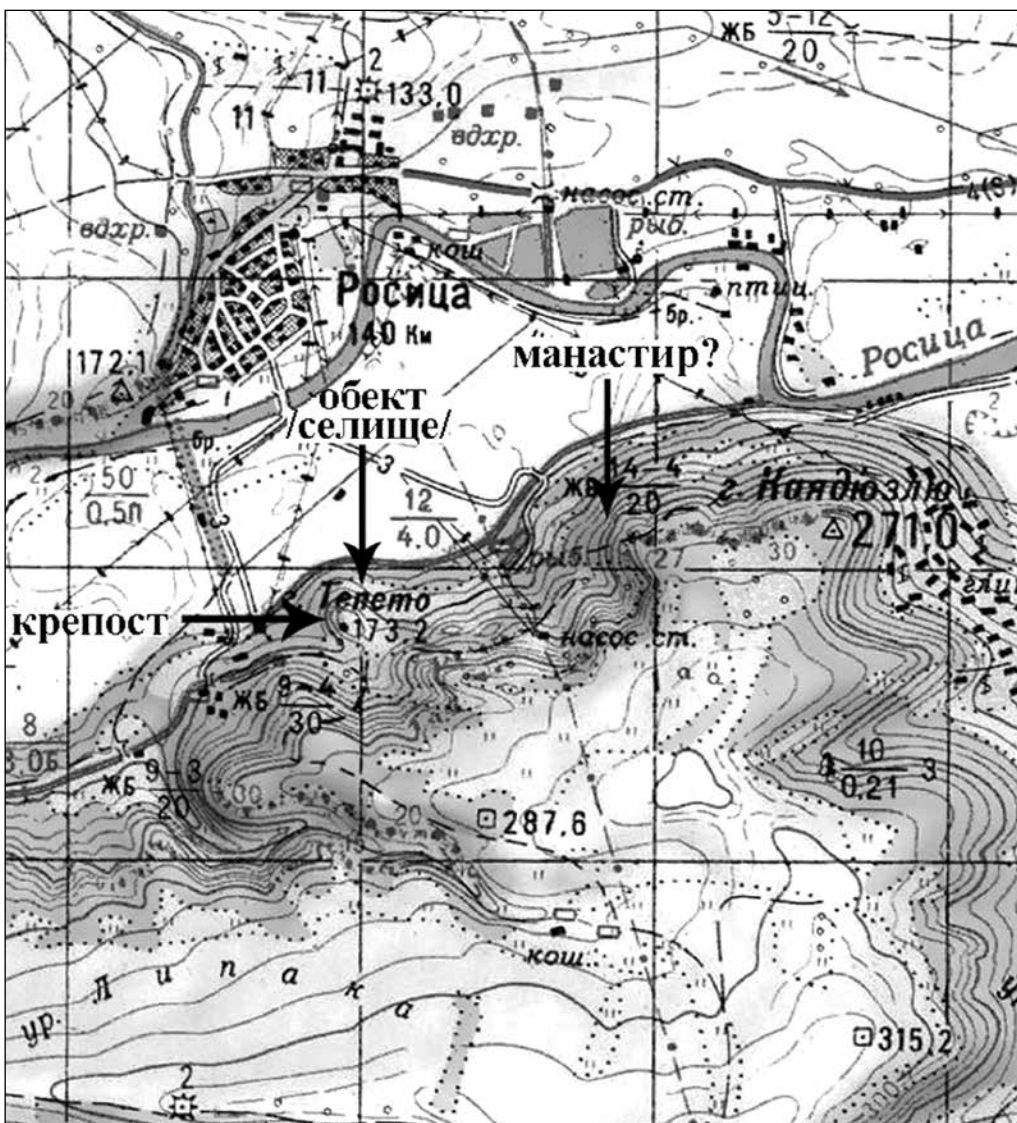
We explored 9 waste pits which are located to the southeast, south and northwest from the church. They are either cylindrical or barrel-like in shape with an even floor and a diameter at the opening of around 0.70 m to 2.20 m. The depth is 1.50 m (Figs. 14, 15, 25, 26, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37). The pits were filled with gray-brownish and yellow soil, coal, large amounts of fragmented kitchenware, of roofs and bricks, a few household items and copper coins from the 13th c.

Three kilns were thoroughly explored. Kiln No 1 is round, with interior diameter of 1.50 m (Figs. 4.4, 38, 39, 40). There are stone walls, 0.45 m thick and 0.20 m high. The exterior diameter is 2.40 m and the floor is covered with bricks and stones, plastered with clay. The opening is from the northwest side; a low wall insulates a kind of antechamber of the kiln. Kiln No 1 was made for household purposes. Kiln No 2 is next to kiln No 1 (Figs. 4.4, 38, 40), however, it is almost ruined; its approximate diameter is 0.60 m. Kiln No 3 is to the west of kiln No 2. It is dug 0.30 m into sterile ground and has a bee-hive shape with 0.60 m diameter. (Figs. 4.4, 38, 40). Although there are no leftovers of manufacture, judging by the size and having in mind some similar cases, we can assume that these were used for melting of ferrous metal and glass. Separate pieces of slag were found in other drillings.

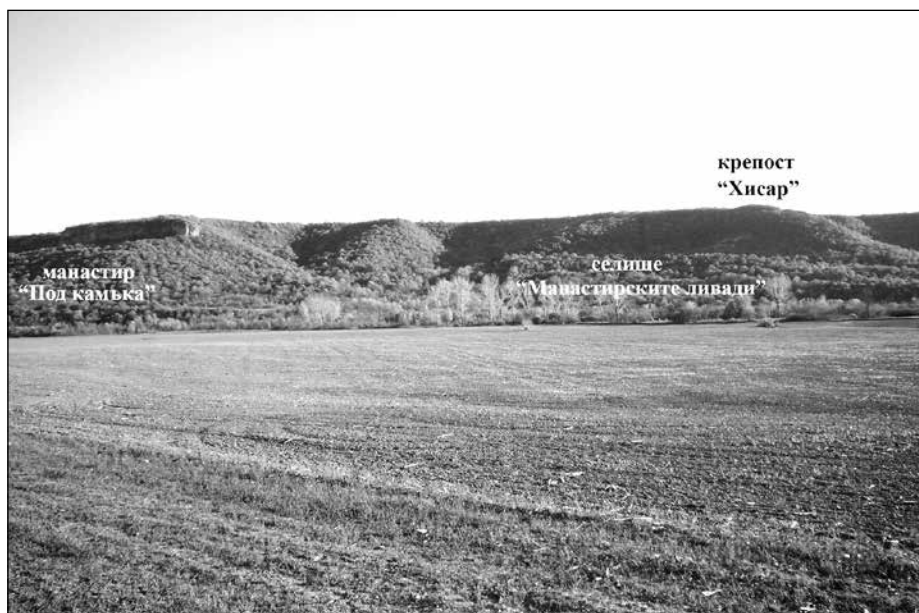
We unearthed two portions of a brick pavement of dimensions 0,90 m to 0.85 m and 0.70 m to 0.55 m (Figs. 4.4, 38, 40). The pavement covered the work-floor near household kiln No 1. There is a fire place which is 1.60 m in diameter and a floor covered by a layer of 1–2 cm reddish and black burnt soil (Fig. 4.4, 41, 42). The total number of the findings is 72 and they do not present a particular variety being just household items (Figs. 44, 45, 46, 47, 48, 49).

The earliest traces of inhabitants on the terrain date to the early Iron Age (the first half of the 1st millennium BC). No buildings of a permanent Thracian settlement have been found either dug into the ground or on the ground, besides there are no ruins or any other data about the existence of a monastery. So far we can confirm that there was no medieval monastery around the church. The two pit-houses, eight waste-pits, three kilns, the portions of the pavement and the fireplace that have been found (Figs. 15, 26, 28, 30, 32, 34, 35, 37, 39, 40, 42) attest that there was a small settlement around the church from the period of the Second Bulgarian Kingdom that was inhabited in the 13th c. (Fig. 4). The persons that were buried in the necropolis of the church were citizens of this settlement (Figs. 12, 13, 16, 18, 19, 20, 22, 24, 26). So far there is no solid evidence why the settlement was abandoned; it seems that it was deserted in the second half of 13th c. or the early 14th c.

It is highly probable that the settlement was connected to the small fortress called “Hissar”, situated on the west side of the plateau (Fig. 1, 2). The fortress appears to be right above the settlement, 150 metres to the southwest.

Обр. 1. Обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, крепостта „Хисар“ и предполагаем манастир в землището на село Росица – местоположение
 Fig. 1. Medieval Monastery „St. John the Precursor“ and the Hisar fortress in the vicinity of the village of Rositsa

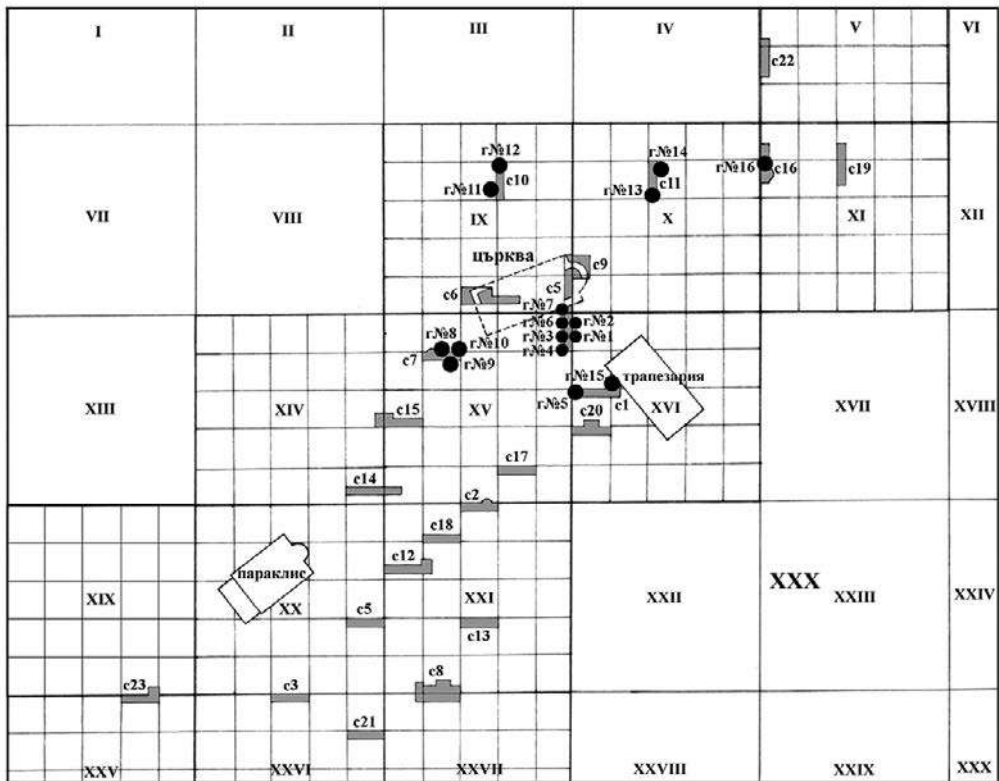
Обр. 2. Обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“ и крепостта „Хисар“ – общ поглед от север

Fig. 2. Site „Medieval Monastery „St. John the Precursor“ and the Hisar fortress – overview from the north side

Обр. 3. Обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“ преди началото на разкопките – поглед от юг

Fig. 3. Site „Medieval Monastery „St. John the Precursor“ before the beginning of the excavations – a view from the south

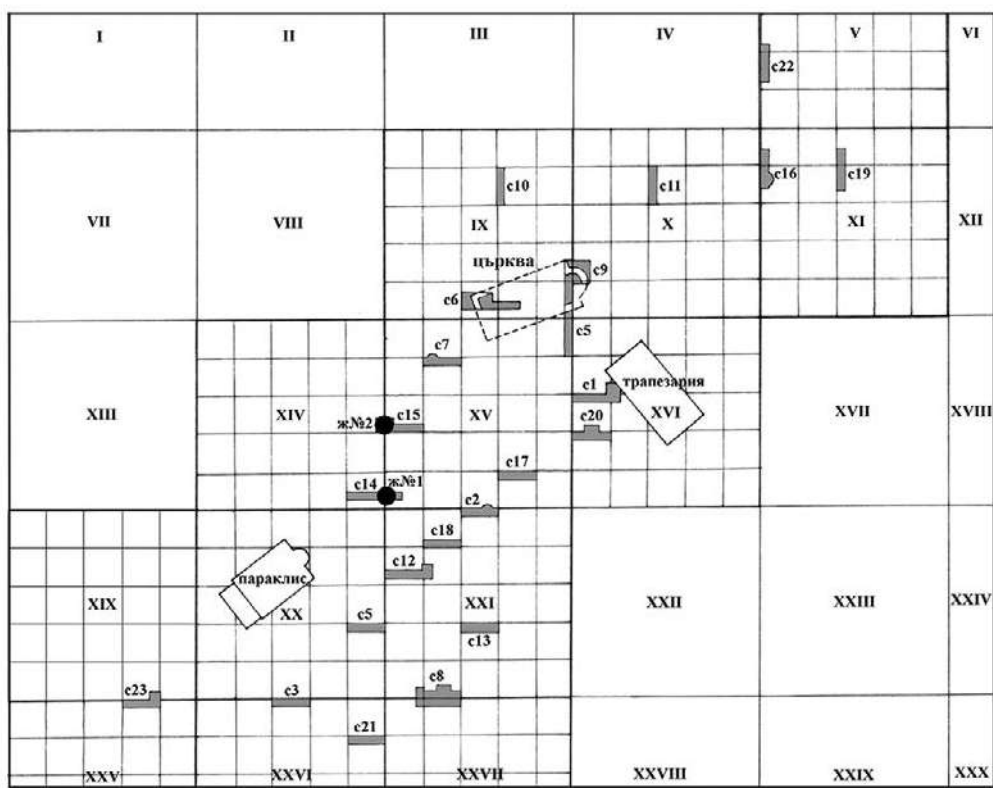

1.

Обр. 4. План-квадратна мрежа на обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, с разположението и номерата на сондажите
 4.1. План-квадратна мрежа на обекта, с разположението на гробовете от некропола и номерата на сондажите

Fig. 4. A quadrant plan of the site with the situation and the number of the augering
 4.1. A quadrant plan of the site, situation of the graves of the necropolis and the number of the augerings

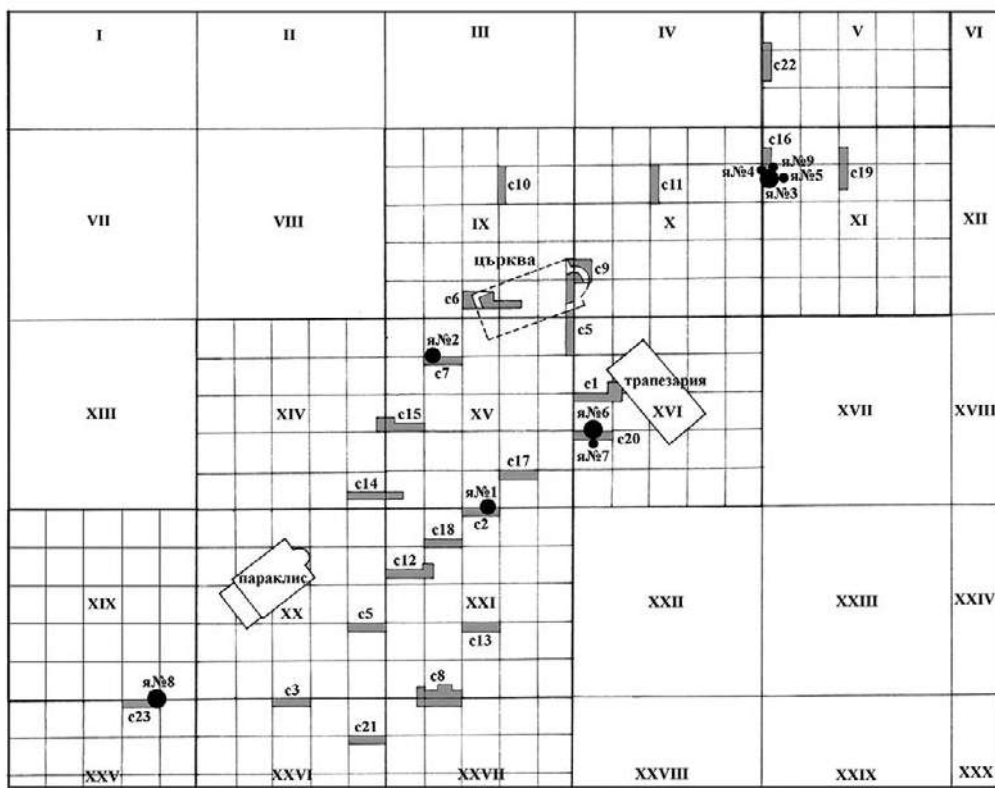

2.

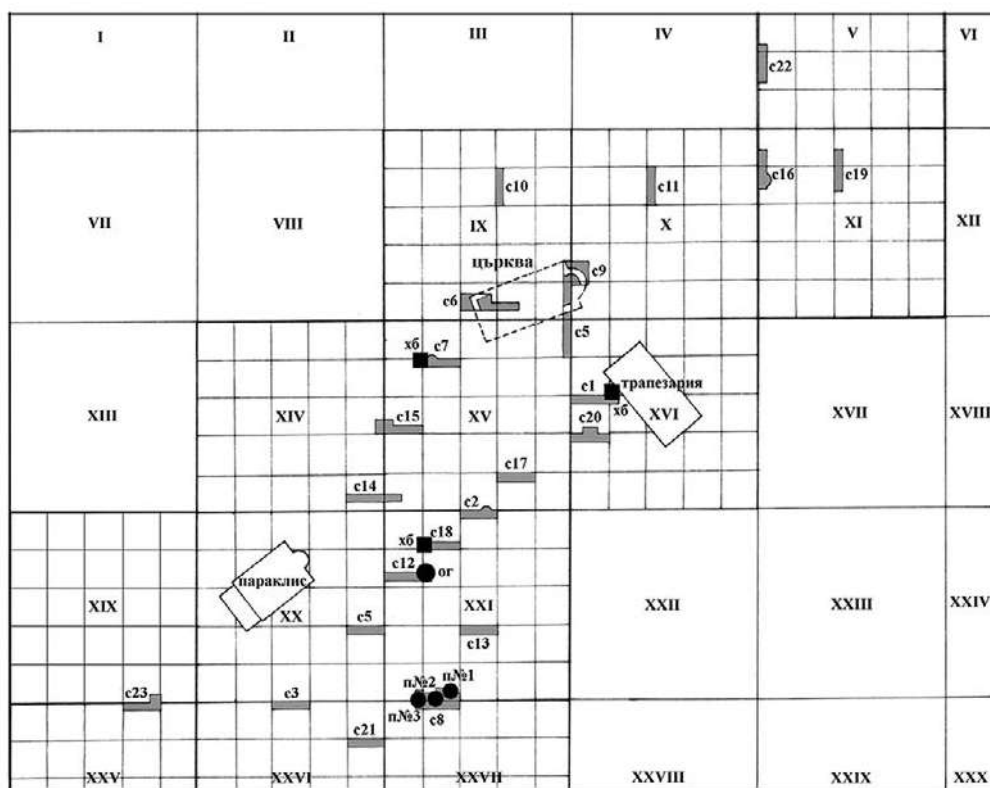
4.2. План-квадратна мрежа на обекта, с разположението на полувакопаните жилища и номерата на сондажите

4.2. A quadrant plan of the site, with the situation of the pit-houses and the number of the augerings

3.

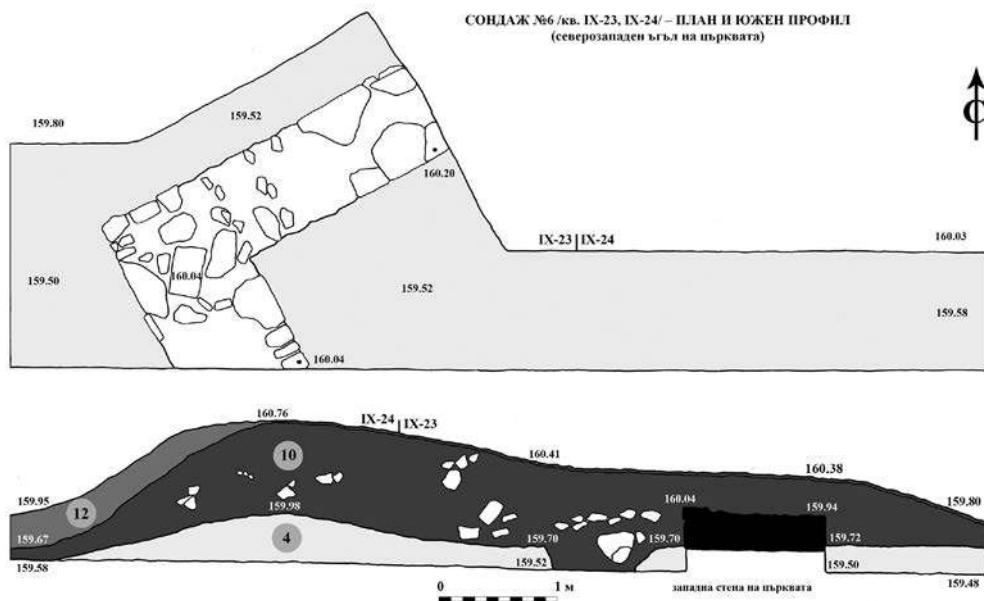
4.3. План-квадратна мрежа на обекта, с разположението на боклучните ями и номерата на сондажите
 4.3. A quadrant plan of the site, with the situation of the waste-pits and the number of the augering

4.

4.4. План-квадратна мрежа на обекта, с разположението на хоросановите бъркала, пециите, огнището и номерата на сондажите

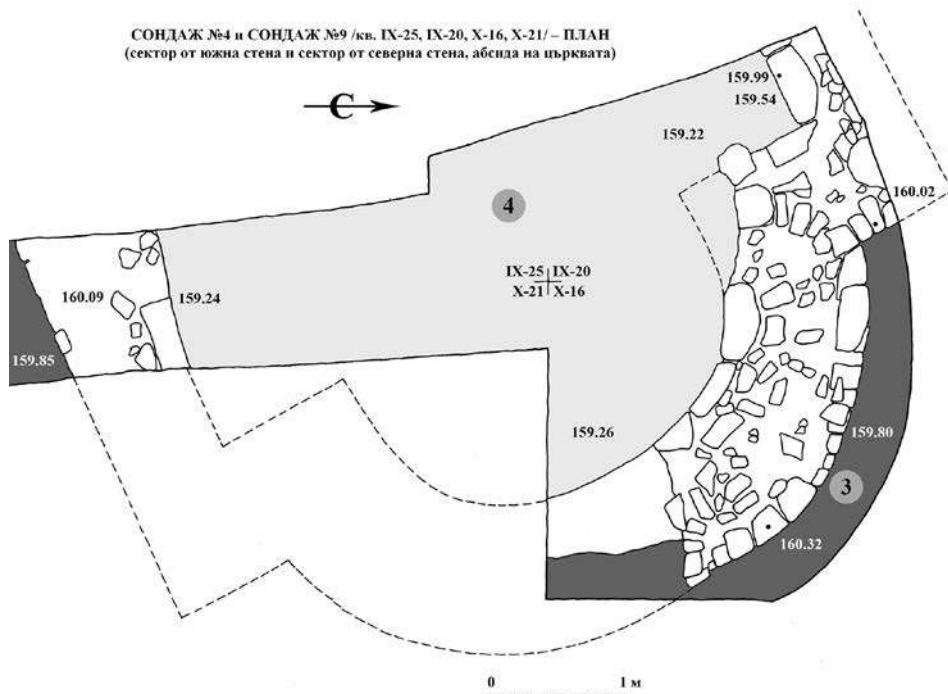
4.4. A quadrant plan of the site, with the situation of the stucco churns, the kilns and the number of the augering

Обр. 5. Северозападен ъгъл на църквата – план и южен профил на сондаж № 6
 Fig. 5. Northwestern corner of the church – plan and a southern profile of augering No 6

Обр. 6. Северозападен ъгъл на църквата – поглед от запад
 Fig. 6.. Northwestern corner of the church – a west-side view

Обр. 7. Абсидата на църквата – план на сондаж №4 и сондаж №9
 Fig. 7. The apse of the church – a plan of augering No 4 and No 9

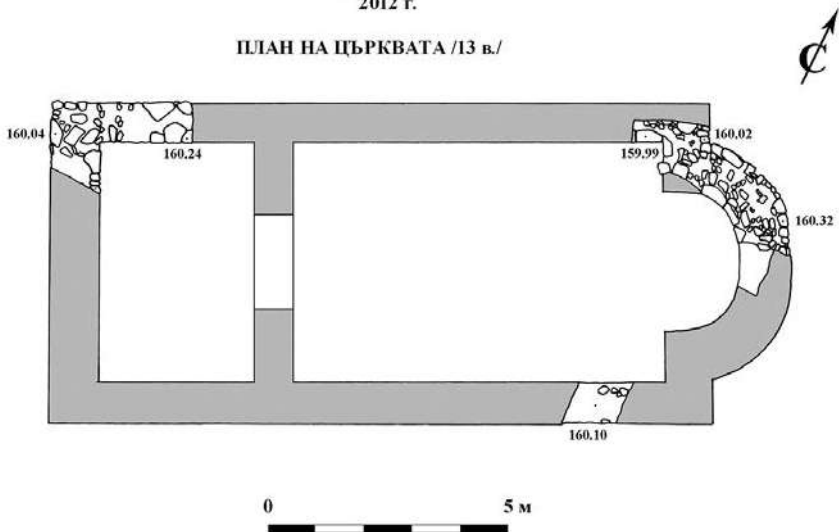
Обр. 8. Абсидата на църквата и част от южната стена – поглед от север
 Fig. 8. The apse of the church and part of the south wall – an overview from the north

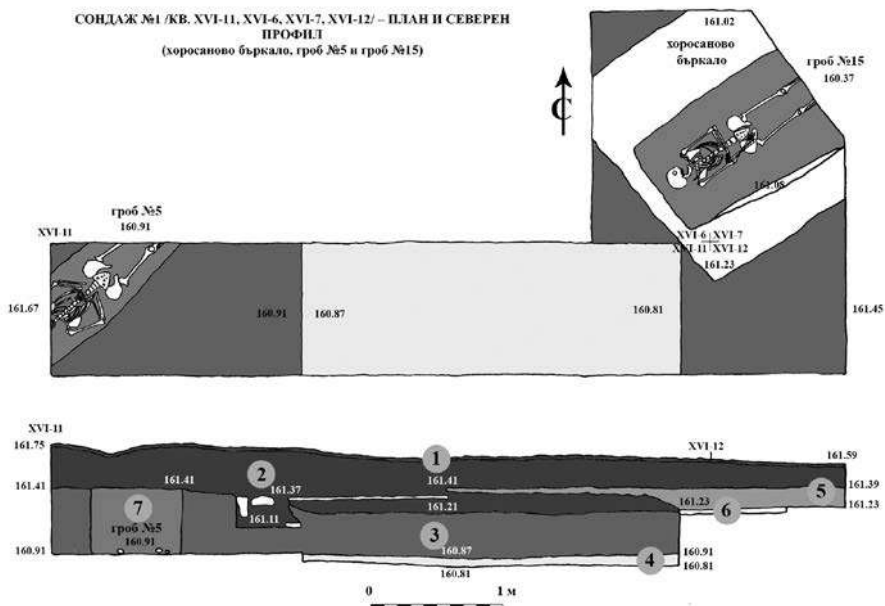
Обр. 9. Абсидата на църквата – поглед от запад
 Fig. 9. The apse of the church – a view from the west

ОБЕКТ "СРЕДНОВЕКОВЕН МАНАСТИР "СВ. ЙОАН ПРЕДТЕЧА"
 СЕЛО РОСИЦА, ОБЩИНА ПАВЛИКЕНИ
 2012 г.

ПЛАН НА ЦЪРКВАТА /13 в./

Обр. 10. Възстановен план на църквата с маркирани разкрити зидове
 Fig. 10. A restoration of the church plan with marking of the uncovered walls

Обр. 11. Хорсаново бъркало от строежа на църквата, гроб № 5 и гроб № 15 от нейния некропол – план и северен профил на сондаж № 1

Fig. 11. A stucco churn from the building stage of the church, grave No 5 and No 15 from the church's necropolis – a plan and a north-side profile of augering No 1

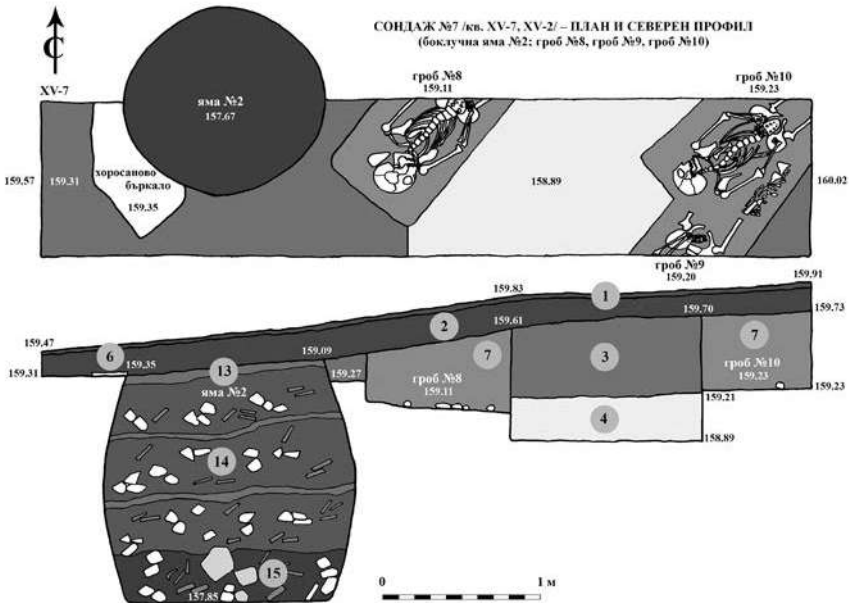

Обр. 12. Хорсаново бъркало от строежа на църквата и гроб № 15 от нейния некропол – поглед от югозапад

Fig. 12. A stucco churn from the church's building and grave No 15 of its necropolis – a view from south-west side

Обр. 13. Гроб №5 от некропола на църквата – поглед от юг
 Fig. 13. Grave No 5 of the church's necropolis – a south-side view

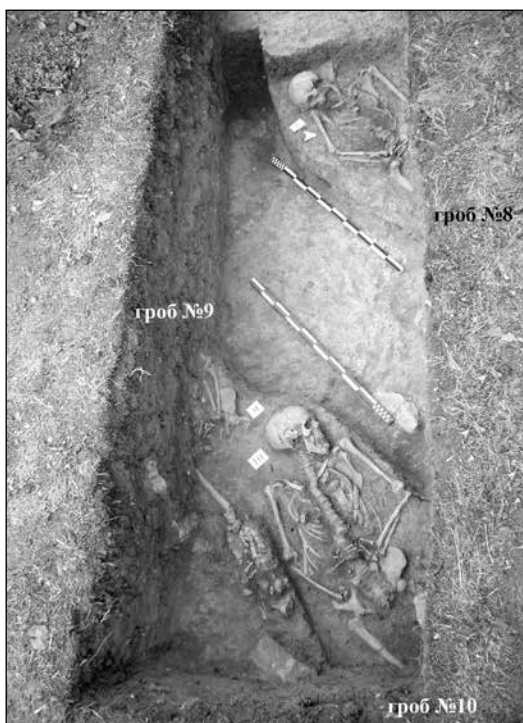
Обр. 14. Хоросаново бъркало от строежа на църквата, боклучна яма №2, гроб №8, гроб №9 и гроб №10 от некропола на църквата – план и северен профил на сондаж №7
 Fig. 14. A stucco churn from the church's building, a waste – pit No 2, graves No 8, No 9, No 10 of the necropolis – plan and north-side profile of augering No 7

Обр. 15. Хоросаново бъркало от строежа на църквата
и боклучна яма №2 – поглед от юг

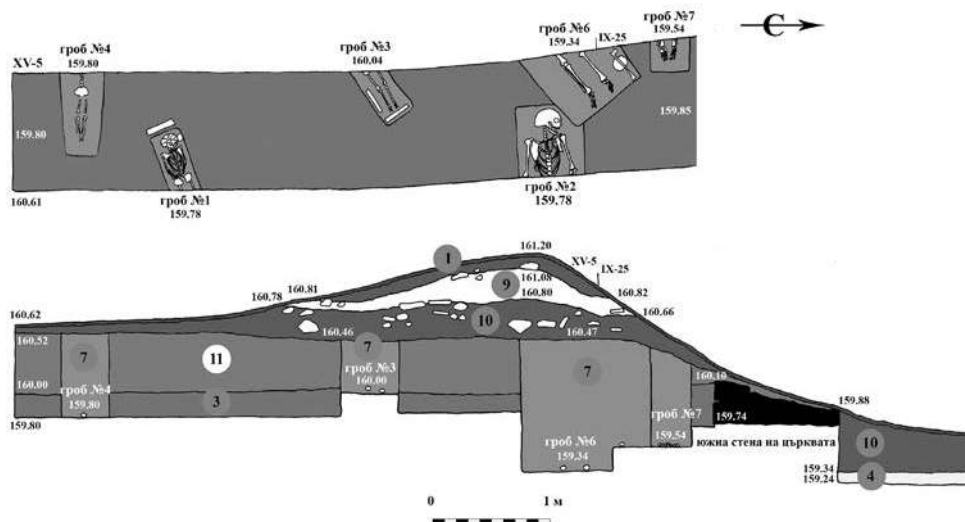
Fig. 15. A stucco churn from the church's building
and waste-pit No 2 – a south-side view.

Обр. 16. Гроб №8, гроб №9
и гроб №10 от некропола на
църквата – поглед от изток

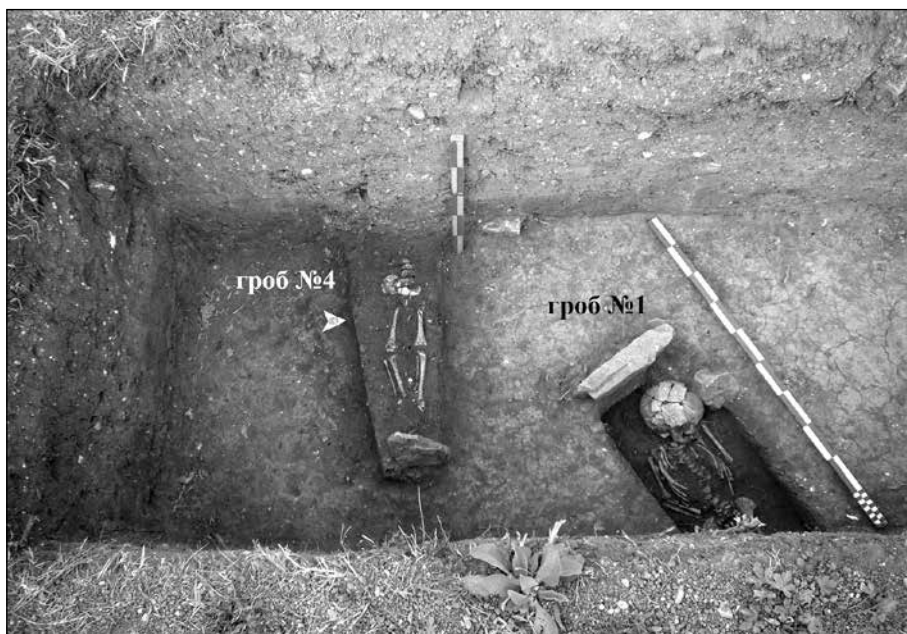
Fig. 16. Grave No 8, No 9, No 10
of the church's necropolis –
a view from east

СОНДАЖ №4/кв. XV-5, IX-25, IX-20/ – ПЛАН И ЗАПАДЕН ПРОФИЛ
(сектор от южна стена на църквата: гроб №1, гроб №2, гроб №3, гроб №4, гроб №6, гроб №7)

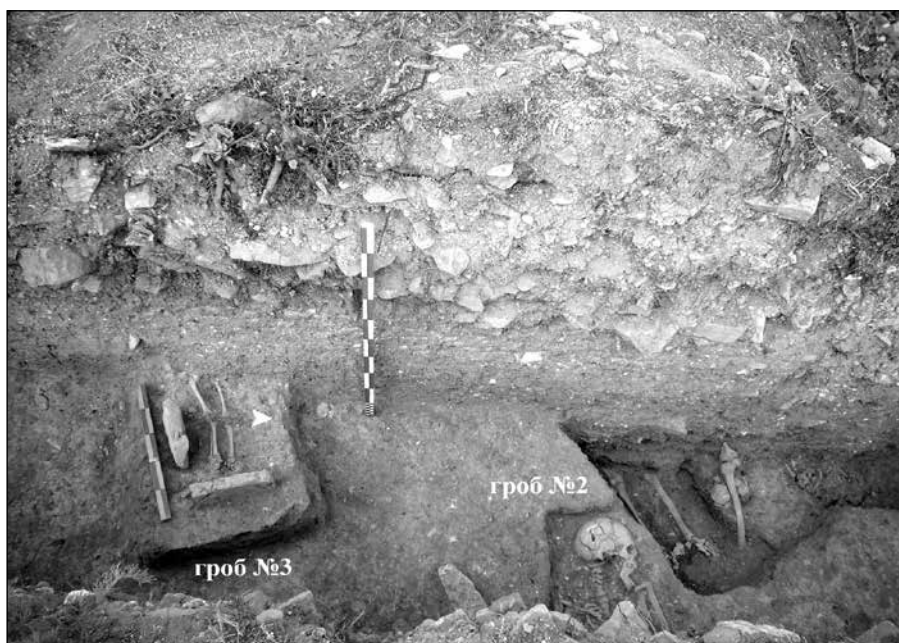
Обр. 17. Гроб № 1, гроб № 2, гроб № 3, гроб № 4, гроб № 6 и гроб № 7
от некропола на църквата – план и западен профил на сондаж № 4

Fig. 17. Grave No 1, No 2, No 3, No 4, No 6 and grave No 7
of the church's necropolis – plan and west-side profile of augering No 4

Обр. 18. Гроб № 1 и гроб № 4 от некропола на църквата – поглед от изток

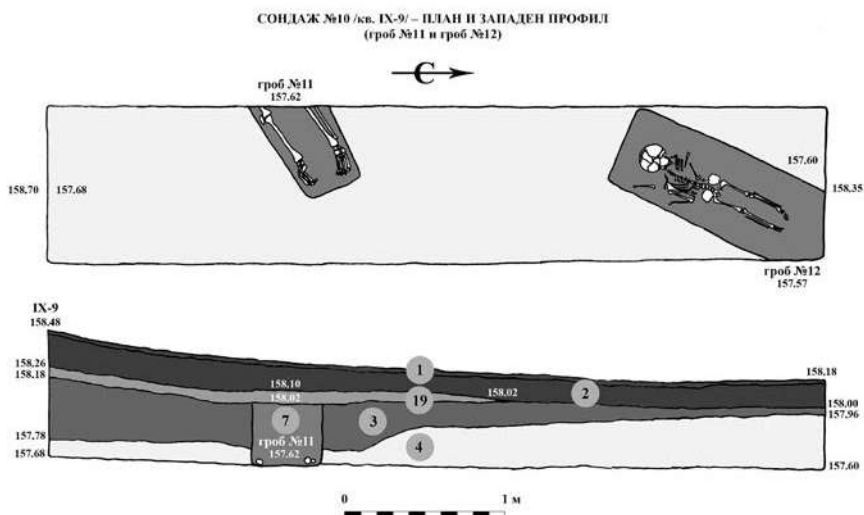
Fig. 18. Graves No 1 and No 4 of the necropolis – a view from the east side

Обр. 19. Гроб №2 и гроб №3 от некропола на църквата – поглед от изток
 Fig. 19. Graves No 2 and No 3 of the necropolis – a view from the east side

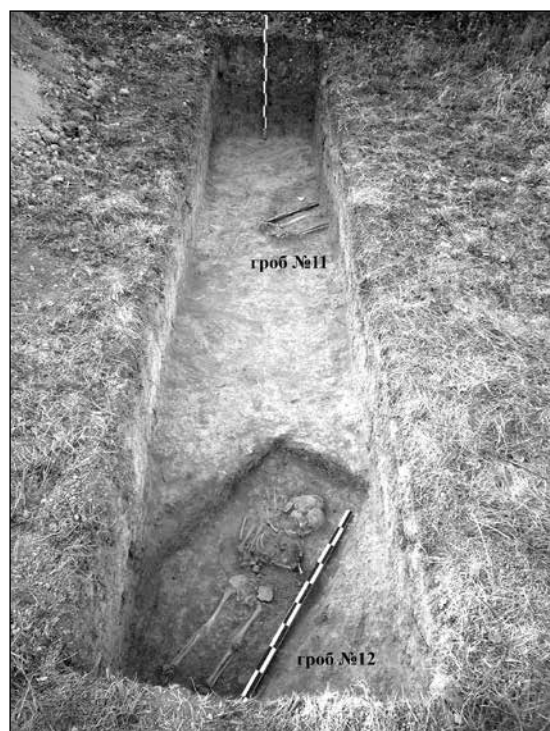

Обр. 20. Гроб №2, гроб №6 и гроб №7 от некропола на църквата – поглед от изток
 Fig. 20. Graves No 2, No 6 and No 7 of the necropolis a view from the east side

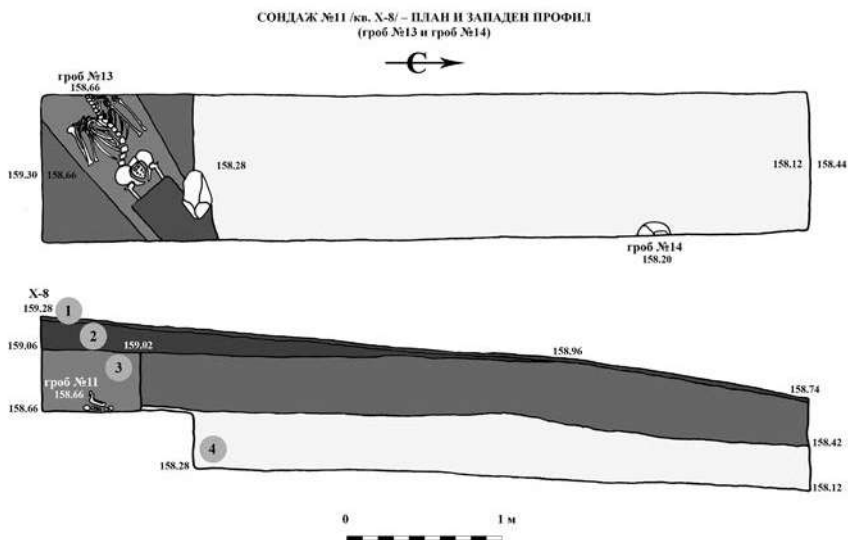
Обр. 21. Гроб № 11 и гроб № 12 от некропола на църквата – план и западен профил на сондаж № 10

Fig. 21. Graves No 11 and No 12 from the church's necropolis – a plan and a western profile of augering No 10

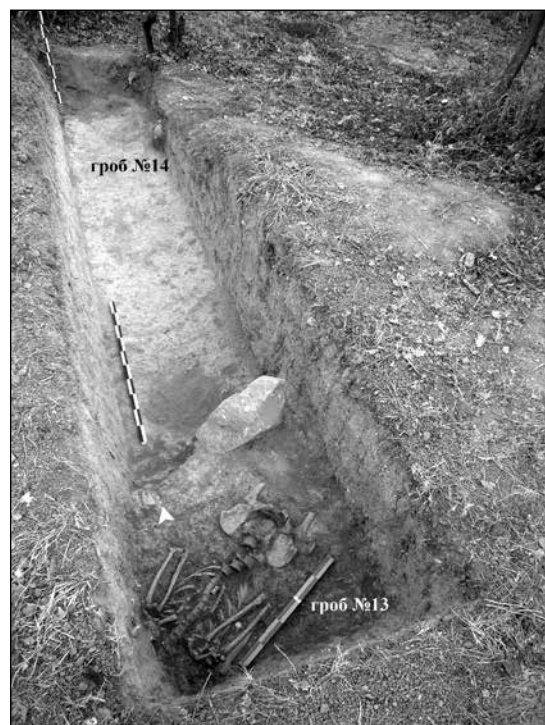
Обр. 22. Гроб № 11 и гроб № 12 от некропола на църквата – поглед от север

Fig. 22. Graves No 11 and No 12 of the necropolis – a northern view

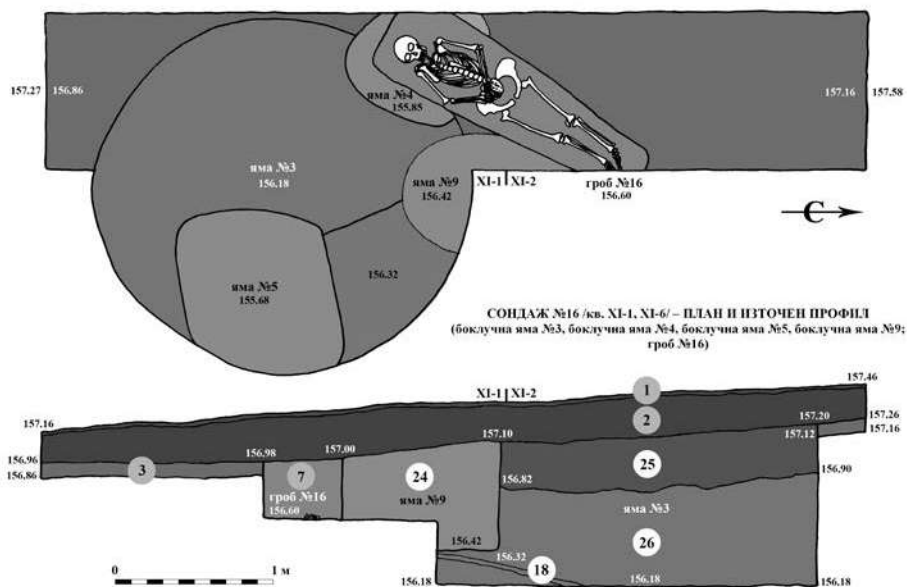

Обр. 23. Гроб № 13 и гроб № 14 от некропола на църквата –
план и западен профил на сондаж № 11

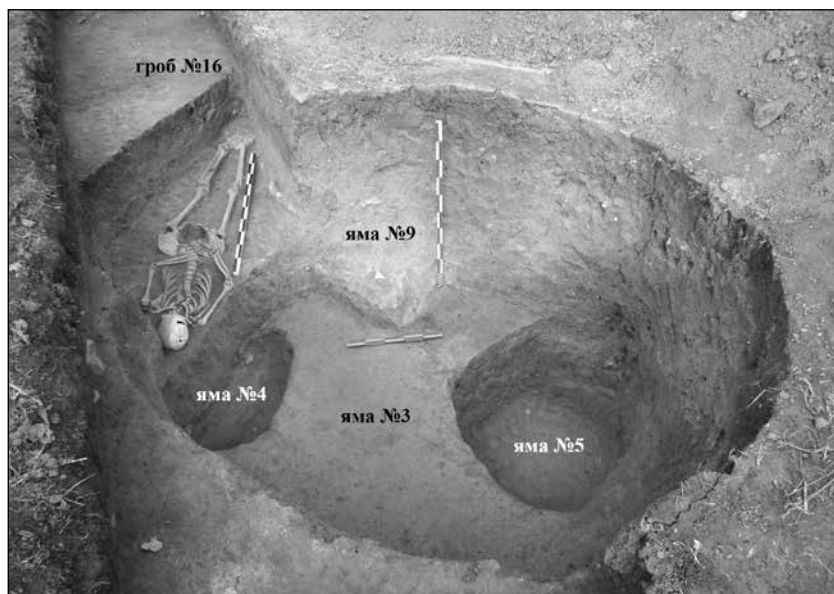
Fig. 23. Graves No 13 and No 14 of the necropolis –
a plan and western profile of augering No 11

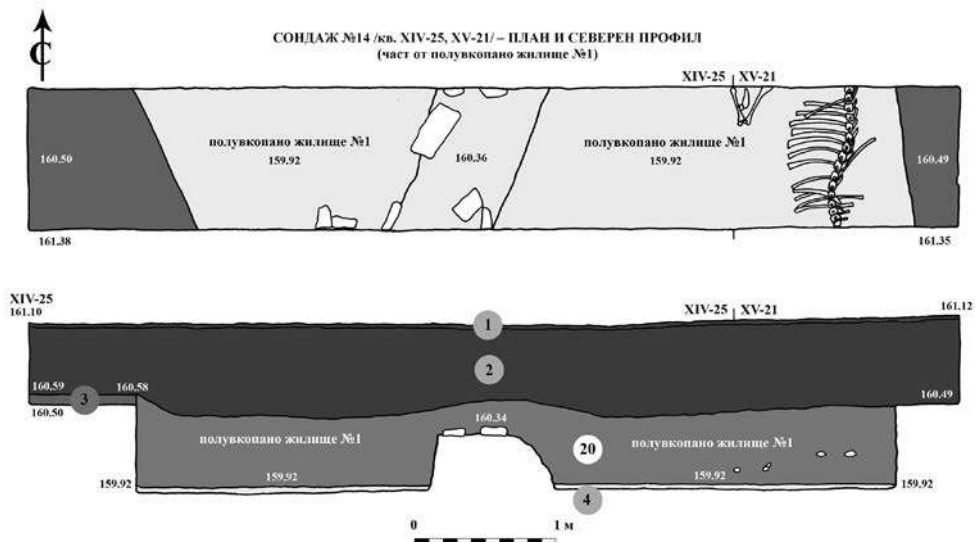
Обр. 24. Гроб № 13 и гроб № 14 от некропола на църквата – поглед от юг
Fig. 24. Graves No 13 and No 14 of the necropolis – a south-side view

Обр. 25. Боклучна яма №3, боклучна яма №4, боклучна яма №5, боклучна яма №9 и гроб №16 от некропола – план и източен профил на сондаж №16
Fig. 25. A waste-pits No 3, No 4, No 5, No 9 and grave No 16 of the necropolis – a plan and eastern profile of augering No 16

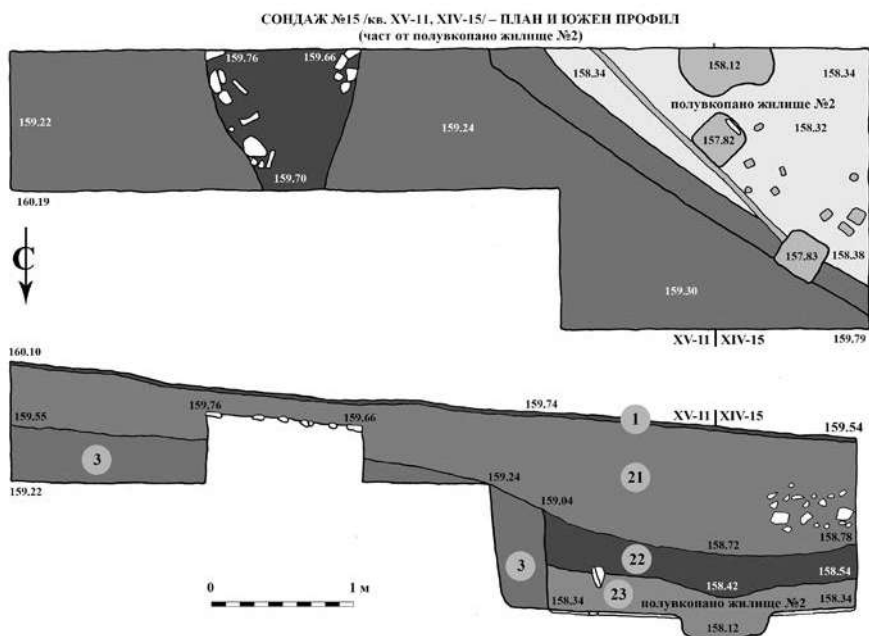
Обр. 26. Боклучна яма №3, боклучна яма №4, боклучна яма №5, боклучна яма №9 и гроб №16 от некропола – поглед от юг
Fig. 26. Waste pits No 3, No 4, No 5, No 9 and grave No 16 of the necropolis – a south-side view

Обр. 27. Полукопано жилище №1 – план и северен профил на сондаж №14
Fig. 27. A pit-house No 1 – plan and augering No 14

Обр. 28. Полукопано жилище №1 – поглед от запад
Fig. 28. A pit-house No 1 – a view from the west side

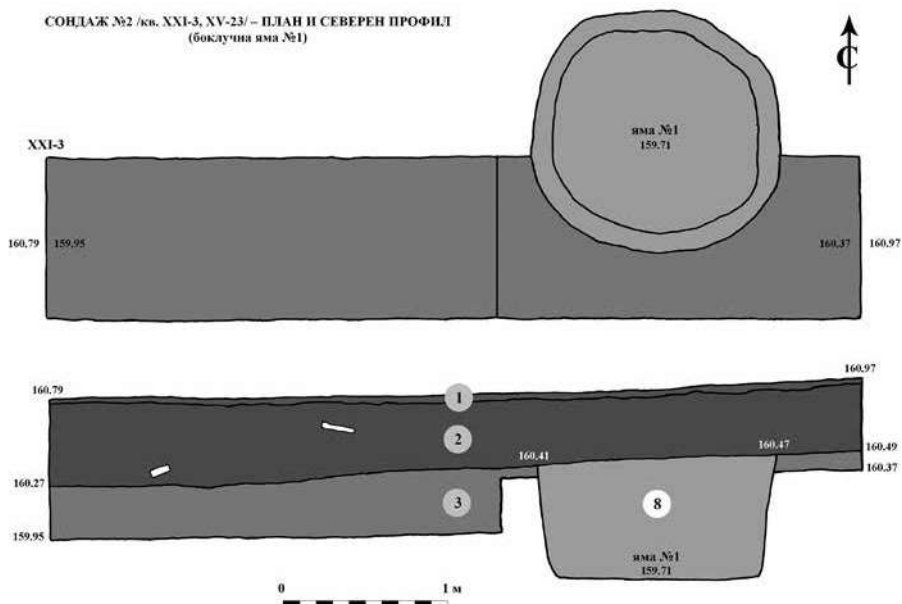

Обр. 29. Полуваканно жилище №2 – план и южен профил на сондаж №15
 Fig. 29. A pit-house No 2 – a plan and south profile of augering No 15

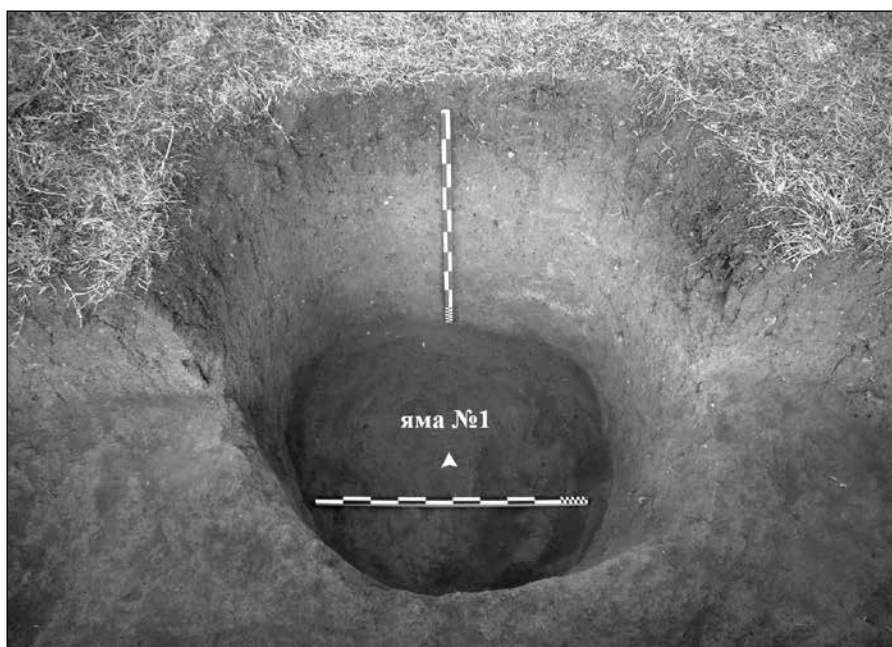

Обр. 30. Полуваканно жилище №2 – поглед от изток
 Fig. 30. A pit-house No 2 – a view from the east-side

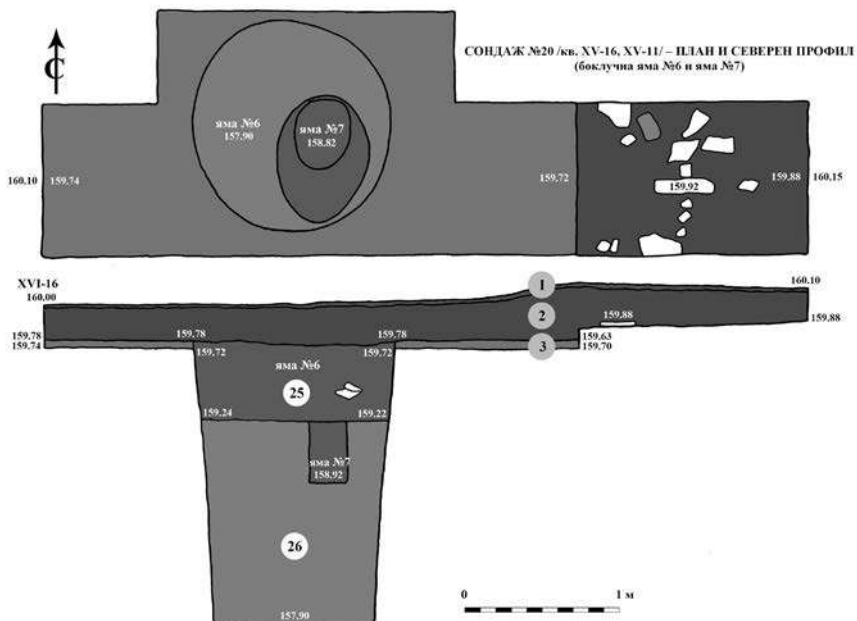

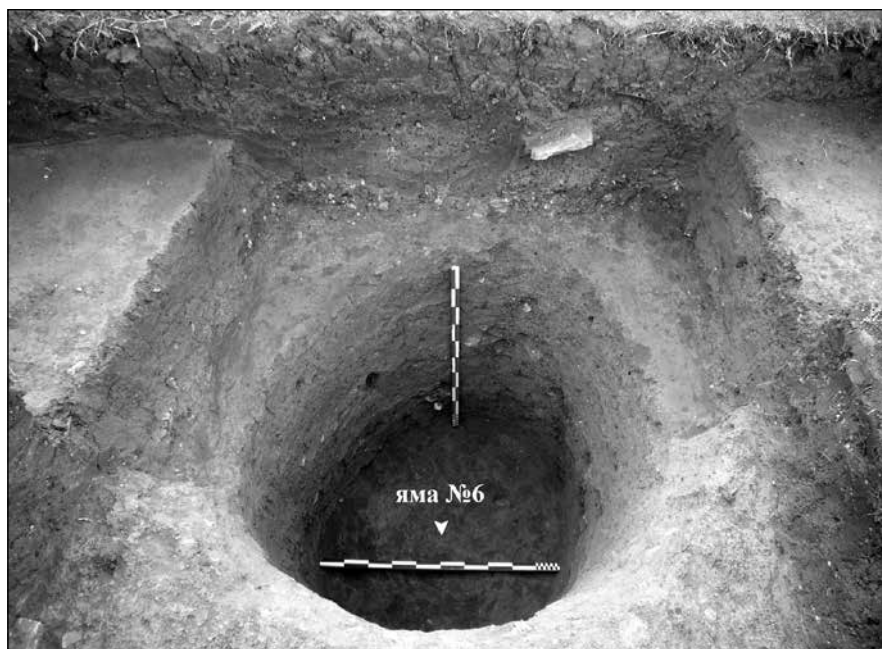
Обр. 31. Боклучна яма №1 – план и северен профил на сондаж №2
Fig. 31. A waste-pit No 1 – plan and northern profile of augering No 2

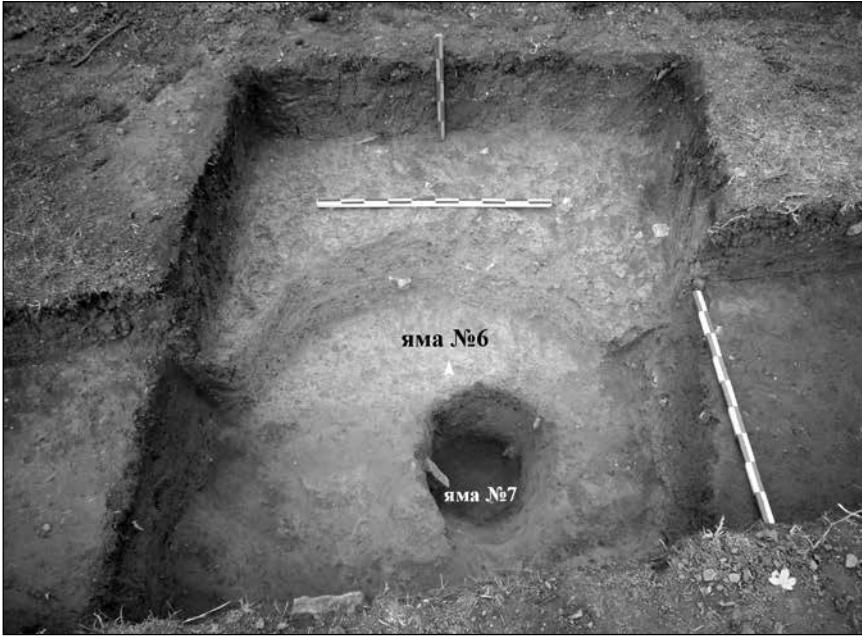
Обр. 32. Боклучна яма №1 – поглед от юг
Fig. 32. A waste-pit No 1 – a view from the south side

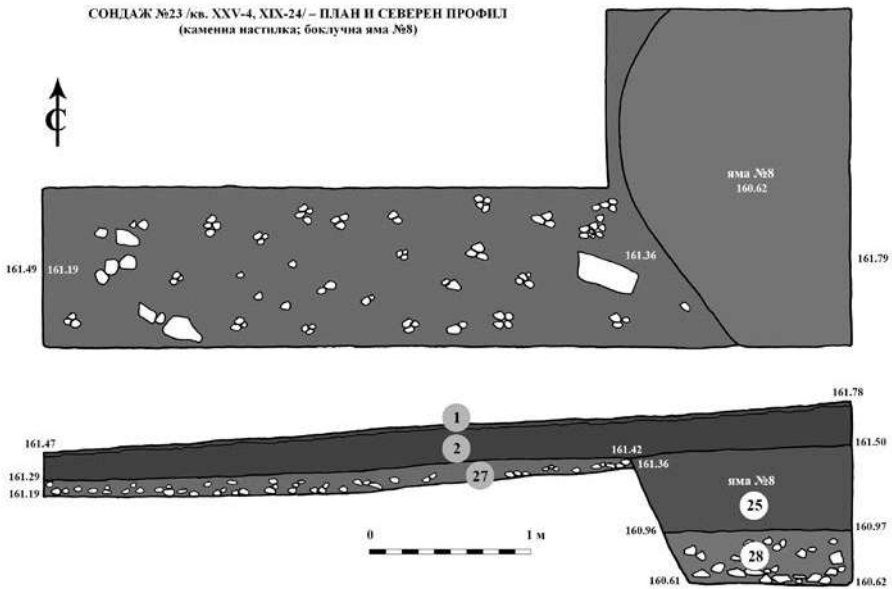
Обр. 33. Боклучна яма №6 и яма №7 – план и северен профил на сондаж №20
 Fig. 33. Waste-pits No 6 and No 7 – a plan and a northern profile of augering No 20

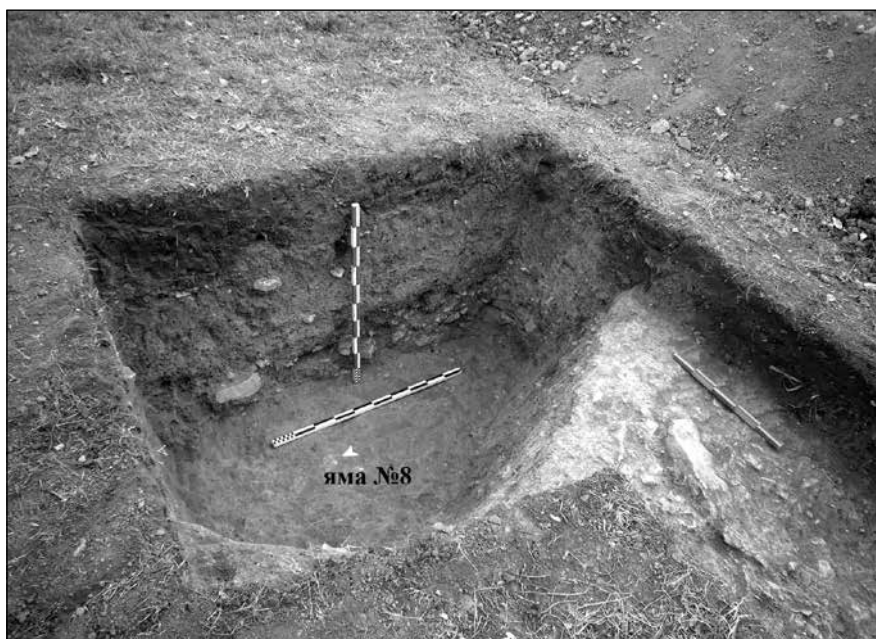
Обр. 34. Боклучна яма №6 – поглед от север
 Fig. 34. Waste pit No 6 – a view from the north side

Обр. 35. Боклучна яма №6 и яма №7 – поглед от юг
 Fig. 35. Waste-pits No 6 and No 7 – a view from the south

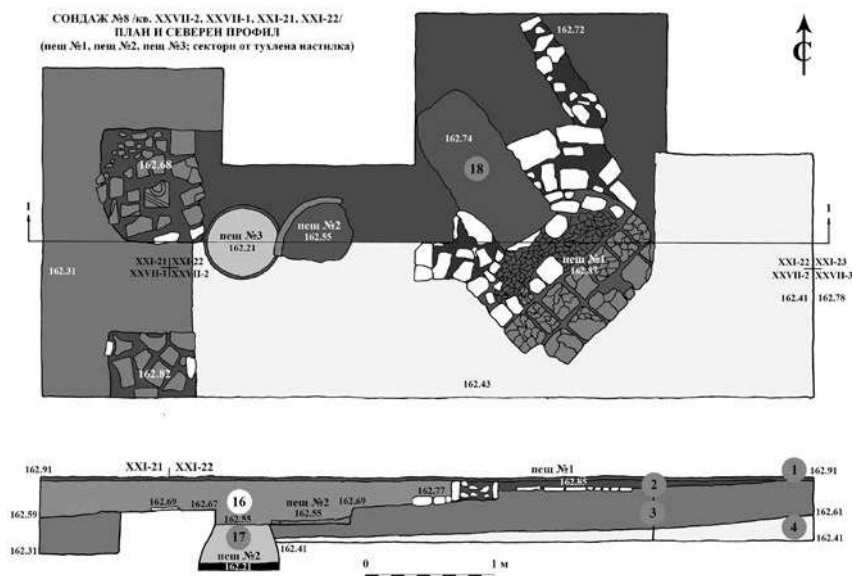

Обр. 36. Боклучна яма №8 – план и северен профил на сондаж №23
 Fig. 36. Waste-pit No 8 – a plan and northern profile of augering No 23

Обр. 37. Боклучна яма №8 – поглед от запад

Fig. 37. Waste-pit №8 – a view from the west side

Обр. 38. Пещ №1, пещ №2, пещ №3 и сектори от тухлена настилка – план и северен профил на сондаж №8

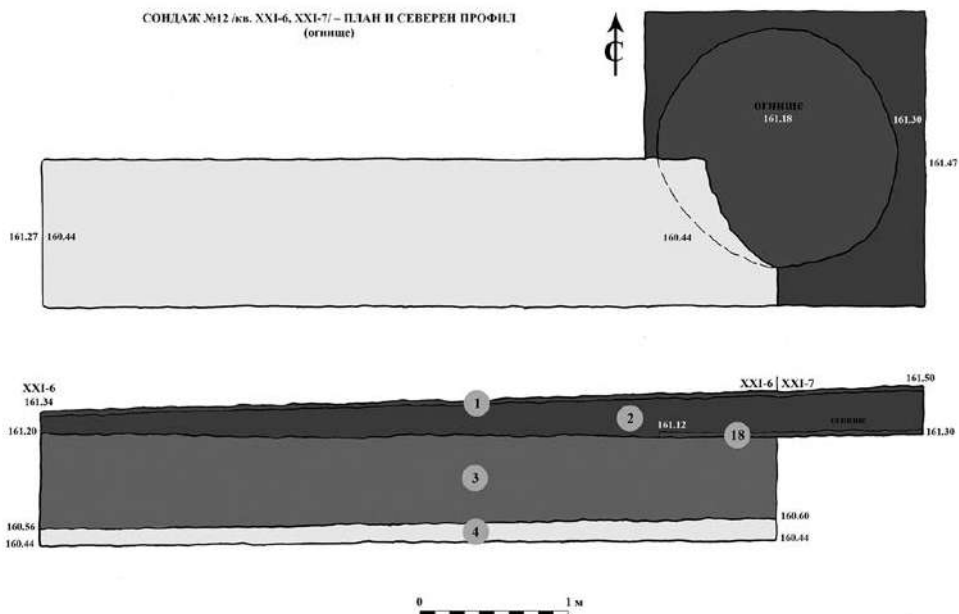
Fig. 38. Kilns No 1, No 2, and No 3 and portions of the brick pavement – a plan and a northern profile of augering No 8

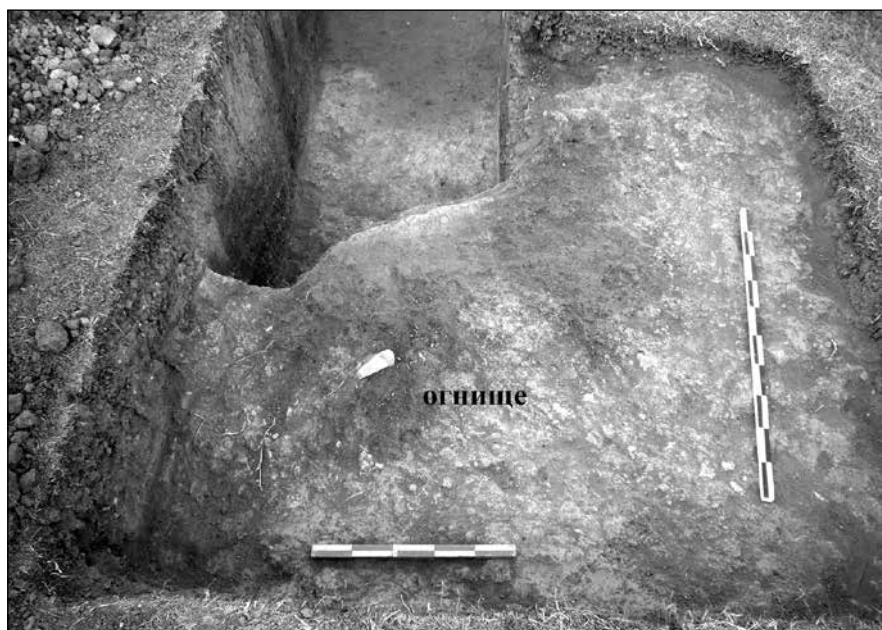
Обр. 39. Пещ №1 – поглед от северозапад
 Fig. 39. Kiln No 1 a view from the north-west

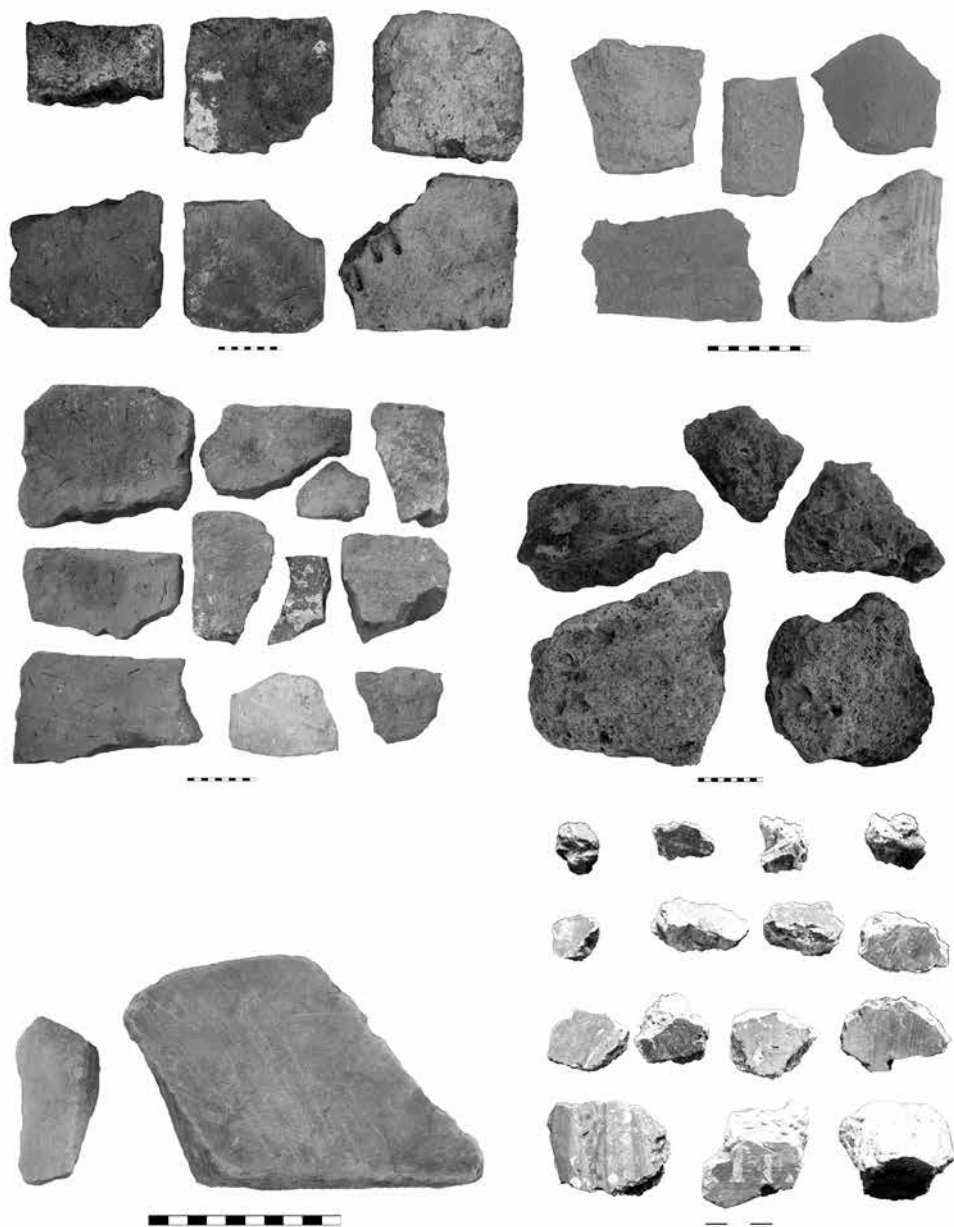
Обр. 40. Пещ №1, пещ №2, пещ №3 и сектори от тухлена настилка – поглед от юг
 Fig. 40. Kilns No 1, No 2, and No 3 and portions of the brick pavement – a view from the south side

Обр. 41. Огнище – план и северен профил на сондаж № 12
Fig. 41. A fire-place a plan and a north profile of augering No 12

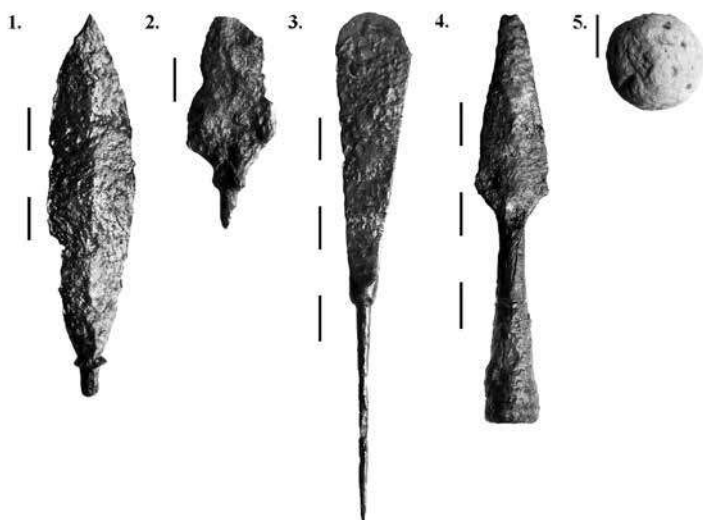

Обр. 42. Огнище – поглед от изток
Fig. 42. A fire-place – a view from the east side

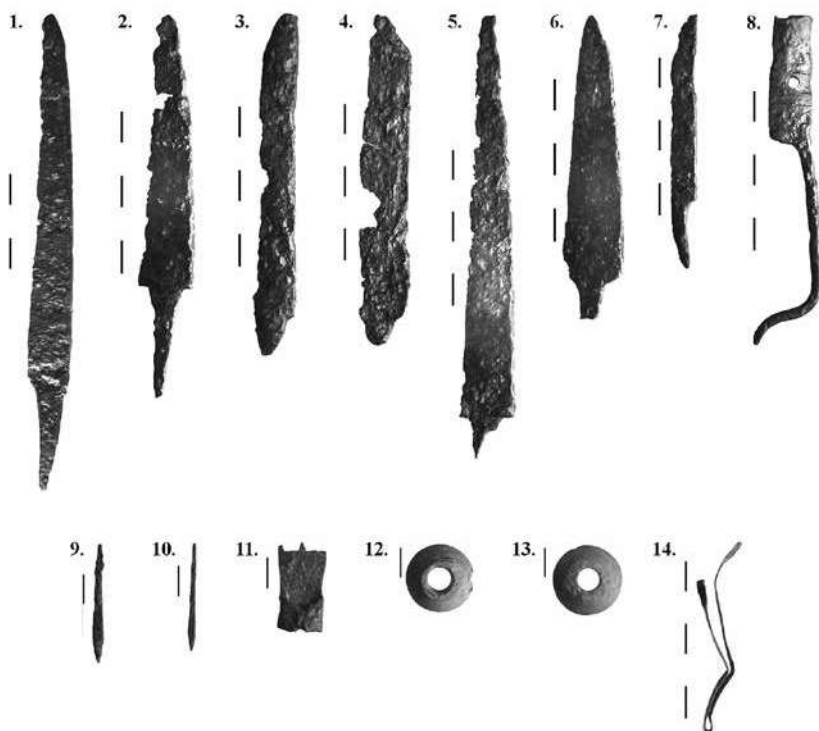

Обр. 43. Строителни материали от църквата – тухли, керемиди, бигорни блокчета, стенописи

Fig. 43. Building materials from the church – bricks, roof-tiles, travertine blocks and murals

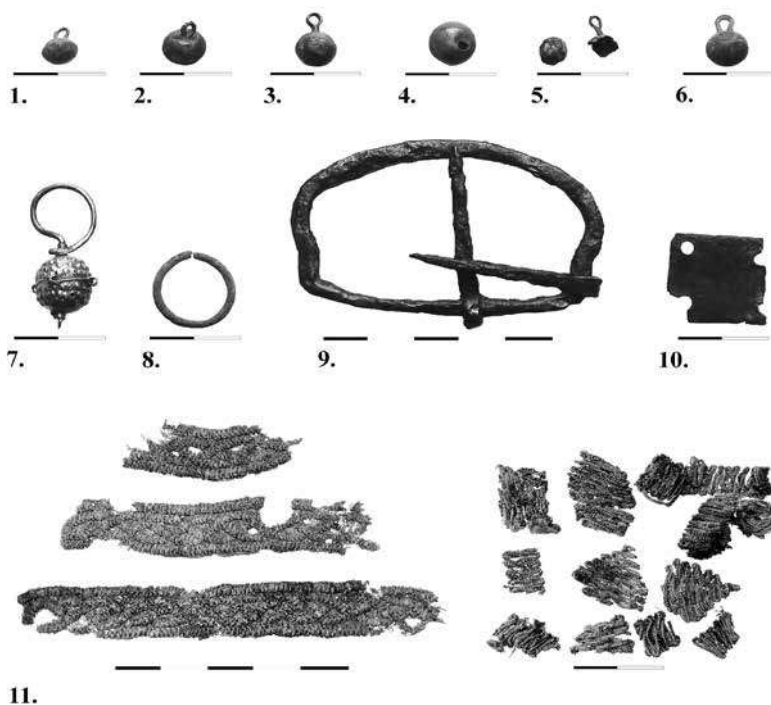

Обр. 44. Находки от селището – оръжие (върхове на стрели, топче за прашка)
 Fig. 44. Findings from the settlement – weapons (arrow tips, a ball)

Обр. 45. Находки от селището – инструменти и пособия
 (ножове, ножица, шила, обтегач за стан, прешлени за вретено, пинсета)
 Fig. 45. Findings from the settlement – tools
 (knives, scissors, awls, spindle whorl, tweezars)

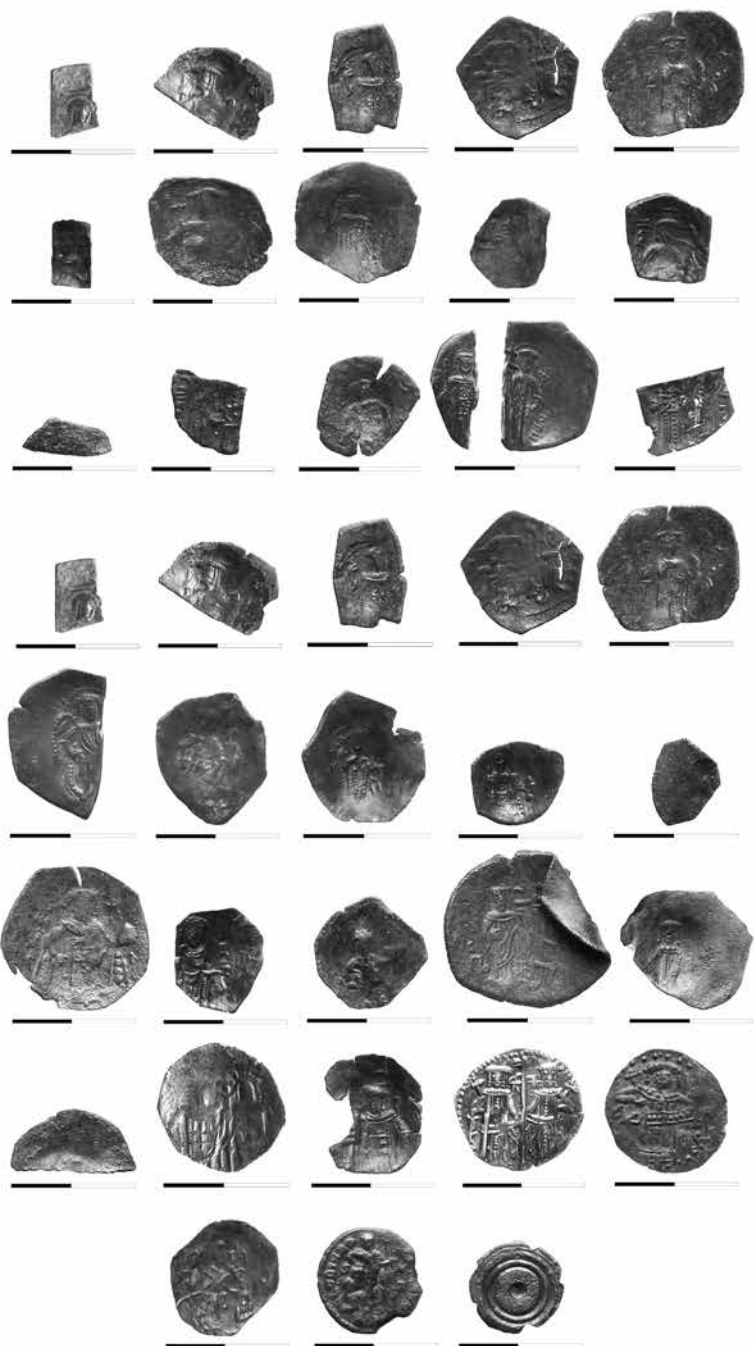

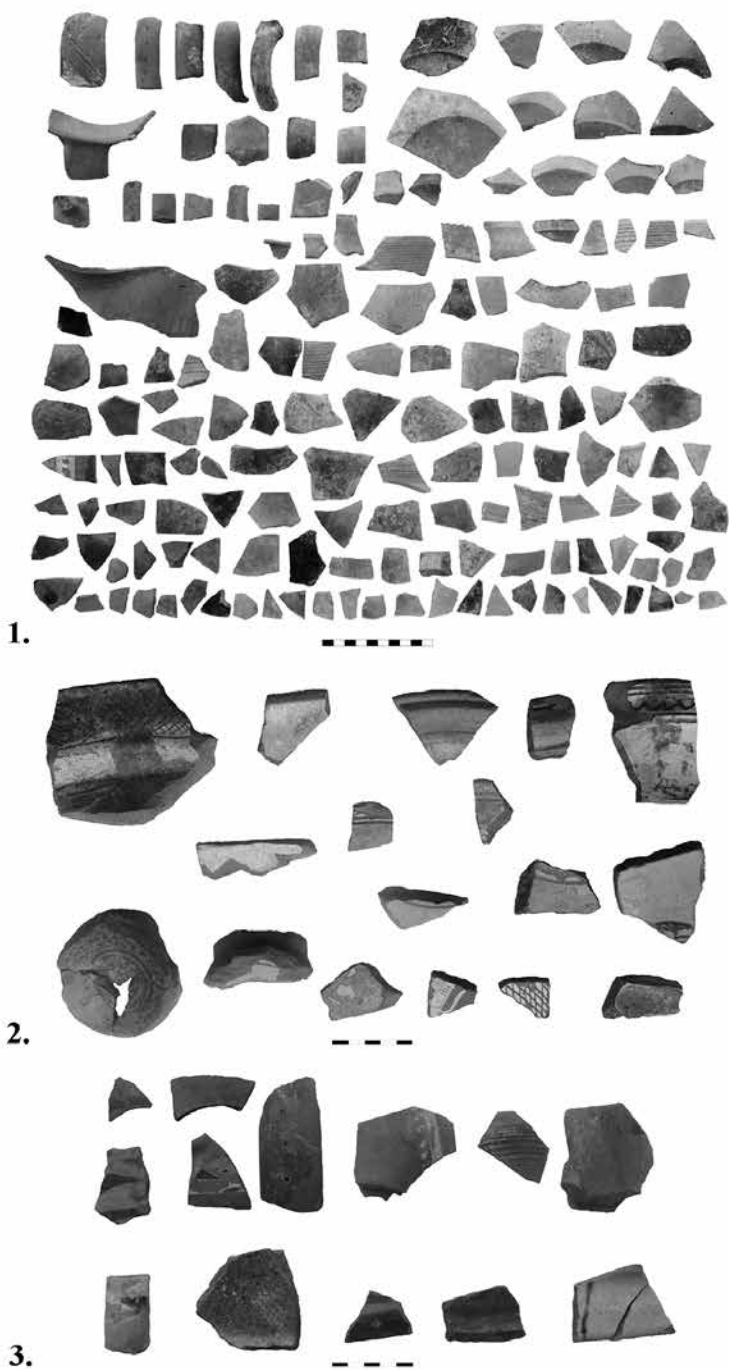
Обр. 46. Находки от селището – накити и украшения
 (копчета, обеца, халка, катарама, апликация, текстилна сърмена лента)
 Fig. 46. Findings from the settlement – jewellery and ornaments
 (buttons, an earring, ring, clasp, application, textile gold-bar)

Обр. 47. Находки от селището – керамика (гърне, сграфито дъно),
 други (скоба, пластинка, тежести за рибарска мрежа)
 Fig. 47. Findings from the settlement – ceramics (pot, sgraffito bottom),
 another (bracket, weights for fishing nets)

Обр. 48. Находки от селището – монети от XIII в., XIV в. и IV в., екзагия
 Fig. 48. Findings from the settlement – money (money from 13 c., 14 c. and 4 c., exagia)

Обр. 49. Находки от селището – керамика (кухненска, сграфито, глазирана)
Fig. 49. Findings from the settlement – ceramics (tableware, sgraffito, glazed)

ОЗНАЧЕНИЯ НА ПЛАСТОВЕТЕ В ПРОФИЛИТЕ И ПЛАНОВЕТЕ НА СОНДАЖИТЕ
INDICATIONS OF THE LAYERS OF THE PROFILES AND THE PLANS
OF THE AUGERINGS

1. Тревни чимове

1. Grass tufts

2. Кафява пръст със средновековна керамика от XIII – XIV в.

2. Brown soil with medieval ceramics from 13th – 14th c.

3. Светлокафява пръст с тракийска керамика от първа половина на I хил. пр. Хр.

3. Light-brown soil with Thracian pottery ware from the first half of the 1st millennium BC.

4. Жълта стерилна пръст

4. Yellow sterile soil

5. Кафява пръст с бучки бял и розов хоросан, фрагментирани тухли и керемиди

5. Brown soil with lumps of white and pink stucco, fragmented bricks and roof-tiles

6. Дъно (стена) на бъркало с бял хоросан

6. Bottom (wall) of a churn with white stucco

7. Насип в гробна яма

7. A filling of a grave pit

8. Сива пръст със средновековна керамика от XIII – XIV в. и животински кости

8. Gray soil with mediaeval pottery-ware from the 13–14 c. and animal bones

9. Насипан бял хоросан

9. White stucco

10. Кафява пръст с ломени камъни, малко бучки бял и розов хоросан, дребни фрагменти тухли и керемиди

10. Brown soil with coarse stones, and a few lumps of white and pink stucco

11. Сивокафява пръст с бучки бял и розов хоросан, фрагменти тухли и керемиди

11. Gray-brown soil with lumps of white and pink stucco, fragments and roof-tiles

12. Съвременни отпадъци

12. Contemporary waste

13. Светлокафява пръст (запечатка)

13. Light-brown soil (sealing)

14. Кафява пръст със средновековна керамика от XIII – XIV в., камъни, фрагменти от тухли и керемиди, животински кости

14. *Brown soil with mediaeval pottery from the 13–14 c., stones, fragments of bricks and roof tiles, and animal bones*
15. *Пепеливокафява пръст с пепел, въглени, средновековна керамика от XIII – XIV в., камъни, фрагменти от бигор, тухли и керемиди*
15. *Ashy – brownish soil with ash, charcoals, fragments of travertine, bricks and roof tiles, and animal bones*
16. *Сивокафява пръст с пепел и въглени*
16. *Gray-brown soil with charcoals*
17. *Сива пръст с пепел и въглени*
17. *Gray soil with ash and coals*
18. *Отухлена пръст (замазка)*
18. *A soil with bricks (plaster)*
19. *Сивокафява пръст с бучки бял и розов хоросан, фрагменти тухли и керемиди*
19. *Gray-brown soil with lumps of white and pink stucco, fragments of bricks and roof-tiles*
20. *Сивокафява пръст с пепел, въгленчета, средновековна керамика от XIII – XIV в. и животински кости*
20. *Gray-brown soil with ash, coals, mediaeval pottery from the 13–14 c. and animal bones*
21. *Кафява пръст с бучки бял и розов хоросан*
21. *Brown soil with lumps of white and pink stucco*
22. *Кафява пръст с пепел, въгленчета, средновековна керамика от XIII – XIV в. и животински кости*
22. *Brown soil with ash, coals, mediaeval pottery from the 13–14 c. and animal bones*
23. *Червенокафява пръст с пепел и въглени (горял пласт)*
23. *Red-brown soil with ash and coal (burnt layer)*
24. *Сивокафява пръст с въглени*
24. *Gray-brown soil with coals*
25. *Сивокафява пръст с пепел, въглени, средновековна керамика от XIII – XIV в. и животински кости (пълнеж на боклучна яма)*
25. *Gray-brown soil with coals, ash, mediaeval potteryware from the 13–14 c. and waste-bones (filling of the waste pi)*
26. *Кафява и жълта пръст с въгленчета. средновековна керамика от XIII – XIV в. и животински кости (пълнеж на боклучна яма)*
26. *Brown and yellow soil with coals, mediaeval ceramics from the 13–14 c. and animal bones*

27. Светлокафява пръст с набити дребни камъни.

27. *Light-brown soil with studded small stones*

28. Сивокафява пръст с много ломени камъни и средновековна керамика от XIII – XIV в. (пълнеж на боклучна яма)

28. *Gray-brown soil with lots of coarse stones and mediaeval pottery-ware from the 13–14 c. (filling of waste-pits)*

ТЕКСТИЛ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТ „СРЕДНОВЕКОВЕН МАНАСТИР „СВ. ЙОАН ПРЕДТЕЧА“, С. РОСИЦА, ПАВЛИКЕНСКО

Иван Чокоев

През есента на 2012 г. гл. ас. д-р Евгени Дерменджиев и Стоян Михайлов, и двамата от РИМ – В. Търново, извършват спасителни археологически разкопки на обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, в местността „Манастира“, на 1,5 км южно от с. Росица, община Павликени, област Велико Търново. Правят се малки сондажи на различни места в обекта. Уточнени са размерите на голяма църква и некропол около нея. В един от сондажите, на около 10 м югоизточно от църквата, те разчистват гроб № 15, при което върху черепа откриват слаби следи от тъкан¹. На терена бе установено, че това са останки от сърмена везба. Метализираните нишки днес са сивочерни, сивовиолетови на цвят². Скелетът се оказа, че е мъжки, а откриването на сърма при мъжки индивиди извън търновските столични некрополи, Силистра – средновековната базилика, църквата „Св. София“ в София, е изключително рядко събитие (Чокоев 2006, 59–61). Всъщност данни от публикации има само за един случай – гроб № 51 в Аневско кале, край Сопот, но там, според проучвателя Ив. Джамбов е открит текстил (Джамбов 1991, 167)³. Това обстоятелство доста повиши значението на находката. Пръстта около черепа бе укрепена на терена и пренесена в Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново. Тук с помощта на стереомикроскоп започна внимателното изследователско отстраняване на пръстта от черепа.

На терена е бил разчистен участък от темето и по-голямата част от лоба на черепа (Обр. 1)⁴. При работата в лабораторията под разчистения участък – към очните кухини и встрани, започнаха да излизат дребни фигурки от сърмени нишки в зигзаг (Обр. 2). Той е характерен за везба, изпълнена в техниката „чрез пришиване“ (Обр. 3). В случая метализираните нишки се полагат върху везаната тъкан и се закрепват – пришиват, към нея посредством друг, обикновено копринен, конец. По този начин се изпълняват и най-дребните детайли, като сърмената нишка снове от контур до контур до пълното зъпълване на предварително очертаната рисунка. Тази е причината да се получава зигзага на сърмената нишка (Инкова, Драганова 1978, 33; Johnston 1967, 66). Обикновено откриваната по скелетите везба е дос-

та дребна, а носещата тъкан е ако не напълно, то почти изцяло деструктирала. Поради това на терена се откриват единствено сърмени нишки, зигзаговидно накъдрени, повече или по-малко разтеглени. При разкриването на черепа от гроб №15 се отделиха много части от сърмените елементи (Обр. 2). Върху дясната теменна кост бе открит по-голям участък (около 60 х 60 мм) с частично запазена везба, резултат на полепването ѝ по черепа (Ил. 1, 2). В задната си част, черепът се бе отделил от пръстта, но така че везаните фрагменти са останали в нея (пръстта) (Ил. 3, 4). Тук липсва тъканта, носеща везбата, но се наблюдават по-тъмни участъци, където има наличие на сърма и останки от какавиди⁵. Под челото, при по-нататъшното разчистване на пръстта, бе открита тясна (12–13 мм) везана ивица, разположена върху ръба на дясната очна кухина, основата на носната кост и горната половина на лявата очна кухина. В двата си края лентата минава над ябълчните кости и достига до темпоралните.

В десния край на везаната ивица, вероятно като нейно продължение, бе открита тясна лента от сърмен текстил, днес сивочерен на цвят. Текстилт стои доста нагънат. Той ограничава в долния край дребната везба – вижда се и в пръстта, отделила се от черепа. Наблюдава се поне в единия край – където навлиза по-навътре в пръстта. В най-запазената си част този сърмен текстил е с широчина около 5 мм, но тъй като е нагънат – „накъдрен“, ивицата достига около 10 мм (Обр. 4). Основните нишки са копринени, а вътъците са сърмени, днес със сивовиолетов, по-скоро черен цвят (Ил. 7). Този цвят показва, че металните лентички, от които е направена везбата са сребърни⁶, а на места се забелязва и запазена позлата (Ил. 8)⁷. Освен сърмените вътъци, в единия край се виждат и копринени вътъци с кафяв, червенеещ цвят (Ил. 9). Наблюдават се до 12 сърмени вътъка, запазени на място в сплитката, както и до 6 копринени вътъка. Дебелината на сърмените нишки е 0,30 мм. Широчината на позлатената сребърна лентичка, вложена в нея, е 0,25–0,30 мм. Посоката на обвиване на металната лентичка около коприненото ядро е S. Дебелината на копринената сърцевина е 0,15 мм. Гъстотата на сърмените нишки е 26,5 н./см. Червенеещият копринен вътък е без сук и е тънък – разстила се до 0,15–0,20 мм. Гъстотата на копринената основа е 42–43 мм. Основните нишки са копринени, с дебелина под 0,10 мм и имат силен Z сук. Видът на тъканта – сърмена, в случая златна ивица, следвана от копринена, явно червена, подсказва, че изследваната лентичка е отрязана от един тип сърмен текстил, състоящ се от сърмени, в повечето случаи позлатени, и копринени ивици. Ивиците са получени от последователното натъкаване на сърмени и копринени вътъци. При подобни тъкани сърмените ивици са по-широки, а копринените са много тесни. Последните са насичали монотонното златно поле. Например от този тип са сърмените тъкани, намерени в гробове на Трапезица и църквата „Св. Димитър“ във В. Търново (Чокоев 2011a, 480–486; Чокоев 2011b, 46–53). Тъкани, също от редуващи се тесни златни и копринени ивици, но еднакви на широчина (около 5–6 мм), са от-

крити в средновековен некропол под крепостта Трапезица, гроб в крепостта Трапезица, църква „Св. Четиридесет мъченици“ (Ангелов 1962, 25, обр. 6; Чокоев 1998, 286–288, обр. 11–13)⁸. Такива тъкани са били разпространени през XIII–XIV в. Тези текстили са били сравнително тесни, от около 6 см до около 25 см. От подобен плат са отрязани по широчина няколко сърмени ивички, които последователно са били пришити като продължение на везаната сърмена ивица, открита върху лицевата част на черепа. Тъй като ивицата стои нагъната, вероятно при пришиването да са образувани успоредни гънки – плисе. Възможно е обаче самият текстил да е имал нагъден вид. Такъв е например един от текстилите, открити в некропола под Трапезица във В. Търново (Ангелов 1962, 25, обр. 6)⁹.

Цветът на вложените във везбата сърмени нишки също е сивовиолетов – черен, т. е. те са подобни на тези от сърмения текстил (Ил. 9–11). Позлатата се забелязва много трудно, само в отделни твърде малки участъци, и то под голямо увеличение. Причината за това са плътно покриващите я сребърни соли, които в началото бяха сивобели, но впоследствие придобиха сивовиолетов цвят¹⁰. В процеса на изследванията се установи, че има и друга причина за трудното забелязване на позлатата. Оказа се, че тя се наблюдава много по-добре върху задната страна на везаните елементи (Ил. 10), докато върху лицето им, явно е била вече доста протритата при попадането на тази вещ в земята. Технически метализираните нишки са получени чрез обвиване, в посока S, на позлатена сребърна лентичка около копринена сърцевина. Получените нишки са доста фини – дебелината им е под 0,25 мм. Използвани са много тесни лентички – около и под 0,25 мм, а дебелината на коприненото ядро, което е със S сук, също е малка – до 0,15 мм.

Вижда се, че сърмените нишки от везаната ивица изглеждат по-различно от тези, използвани за дребните везани елементи, макар че и те са получени от позлатени сребърни лентички (Ил. 10–11). През XIII–XIV в. сърмени нишки се произвеждат на различни места по света, като още от XIII в. съществуват много данни за износ на сърма от Западна Европа на Изток (Jacoby 2004, 236–238). Външният вид на метализираните нишки – дебелина, цвят на позлатата, плътно или не обвиване на копринената сърцевина с позлатената сребърна лентичка, а и самото естество на сърцевината – копринина или лен, явно са се различавали, тъй като днес откриваме най-различни сърмени нишки при археологическите разкопки. Като материал те обикновено съдържат копринена сърцевина и позлатени сребърни лентички, но изглеждат различни. Такова разнообразие и то на едно място се наблюдава например при текстилните останки, открити при разкопките на дворецовата църква на Царевец във В. Търново¹¹. Използването на позлатени сърмени нишки с различни нюанси води до разнообразяване на златната везба. Този подход може да е използван и при бродерията от с. Росица. От друга страна, прави впечатление, че сърмените нишки от везаната ивица и по-специално металната им част е в много тежко състояние. Това може да се дължи на

натрупаните тук хлориди, идващи от изпотяването на челото. По-тежката корозия на това място е довела до по-доброто съхраняване на копринената сърцевина на метализираните нишки, отколкото тази на сърмата от дребната везба. В крайна сметка се оказва трудно да се установи дали е използвана една позлатена сърма за дребната везба и друга за везаната ивица, но такава вероятност съществува.

Както бе посочено по-горе, везбата е била изпълнена в техниката „чрез пришиване“ (Обр. 3). В случая, което е обичайно за византийската везба от XIII–XIV в., е използвана двойна сърмена нишка, т. е. пришивани са едновременно по две нишки (Ил. 12) (Johnston 1967, 66). Пришиващият конец е копринен. Има лек S сук. Дебелината на пришиващия конец върху лицето на везбата е около 0,20 мм, но е разплеснат. На гърба е още по-разплеснат – около 0,25 мм. Коприненият конец пришива сърмените нишки в мястото, където те достигат предварително очертаня контур на рисунката (Обр. 5). За тесните линии – до около 2 мм, пришиването е извършвано само в контурите, но там където се е налагало по-дълго плаване на сърмените нишки, те са пришивани с междинни бодове. Тези междинни пришивания, които изграждат различни мотиви, разнообразяват иначе монотонната сърмена повърхност.

Някои от дребните везани елементи, предоставят малко повече информация за вида на използвания мотив във везбата от с. Росица. Установи се, че той е възможно най-обикновения – известен като „кошница“. Мотивът се получава чрез разминаване на бодовете през ред: на всеки следващ ред бодовете лежат по средата на бодовете от съседните редове (Ил. 12, Обр. 5). Във времето мотивите се усложняват, но през XIII–XIV в. те са доста ограничени. Във везбата от дворцовата църква на Царевец са изградени диагонали, които са били доста трудни за изпълнение. За църковната везба от XIV в., станал характерен шевронът, който силно напомня рибя кост (*Χατζημιχάλη* 1956, 494–498; *Θεοχάρη* 1986, 37–39, сч. 5–15; Johnston 1967, 66–67)¹². Той обаче се изпълнява в доста по-големи орнаменти, отколкото тези от разглежданата везба.

Орнаментът от тясната ивица е извезан само чрез сноване в зигзаг на сърмените лентички от контур до контур на елементите (Ил. 5, 6, 11). Това е така, тъй като широчината на последните е малка – 2 мм на дъгите и 3 мм на контурите, ограничаващи дъгите. Бодовете на пришиващия конец, при дребната везба са на по-големи разстояния – 3,5–4 мм (Ил. 12). Тъй като пришиващият конец излиза на сърмената повърхност на везбата само в местата на бодовете, то на обратната страна се виждат неговите плавания от бод до бод. Те се наблюдават много добре при тясната везана ивица (Обр. 6). Поради твърде напредналата деструкция на тъканта, носеща дребните везани орнаменти, почти не са останали подобни плавания на пришиващия конец, характерни за приложената везбена техника (Обр. 7). Във везбата от тясната

везана ивица се забелязва една особеност на бродирането – сдвоената сърмена нишка скрито плува от едно място на везане до друго. Тя се покрива от зигзаговидното везане на кривите линии, изискващи се от дизайна (Ил. 11). Всичко това добре проличава и на рентгенографията на сърмената шевица (Обр. 8)¹³.

Участъкът с частично запазена везба (около 60 x 60 мм), открит полепнал върху дясната теменна кост на черепа даде малко повече информация за мотивите на везбата (Ил. 1, 2). Наблюдава се обаче наслагване на някои везани елементи, което затруднява определянето им. Все пак се вижда, че част от извезаните криви линии излизат от други, т. е. може да се предположи развиването на флорални мотиви, но тези линии може да са от мрежовидна украса или някаква комбинация от растителни елементи и мрежа. Забелязват се форми, които напомнят листа (Обр. 2, 8 – долу), а други – доста извити ластари. Извезаните криви линии са с широчина 4–4,5 мм. Много по-лесен за възстановяване е мотивът от везаната ивица, макар и фрагментирана, открита върху очните орбити и темпоралните кости (Обр. 9–10). Тя се оказва с дължина около 200 мм и широчина 12–13 мм. Наблюдават се два реда дъги, които всъщност представляват плетеница, ограничена отгоре и отдолу от прави линии. Рентгенографията (Обр. 8), освен подробности за технологията, предостави и данни за графичното възстановяване на въпросната сърмена украса (Ил. 13)¹⁴.

Определен интерес предизвиква фактът, че тъканта, върху която са везани дребните сърмени орнаменти и съответно запазената ивица, не е една и съща. За везаната сърмена ивица е използван литотъкан копринен текстил (Обр. 11), а за везането на дребните орнаменти е използвана също копринена тъкан, но в сплитка кепър (Обр. 12). Тъканта, изпълнена в лито, е в сравнително добро състояние. За това трябва да е спомогнала гъстата везба със сърмени нишки. Металните соли, получени от корозионните процеси, са пропили изцяло долулежащата тъкан и са я запазили. Поради биоцидното си действие те са спрели деструкцията на коприната. Подобно запазване на тъкани, носещи гъстонашита везба, е наблюдавано и в други случаи – от некропола под Трапезица, некропола при с. Крепча, Поповско, в по-тежко състояние е била в гроб 39 от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. Особеното в последно изброените случаи е, че везбата е извършена в техниката „през тъканта“ (Ангелов 1962, 26–27, обр. 8; Чокоев 2010, 575–580; Инкова 1979, 44–53; Чокоев 2006, 70–73). При нея сърмените нишки доста плътно лягат от двете страни на тъканта и по този начин са я предпазили. В някои случаи тя е деструктирала много слабо, въпреки че е ленена, като дори се е запазил белият ѝ цвят. По принцип ленените тъкани по-лесно деструктират в земята от копринените (Инкова 1985, 17–48). Видяхме обаче, че коментираната тук гъста везба върху ивицата от с. Росица е изпълнена върху копринена тъкан, но в техниката „чрез пришиване“, т. е. сърмените нишки лягат от едната страна на носещата тъкан, и въпреки това

тя е оцеляла. В случая явно влияние е оказала и природата на тъканта – коприна, но и още нещо, за което вече бе споменато: сърмените нишки от ивицата бяха в по-тежко състояние от нишките на дребните везани елементи. Съответно солите от протеклите корозионни процеси са пропили тъканта на сърмената шевица и спрели деструкцията причинена от микроорганизмите. Въпросната тъкан е литотъкана, има добре усукани основни нишки (посока Z), а вътъците са без сук. Гъстотата на основните нишки е 50 н./см, а на вътъците – 22–23 н./см. Дебелината на основните нишки е 0,1 мм, а на вътъците около 0,22 мм.

Текстилт, носещ дребната везба е изтъкан в кепрова сплитка. Той е в много лошо състояние. Всъщност има запазени само миниатюрни късчета (3 x 3 мм), които бяха открити върху вътрешната страна на някои от везаните орнаменти, както и едно фрагментче, лежало непосредствено до сърмени нишки от везбата. Освен, че оцелялото от този текстил е твърде малко, той е и силно деструктирал. Все пак добре се забелязва характерното за кепърната сплитка плаване на вътъците (Обр. 12). Нишките, използвани за вътъци са без сук и са доста фини – дебелината им е 0,2–0,25 мм. Още по-тънки са основните нишки – 0,1 мм. Те имат S сук¹⁵. Установи се, че текстилт е вътъчен кепър (Тилева, Ганева 1973, 12–14, фиг. 2.3., 2.4.), но поради миниатюрните размери на фрагментите (3 x 3 мм) и напредналото разрушаване не могат да се уточнят повече подробности за кепърната сплитка.

Твърде важен за отбелязване е и фактът, че върху някои фрагменти от дребната везба, но откъм страната на черепа, се бяха съхранили животински власинки (Ил. 14). Те са кафявочервени на цвят, къдрави и много фини. Най-вероятно произхождат от кожена подплата с козина или от плъст – кече, получено от животински влакна. Власинките са доста разбъркани, поради което може да се допусне, че са от кече, но забелязаните останки са твърде миниатюрни, за да се направи твърдо заключение. Може да се добави, че тази плъст или кожа трябва да е играла и конструктивна роля: поддържала е формата на изделието.

Разглежданата везба от средновековния некропол край с. Росица, открита полепнала по черепа на положения в гроб № 15 мъжки индивид, може да е останала от качулката на наметало, отделна качулка или от шапка. За наметала с качулка се споменава например в завещанието на куропалат Симватий Бакуриани¹⁶ от края на XI в.: „Оставям на... пурпурното си наметало с гугла... две наметала от плътна коприна – едно от които с бяла гугла.“ (ГИБИ VII 1968, 69). Тук е интересно да споменем, че сред десетките наметала и плащове, изброени в малко по-късното завещание на съпругата му – Кали, не се споменава за такива с качулка (ГИБИ VII 1968, 72–78). В същото време от четирите наметала, отбелязани в завещанието на Симватий, две са с гугла (ГИБИ VII 1968, 69). От тези данни се остава с впечатление, че по това време (XI–XII в.) качулки са имали мъжките наметала, докато при женските са липсвали. В гроб № 15 от с. Росица, както бе посочено, е бил погре-

бан мъжки индивид, което предполага възможността текстилните останки в него да са от качулка на наметало. За различни отделни качулки и шапки, някои с украса и кожи, се споменава в сметководната книга на генуезката „Военна служба“ за 1351–1352 г. За дрехи на пратеничество, подготвяно за мисия в България, в Пера през март 1352 г. са закупени различни дрехи, сред които: „... качулка и шапка от червено кадифе и отвън с кожи и различни украси... и туника с качулка, отвън с копринен плат... качулка от червено кадифе, отвън с кожи и украси... и качулка от копринен плат с кожена подплата отвън...“. „Една кадифяна шапка с кожи“ пък е закупена за съпругата на един от българските пратеници в Цариград. (Гюзелев 1995, 47, 121, 123)¹⁷. Освен част от дрехата, в случая туника, става ясно, че качулките са били и самостоятелни, поне през XIV век. Качулките може да са били от кадифе, от копринен плат или да са били покрити отвън с коприна. Те може да са имали някаква украса. Терминът „украса“ е възможно да означава различни неща, но не може да се изключи това да е везба. Освен това, в документа се споменават и качулки с кожи, с кожена подплата.

В гроб № 15 от средновековния некропол край с. Росица се е съхранила везба по черепа, която може да се тълкува като украса по качулка, а освен това има следи от кожа или плът, служила за нейна подплата. Но ако въпросните останки от сърмена везба произхождаха от качулка те биха имали по друго разположение по черепа. Поради по-различната кройка на качулката от това на шапката, следите от везаната ивица и нейното продължение от ивица сърмен плат, освен по челото, трябваше да се открият и надолу по лицевата част на черепа – около скулите, в посока към ключиците или в пръстта около черепа. В случая везаната ивица (сърмената шевица) и продължението ѝ от ивицата сърмен текстил лежаха по черепа в следното разположение – върху очните кухини, ябълчните и темпоралните кости, достигайки тилната кост, което подсказва, че те произхождат от основата на шапка.

Дребните везани фрагменти, открити почти по цялата повърхност на черепа, от лентата нагоре, показват, че шапката почти плътно е прилепвала към главата. Известно разместване е станало при тлеенето на меките части на главата, като шапката е пропаднала малко надолу – към очните орбити¹⁸. Подобно разместване е наблюдавала и В. Инкова при откритите от нея следи от шапки в някои мъжки гробове от некропола около църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Например в гроб № 39, в който е открит златен пръстен-печат с надпис „Калоянов пръстен“, останките показват, че шапката доста се е килнала към едната ябълчна кост¹⁹. Подобно е било положението и на шапката от гроб № 18 (Инкова 1979, 9, 32, обр. 3, 22).

Гроб № 39 от некропола около църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е важен за текстилните останки от некропола край с. Росица и поради нещо друго. Под следите от шапка, В. Инкова установява останки от везано покрито, като вертикалната му сърмена украса е открита встрани от черепа.

Възстановката на покривалото от гроб № 39 е близка на вид до качулка, било то закрепена неподвижно към наметалото или пък самостоятелна (Обр. 13) (Инкова 1979, 12–20, обр. 13, 14). Приведените факти дават важно предимство за тълкуването на везаните материали, открити прилепнали по черепа на погребания в гроб № 15 от средновековния некропол край с. Росица, като произлизащи най-вероятно от шапка, а не от качулка.

За да възстановим външният вид на шапката от гроб № 15 от средновековния некропол край с. Росица, отново трябва да се обърнем към шапката на погребания в гроб № 39 от некропола край църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Според реконструкцията на В. Инкова, в основата си шапката е имала позлатена сребърна диадема, обточена отгоре и отдолу с бисерен низ. Самата шапка е била изработена от скъпа златотъкана материя и е имала копринена подплата. В многопластовата ивица върху черепа, както и върху самия череп и в пръстта около него проучвателката не констатира остатъци от материал, използван за разширяване или издигане на тялото на шапката. Това обстоятелство дава основание на В. Инкова да допусне, че шапката не е имала някаква по-особена форма. Структурата на златотъканата материя, от която е била направена, позволява издигането на дъното на шапката на неголяма височина, поддържана от голямата плътност и твърдост на сърмения текстил. Въз основа на тези констатации е направена и графичната реконструкция на шапката от гроб № 39 (Обр. 14) (Инкова 1979, 23–30, обр. 21).

В. Инкова установява следи от шапки и в други гробове. Съпоставяйки резултатите от изследванията на останките от шапките в гробове № 14, 18 и 51, тя стига до извода, че те се отнасят до един и същ тип мъжки шапки, които евентуално биха могли да се различават по своя цвят. Общото между тях и шапката от гроб № 39 е в еднаквата им конструктивна схема, състояща се от два основни елемента – шапка от тъкан и разположен в основата ѝ метален венец. Отликата е във вложения в конструкцията им материал, в цвета и характера на украсата им, обуславящи от своя страна различията във външния им вид. Шапките от гробове № 14, 18 и 51 са изработени от нематализирани копринени тъкани, докато шапката от гроб № 39 е изработена от ефектна златотъкана материя. При изследването на черепа от гроб № 51 под копринената материя, от която е била направена шапката, украсена с диадема, се установяват силно разрушени останки от тънка кожа, използвана вероятно с конструктивна цел. В гроб № 50 шапката е била украсена със сърмена шевица, а в конструкцията е имало останки от тънък слой дърво, използван вероятно за оформяне на изделието. В. Инкова установява данни за изработени от сърмотъкани плат украси за глава или украсени със сърмовезани шевици покривала и шапки, различаващи се по структура, форма и украса от описаните по-горе шапки с метални венци, и в други гробове от некропола около църквата „Св. Четиридесет мъченици“.

За нашето изследване определен интерес представляват известията за сърмени шевици, открити по черепите. Конкретно споменати са гроб № 50

и 46. Върху покривалото от гроб №46 освен сърмена везба е имало и златен фолиев венец. За съжаление материалите са останали непубликувани (Инкова 1979, 29–34). Малко повече информация предоставят рентгенографиите на везаната лента от гроб №46 и нейната реконструкция, публикувани от В. Инкова в друго нейно изследване (Обр. 15) (Инкова 1982, обр. 33.6.). В случая следите от шевицата са разположени в средата на черепната кутия (темето) по посока към ушните отвори. Други останки от лентата са открити под черепа, като те явно са продължение на следите върху черепа. Реконструкцията представя геометричен орнамент – зигзаг, оформящ долепени триъгълници, изпълнени със ситни геометрични орнаменти. Зигзагът е изграден от т-образен орнамент. Широчината на шевицата не е посочена, но по преизчисления спрямо големината на черепа, може да се каже, че тя (широчината) е била около 5–6 см. Всъщност данни не са дадени, включително за везбата, което затруднява сравняването с везаните текстилни фрагменти върху черепа от гроб №15 от некропола край средновековната църква край с. Росица. Сърмената шевица от с. Росица е много по-тясна – 12–13 мм, и е разположена около и върху очните кухини, а не на темето както е при гроб №46 от некропола край църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Над лентата от с. Росица има множество дребни везани фрагменти, докато такива не са споменати от В. Инкова, а и не се виждат на публикуваните от нея рентгенографи. Текстилните останки върху черепа от гроб №46, изследователката определя като покривало, докато текстилните следи върху черепа от с. Росица най-вероятно произхождат от шапка.

През 90 години на ХХ в. бяха възобновени разкопките на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и отново в редица гробове от некропола бяха установени текстилни останки. В един от тях (гроб №1¹) около черепа на погребения мъжки индивид бе открита сърмена тъкан във формата на лента. За текстила са характерни широки полета от позлатена сърма, прекъсвани от виолетови копринени ивици, в които отново с помощта на позлатена сърма е получен орнамент от шахматно редуващи се сърмени и виолетови полета. Текстилът се отнася към една група метализирани тъкани, получили разпространение по българските земи през XIV в. (Овчаров 1971, 20). Върху текстила – откъм страната на главата, бяха открити следи от кожа. Сърмената лента би могла да бъде препаска за глава или пък да е била поставена в основата на шапка, подобна на установените от В. Инкова, чиято форма се е поддържала от кожа (обр. 16) (Чокоев 1998, 283–285, обр. 10).

Явно евентуалната шапка от с. Росица е близка до част от шапките, открити в некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, които имат обща конструктивна схема, състояща се от два основни елемента. В долната си част шапките са имали позлатена сребърна диадема или златотъкан сърмен текстил, във формата на лента, а може би и везана шевица (по загатванията от публикацията на В. Инкова). Самите шапки са били скроени от тъкан,

която се е отличавала при отделните шапки. Вероятно с конструктивна цел за някои е използвана кожа или дърво.

В основата на шапката от с. Росица е поставена тясна сърмена шевица (12–13 мм), с дължина над 200 мм, продължена отстрани и отзад с накъдрена тясна сърмена лента. Сърмената шевица-плетеница, е била златна. Самата шапка е ушита от доста представителен за времето си копринен текстил – вълъчен кепър. Независимо от сегашното си състояние тази материя е била сравнително плътна. Цялата повърхност на шапката, не само отпред, но и отзад е била богато изпъстрена със златна везба. Тя е дребна и е включвала листовидни орнаменти, ластари, мрежовидна украса. Нюансът на позлатената сърма, с която е била изпълнена дребната везба, най-вероятно се е различавал от този на сърмената шевица от основата на шапката. От тъканта, носеща везбата, има запазени съвсем слаби следи, за да се установи наличие на багрило. Шапката е била подплатена с кожа с много фина козина или плъст (кече), която е имала червеникав цвят. Тази кожа или плъст е имала и конструктивна роля – поддържала е формата на шапката. Намирането на везаните елементи прилепнали по черепа подсказва, че шапката почти плътно е прилягала върху главата. Падането на долната част на шапката над очите и откриването на везаните елементи плътно прилепнали върху горната част на черепа предполага малко издигане на шапката над темето. Можем да определим шапката като шлемовидна, от типа, реконструиран от В. Инкова (Обр. 14). И докато тази възстановка все пак носи хипотетичен характер, то по-ясна представа ни предоставят шапките на Радивой и сина му от изображението на ктиторското семейство в църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир, макар че стенописването е от едно по-късно време – 1493 г. (Ил. 15а, б, Обр. 17). И двете шапки са от скъпа многоцветна материя, като в шапката на бащата има включване на златна сърма. Шапката на момчето е по-издължена и тази форма, като че ли в по-голяма степен отговаря на шапката от средновековния некропол край с. Росица.

Датировка за гробовете от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, в които са открити шапки – № 14, 18, 39 и 51, съществува само за № 18 и 39. Посочените два гроба са открити в страничните галерии: № 18 – в южната, а № 39 – в северната. Тъй като датировката, дадена за гроб № 39 от различните изследователи е твърде разходяща, е необходимо да се приведат по-детайлно наблюденията, извършени на терена от проучвателя В. Вълв, ръководил разкопките на църквата през първата половина на 70 години на ХХ в. Според него северната галерия е прибавена към църквата не по-рано от края на ХІІІ и началото на ХІV в. (Вълв 1974, 50), а през първата половина на ХІV в. трябва да е съществувал вече и южният портик (Вълв 1974, 52). Общо три погребения са извършени в галериите – едно от север (№ 39) и две от юг (№ 17 и 18). Местата на тези гробове са личали по коритовидното хлътване на подовата настилка, съвпадащо с очертанията на гробната яма. Че посочените гробове са по-късни от галериите говори и фактът, че настил-

ката, която е покривала гроб №17, е била вторично изкърпена. На 0,15 до 0,18 м под горните тухли са открити три тухли в хоризонтално положение. В пръстта, с която са били засипани при ремонта, е открита медна монета на цар Иван Александър и сина му Михаил (Вълов 1974, 44–46). Надписът върху златния пръстен (+Доброслав пръстен) от гроб №18 по палеографски данни според В. Вълов може да се постави в по-широките граници от средата на XIII до средата на XIV век (Вълов 1974, 47). Някои тенденции при изписването на отделни букви от надписа (+Калоянов пръстен) върху златния пръстен от гроб №39 са присъщи повече за XIV, отколкото за XIII в. Изразяването на принадлежност с помощта на притежателно прилагателно име (Калоянов) показва типична черта от езика на произведенията на Търновската книжовна школа (Вълов 1974, 49). Посочените датировки на гробовете и пръстените от В. Вълов отнасят и откритите в тях шапки най-рано към края на XIII и началото на XIV в. Дори и двете погребения да се отнесат към XIV в. не може да се изключи последната четвърт на XIII в., като най-ранно време за изработване на шапките. От друга страна, стои датировката на гроб №39, дадена от В. Инкова. При интерпретирането на резултатите от проведеното комплексно проучване на гроб №39, включващо редица физични, химични, технико-технологични, зоологични и антропологични изследвания на пръстта, костите и откритите в гроба материали, В. Инкова го идентифицира като гроб на цар Калоян (+1207 г.) (Инкова 1979, 87–93)²⁰. Съгласно този извод датировката на шапката трябва да се отнесе към края на XII и началото на XIII в. Според Ив. Сотиров пръстенът-печат, открит в гроб №39 край църквата „Св. Четиридесет мъченици, е бил създаден в периода между средата и последната третина на XIII в. В гроба е бил положен убиецът на Михаил II Асен (1246–1256), известният от Боянските стенописи севастократор Калоян (Сотиров 1992, 349, 357–358).

Орнаментът на везаната ивица открита върху черепа от гроб №15 от средновековния некропол край с. Росица не ни дава особени възможности за датирание. Въпросният орнамент се среща върху сграфито керамиката, открита при разкопките на Двореца в крепостта Царевец във В. Търново. Тази керамика се отнася най-общо към годините на столичния период на средновековно Търново. С. Георгиева нарича интересуваният ни орнамент плетеница. Сграфито керамика с украса от плетеница е намерена и на други места в Търново, София, Преслав, Карвуна (Георгиева 1974, 79–83, обр. VIII, 56, 62, 68.4, 6)²¹. Плетеница, рамкирана с тесни ленти, е скулптирана върху четиристенна колонка (фрагмент), открита при разкопките на патриаршеския комплекс (Ангелов 1980, с. 76, кат. №7, обр. 60). С. Георгиева прави преглед на появата и разпространението на плетеницата. Оказва се, че този орнамент е един от най-старите и най-честите във всякакъв вид украса. Като бордюрна декорация плетеницата се среща още в ранните източни цивилизации на Египет, Месопотамия и Асирия. Преминава в гръцкото и римското изкуство и навлиза във византийското и изкуството на европейските народи и Близ-

кия изток. По това време бордюрната плетеница обикновено е съставна част на други украси (Riegi 1893, 267; Георгиева 1974, 79–82).

Същият орнамент откриваме върху чифт златни гривни или наръкавници от музея за Византийска култура в Солун, допълнително украсени с емайл (Обр. 18). Те са датирани в края на IX и началото на X век (Evans, Wichon 1997, 243–244). Интересуващата ни плетеница е разположена по долния и горния ръб на накитите. Интересното тук е, че направата на плетеницата, показва същността на този орнамент – две линии, оплетени помежду си. В случая това са две снопчета от по три златни нишки, оплетени помежду си²². Затова, когато тази плетеница се изобразява с други изразни средства се представя като верига от два реда взаимно затварящи се дъгички. Ако отидем доста по-напред във времето – края на XV в., можем да видим интересуващият ни орнамент, представен и в стенописите на църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир – върху колонки, рамкиращи ктиторската композиция със семейството на Радивой (Обр. 19).

Ясно е, че за датирането на везаните текстилни материали от гроб № 15, локализиран в некропола около средновековната църква край с. Росица, Павликенско, трябва да се има предвид хронологията на обекта, представена от проучвателя – Евгени Дерменджиев. На този етап на разкопките за самата църква може да се каже, че е построена в първата половина на XIII в. Няма сигурни данни за края на използването ѝ, но според общата предварителна хронология на обекта той е в рамките на XIII в. и началото на XIV в. Датировката на некропола остава в XIII в. (Дерменджиев 2014). Разбира се, трябва да се има предвид, че направеното археологическо проучване има сондажен характер, а освен това са отбелязани случаи, в които местното население продължавало да използва некропола и след изоставянето на църквата около която той се развивал (Овчаров, Хаджиева 1992, 66). А засега, както отбелязва Евгени Дерменджиев, вероятно може да се направи връзка между крепостта и откритото селище с църква, които отстоят по права линия само на 150 м едно от друго (Обр. 1, 2). Разкопки в тази крепост не са провеждани, но при направеният теренен оглед е установено, че в нейните очертания има керамика от XIII – XIV в. и е твърде вероятно тя да е функционирала по това време (Дерменджиев 2014). Най-общо казано отнасянето на некропола към XIII в. не противоречи на датировката на шапките от некропола около църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. Според хронологията на галериите, уточнена от В. Вълв (Вълв 1974, 50–52), погребване в тях трябва да е извършвано най-рано в края на XIII – началото на XIV в. Като се има предвид, че църквата край с. Росица е изградена в първата половина на XIII в., а гроб № 15 е сравнително отдалечен от храма, може да се предположи за възможно най-ранна датировка на гроба средата – третата четвърт на XIII в. Горната хронологическа граница за извършване на погребението в гроб № 15 донякъде се изяснява от приведеното в по-горните редове. Все пак тези резултати са междинни.

Видно е, че шапката от гроб № 15 от средновековния некропол край с. Росица, сондажно проучен в края на 2012 г., е близка по форма с един вид шапки разпространени в края на XIII–XIV в., а дори и през XV в. за които е характерна шлемовидната им форма, с леко издаване над темето, и влагането в тях на скъпи материали. С богатата си златна везба, изпълнена по цялата ѝ повърхност, разглежданата шапка засега остава без аналог. Все пак за шапки с включена везба от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ споменава В. Инкова, но конкретни данни за тях не са публикувани. И съвсем накрая ще отбележа, че направените изводи по отношение на тук изследваните везани текстилни материали от гроб № 15 отварят възможност за едно по-внимателно разглеждане на съобщеното от Ив. Джамбов за гроб № 51 от некропола около църковни основи, открити в района на средновековната крепост Аневско кале край Сопот. Във въпросния гроб е бил положен мъж, чийто череп е намерен силно разрушен. Важното в случая е, че около него са установени слаби следи от текстил (Джамбов 1991, 167). Струва ми се, че тези „слаби следи от текстил“ с голяма вероятност могат да се разглекуват като останки от дребна сърмена везба. Островно разположена, дребната сърма лесно се разпилява при разкопаването и е почти невъзможно да се направят някакви по-точни изводи на археологическия терен. Обикновено остава само констатацията, че са открити следи от текстил. Точно такъв беше и случаят с текстилните материали, открити в гроб № 15 от средновековния некропол край с. Росица, което бе отбелязано в началото на това изследване. Твърде е вероятно и мъжът в гроб № 51 от некропола в района на Аневско кале да е бил погребан с шапка, украсена с дребна сърмена везба, подобна на идентифицираната в гроб № 15 от средновековния некропол край с. Росица, Павлиkenско, в който също е бил погребан мъжки индивид.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Подробно за археологическия обект вж. публикацията на Е. Дерменджиев в настоящия т. XXVIII–XXIX на Известията на Регионален исторически музей – В. Търново. Благодаря на гл. ас. д-р Евгени Дерменджиев, ръководител на разкопките, и Стоян Михайлов, зам. ръководител, за поканата да изследвам откритите текстилни материали и възможността да публикувам получените резултати.
- ² За цвета и вида на сърмените нишки вж. по-долу.
- ³ Не е изключено и в други случаи да е откриван сърмен текстил върху мъжки череп, но няма известия за това. Важна причина за това е, че антропологичното определяне на откритите в гробовете кости си остава рядкост (Чокоев 2006, 59–61).
- ⁴ Снимките с непосочен произход са дело на автора.
- ⁵ Какавидите са се запазили между черепа и сърмените нишки, т.е. там където са били меките тъкани на тялото. Какавидите явно са се запазили благодарение на пропиването с метални соли. Наличието на какавиди показва, че погребението е извършено в топъл сезон.

- 6 Сивовиолетовият цвят се дължи на присъствието на сребърен хлорид, който почти изцяло е покрил повърхността на текстила, и по-точно – на елементарното сребро, отделило се след изваждането на текстила на светло. По време на разкопки сребърните изделия от висока проба често се откриват покрити със сивкавобели соли. Това е сребърен хлорид, за който е известно, че е фоточувствителен. Под въздействието на дневната светлина сравнително бързо започва да се отделя елементарно сребро, което придава сивовиолетовия цвят на корозионните продукти, натрупани върху повърхността на предмета.
- 7 Контактът между двата разнородни метала – сребро и злато, е довел до корозионното разрушаване на позлатената сребърна ивичка. Сребърната основа напълно е минерализирала.
- 8 Наблюдения на автора.
- 9 Наблюдения на автора.
- 10 Вж. по-горе.
- 11 Наблюдения на автора.
- 12 Наблюдения на автора.
- 13 За рентгенографското заснемане благодаря на В. Момчева.
- 14 Графичната реконструкция е направена с компютърна програма AutoCAD от инж. Петя Сашева. Тук използвам възможността да ѝ изкажа признателност.
- 15 Измерванията тук са компрометирани от напредналата деструкция и размерите на фрагментите. Тези обстоятелства не позволяват тяхното коректно извършване.
- 16 Куропалат Симватий бил едър поземлен собственик, който имал и четири владения в Сярско (ГИБИ VII 1968, 67).
- 17 В периода 1348–1355 г. продължила войната за Проливите между Венеция и Генуа. През първата половина на 1351 г. Венецианската република създава мощна коалиция чрез сключване на договори с крал Педро III Арагонски (1336–1387) и Йоан Кантакузин (1347–1354). Генуезците имали на своя страна унгарския крал Лайош I Велики (1342–1382), емира на Айдън и османския султан Орхан. В хода на събитията се вмесва размяната на пратеничества между България и Византия през първата половина на 1351 г. Сметководната книга за войната от 1351–1352 г., съхранявана в Държавния архив – Генуа, а и други генуезки документи показват, че търновският царски двор заел прогенуезка политическа ориентация. По това време Генуа изпратила три мисии в Търново за преговори, за една от които, през март 1352 г., закупените дрехи са описани в Сметководната книга. След втората мисия, в Пера пристига българско пратеничество, като за съпругата на един от българските представители били взети някои дрехи. Вероятно в пределите на Търновското царство през 1352 г. отново са влезли южночерноморските градове и крепости Ахтопол, Василико, Урдовиза и Созопол. Отвоюването им от Византия през 1364 г. подсеща за това. Все пак Българското царство се стремяло да запази добрите си отношения както с генуезците, така и с венецианците. През ноември 1352 г. българският цар потвърдил с грамота-писмо „договора и клетвата“, които дал на венецианците през 1347 г. (Гюзелев 1981, 169; Гюзелев 1995, 41–48)
- 18 Тази възможност за пропадане от своя страна говори, че шапката е била леко издигната над темето.
- 19 Ябълчните кости оформят скулите на лицето.
- 20 Обобщено за двете мнения, за и против тази идентификация вж. изследванията на Ив. Божилов и Д. Овчаров (Божилов 1985, 56–57; Овчаров 1992, 101–119). Много детайли и противоречия относно гроб № 39 се разглеждат и в студията на Ив. Сотиров (Сотиров 1992, 341–364). Г. Атанасов също прави преглед на мненията за погребения в гроб № 39, както и внимателна преценка на евентуалното свързване на откритите останки

от одежди с най-висшите титли от йерархията на Търновското царство (Атанасов 1999, 140–146).

- 21 Сред сграфито съдовете се среща и една малко по-различна плетеница, състояща се от Г-образни сегменти. Всъщност тази плетеница е геометрична модификация на разглеждания тук орнамент. Тя е илюстрирана с част от изображенията на обр. VIII и обр. 56 от цитираното изследване на С. Георгиева, както и на обр. 68. 1, 2, 5.
- 22 Накрая са приплеснати в една плоскост и припоени върху равната повърхност на гривната.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжен музей Търново, 1, 1962, 23–34.

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. – В: Царевград Търнов, 3. С. 1980.

Атанасов 1999: Г. Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен, 1999.

Божилев 1985: И. Божилев. Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. С. 1985.

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, 2, 37–54.

Георгиева 1974: С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, 2, С., 1974.

ГИБИ VII 1968: Гръцки извори за българската история. VII. С., 1968.

Гюзелев 1981: В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981.

Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския североизток и черноморието (края на XII – началото на XV век). С., 1995.

Дерменджиев 2014: Е. Дерменджиев. Средновековно селище край село Росица, община Павликени. – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, XXVII–XXIX, 2013–2014.

Джамбов 1991: И. Джамбов. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991.

Инкова 1979: В. Инкова. Калояновото погребение. Технико-лабораторни изследвания. С., 1979.

Инкова 1982: В. Инкова. Консервацията и изследването на паметниците на културата. – В: Реставрация и консервация на художествени ценности. С., 1982, 231–239.

Инкова 1978: В. Инкова. Деструктивни промени при археологическия текстил и методи за установяването им. – В: Въпроси на консервацията и реставрацията. 2, С., 1985, 17–48.

Инкова, Драганова 1978: В. Инкова, К. Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – Музеи и паметници на културата, 1978, 4, 26–34.

Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI–XIV в.) (=Разкопки и проучвания, 24). С., 1992.

Овчаров 1971: Д. Овчаров За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – Музеи и паметници на културата, 1971, 3, 16–20.

Овчаров 1992: Д. Овчаров. Човек и добре да живее умира. С., 1992.

Сотиров 1992: И. Сотиров. Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател. – Годишник на Националния археологически музей, VIII, 1992, 341–365.

Тилева, Ганева 1973: Цв. Тилева, Л. Ганева. Строеж и анализ на тъканите. С., 1973.

Чокоев 1998: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – Известия на исторически музей В. Търново, XIII, 1998, 282–296.

Чокоев 2006: И. Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постигания и проблеми на проучванията. В. Търново, Фабер, 2006.

Чокоев 2010: И. Чокоев. Текстил от средновековен некропол край с. Крепча – 35 години след разкопките. – В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. В. Търново, 2010, 575–580.

Чокоев 2011а: И. Чокоев. Текстилни фрагменти от Трапезица във Велико Търново. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. IV. (Доклади от Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев). В. Търново, 2011, 480–486.

Чокоев 2011б: И. Чокоев. Текстилни материали от разкопките на църквата „Св. Димитър“ във В. Търново, проведени в началото на XX век. – В: Дни на науката „2010. Съюз на учените в България, клон Велико Търново. В. Търново, 2011, 46–53.

Evans, Wixom 1997: Н. Evans, W. Wixom (ed.), The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843–1261. Catalogue. The Metropolitan Museum of Art, New York, 1997.

Jacoby 2004: D. Jacoby. Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West. – *Dumbarton Oaks Papers*, 58, 2004, 197–240.

Johnston 1967: P. Johnston. The Byzantine Tradition in Church Embroidery. London. 1967.

Riegi 1893: A. Riegi. Stilfragen. Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik. Berlin, 1893.

Χατζημιχάλη 1956: Α. Χατζημιχάλη. Τά χρυσοκλαβαρικά – συρματέϊνα – συρμακέσικα κεντήματα. – In: *Mélanges Merlier*, II, Institut Français D’Athènes, 1956, 447–498.

Θεοχάρη 1986: Μ. Θεοχάρη. Εκκλησιαστικά Χρυσοκέντητα. Αθήνα, 1986.

TEXTILE FROM THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF
“MEDIEVAL MONASTERY OF ST JOHN THE BAPTIST”,
VILLAGE OF ROSITZA, PAVLIKENI DISTRICT (BULGARIA)

Ivan Chokoev

(Abstract)

During rescue excavations in the vicinity of the village of Rositsa, Pavlikeni district, remains of a church and a cemetery around it were found. Traces of textile were detected in one of the graves belonging to a man. After on-site conservation the skull with the earth around it was transferred to the Conservation Laboratory at the Museum of History in Veliko Tarnovo, where abundant metal thread embroidery was unearthed.

The helmet-like hat was embroidered with metal treads (gilded silver strips wound around a silk core): the lower part of the hat was decorated with a narrow interlacing stripe and the upper part was covered with netlike design and floral patterns – leaves and vine scrolls. The hat itself was made of twill silk and was lined with fur or felt of red colour.

Male hats of similar design were found in the cemetery around the church of the Holy Forty Martyrs in Veliko Tarnovo. They all date back to the last quarter of 13th – 14th centuries.

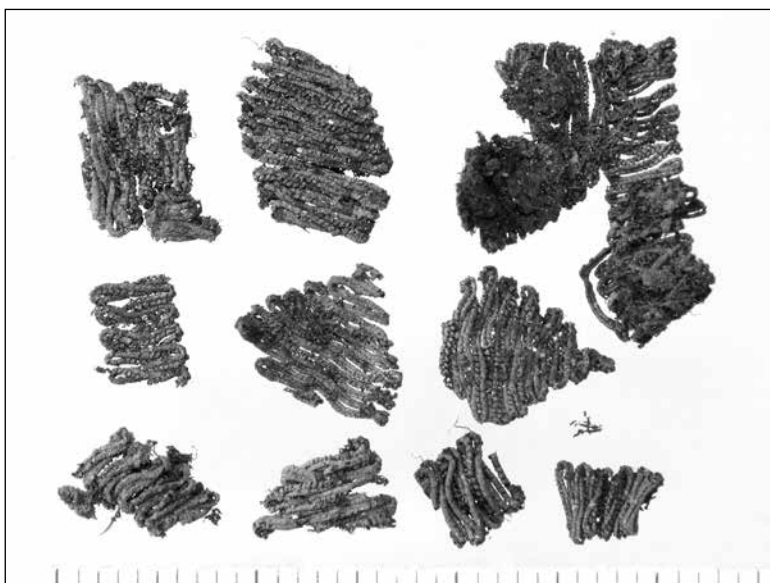
These can also be seen in the donors' portraits from St George's Church (Kremikovtsi Monastery near Sofia). Though a century later (1493) the paintings there give us an idea of the shape and the overall design of these hats.

So far, no exact parallels have been found for the hat from the medieval cemetery near the village of Rositsa.

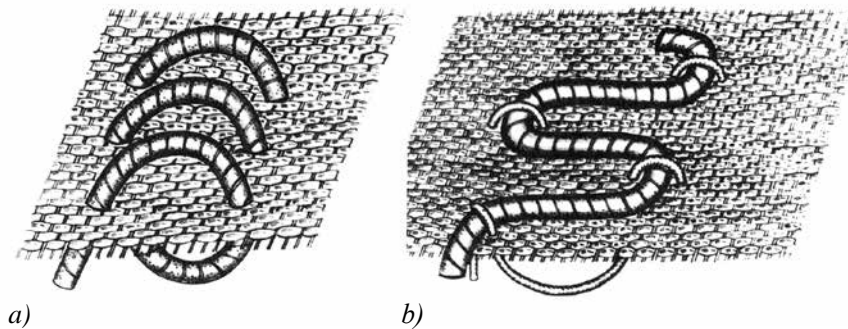
Обр. 1. Череп от гроб № 15. На терена е разчистена част от темето и лоба.
Fig. 1. Skull from grave 15. The crown and the forehead were partially uncovered in situ.

Обр. 2а. Елементи от дребната везба.
Fig. 2a. Small embroidery – details.

Обр. 2b. Елементи от дребната везба (макро)
 Fig. 2b. Small embroidery – details (macro).

a)

b)

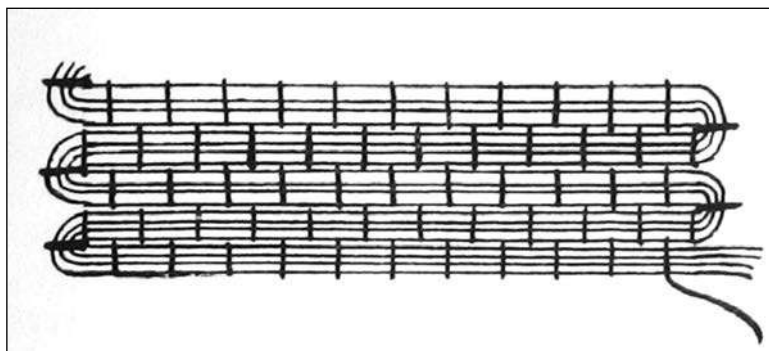
Обр. 3. Техники на везане със сърмени нишки:
 a) през тъканта; b) чрез пришиване (по В. Инкова и К. Драганова).

Fig. 3. Embroidery techniques with metal thread:
 a) transversing the textile; b) laid and couched (by Inkova, Draganova).

Обр. 4. Части от откритата ивица сърмен текстил (макро)

Fig. 4. Fragments of the metal threads textile (macro)

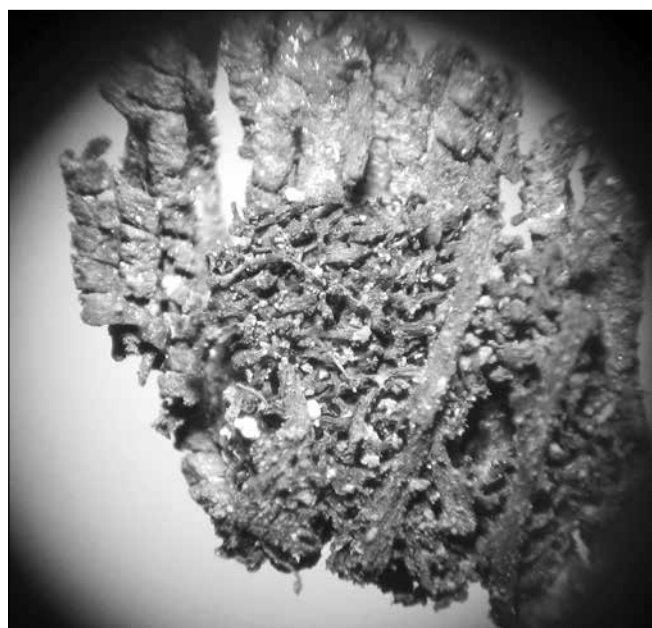
Обр. 5. Схема на везане със сърмени нишки. Пришиващите бодове се разминават шахматно – мотив „кошница“ (по P. Johnston).

Fig. 5. Couched metal threads. Alternating couching stitches on each succeeding row of gold threads – basket pattern (diagram) (by P. Johnston).

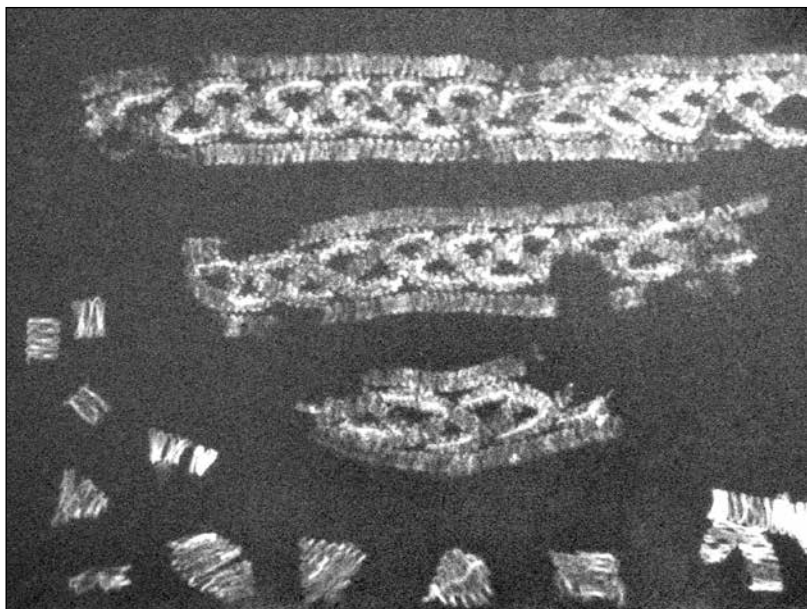
Обр. 6. Обратна страна на везаната сърмена ивица –
бодовете на пришиващия конец (микро)

Fig. 6. Couching stitches – reverse side of the embroidery (micro)

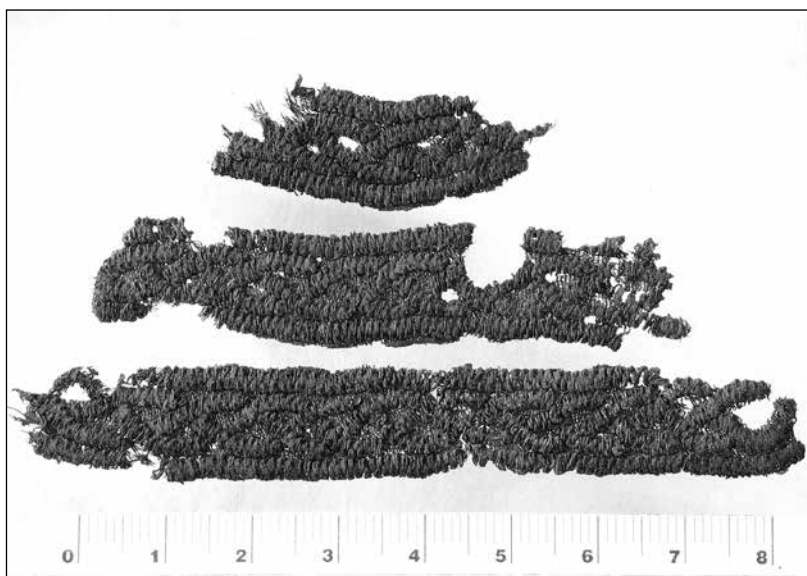
Обр. 7. Обратна страна на елемент от дребната везба –
виждат се два бода на пришиващия конец (микро)

Fig. 7. Couching stitches – reverse side of the small embroidery (micro)

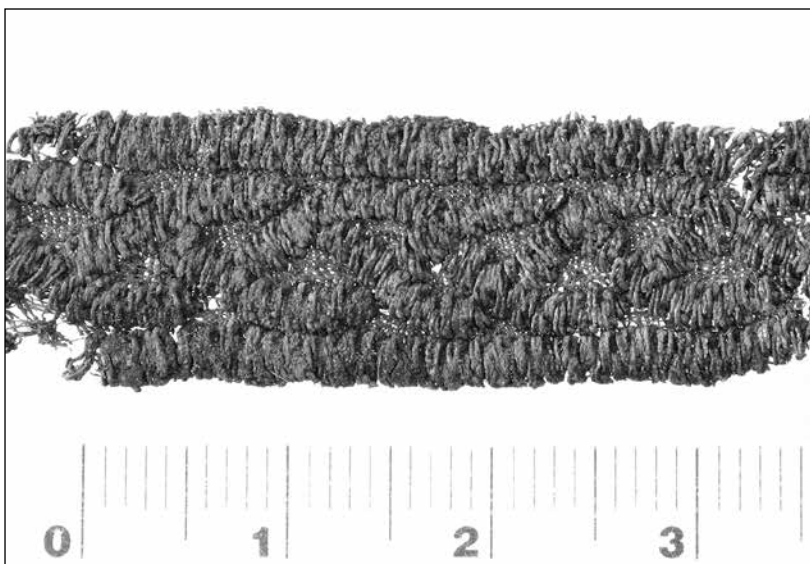

Обр. 8. Рентгенография на сърмената шевица и дребната везба
(рентгенография В. Момчева)

Fig. 8. Radiography of the embroidery

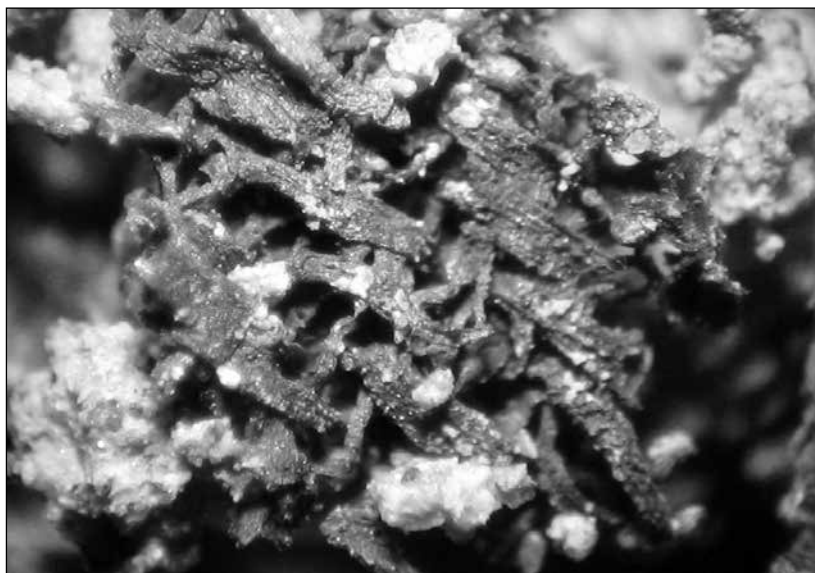
Обр. 9. Фрагментите от сърмената шевица след консервация (макро)
Fig. 9. Fragments from embroidered narrow strip after conservation (macro)

Обр. 10. Сърмената шевица (детайл) (макро)
Fig. 10. The embroidered narrow strip (detail) (macro)

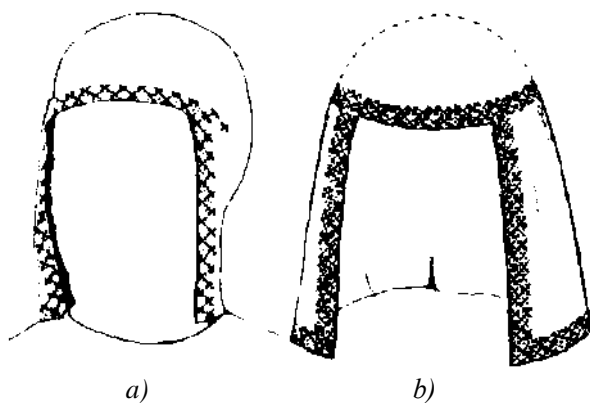

Обр. 11. Везаната сърмена ивица е изпълнена върху копринена тъкан
в сплитка лито (микро)
Fig. 11. Silk cloth in plain weave used for the embroidered narrow strip (micro)

Обр. 12. Дребните везани елементи, покриващи черепа, са изпълнени върху копринена тъкан в сплитка кепър (микро)

Fig. 12. Silk cloth in twill weave used for small embroidery (micro)

Обр. 13а. Установено разположение на сърмовезаната шевица, украсяваща покривалото върху главата на погребания в гроб № 39 от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново; б. Една от възможните реконструкции на покривалото (по В. Инкова 1979).

Fig. 13a. Situation of the embroidered narrow strip decorating the cover over the head of the buried in grave 39 from the cemetery around the church of The Holy Forty Martyrs in Veliko Tarnovo; b. one of the possible reconstruction of the cover by V. Inkova.

Обр. 14. Реконструкция на принадлежностите за глава – покривало и шапка, на погребания в гроб №39 от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (по В. Инкова 1979)

Fig. 14. Reconstruction of the cover and the hat from the grave 39 from cemetery around the church of The Holy Forty Martyrs church in Veliko Tarnovo (by V. Inkova 1979)

a)

b)

c)

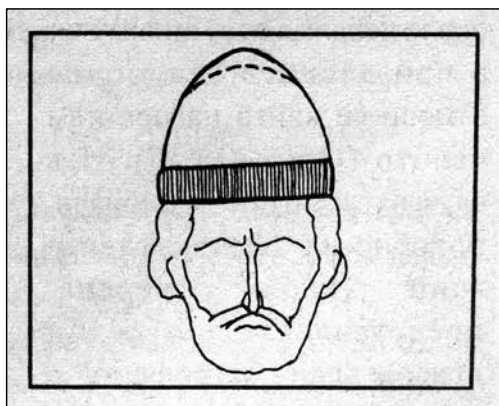
d)

Обр. 15. Изследване на череп от гроб №46 от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново: а) рентгенография; б) снимка в обикновена светлина; в) рентгенография на пръстта под черепа; д) реконструкция на орнамента на сърмената шевица по данни от изследванията (по В. Инкова 1982).

Fig. 15. Investigation of the skull from grave 46 from the cemetery around the church of The Holy Forty Martyrs in Veliko Tarnovo: a) radiography; b) photography in day light; c) radiography of the earth beneath the skull; d) reconstruction of the embroidery pattern (by V. Inkova 1982).

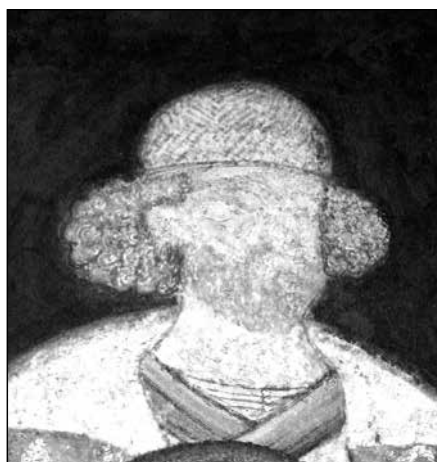

Обр. 16. Възможна реконструкция на шапката от гроб № 1¹ от новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (рис. Д. Томева)

Fig. 16. Possible reconstruction of the hat from grave 1¹ from the new excavations at the church of The Holy forty martyrs in Veliko Tarnovo

Обр. 17. Шапката на ктитора Радивой от стенопис в църквата „Св. Георги“ на Кремиковския манастир, 1493 г.

Fig. 17. The hat of the donor Radivoy from the mural paintings in the church of St George, Kremikovtzi monastery near Sofia (1493)

Обр. 18. Плетеница върху златна гривна или наръкавник, вероятно края на IX–X в., Музей за Византийска култура, Солун, (детайл) (по Evans, H., W. Wixom (ed.)

Fig. 18. Interlacing on gold pair of bracelets or wrist cuffs, late 9th – 10th c., Museum of Byzantine Culture, Thessalonike, Greece (by Evans, H., W. Wixom (ed.)

Обр. 19. Плетеница върху колонки, рамкиращи ктиторската композиция със семейството на Радивой, църква „Св. Георги“ в Кремиковския манастир (1493 г.)

Fig. 19. Interlacing on the columns framing the donors' family in the church of St George, Kremikovtzi monastery near Sofia (1493)

МОНЕТИ И ЕКЗАГИЯ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО ПРОУЧВАНЕ В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. РОСИЦА, ОБЩИНА ПАВЛИКЕНИ ПРЕЗ 2012 Г.

Стоян Михайлов

През есента на 2012 г. беше проведено спасително археологическо проучване в местността „Манастира (Манастир тарласа)“, разположена на около 1,5 км южно от село Росица, община Павликени, Великотърновска област, във връзка с намеренията на Павликенска духовна околия за изграждане на манастир „Св. Предтеча Йоан“ на същото място. По време на разкопките се установиха размерите на старата средновековна църква, разкриха се 16 гроба от средновековен некропол, проучиха се 8 ями, две пещи и части от две полувкопани средновековни жилища. Резултатите от проучването показват, че в споменатата местност през XIII–XIV век е съществувало селище (Дерменджиев, Михайлов 2013, 405–406; Дерменджиев, Михайлов 2014, 86–88; Дерменджиев 2013–2014, 157–222). По време на разкопките бяха открити 40 монети и една екзагия, които са обект на настоящата публикация.

При проучването е открита една единствена антична монета – на римския император Валентиниан I (364–375) (Обр. 2.1). Намирането и в средновековна яма (яма №8 в сондаж №23) (Дерменджиев 2013–2014, 169) предполага, че най-вероятно монетата е попаднала случайно в ямата.

Останалите 39 монети са отсечени през XIII – XIV век, като от тях 34 екземпляра могат да се датират относително точно. Въз основа на своята хронология, се формират три отделни групи монети.

В първата група попадат 28 монети, отсечени в периода 1204–1261 г., а именно десет латински имитации (три голям модул и седем малък модул) (1204–1261) (Каталог №№2–11), две монети на солунския владетел Йоан Дука Комнин (1237–1244) (Каталог №№12–13), 13 рязани фрагменти от монети (30–50-те на XIII век) (Каталог №№14–26) и три неопределени, които най-общо могат да се отнесат към първата половина на XIII век (Каталог №№27–29). Най-рания екземпляр в тази група, според хронологическата интерпретация на М. Хенди на латинското имитативно монетосечене е монета тип С (Тесалоника) (Каталог №4), с предполагаемо време на отсичане ок. 1212–1224 г. (DOC IV – 2, 668–669). Латинските имитации голям модул тип N и P (Каталог №№2–3) са отсечени, най-вероятно през 20–30-те години на XIII век (DOC IV – 2, 668–669). Латинските имитации малък модул (Каталог

№№5–11) най-общо са отсечени в 20–40-те години на XIII век (Йорданов 1984, 63–65).

В сондаж №16 в яма №3 се откриха 10 монети, а в яма №5 – 4 монети. Вероятно това не са колективни находки, а монетите са попадали в ямите при запълването им.

Монетите от разглежданата група позволяват да се предположи, че началото на монетната циркулация в средновековното селище започва най-вероятно през 20–30-те години на XIII век.

В отделна хронологическа група, според времето на отсичането им, могат да се обособят три монети от втората половина на XIII и началото на XIV век. Най-ранен от тях е екземплярът на българския цар Константин I Асен (1257–1277) (Каталог №30). Монетата е открита в сондаж №22, в който липсват археологически структури. Монетата на Андроник II Палеолог (1282–1328), отсечена в Тесалоника (Каталог №34) вероятно е отпаднала от паричното обръщение едва около средата на XIV век, защото е открита в пласта над разрушеното жилище №2 (в сондаж 15), от който произхожда и монета на цар Иван Александър (1331–1371). Монетата на Андроник II с Михаил IX (1294–1320) (Каталог №35) е открита в яма №1 (сондаж №2). Монетите от тази хронологическа група са открити в различни археологически ситуации и са отсечени в един относително дълъг времеви период от близо 60 години. Тези три монети най-общо маркират наличието на парично обръщение в района на средновековното селище през втората половина на XIII век и първите три десетилетия на XIV век.

Най-късната хронологическа група се състои от три монети, отсечени при управлението на Иван Александър (1331–1371). Сребърната монета от типа Иван Александър със сина си Михаил Асен е от втората фаза на сребърното им монетосечене и се датира ок. 1347/8–1355/6 (Дочев 2009, 143). Монетата е открита в пласта над жилище №1 в сондаж №14. Медна монета на Иван Александър от тип II (ок. 1332–1355) (Дочев 2009, 156) е открита в пласта над жилище №2 в сондаж №15. Най-късната монета от разкопките през 2012 г. е екземплярът от типа Иван Александър с втората му съпруга Теодора, сечен в периода ок. 1347/8–1375 г. (Дочев 2009, 167). Монетата е открита в горния слой на сондаж №20.

По време на разкопките беше открит и бронзов предмет с кръгла плоска форма, който може да се определи като екзагия. Върху едната страна има три вдлъбнати концентрични окръжности около вдлъбнат център. Обратната страна е изпилена по периферията на пет места, в средата има вдлъбнат кръгъл печат с неясно обозначение. Екзагията е открита в яма №6 в сондаж №16 заедно с четири монети, две от които са латински имитации малък модул (ок. 1210–1240) и една на солунския владетел Йоан Дука Комнин (1237–1244). Този археологически контекст позволява изработването и използването на екзагията да се постави в първата половина на XIII век. Теглото ѝ (4,35 г)

насочва, че тя е служела за измерване на теглото на златни хиперперони и електронови (сребърни) номизми.

Монетната серия от разкопките на средновековното селище край село Росица е сравнително малка на брой, но все пак позволява да се направят общи наблюдения върху монетното обръщение. Липсата на монети на византийските императори от втората половина на XII век и на т. нар. български имитации (първа четвърт на XIII в.), и наличието на латински имитации, в съотношение подобно с установеното в средновековната столица Търновград (Таблица 1), показва, че началото на монетната циркулация в проученото средновековно селище, може да се постави в 20–30-те години на XIII век.

Монетите от втората половина на XIII век и първата трета на XIV век в селището край село Росица са по-малко като относителен дял, в сравнение с тези от Търновград. Поради малкия им брой в разглежданата серия е трудно да се прецени дали това е обективното съотношение и показва намаление в интензитета на монетното обръщение или е резултат на случайност.

Делът на монетите на цар Иван Александър (1331–1371) от селището край село Росица е приблизително равен с данните за столичния град. Същевременно и трите монети от разкопките през 2012 г. не са пряко свързани с конкретна проучена структура. Тази ситуация предполага, че в района на проучваната територия има монетна циркулация при управлението на Иван Александър, но структури от същия период не са проучени по време на разкопките.

В селището при с. Росица най-късни са монетите на Иван Александър със сина му Михаил Асен (сребърна) и с втората му съпруга Теодора (медна), и двете отсечени след 1347/8 г. Сред откритите монети липсват екземпляри на Иван Шишман (1371–1395). От данните за Търновград се забелязва, че съотношението между монетите на Иван Александър (1331–1371) и Иван Шишман (1371–1395) е практически равно (Дочев 1992, 184; Рабовянов 2010, 111). Липсата на монети на Иван Шишман в средновековното селище край с. Росица позволява да се предположи, че монетната циркулация в района е прекъсната в периода 50–70-те години на XIV век.

Таблица 1. Съотношение между монетните типове в проценти.

Table 1. Proportion between cointypes (in percents).

Монетен тип	Росица	Царевец (Дочев 1992, 179–184)	Трапезица – югоизточен сектор (Рабовянов 2010, 110–111)
Латински имитации (1204–1261)	55	55	54
Йоан Дука Комнин (1237–1244)	11	3	7
Константин I Асен (1257–1277)	6	11	7
Андроник II Палеолог (1282–1328)	11	16	20
Иван Александър (1331–1371)	17	15	12

ПРИЛОЖЕНИЕ I. КАТАЛОГ НА МОНЕТИТЕ

APPENDIX I. CATALOGUE OF THE COINS

РИМСКА ИМПЕРИЯ

- Валентиниан I (364–375)

Лице: D N VALENTI.. Бюст надясно с диадема.

Опако: GLORIA RO... Император в ход надясно, държи лабарум и влаци пленник. В лявото поле буква S.

1. АЕ, 17 мм; 1,97 г; пол. инв. № 61 (Обр. 2.1).

ЛАТИНСКИ ИМИТАЦИИ (1204–1261)

- голям модул, тип N (1204–1261) (DOC, IV – 2, 680–681, No. 14).

Лице: Богородица Оранта права напред, с нимб, туника и мафорион.

Опако: Отляво император прав напред, с дясна ръка пред гърдите. Отдясно св. Георги с нимб. Двамата държат помежду си патриаршеският кръст с дълга дръжка върху три стъпала.

2. АЕ; 25–26 мм; 3,74 г; пол. инв. № 67. Монетата е огъната (Обр. 2.2).

- голям модул, тип P (1204–1261) (DOC, IV – 2, 683–684, No. 16)

Лице: Бюст на Христос с кръстат нимб, туника и колобион.

Опако: Архангел прав напред, с нимб, къса туника, броня и сагион, в дясната ръка държи скиптър с три върха.

3. АЕ; 15–23 мм; 1,86 г; пол. инв. № 49. Монетата е срязана на половина (Обр. 2.3).

- голям модул, Тесалоника тип C (1204–1224) (DOC, IV – 2, 692, No. 26)

Лице: Изтрито.

Опако: Отляво св. Елена с ниска корона, дивитисион и лорос, в дясната си ръка държи скиптър. Отдясно св. Константин със с ниска корона, дивитисион и лорос, в лявата си ръка държи скиптър с кръст. Двамата държат помежду си патриаршески кръст с дълга дръжка.

4. АЕ; 21–23 мм; 1,81 г; пол. инв. № 44. Монетата е счупена на две (Обр. 2.4).

- малък модул, тип A (20–40-те на XIII век) (DOC, IV – 2, 694–696, No. 30)

Лице: Богородица на трон с ниско облегалo, държи пред гърдите си медальон с изображение на Христос.

Опако: Владетел прав напред с ниска корона, в дясната ръка държи лабарум с дълга дръжка, в лявата акакия.

5. АЕ; 20–23 мм; 1,66 г; пол. инв. № 17 (Обр. 2.5).

6. АЕ; 20 мм; 1,20 г; пол. инв. № 20 (Обр. 2.6).

7. АЕ; 19–22 мм; 1,08 г; пол. инв. № 70 (Обр. 2.7).

8. АЕ; 21–20 мм; 1,03 г; пол. инв. № 51 (Обр. 2.8).

9. АЕ; 17–18 мм; 1,00 г; пол. инв. № 46 (Обр. 2.9).

10. АЕ; 18–12 мм; 1,60 г; пол. инв. № 11 (Обр. 2.10).

• малък модул, тип D (20–40-те години на 13 в.) (DOC, IV – 2, 696–697, No. 33)

Лице: Не личи.

Опако: Допоясно изображение на владетел напред с ниска корона, в дясната ръка държи жезъл с кръст, в лявата кълбо с кръст.

11. АЕ; 21–17 мм; 1,05 г; пол. инв. № 50 (Обр. 2.11).

СОЛУНСКА ДЪРЖАВА (1224–1246)

• Йоан Дука Комнин (1237–1244)

Лице: Изтрито.

Опако: Владетел прав напред с ниска корона, дивитисион и лорос. В дясната ръка държи лабарум, в лявата акакия (серия III, тип 7 – Дочев 1992, 62; series III, type O – DOC, IV – 2, 593, No. 28)

12. АЕ; 14–15 мм; 0,82 г; пол. инв. № 52 (Обр. 2.12).

13. АЕ; 14–10 мм; 0,42 г; пол. инв. № 48/5. Монетата е частично отчупена. (Обр. 2.13).

РЯЗАНИ ФРАГМЕНТИ ОТ МОНЕТИ (30–50-те на XIII век)

Лице: частично изображение.

Опако: частично изображение.

14. АЕ, 19 мм; 0,92 г; пол. инв. № 15. Върху аверса Богородица на трон с високо облегалo. Върху реверса владетел седнал на трон с ниско облегалo, в дясната ръка държи лабарум, в лявата акакия (латинска имитация, голям модул, Константинопол, тип С (1204–1261) (DOC, IV – 2, 675, No. 3) (Обр. 3.1).

15. АЕ; 11–15 мм; 0,91 г; пол. инв. № 47. Върху аверса частично изображение на бюст на Христос с кръстат нимб. Върху опакото частично изображение на владетел с дивитисион и лорос (латинска имитация, голям модул тип D/E) (DOC, IV – 2, 675–676, No. 4–5) (Обр. 3.2).

16. АЕ; 14 мм; 0,82 г; пол. инв. № 33. Орязана монета, латинска имитация, малък модул тип А (DOC, IV – 2, 694–696, No. 30) (Обр. 3.3).

17. АЕ; 18–11 мм; 0,65 г; пол. инв. №5. Половин монета, латинска имитация, малък модул тип А (DOC, IV – 2, 694–696, No. 30) (Обр. 3.4).

18. АЕ; 17–14 мм; 0,66 г; пол. инв. №58. Рязан фрагмент от монета на солунския император Теодор Дука Комнин (1215–1230) (DOC, IV – 2, 556–557, No. 6) (Обр. 3.5).

19. АЕ; 8–16 мм; 0,62 г; пол. инв. №48/1. Правоъгълен фрагмент, изтрит (Обр. 3.6).

20. АЕ; 11–13 мм; 0,56 г; пол. инв. №53. Фрагмент без изображение (Обр. 3.7).

21. АЕ; 12 мм; 0,54 г; пол. инв. №36. Върху реверса частично изображение на владетел с дивитисион и лорос, в дясната ръка държи скиптър (Обр. 3.8).

22. АЕ; 9–13 мм; 0,48 г; пол. инв. №3. Правоъгълен фрагмент, върху реверса: глава на светец с нимб (Обр. 3.9).

23. АЕ; 7–11 мм; 0,15 г; пол. инв. №18. Правоъгълен фрагмент, върху реверса: частично изображение на владетел (Обр. 3.10).

24. АЕ; 15–12 мм; 0,33 г; пол. инв. №23. Върху реверса глава на владетел с ниска корона и скиптър (Обр. 3.11).

25. АЕ; 10–15 мм; 0,32 г; пол. инв. №48/2. Фрагмент без изображение (Обр. 3.12).

26. АЕ; 8–11 мм; 0,26 г; пол. инв. №48/4. Фрагмент с неясни изображения (Обр. 3.13).

НЕОПРЕДЕЛЕНИ (1204–1261)

Лице: не личи.

Опако: Частично изображение на владетел напред с ниска корона. В дясната ръка държи скиптър с кръст, в лявата кълбо с кръст. (вероятно латинска имитация, голям модул, тип D)

27. АЕ; 17–22 мм; 0,97 г; пол. инв. №19. Монетата е орязана (Обр. 3.14).

Лице: Изтрито.

Опако: Частично изображение на владетел.

28. АЕ; 16–17 мм; 0,72 г; пол. инв. №60 (Обр. 3.15).

29. АЕ; 17–15 мм; 0,66 г; пол. инв. №43. Монетата е пукната (Обр. 3.16).

БЪЛГАРИЯ

• Константин Асен (1257–1277)

Лице: IC – XC. Бюст на Христос с кръстат нимб, туника и колобион, в лявата ръка държи евангелие. Отляво и отдясно в двете полета има по един равнораменен кръст.

Опако: КО/СТ/Д ... Цар прав напред с ниска корона с перпендули, дивитисион и лорос. В дясната ръка държи лабарум с къса дръжка, в лявата кълбо.
30. АЕ; 24–25 мм; 2,20 г; пол. инв. № 57 (тип I Б (б) – Дочев 2009, 67–69) (Обр. 4.1).

• Иван Александър (1331–1371)

Лице: Христос прав напред с кръстат нимб, туника и колобион, ръцете му са вдигнати встрани за благословия. В лявото поле монограм от буквите „АЛЕ“, в дясното монограм на титлата „ЦАР“.

Опако: Двама царе прави напред с ниски корони с перпендули, дивитисиони и лороси, всеки държи скиптър с кръст. Между тях знаме с дълга дръжка. Между главите им и знамето монограми от буквите „АЛЕ“ и титлата „ЦАР“. В лявото поле монограм на думата „БЛАГОВЕРЕН“, в дясното поле монограм на името „МИХАИЛ“.

31. АР; 20–21 мм; 1,41 г; пол. инв. № 26 (второ сребърно монетосечене, втора фаза – Дочев 2009, 143–148) (Обр. 4.2).

Лице: ІС – ХС. Голям равнораменен кръст, горното рамо е с напречна линия. От долното рамо излизат два акантови листа.

Опако: Цар прав напред с ниска корона с перпендули, с дивитисион и лорос, в дясната ръка държи скиптър с кръст, в лявата кълбо. В дясното поле монограм с буквите „АЛЕ“.

32. АЕ; 20 мм; 0,78 г; пол. инв. № 32 (медно монетосечене, тип II – Дочев 2009, 156–158) (Обр. 4.3).

Лице: Големи монограми на буквите „АЛЕ“ и титлата „ЦАР“.

Опако: Прави фигури на цар и царица, държащи помежду си дълъг жезъл завършващ с кръст. Изображението е двойно отпечатано.

33. АЕ; 19–16 мм; 0,70 г; пол. инв. № 59 (медно монетосечене, тип VI – Дочев 2009, 167–173) (Обр. 4.4).

ВИЗАНТИЯ

• Андроник II (1282–1328 г.), Тесалоника

Лице: Негативен отпечатък на опаката страна

Опако: Император прав напред с ангелско крило отляво, с ниска корона с перпендули, дивитисион и лорос, в дясната ръка държи модел на сграда, в лявата лабарум с къса дръжка.

34. АЕ; 19–16 мм; 0,89 г; пол. инв. № 22. Монетата е частично отчупна (DOC, V – 2, 357, No. 849–851) (Обр. 4.5).

- Андроник II с Михаил IX (1295–1320), Тесалоника

Лице: Не личи.

Опако: Двама владетели допоясно прави напред с ниски корони с перпендули, облечени са с дивитисиони и лороси. Държат помежду си дълъг скипър, завършващ с кръг и кръст, вписан в него.

35. АЕ, 20 мм; 1,11 г; пол. инв. №4 (DOC, V – 2, 353, No. 778–779) (Обр. 4.6).

НЕОПРЕДЕЛЕНИ (XIII – XIV в.)

36. АЕ; 9–18 мм; 0,67 г; пол. инв. №69. Фрагмент от монета (Обр. 4.7).

37. АЕ; 18–13 мм; 0,63 г; пол. инв. №55. Фрагмент от монета с изображение на владетел с дивитисион и лорос, който държи кълбо (Обр. 4.8).

38. АЕ; 10–20 мм; 0,44 г; пол. инв. №71. Половин монета с частични неясни изображения (Обр. 4.9).

39. АЕ; 10–19 мм; 0,42 г; пол. инв. №48/3. Фрагмент с неясни изображения (Обр. 4.10).

40. АЕ; 6–14 мм; 0,31 г; пол. инв. №34. Фрагмент от монета (Обр. 4.11).

ЕКЗАГИЯ

Кръгло плоско ядро. Върху едната страна има три вдлъбнати концентрични окръжности около вдлъбнат център. Обратната страна е изпилена по периферията на пет места, в средата има вдлъбнат кръгъл печат с неясно обозначение.

АЕ; диаметър 15 мм, дебелина 3 мм, тегло 4,35 г, пол. инв. №54 (Обр. 4.12).

**ПРИЛОЖЕНИЕ II. МЕСТОНАМИРАНЕ
НА МОНЕТИТЕ В ОБЕКТА**

APPENDIX II. FINDING PLACE OF THE COINS IN THE SITE

Кат. №	монета	дата	местонамиране	координати		
				север (м)	запад (м)	дълб. (м)
22	Рязан фрагмент	40 – 50-те на XIII в.	Сондаж №2 (яма № 1)	0,10	3,30	0,50
35	Андроник II с Михаил IX	1295–1320	Сондаж №2 (яма № 1)	0,10	3,20	0,60
17	Рязан фрагмент	40 – 50-те на XIII в.	Сондаж №2	0,30	1,50	0,40
10	Латинска имитация, малък модул, тип А	20 – 40-те на XIII в.	Сондаж №7	0,50	1,90	0,15
14	Латинска имитация, голям модул, Константинопол, тип С	1204–1261	Сондаж №7 (яма № 2)	0,00	1,10	1,00
5	Латинска имитация, малък модул, тип А	20 – 40-те на XIII в.	Сондаж №11	0,00	0,50	0,50
27	Неопределена	1204–1261	Сондаж №14	3,30	0,40	0,40
6	Латинска имитация, малък модул, тип А	20 – 40-те на XIII в.	Сондаж №14	3,35	0,50	0,40
31	Иван Александър с Михаил	1331–1371	Сондаж №14	3,80	4,20	0,60
40	Неопределена	XIII – XIV в.	Сондаж №14 (жилище №1)	3,40	4,10	0,70
21	Рязан фрагмент	40 – 50-те на XIII в.	Сондаж №14 (жилище №1)	3,80	4,60	0,95
23	Рязан фрагмент	40 – 50-те на XIII в.	Сондаж №15	4,30	1,20	0,15
34	Андроник II Палеолог	1282–1328	Сондаж №15	4,60	0,55	0,35
24	Рязан фрагмент	40 – 50-те на XIII в.	Сондаж №15	4,45	0,75	0,35
[същия №]	Иван Александър	1331–1371	Сондаж №15	4,60	0,50	0,50
16	Рязан фрагмент	40 – 50-те на XIII в.	Сондаж №15	4,50	4,60	0,40
29	Неопределена	1204–1261	Сондаж №16 (яма № 3)	2,00	0,65	0,40
4	Латинска имитация, голям модул, Тесалоника, тип С	1204–1224	Сондаж №16 (яма № 3)	2,10	0,80	0,45
9	Латинска имитация, малък модул, тип А	20 – 40-те на XIII в.	Сондаж №16 (яма № 3)	1,90	0,70	0,55
15	Рязан фрагмент	40 – 50-те на XIII в.	Сондаж №16 (яма № 3)	2,20	0,80	0,65
19	Рязан фрагмент	40 – 50-те на XIII в.	Сондаж №16 (яма № 3)	2,90	0,65	0,60–0,75
25	Рязан фрагмент	40 – 50-те на XIII в.	Сондаж №16 (яма № 3)	2,90	0,65	0,60–0,75
39	Неопределена	XIII – XIV в.	Сондаж №16 (яма № 3)	2,90	0,65	0,60–0,75
26	Рязан фрагмент	40 – 50-те на XIII в.	Сондаж №16 (яма № 3)	2,90	0,65	0,60–0,75

13	Йоан Дука Комнин	1237–1244	Сондаж № 16 (яма № 3)	2,90	0,65	0,60–0,75
3	Латинска имитация, голям модул, тип Р	1204–1261	Сондаж № 16 (яма № 3)	2,00	1,30	0,40
18	Рязан фрагмент	40–50-те на XIII в.	Сондаж № 16 (яма № 3)			депо
11	Латинска имитация, малък модул, тип D	20–40-те на XIII в.	Сондаж № 16 (яма № 5)	2,65	1,50	0,45
8	Латинска имитация, малък модул, тип А	20–40-те на XIII в.	Сондаж № 16 (яма № 5)	2,45	1,65	0,45
12	Йоан Дука Комнин	1237–1244	Сондаж № 16 (яма № 5)	2,90	1,35	0,50
20	Рязан фрагмент	40–50-те на XIII в.	Сондаж № 16 (яма № 5)	3,10	1,40	0,50
[без №]	Екзагия		Сондаж № 16 (яма № 5)	2,75	1,40	0,55
37	Неопределена	XIII–XIV в.	Сондаж № 20	0,55	2,60	0,30
33	И. Александър с Теодора	1347–1371	Сондаж № 20	4,30	1,50	0,25
28	Неопределена	1204–1261	Сондаж № 20	4,10	1,20	0,25
2	Латинска имитация, голям модул, тип N	1204–1261	Сондаж № 20 (яма № 6)	0,50	2,30	1,00
30	Константин Асен	1257–1277	Сондаж № 22	1,90	0,30	0,25
1	Валентиниан I	364–375	Сондаж № 23 (яма № 8)	0,20	4,50	0,35
36	Неопределена	XIII–XIV в.	случайна находка			
7	Латинска имитация, малък модул, тип А	20–40-те на XIII в.	случайна находка			
38	Неопределена	XIII–XIV в.	случайна находка			

ЛИТЕРАТУРА

Дерменджиев, Михайлов 2013: Е. Дерменджиев, С. Михайлов. Спасителни археологически разкопки на обект „Средновековен манастир Св. Йоан Предтеча до с. Росица, община Павликени, област Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. С., 2013, 405–407.

Дерменджиев, Михайлов 2014: Е. Дерменджиев, С. Михайлов. Средновековна църква и селище край село Росица, община Павликени. В: Юбилеен сборник Павликени. П. Павлов, Н. Цонева (съст.). В. Търново, 2014, 79–104.

Дерменджиев 2013–2014: Е. Дерменджиев. Средновековно селище край село Росица, община Павликени. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 28–29, 2013–2014, 157–222, под печат.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. В. Търново, 1992.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV век. Типове, варианти, цени. В. Търново, 2009.

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081–1261. С., 1984.

Рабовянов 2010: Д. Рабовянов. Южна тераса на хълма Трапезица. Проблеми на стратегията, периодизацията и хронологията. – Археология, 2010, 3–4, 103–122.

DOC IV – 2: Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. IV, part 2: M. F. Hendy. The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204–1261), Washington, D. C., 1999.

DOC V – 2: Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. V: Ph. Grierson. Michael VIII to Constantine XI 1258–1453, part 2, Catalogue, Concordances and Indexes, Washington, D. C., 1999.

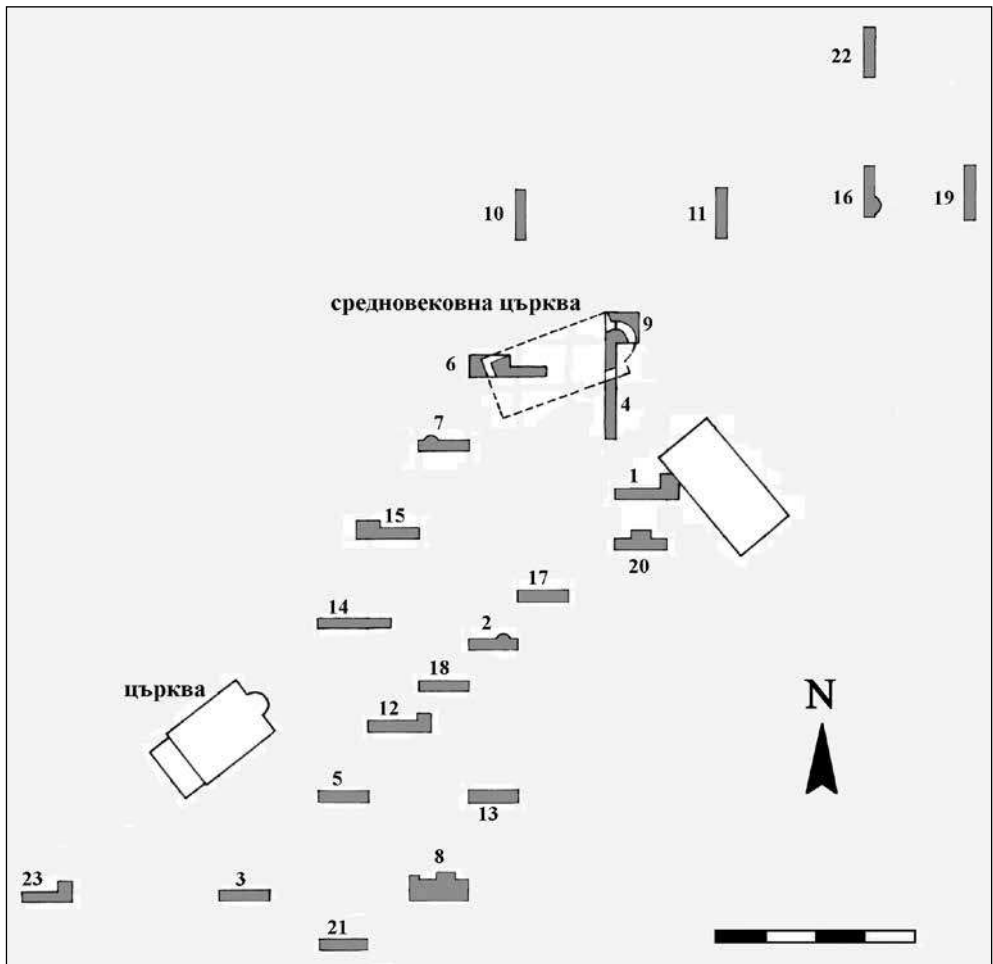
COINS AND EXAGIA FROM THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS
ON THE TERRITORY OF THE VILLAGE OF ROSSITSA, PAVLIKENI
MUNICIPALITY IN 2012

Stoyan Mihaylov

(Abstract)

In the autumn of 2012 rescue archaeological excavations were carried out at 1,5 km to the south of the village of Rossitsa, Pavlikeni Municipality, Veliko Tarnovo district, in relation to the intention of Pavlikeni diocese to build a monastery of “St. John the Precursor” at the same place. During the excavations 40 coins and 1 exagia were unearthed. One of them is a bronze coin of the Roman Emperor Valentinian I (364–375) which happened to be in the medieval pit by chance. 28 copper coins from the period of 1204–1261 were found; most of which are Latin imitations and clipped fragments of coins. 6 coins from the second half of 13th c. were found – one from the rule of Constantin Assen (1257–1277), two from the rule of Andronicus II (1282–1328) and three from the rule of Ivan Alexander (1331–1371). It might be assumed that the bronze exagia, weighing 4,35 represents the measuring standard for the golden hyperpera from the period 12th – 13th c.

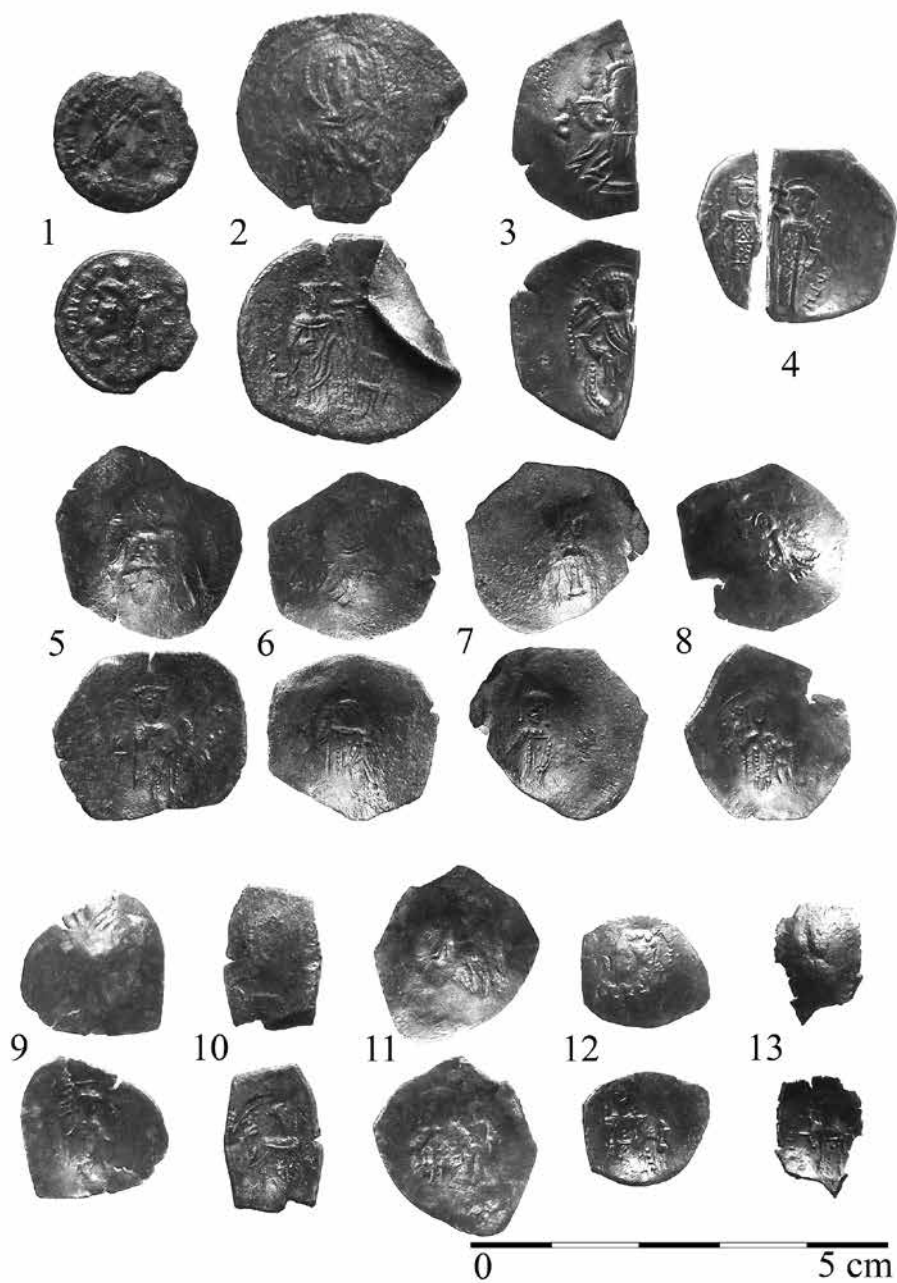
The small number of the coins and the fact that these were found mainly in rubbish pits rules out any convincing conclusions as to the chronology and nature of the coin circulation in the explored section. Yet on the basis of the unearthed coins it could be assumed that there were coins in circulation during 13th – 14th c. c. Most coins reached the village during the second quarter of 13th c. Although less in number, new coins continued to reach the village up to the third quarter of 14th c.

Обр. 1. План на разкопките на средновековно селище край с. Росица през 2012 г.

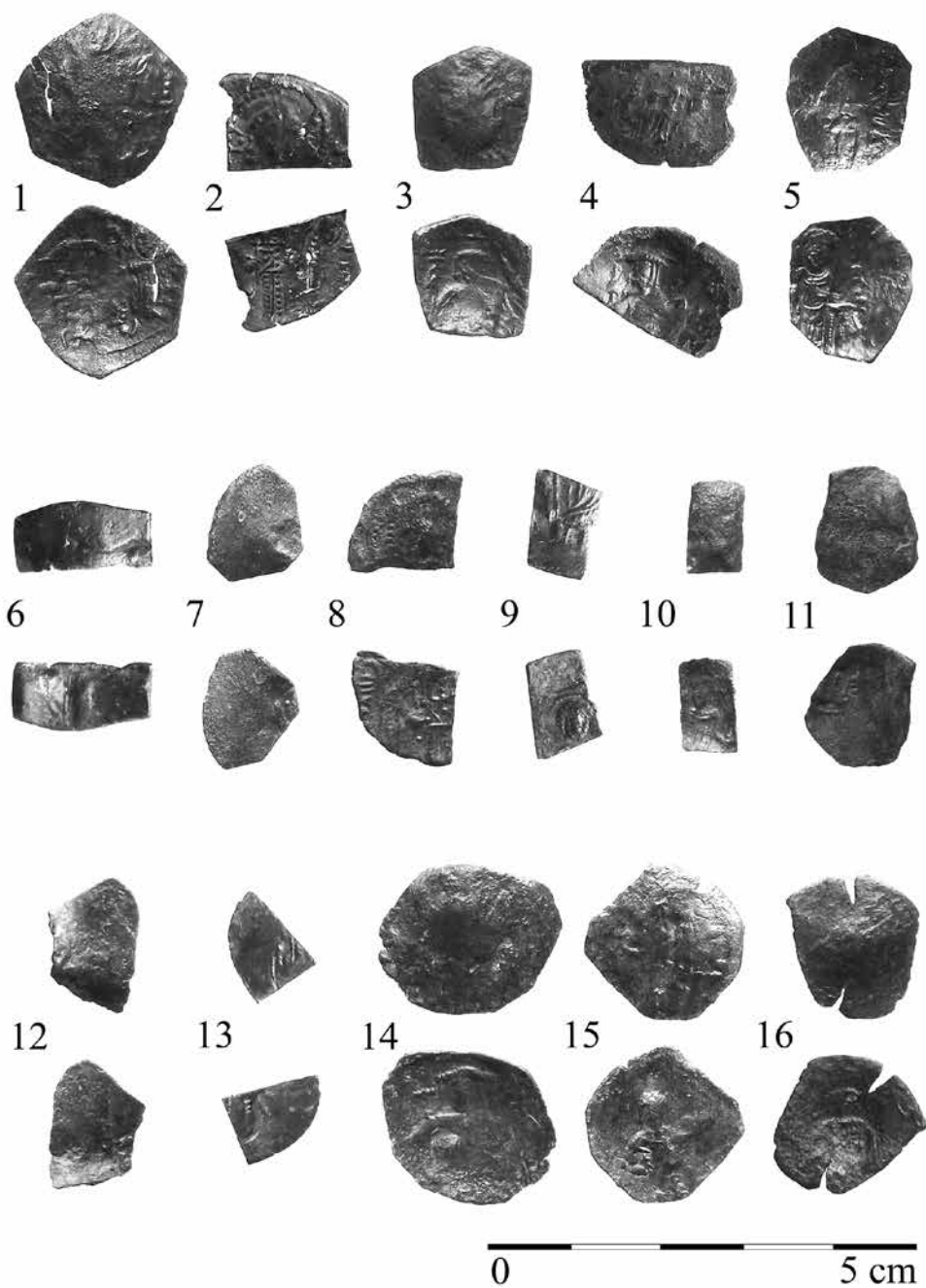
Fig. 1. Plan of the excavation near village Rositsa in 2012

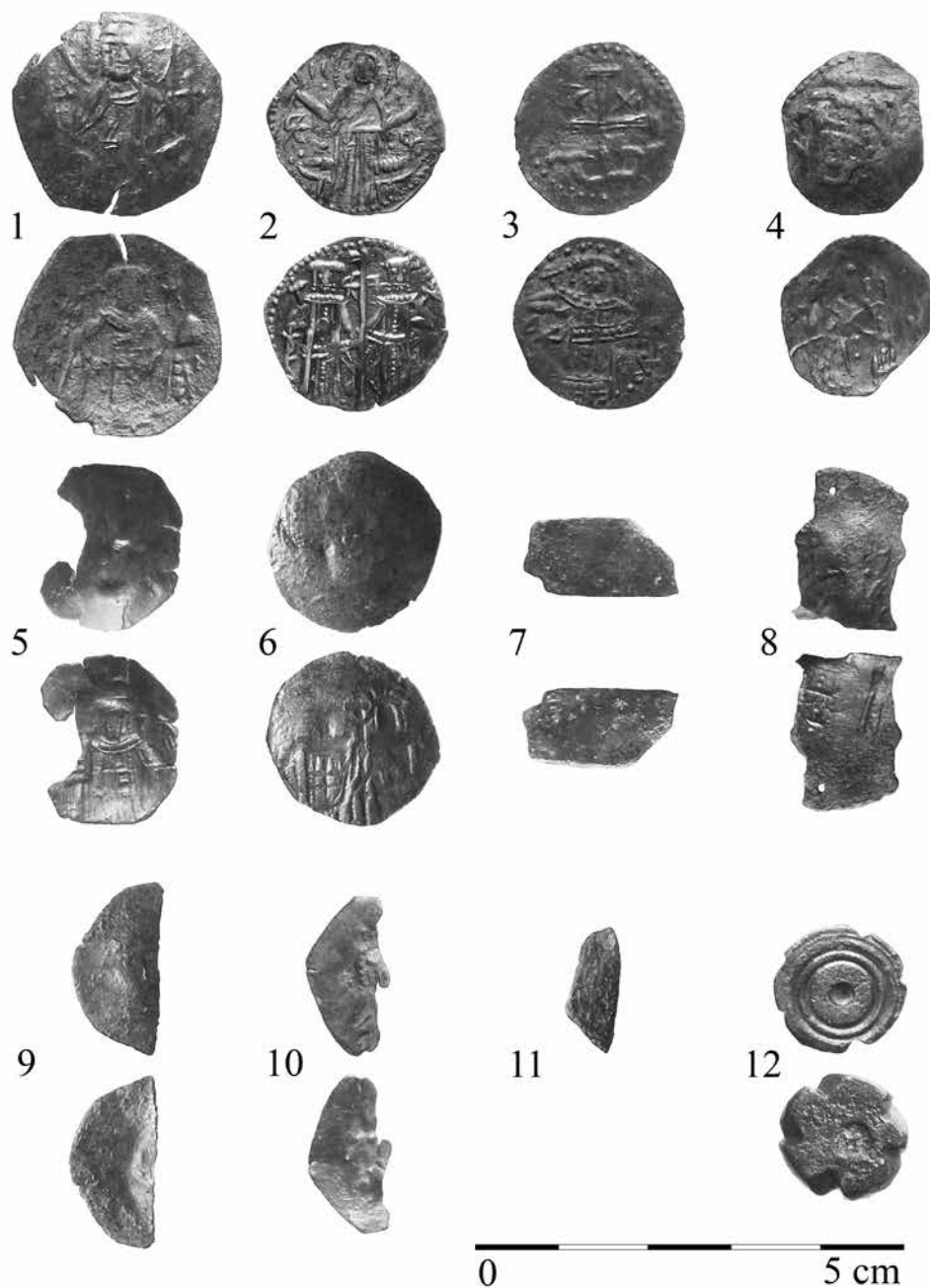
Обр. 2. Монети от разкопките край село Росица през 2012 г. – римска монета (IV в.) и латински имитации (XIII в.)

Fig. 2. Coins from excavation near village Rositsa in 2012 – roman coin (IV c.) and Latin imitations (XIII c.)

Обр. 3. Монети от разкопките край село Росица през 2012 г. – орязани монети, рязани фрагменти и неопределени монети (XIII в.)

Fig. 3. Coins from excavation near village Rositsa in 2012 – clipped coins, cut fragments and unidentified coins (XIII c.)

Обр. 4. Монети от разкопките край село Росица през 2012 г. – български, византийски и неопределени монети (XIII–XIV в.), и екзагия (XIII в.)

Fig. 4. Coins from excavation near village Rositsa in 2012 – Bulgarian, Byzantine and unidentified coins (XIII–XIV c.) and exagium (XIII c.)

ЗЛАТНИ ПЕРПЕРИ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ДИНАСТИЯ ПАЛЕОЛОЗИ (XIV В.), ОТКРИТИ В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЪРНОВ

Константин Дочев

Една най-характерните особености на финансовата система и паричното обръщение на българската държава в периода от края на XII до средата на XIV в. е използването на византийската златна монета като основна парична единица. Спрямо златната номизма били сечени и обменяни по определен курс издаваните най-вече в Търново медни и сребърни български монетосечения. Употребата на византийските златни монети се прилагало не само в сферата на металическите пари, но и по отношение на данъчната система, вътрешната и външна търговия, в събирането на съдебни такси, мита и други държавни приходи и разходи. Много често се използвала сметководна златна номизма и спрямо нея, по определен курс, се разменяли или плащали други златни, сребърни и медни монети.

След 1186 г. във възстановената българска държава се възприел и утвърдил златният монометализъм с основна парична единица златната византийска перпера, въведена през 1092 г. от Алексий I Комнин (1081–1118) с тегло от 4,50 г и златно съдържание от 20–21 карата (Hendy 1969, 40, 42–46). Тези златни перпери много бързо се утвърдили като международна парична единица и се използвали като реални или сметководни парични единици в много широк географски ареал. Сравнително големите количества златни и други монети, които се натрупали в държавната хазна по време на първите Асеновци, не дали основателни предпоставки за организирането на собствено монетосечение. Тази практика продължила и по времето на цар Иван Асен II (1218–1241), който пръв от българските владетели отсякъл свои златни и посребрени медни монети в чест на победата при Клокотница през март 1230 г. и последвалото териториално разширение на държавата. Въпреки първенстващото политическо надмощие на българското царство над всички останали държави от Европейския югоизток и получените огромни парични приходи, Иван Асен II запазил традицията в държавата да се използват чуждестранни монети – златните перпери на никейския император Йоан III Дука Ватаци със златно съдържание от 16–18 карата и тегло от 4,40 г, както и медни монети, сечени от венецианците в Константинопол, който от 1204 до 1261 г. е столица на Латинската империя. Едва при цар Константин Асен (1257–1277) проти-

чащата от близо 20 години остра парична криза била спряна чрез мащабна деноминация на медния номинал. В Търново се организирали масови медни монетосечения, достигащи до няколко милиона екземпляра (Дочев 1982, 5–17). Новите български медни монети по традиция били остойносттавани първоначално към златните перпери на Йоан III Дука Ватаци от 16 карата, в съотношение 1:250, а след 1261 г. – към перперите на Михаил VIII Палеолог, освободителят на Константинопол от латинците и основоположник на династията на Палеолозите, управлявала Византия до края на май 1453 г.

От управлението на Михаил VIII насетне започва трайна тенденция към намаляване на златното съдържание на византийската перпера, която продължавала да си запазва водещото място в междудържавните плащания. При Михаил VIII перперата имала златно съдържание от 15 1/2 карата, при Андроник II (1282–1328) – между 14 и 12 карата, а при Андроник III (1328–1341) – 11–10 карата (Grierson 1999, 41; 129; Morrisson 2002, 924–925, Tabl. 4). Това се дължало не само на териториалното свиване на византийската империята, но и на преотдаването на голяма част от митническите такси и постъпления на венецианци, след това и на генуезци. Към началото на XIV в. в технологията на византийското монетосечение се изоставя техниката на прецизно измерване на отделните перпери („al pezzo“), които трябвало да имат практическо тегло ок. 4,50 г или 1/72 от византийската еталонна литра, тежаща 327,45 г. Преминало се към по-бързо отсичане без измерване на отделните монетни ядра, а само се премервало златното кюлче, със задължително тегло от 327,45 г, с цел от него да се отсекаат 72 перпери. При тази техника на измерване, наречена „al marco“, не се следели теглата на отделните ядра, а тяхното общо тегло, което трябвало да отговаря на приетата еталонна литра от 327 г. Така в паричното обръщение попадали екземпляри по-леки или по-тежки от 4,40–4,50, което било недопустимо през XII в. и се наказвало твърде строго. Въпреки своята ниска каратност златните перпери на Палеолозите продължили да се използват до края на 60-те г. на XIV в., когато тяхното отсичане било преустановено от Йоан V Палеолог поради липса на златни ресурси, териториалното свиване, отнемането на митата от генуезците и най-вече тежките парични данъци, които трябвало да се плащат на османския султан Мурад I (1362–1389) (Grierson 1999, 192–193). След тази година до 1453 г. в монетарницата на Константинопол, след близо 1050 г. златно монетосечение, се преминало към издаването само на сребърни и медни монети.

В България и през първата половина на XIV в. продължило използването на златните византийски перпери, най-вече на Андроник II със своя син Михаил IX (1295–1320) или на Андроник II със своя внук Андроник III Палеолог (1325–1328), както и техните медни монети. След 1330 г. използването на византийски монети намалява рязко поради интензивните сребърни и медни монетосечения на цар Иван Александър (1331–1371). Според някои писмени сведения от началото на XIV в. 1 златна перпера се разменяла за 12 сребърни византийски монети (василикони) или за ок. 18–20 сребърни български аспри

на цар Теодор Светослав (1301–1322) (Мунтанер 1994, 54–58; Дочев 2007, 234–237). Това съотношение на перперата спрямо българските сребърни монети се запазило почти до към 1345–1350 г. От тази дата насетне последвала постепенна девалвация на българската сребърна аспра, като към 1360–1370 г. 1 сметководна перпера вече се разменяла за ок. 60–70 сребърни монети (Дочев, 1994, 97–100; Авдев 2005, 79–87).

Понастоящем от територията на днешна България са известни ок. 40 колективни монетни находки със златни перпери на Палеолозите, наброяващи близо 500 екземпляра, като има данни за ок. 150–160 единични монети (Авдев 1978, 22–23; Табл. 2; Авдев 2005, 75; Фиг. 40). Колективните и единични находки се откриват предимно около големите административни и търговски центрове, както и по трасетата на важните пътища покрай р. Дунав и Черноморския бряг, проходите на Хемус и Източните Родопи.

В столичния Търнов от династията на Палеолозите досега са открити седем златни перпери – 3 на Андроник II с Михаил IX и 4 на Андроник II с Андроник III. Медните монети са над 1400, което е и най-голямото количество на медни издания на Палеолозите не само от Търново, но и тогавашните територии на Византия (Дочев 1992, 181–182; Дочев 2011, 253–254). Те са използвани интензивно от ок. 1270 г. до ок. 1330 г. в период, когато българските монети не са достатъчни за потребностите на паричното обръщение и поради тази причина финансовите власти по стара традиция отново използвали византийските медни номизми. Това продължило до 1331 г., когато в Търново, при управлението на цар Иван Александър, монетарница за сребърни и медни монети, произвела над 10–15 милиона екземпляра. Само от Търново монетите от този период наброяват над 3800 екз. (Дочев 1992, 184; Dochev 2002, 677–678).

Колективни и единични находки със златни перпери на Палеолозите са известни и от района на средновековната столица. Колективни находки са известни от с. Драгижево (няколко десетки перпери и впечатляващи златни и сребърни накити) (Филов 1913, 335–336; Gerasimov 1962, 222), от гр. Бяла черква (няколко десетки златни перпери и сребърни монети на Теодор Светослав) (Герасимов 1938, 315; Михайлов 2011, 172–173), единична перпера от с. Церова кория.

Както в по-старо време, така и през XIV в., всички български монети, били те медни или сребърни, се изчислявали спрямо византийската перпера, независимо от нейната постоянна девалвация по отношение на каратите от 15–16 в края на XIII в., до 10–11 карата в началото на 40-те г. на XIV в. Намерените в Търново перпери на Палеолозите имат леко износени и вторично орязани ядра, което илюстрира не само тяхната продължителна употреба в паричната размяна, но и периодично стойностното им намаление, съобразно променящия се курс на сребърните и медни монети към златната номизма. Според практическата традиция, установена още от Античността и Ранното средновековие, златните монети са възпълзавали в себе си много голяма стой-

ност, подобно на днешните книжни купюри, например банкнотите от 500 евро. Златните монети много рядко са участвали пряко в ежедневната стоково-парична обмяна, като най-често с тях се извършвали плащания на големи парични суми – в международната търговия, при покупка на големи участъци земя, държавни контрибуции към друга държава, привличане на съюзници, откуп на пленници, подкупи, откупуване на данъци и др. (Владимиорова-Аладжова 2005, 139–142). Стойността на перперата, определяна предимно от държавните и градски власти, се следяла от всички заинтересовани лица, които извършвали такива големи плащания, но най-вече от чуждестранните търговци и посланици, които предоставяли и съответна точна финансова информация за своите страни. Официалните власти, съобразно девалвацията на сребърните монети, орязвали вторично пуснатите вече в обръщение златни перпери. Това ставало както във Византия, така и в България. Тяхното първоначално тегло от 4,20–4,20 г при размяна срещу 18–20 български сребърни монети с тегло от 1,50–1,60 г, се променяло на няколко пъти на 3,20, 2,90 и 2,0–2,10 г за период от 1340 до ок. 1365/1370 г., когато 1 сребърна монета имала вече тегло от 0,80–1,0 г (Дочев, 1992, 184–185; Дочев 2009, 206–213). Тези стойностни промени проличават и от намерените в Търново златни перпери на Палеолозите. Така от седемте намерени златни перпери само една не е преминала през стойностно орязване. Тя е открита в Двореца на Царевец. Има диаметър 26 мм и тегло от 5,30 г (Обр. 1.4), като нейното тегло потвърждава вече споменатия факт, че последните златни византийски перпери са издавани без да се претеглят отделните ядра, като се е следяло теглото на утвърдения брой ядра да отговаря общо на теглото на 1 литра от 327 г. Другите шест перпери имат тегла съответно от 3,20 и 2,20 г, което означава, че две от тях са преминали през три или четири орязвания от 1295 до ок. 1350/1360 г (Вж. каталога). Паралелно с официалния държавен курс на реалната или сметководна перпера в България, съществували и стойностни курсове в редица големи търговски центрове, а вероятно и в Търново. Засега има писмени данни за стойностните курсове на перперата във Варна от 1352/1355 г., Месембрия, Килия, Ликостомо, както и други. Многобройните сарафски бюра, със съответни издадени разрешителни за такава дейност, имали грижата и отговорността да прилагат тези курсове при обмяната на домашни или чуждестранни златни, сребърни или медни монети. Свидетелство за активна дейност от страна на сарафите са допълнителните знаци, нанасяни с много тънка игла или шило върху проверяваните златни, сребърни и в по-редки случаи медни монети. Това са най-често числа, изписвани с римски, гръцки или български букви за числова стойност – V, X, XVI, XX или A (1), E (5), I (10), K (20). Засега няма единно мнение какво точно означават допълнителните монетни графити, но вероятно с повечето от тях са определяни каратите на проверената монета (Герасимова-Томова 1981, 8–16). Такива сарафски знаци има върху разглежданите златни перпери на Палеолозите. На един екземпляр на Андроник II с Михаил IX, на

лицевата страна, вдясно от младия император, към периферията, са изписани два знака „X“ (Обр. 1.1).

Като интересна находка може да се определи орязаната перпера, намерена в Южния двор на манастирския комплекс „Св. 40 мъченици“. Тя е с изображения като на перперите от типа „Андроник II с Андроник III“, но нейното ядро е от мед, покрито с тънка златна пластинка, износена по ръбовете (Обр. 1.7). В монетната практика първоначално тези златни и сребърни монети, с бронзови или медни ядра, са познати с латинския термин „subaeratus“ (в смисъл „меден отвътре“), като в по-късно време се налага френското наименование „foûgèes“ („вмъкнат в тънка кожа, ципа, пластина) (Martinori 1977, 498). Засега се предполага, че при издаването на някои суберати/фурета изображенията били отпечатвани първо върху медното ядро и след това тънката пластина се пресовала върху него, с цел те да изпъкнат. Това едва ли е било ефективно, тъй като изображенията биха били не толкова релефни, което би довело до тяхното лесно разпознаване от оригиналните монети. По-вероятно, а това проличава от известните досега фурета, че ядрото и покриващата златна пластина са изработвани едновременно и след това се е пристъпвало към отпечатването на съответните изображения. Различни мнения има и за институциите, които организирали тяхното отпечатване. Някои автори неправилно ги определят като фалшификати, но признават, че изображенията върху тях, както и гравьорският рисунък, са напълно еднакви, както при оригиналните монети (Йорданов 1979, 10–12). Всъщност това са монетни емисии, издавани от официалните държавни власти с цел икономия на златни ресурси. Такива официално подправени монети от благороден метал са известни още от V в. пр. Хр. Това се прилагало при спешни държавни плащания при остър недостиг от злато или сребро, най-често васални данъци към друга, по-силна в политическо отношение държава или към племена и народи, непознаващи добре металческите пари. В редица случаи монетите-фуре се насочвали и към вътрешния паричен обмен с цел извличане на необходимата изгода при разплащанията от държавния бюджет или за наемане на платени военни отряди, практика, твърде разпространена от началото до края на XIV в. Подобни са били и причините за пускането на такива златни перпери с медни ядра от византийските императори Андроник II и Андроник III. През този период Мала Азия била почти напълно окупирана от селджукските турци, българският цар Теодор Светослав си възвърнал към България големи територии от Източна Тракия, а каталанските наемници опустошили почти цяла Беломорска Тракия, след убийството на техния командир Роже де Флор през 1306 г. От друга страна Генуа и други италиански градове получили големи права за събиране на митнически такси и приходи, като за малката по територия Ромейска империя не оставали почти никакви постъпления. Въпреки своята занижена стойност перперите-фурета участвали активно в паричното обръщение наравно с нормалните златни номизми. За това свидетелстват не само няколкото орязвания,

през които е преминала описваната перпера-фуре, но и наличието на сарафски знаци върху нея, отново със знаци „X“.

Представените златни перпери на Палеолозите от столичния Търнов разкриват и допълват редица любопитни и малко известни факти не само от сферата на държавния и финансов живот с действащите, както и сега, неумолими икономически закони, но те дават представа и за ежедневието на градския живот в Търново през XIV век.

КАТАЛОГ

ЗЛАТЕН ХИПЕРПЕРОН

- Андроник II с Михаил (1295–1320)
- Константинопол, късна фаза (1305–1320)

1. Л. Вертикален надпис в две колони: ANΔ...IC XC XM ΔESP... Двамата императори, коленичели насреща (Андроник II вляво, Михаил IX вдясно), с ниски стеми, дивитисони и лороси; ръцете им с в молитвена поза пред гърди, двамата са представени с бради и мустаци (Андроник с раздвоена, а Михаил – със заоблена брада); над тях Христос прав, насреща, с голям кръстат нимб, брада, мустаци, туника и колобион, ги благославя с двете си ръце.

Оп. Допоясна фигура на Богородица Оранта права, насреща, с туника и мафорион, с вдигнати нагоре за молитва ръце, всред стените на Константинопол, представени с четири групи кули, от двете ѝ страни по две сигли (Обр. 1.1).

Леко корубесто ядро, вторично орязано, графити върху лицевата страна – „X X“.

Диам. 22 мм; хълм Царевец, Северозападен склон, НАИМ при БАН – филиал Велико Търново.

- 2.** Лице и опако както № 1, сигли (Обр. 1.2).

Леко корубесто ядро, спукано в левия долен край, вторично орязано.

Диам. 23 мм; хълм Царевец, Северозападен склон; НАИМ при БАН – филиал Велико Търново.

- 3.** Лице и опако както № 1, сигли (Обр. 1.3).

Леко корубесто ядро, износено, вторично орязано.

Диам. 22 мм, Т. 3,25 г, хълм Царевец, Северозападен склон, РИМ – Велико Търново.

ЗЛАТЕН ХИПЕРПЕРОН

- Андроник II с Андроник III (1325–1328/1341)
- Константинопол, ранна фаза (1325–1328)

4. Л. Кръгов надпис: ANΔNA...IC XC ANΔNΔЄΠ....

Двамата императори, коленичели насреща (Андроник II вляво, Андроник III вдясно), с ниски стеми, дивитисони и лороси, ръцете им в молитвена поза пред гърди, двамата са представени с раздвоени бради и мустаци; над тях Христос прав, насреща, с голям кръстат нимб, брада, мустаци, туника и колобион, ги благославя с двете си ръце.

Оп. Допоясна фигура на Богородица Оранта права, насреща, с туника и мафорион, с вдигнати нагоре за молитва ръце, всред стените на Константинопол, представени с четири групи кули; от двете ѝ страни по две сигли (Обр. 1.4).

Дълбоко корубесто ядро, графити върху лицевата страна – „X X“.

Диам. 25/26 мм; Т. 5,35 г, хълм Царевец, Царския дворец, РИМ – Велико Търново.

5. Лице и опако както №4, сигли (Обр. 1.5).

Леко корубесто ядро, износено, вторично орязано.

Диам. 22 мм; Т. 2,95 г, хълм Царевец, Северозападен склон, РИМ – Велико Търново.

КЪСНА ФАЗА („TYPE IMMOBILISE“ („НЕПОДВИЖЕН ТИП“) (1328–1341)

6. Лице и опако както №4, но с подражателни надписи, груб гравьорски рисунък, без сигли (Обр. 1.6).

Леко корубесто ядро, износено, вторично орязано

Диам. 18 мм, Т. 1,90 г, хълм Царевец, Северозападен склон, НАИМ при БАН – филиал Велико Търново.

7. Перпера-фуре (1328–1341/1347)

Лице и опако както №4, сигли (Обр. 1.7).

Леко корубесто ядро, износено, вторично орязано.

Диам. 20 мм, Т. 3,00 г, Манастирски комплекс „Св. 40 мъченици“ – южен двор, НАИМ при БАН – филиал Велико Търново.

ЛИТЕРАТУРА

- Авдев 1978:** С. Авдев. За имитационния произход на перперите на Андроник II и Андроник III. – Нумизматика, XII, 1, 1978, 16–26.
- Авдев 2005:** С. Авдев. Монетната система в Средновековна България през XIII–XIV век, София, 2005.
- Владимирова-Аладжова 2005:** Д. Владимирова-Аладжова. Златото като аргумент в отношенията между Рим и варварите през V в. и нумизматичните данни от България, В: Сб. Монетите и банкнотите- възможни прочити, В. Търново, 2005, 136–143.
- Герасимов 1938:** Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1934, 1935 и 1936 год. – Известия на Българския археологически институт, XI, 2 (1937), 1938, 315–324.
- Герасимова 1981:** В. Герасимова-Томова. Графити върху монети от Горнославското съкровище. – Нумизматика, XIV, 1981, 3, 3–17.
- Дочев 1982:** К. Дочев. Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257–1277). – Нумизматика, XVI, 1982, 2, 3–19.
- Дочев 1992:** К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992.
- Дочев 1994:** К. Дочев. Митнически такси и плащания в българската държава през XIV век. – Нумизматика и сфрагистика, 1994, 1–4, 92–100.
- Дочев 2007:** К. Дочев. Плащания с „лоши пари“ във Византия в началото на XIV в. и последиците от тях. – Известия на Регионален исторически музей, Велико Търново, XXII, 2007, 227–239.
- Дочев 2009:** К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV век, типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009.
- Дочев 2011.** К. Дочев. Монетите на византийската династия Палеолози в паричното обръщение на Търново в периода 1261–1393 г., В: Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 2–27 august 2011, Vol. II, Sofia, 2011, 253–254.
- Йорданов 1979:** И. Йорданов. Византийски фалшиви златни монети (VI–XI в.). – Нумизматика, XIII, 1979, 4, 8–16.
- Мунтанер 1994:** Рамон Мунтанер. Хроника (Експедиция на каталонците на изток), състав. и прев. Р. Панова, София, 1994.
- Михайлов 2011:** С. Михайлов. Фрагмент от колективна находка със златни византийски перпери от XIV век. – Известия на Регионален исторически музей, Велико Търново, XXVI, 2011, 171–177.
- Филов 1913:** Б. Филов. Новоткрити старини. – Известия на българското археологическо дружество, III, 1913, 328–339.
- Dochev 2002:** K. Dochev. Turnovo, Sixth – Fourteenth Centuries. – In: The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century, vol. 2, Washington D. C., 2002, 673–678.
- Gerasimov 1962:** T. Gerasimov. Les hyperperes d'Andronic II et d'Andronic III et leur circulation en Bulgarie. – Byzantinobulgarica, I, 1962, p. 213–236.

Grierson 1999: Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol 5, Michael VIII to Constantine XI 1258–1453, Washington, D. C., 1999.

Hendy 1969: M. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261), Washington, D. C., 1969.

Martinori 1977: E. Martinori (ed). La moneta vocabolario general. Roma, 1977.

Morrisson 2002: C. Morriison. Byzantine Money. Its Production and the State, – In: The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century, vol. 3, Washington, D. C., 2002, 909–966.

GOLDEN PERPERA OF THE BYZANTINE PALAEOLOGOS DYNASTY (14TH C.) FOUND IN THE MEDIEVAL TARNOVO

Konstantin Dochev

(Abstract)

This paper presents seven single golden perperas of emperors from the Byzantine Palaeologos dynasty from the quarters of the medieval capital city Tarnovo, where 1 400 single coins of the same dynasty have been found so far. Golden are the coins of Andronicus II with his son Michael IX (1295–1320) (3 pcs) (Fig. 1.1–3), as well as those of Andronicus II with his grandson Andronicus III Palaeologos (4 pcs) (Fig. 1.4–7). Six of the coins were unearthed during archaeological excavations on the hill of Tsarevets where the Bulgarian tsars and patriarchs resided from 1186 till 1393. The seventh coin was found also during archaeological excavations in one of the biggest Tarnovian monasteries – the monastery of the 40 Holy Martyrs, situated in the western foothills of Tsarevets. All the perperas were in active monetary circulation, regardless of the low content of gold varying between 11–14 carats. Some of them were trimmed additionally at times when the value of the golden coin was regulated against the value of silver and copper coins during the period 1295–1365. Three of the perperas were marked by the money-changers while verifying their authenticity or while counting the coins. One of the perperas of Andronicus II with Andronicus III seems to be a late issue of the “type immobilise”, minted during the rule of Andronicus III (1328–1341) and in the early years of the rule of Joan V Palaeologos (1341–1391) (Fig. 1.6). Another perpera of the type “Andronicus II with Andronicus III” is a fourrées coin (Fig. 1.7). It has a copper nucleus coated by a thin plate of low-karat gold (*circa* 10–11 carats). Probably this is an official central issue minted due to lack of sufficient gold resources. This is evidenced by the fact that it is rather worn out and by the money-changers’ marks, as well as by the secondary trimming. These facts unambiguously point out that perperas trimmed by the central authorities of lower value were in circulation on equal grounds with the remaining regular gold coins.

Обр. 1. Златни перпери и сигли на: 1–3. на Андроник II с Михаил IX (1295–1320); 4–5. на Андроник II с Андроник III (1325–1328); 6. тип „Андроник II с Андроник III“, късна фаза („type immobilise“/„неподвижен тип“) (1328–1341); 7. перпера-фуре от типа „Андроник II с Андроник III“, късна фаза (1328–1341/1347).

1. Fig. 1. Golden perperas of: 1–3. Andronicus II with Michael IX (1295–1320); 4–5. of Andronicus II with Andronicus III (1325–1328); 6. type “Andronicus II with Andronicus III”, late phase (“type immobilise”) (1328–1341); 7. Perpera-fourees of the type of “Andronicus II with Andronicus III”, late phase (1328–1341/1347).

ЗА ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ ВИДИНСКАТА МИТРОПОЛИЯ И ТЪРНОВСКАТА ПАТРИАРШИЯ ПРЕЗ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (XII–XIV ВЕК)

Атанаска Стамболийска, Николай Хрисимов

Значението на Видинската митрополия на важна църковна катедра в българските земи е видно от текста на хрисовулите на император Василий II (976–1025) (Снегаров 1932, 23–25, 28, 5–62; Дринов 1911, 206, 211). Важността ѝ сред останалите църковни катедри на Цариградската патриаршия е добре илюстрирана и от notiциите от времето на император Андроник III Палеолог (1325–1341) (Darrouzès 1981, 372, 400, 407, 413)¹. Това я прави важна и привлекателна както за Търновската патриаршия след възстановяването на българската държава от Асеновци, така и за Константинополската патриаршия, като и двете се опитват да я поставят под своя юрисдикция. Друг основен фактор, играещ роля в отношенията между видинския и търновския духовен център, е политическият. Българският северозапад през целия период на съществуване на Второто българско царство е регион на сепаратизъм и е владян от различни претенденти за самостоятелна власт. В зависимост от целите, които си поставят, те или се откъсват от опеката на централната власт в Търново или подновяват връзките си с нея, като същото се отнася и до църковното им подчинение.

Настоящото изложение има за цел да представи отношенията между Видинската митрополия и Търновската патриаршия през периода на Второто българско царство. Въпреки, че историческите извори по темата многократно са разглеждани и са известни, сведенията в тях дават възможност за допълващ, „нов“ прочит на някои от утвърдените вече мнения.

Автори, занимавали се с проблемите за отношенията между Видинската митрополия и Търновската патриаршия през XII–XIV в. са Г. Баласчев, М. Дринов, К. Иречек, Б. Николова, В. Гюзелев и И. Божилов (Баласчев 1901; Дринов 1971, 110–112; Иречек 1978, 389; Николова, 2001, 90–91; Гюзелев, Божилов 1999, 482, 651)

Сведения за отношенията между видинската катедра и в частност църковния ѝ глава, и възобновената българска църква с център Търново, се съдържат в два текста, излезли изпод перото на охридския архиепископ Димитър Хоматиан. Първият е послание до митрополита на остров Корфу Василий Педиадит (Ников 1921, 42–51), а вторият – „Синодално постановление

по въпроса за ръкополагането на свещениците и на дяконите, извършено от българските епископи, излезли от Загора, отново адресирано до същия митрополит“ (Ников 1921, 50–58). И двата документа датират от 1219 г. В посланието охридският архиепископ коментира възобновяването на българската държава и нейните институции, като обяснява случилите се в Търново събития така: „... *Техният тъй наричан патриарх, при всичко, че после е бил възведен в патриаршеско достойнство от папата на стария Рим, обаче, в началото е бил въздигнат в степеня на архиерейството от епископ законен и грък, именно Видинския и от двама други епископи. И ако и оня, който извършил ръкоположението, да е бил след това посечен, понеже е бил намразен от българите, защото е предпочел да се завърне в Романия*“ (Ников, 1921, 47). А в синодалното постановление събитията, отнасящи се до интронизирането на българският църковен глава и участието на видинския митрополит в това действие, са предадени така: „... *Обаче те не спряха дотук своята дързост, а невъздържано устремиха своите пожелания и към самото висше духовенство на йерархията. Те искаха да свържат с царското достойнство и патриаршеското, за да не куца уж тази власт с липсата на другата. И така, те произведоха един йереи (той беше от законните) в епископски сан чрез ръкоположение от един византийски архиерей, т. е. от покойния Видински, а после като привлякоха съдействието на папата от стария Рим, чрез изпращането от там на един кардинал, почетоха го чрез него с патриаршеско достойнство...*“ (Ников 1921, 53).

В изпълнение на програмата си за възстановяване на българската държава и за придаване легитимност на действията си във връзка с това, Асеневци знаят, че тези действия трябва да бъдат извършени по църковните канони и правилата на средновековното общество.

Със съзнанието на продължители на старата българска държава и че Търново е продължител на църковните и държавни традиции на Преслав и Охрид, и също така, че във Византия се отстоява тезата за неразривна връзка между суверенна държава и независима църква, Петър и Асен смятат, че новоучредената архиепископия следва практиката и устройствения порядък в православния Изток. Възстановената българска патриаршия е наследница на каноничното достойнство на старата българска патриаршия. Усвояването на тези права изисква признаване от други поместни църкви. Техният избор пада върху видинския църковен глава като представител на Охридската (българска) архиепископия и двама епископи с неизвестно седалище. Братята знаят формулата, че „цар без патриарх не може“, а както възстановяването на българско царство, така и признаването на независима българска църква са невъзможни от византийска гледна точка. Предвид това Асеневци намират друг „законен“ от църковна гледна точка начин за осъществяване на целите си. Те събират тримата византийски епископи, като по този начин негласно е свикан епископски събор. Видинският епископ (Ников 1922, 53) под заплаха ръкополага българския монах Василий за архиепископ/патриарх (Златарски 1972,

474), но това не прави хиротонисването му неканонично (Николова 2001, 90; Събев 1987, 301). От гледна точка на Димитър Хоматиан – един от най-ерудитите византийски канонисти на XIII в., идеолог на Солунската империя на Теодор Комнин, актът на ръкополагането е напълно каноничен и това е добре видно от цитираното по-горе синодално решение, където в 1219 г., шестнадесет години преди официалното признаване на българската патриаршия, тя официално е призната за такава от един от най-запознатите с проблематиката. В този случай, решението на събора на църковните глави на патриаршиите в Никея през 1235 г. може да бъде възприето само и единствено като признаване на възстановената от Асен и Петър българска патриаршия, начело с патриарх Василий. След акта на хиротонисването на патриарх Василий, той вече имал всички права, присъщи на ранга му, да короняса Теодор/Петър за български цар. А покровителството на свети Димитър подкрепяло правотата на делото на българските цар и патриарх.

За това, че този факт на възстановяване на българската държава от Асеновци се нуждае само от международно признание и всъщност единствено към това се стреми цар Калоян с унията, говори добре осъзнатото обръщение към българския първосвещеник като „*patriarhae Bulgarorum*“ в Деянията на папа Иннокентий III (ЛИБИ, III, 1965, 378). Тези позиции на догавашните източни и западни канонисти добре показват, че и от двата клона на християнството добре е осъзната ситуацията и всяка от тях я използва за постигане на собствените си цели: едната – с унията, а другата с признаването на българската Патриаршия през 1235 г. Не трябва да бъде забравен и факта, че представените документи и на двете църкви са предназначени преди всичко за „вътрешно“ ползване, т. е. не биха могли да бъдат ползвани от българите, за да потвърдят правотата на стореното от тях.

Вероятно катедрите на участвалите в организираните от Асен и Петър поместен събор епископи са се намирали на териториите северно от Хемус, т. е. територии изначално български от гледна точка на Асеновци. Затова говори споменаването на видинския митрополит. От една страна неговата катедра е част от Охридската (Българска) архиепископия, а от друга – тя се намира в Дунавската равнина – ядрото на старата българска държава (Коледаров 1979). По този начин, за пореден път Асеновци подчертават идеята, че са си поставили за цел възстановяването на старата българска държава и че действията им не са самоцелни. Обръщат се назад във времето, за да тръгнат по пътя на традицията (Андреев 1978, 17–37).

Светската власт в лицето на владетеля и самостоятелната църква са стълбовете, върху които се гради самостоятелността на една държава, затова Асеновци бързат да уредят проблема с възстановяването на самостоятелна църква. По този повод се поставя въпроса: *Къде трябва да се търси ролята на видинския епископ?*

Присъствието на видинския митрополит и водещата му роля в интронизирането на българския църковен глава не е случайно. Описаното от Димитър

Хоматиан не оставя съмнение у изследователите, че именно той е бил водещият архиерей, измежду събраните трима епископи, при хиротонисването на Василий (Ников 1922; Петров 1985, 84; Николова 1997, 90). Причините за неговото споменаване от гледна точка на охридския архиепископ вероятно са по-различни. В йерархията на Охридската архиепископия, преди възстановяването на българската държава, измежду подчинените ѝ епископски катедри, на видинския епископ се отрежда едно от първите места. По тази причина, когато става дума за тълкувания свързани с проблемите на подчинената му архиепископия, Димитър Хоматиан споменава ѝ видинския митрополит.

От гледна точка на Асеновци вероятно именно той е избран да оглави ритуала по ръкополагането на новия български първосвещеник точно поради факта, че е представител на Охридската (Българска) архиепископия. По този начин за пореден път те афишират търсената от тях приемственост с институциите на Първото българско царство.

От цитираното сведение на Димитър Хоматиан се вижда, че неизвестният по име видински епископ, който ръкополага търновския патриарх Василий се опитва да избяга във Византия, но е заловен и посечен (Ников 1921, 46–47). Дали действията на видинския църковен глава могат да се разглеждат като предателство и по скоро спрямо какво и срещу кого? Предателство срещу Асеновци? Едва ли може да има допирни точки между гръцкия духовник и българите, „непокорните поданици“ на византийския император. Като гръцки духовник видинският митрополит вероятно е възприемал действията на Петър и Асен като въстание, заплаха за византийската стабилност в този район. Предателство спрямо Търновската църква? Ръкополагането на патриарх Василий се оказва заплаха за териториалната стабилност на Охридската архиепископия. Част от диоцеза на архиепископията се откъсва и става част от новата църковна единица, необходима на възобновената българска държава.

По-скоро действията на видинския митрополит могат да се разглеждат като постъпка на духовник, верен на своята епархия и най-вече на институцията, която представлява. Разбрал целите на Асеновци, стремежът за църковна независимост и за отделяне от опеката на Охридската архиепископия, оставането на висшия византийския свещеник в България става изключително трудно. Той прави своя избор, като не прекъсва връзката си с византийската духовна власт. Той е част от нейния клир и ѝ остава верен докрай.

Първият видински митрополит след възстановяването на българската държавност е Стефан (Цухлев 1932, 108; Петров, Гюзелев 1978, 314). Името на следващия митрополит – Климент, управлявал епархията през 1204 г., се споменава в писмото, което български митрополити и епископи изпращат до папа Инокентий III с молба да им бъдат изпратени палиуми: „...*Прекланяйки се пред десницата на негово господство като пред най-свети отец и господин папа, с наведена глава и подвити колена за поклон... и недостойният епископ и грешник на пресветата църква Богородица в Бдин Климент...*“

(ЛИБИ 1965, 337). В Борилския синодик, освен имената на двамата вече споменати бдински митрополити, са записани и Йосиф и Харитон, които последователно стоят начело на Видинския диоцез по време на управлението на Иван Асен II (1218–1241) (Божилков, Тотоманова, Билярски 2010, 197).

Липсата на достатъчно сведения не позволява по-подробно представяне на църковния живот в този северозападен край на българското царство за почти двадесетгодишен период – от 1241 до 1265 г. Причина за отсъствието на данни е факта, че районът е център на междуособни борби (Ников 1930, 132–136). Владетелите на българския северозапад твърде често се сменят. Стремешът им към независимост не ги прави лоялни към централната власт в Търново, а от своя страна именно този стремеж ги подтиква да се обвързват с големия християнски център на православие – Византия.

Когато Византия и Унгария прекъсват отношенията си през 1265 г., видинският деспот Яков Светослав подновява връзките си с Търновската патриаршия (Павлов 2000, 171; Андреев, Лазаров, Павлов 2012, 712). За това свидетелства факта, че той иска от Търново препис от Кърмчая книга – Номоканон, сборник от църковни и граждански закони, необходими за ръководството и организацията на църквата. За изпращането на сборника е отправена молба лично от киевския архиепископ Кирил (Ангелов 1967, 139; Щапов 1978, 146). Причината за това искане от руска страна трябва да се търси в неблагоприятната обстановка, в която е изпаднала руската книжовност след нашествието на татарите през 1239–1240 г. (Щапов 1978, 152) или по-скоро в ценността на въпросната книга, явяваща се единствен екземпляр у всяка автокефална църква и правото същата да бъде притежавана само от патриарха и стремежа на страните от *Slavia Orthodoxa* за утвърждаване самостоятелността на поместните църкви след възстановяването на византийската власт в Константинопол (Калоянов 2012). Деспот Яков Светослав иска и получава от търновския патриарх Номоканона и възлага преписването му на книжовника Йоан Драгослав (Ангелов 1967, 139–147; Щапов 1978, 146–152). През 1266 г. унгарският крал отново превзема Видин и превръща Яков Светослав в свой васал. Това предполага засилване на католическото влияние в региона, което затруднява църковното сближаване на Видинската митрополия с Търново. След смъртта на унгарския крал Ищван V (1270–1272) през 1272 г., видинският владетел отново се сближава с Търново, а Видинската митрополия вероятно минава под юрисдикцията на Търновската патриаршия (Ников 1920, 158). Предвид целта си за независимост от централната власт, която преследва следващият владетел на областта Белаур, едва ли Видинската митрополия е останала дълго в пределите на Търновската патриаршия. Именно през този период, когато в Търново липсва силна централна власт, Видинската митрополия е регистрирана в споменатите по-горе notiции на Константинополската патриаршия от времето на император Андроник III Палеолог (1325–1341), като една от църковните катедри в диоцеза ѝ (Dagouzés 1981, 372, 400, 407, 413). Църковното подчинение на Константинопол най-вероятно продължава до 1336–1337 г.,

когато размирната Видинска област е поставена под контрола на централната власт в Търново.

По време на управлението на цар Иван Александър (1331–1371) начело на Видинската църковна катедра стои митрополит Данаил. Сведение за него се съдържа в приписката на лист 270б от Видинското четвроевангелие, която гласи: „... *бе наченато това свято и божествено дело – книгата, наречена на гръцки тетраевангелие... по времето, когато носеше на глава венеца на царството и държеше в ръка скиптър благочестивият и велик цар Иван Александър заедно със своя син, младия цар Иван Срацимир, а църковния стълб управляваще патриарх господин Теодосий. Писано бе във великия и многолюден град Видин, по повеля на великия всеосвещен митрополит господин Данаил...*“ (Дуйчев 1944, 169).

Най-вероятно евангелието и приписката са писани през 1348 г.², преди цар Иван Срацимир да е обвързал Видинската митрополия с Константинополската патриаршия. От текста ясно личи политическата и църковна обвързаност на Видин с Търново.

Митрополит Данаил остава във Видин до 1365 г., когато градът е превзет от унгарците, след което заминава за Угровлахия (Баласчев 1901, 132–150). Патриаршески документ, датиран в 1372 г., разказва за събития, които се случват няколко години по-рано. В него се съобщава, че митрополитът на Видинското царство преминава в Угровлахия, защото бил прогонен от своята църква. Освен това получил правото да остане в Угровлахия до края на живота си (Бойчева 1979, 48). През 1370 г. той придружава северинския митрополит Антим в пътуването му до Константинопол (Бойчева 1979, 46–48). Това съобщение показва, че въпреки че Видин е освободен от унгарска власт, митрополит Данаил останал във Влахия. Засега липсват данни, които да покажат в коя част на княжеството се е оттеглил видинския църковен глава. Има вероятност да се е намирал в район, в близост до границите на Видинското царство. Причините за оттеглянето на митрополит Данаил трябва да се търсят в наложената в областта унгарска власт, превръщането и в банство и опита за налагане на католическата вяра. Влиянието и позициите на католическата църква във владението на цар Иван Срацимир са доста стабилни и техен поддръжник е съпругата му Анна, която е католичка, факт, засвидетелстван в писмо на папа Урбан V, което той изпраща на нейната майка княгиня Клара (Бойчева 1979, 47).

На пръв поглед действията на видинския митрополит могат да се разглеждат като предателство и бягство от поверената му катедра. Разгледани от друг ъгъл, нещата биха могли да стоят и по различен начин. Може да се предположи, че с тези действия, от една страна той вероятно цели да спаси живота си от евентуални мерки на католическото духовенство, насочени срещу него, а от друга, че са съобразени с предстоящите ходове, които предприема цар Иван Александър за освобождението на Видинската област. През 1367 г.

българският цар подготвя тайно българо-византийско съглашение, в което е включен и влашкият воевода Владислав I Влайку (Андреев, Лазаров, Павлов 2012, 242). Вероятно една от договореностите е била видинския митрополит да остане като помощник на митрополита на Северин Антим и да помогне при изграждането на църковните структури. При евентуално такова искане едва ли Търновската църква би се възпротивила, защото така по един или друг начин тя ще продължи да има влияние в територията на Видинското царство. Името на митрополит Данаил е засвидетелствано и в поменик на Тисманския манастир от 1378 г. (Андреев, Лазаров, Павлов 2012, 166–167). Други данни за живота му отсъстват. От това, което се знае за живота и дейността му, може да се смята, че той е истински духовен водач на своето паство, а поръчаното от него Четвероевангелие подкрепя този факт. Може да се предполага, че заминаването му във Влашко е съгласувано с Никодим Тисмански (Андреев, Лазаров, Павлов 2012, 513–515) и духовния елит на Търновската патриаршия.

Възниква въпросът кой е неговият наследник и каква е съдбата на Видинската митрополия? И дали Видинската митрополия през неговото председателство е ориентирана към Константинополската или към Търновската патриаршия? Въз основа на сведенията в патриаршеските актове и на фона на политическата обстановка в българските земи, като се отчитат факторите църковна амбиция за приобщаване на повече епархии под юрисдикцията на Константинополската патриаршия и политика на Византия, и последиците от началния етап на османско завоевание в следващите редове е направен опит да се даде отговор на този въпрос.

Църковните отношения между Търново, Видин и Константинопол намират отражение в документ, излязъл от патриаршеската канцелария в Константинопол. Това е синодалното решение на Константинополската патриаршия за подчинението на Триадица на Видинския митрополит (Dargouzés 1971, №2607, Гюзелев 1994, 213). Документът се датира между март – май 1371 г.³

Съдържанието му е следното:

„Синодално решение на Видинския (митрополит) да владее Триадица“
„Светейши митрополите на Видин и ипертиме, любими в Светия дух брате на наше смирение и съслужителю, да бъде благодат и мир от Бога за твое свещенство. Твоето писмено донесение беше предадено на наше смирение и като се запознахме с него в синода, решихме следното заедно с нашия Свети синод: да получиш според молбата и достойнството ти Триадица и да извършваш без прекъсване всички архиерейски задължения: определяне на четци, ръкополагане на поддякони, дякони и презвитери, освещаване на божествени храмове и всичко останало. Върши тези неща неотменно, понеже такова е нашето желание и одобрение. Когато там дойде наши калугер, нека срещне твое гостоприемство, любовта и грижите ти, и когато реши да се върне обратно тук, помогни му и го упъти, за да се върне благополучно и безопасно. Нека Божията благодат бъде с твое свещенство.“

Прави впечатление, че синодалното решение е сред документи, които са датирани в периода март – май 1371 г. Това едва ли е случайно съвпадение. На 17 февруари 1371 г. умира цар Иван Александър. Неговата смърт явно е послужила като сигнал за Иван Срацимир да предприеме поредна стъпка към църковно разграничение от опеката на Търновската патриаршия. След като няма условия и възможност да се противопостави на Иван Шишман, за когото Иван Александър дори променя съществуващата до този момент традиция на престолонаследие, и виждайки, че няма реален шанс да възстанови законното си положение, Иван Срацимир търси други пътища да постигне това, което му е отнето. Налага и утвърждава своята власт в доскоро апанажното си владение. Тук притежава всичко – титла, власт, привилегии. Така една област, която се намира под контрола на Търново, постепенно се обособява в самостоятелно царство. В осъществяването на тази трансформация проличава стремежът на Иван Срацимир да превърне своето владение не толкова в съперник на Шишманова България, а по-скоро да го издигне и изравни във външнополитически и вътрешен аспект, за да бъде то равностойно на Търновското царство. Стремежът към разграничение се търси в няколко посоки: владетелска титулатура, икономически живот, отношения на междудържавно ниво и не на последно място църковна независимост.

Необходимо е да се спомене, че вероятен опит за откъсване на Видинската митрополия от опеката на Търновската патриаршия Иван Срацимир прави една-две години преди смъртта на баща си. От документ датиран в края на 1369 – началото на 1370 г. се вижда, че видинския митрополит и дикеофилакса Данаил Критопулос имат за задача да занесат писмена покана на митрополита на Угровлахия Хиацинт, за да присъства на заседание на Светия синод на Вселенската църква (*J. Darrouzès 1971, №2566 ММ, I, №279, 533–534; виж Гюзелев, Божилов 1999, 651*).

На основата на информацията в цитираното по-горе синодално решение от 1371 г. в медиавистиката се е наложило мнението, че между Иван Срацимир и Иван Шишман има вражда и се водят военни действия за владенето на Средец (Дринов 1971, 110; Иречек 1878, 441; История на България III 1982, 355). Вероятно двамата братя не са били в близки отношения, предвид това на кого е завещан престола в Търново и самостоятелното съществуване на двете царства, но запазените извори не дават основание да се смята, че са стигнали до въоръжен конфликт (Гюзелев, Божилов 1999, 651). В подкрепа на това твърдение е Рилската грамота, издадена от търновската царска канцелария на 21 септември 1378 г. и скрепена със златния печат на Иван Шишман (Начев 1996, 154–158). От текста на грамотата се вижда, че Средец, неизвестно кога, отново е преминал под властта на търновския владетел. Възниква въпросът дали Средец в действителност преминава във владение на Срацимир? (Гюзелев, Божилов 1999, 651, бел. 29) Възможно е да е претенция на Видин, която въпреки взетото решение на Светия синод на Вселенската патриар-

шия, не била осъществена на практика (Гюзелев, Божилов 1999, 651, бел. 29). Друга възможност е градът и околността му в църковно отношение да са били подчинени на Видинската митрополия, но да са се намирали в административните граници на Търновското царство. Като подобен пример може да се посочат Черноморските епархии, които са под властта на Константинополската патриаршия (Тютюнджиев 2002, 559–575).

От текста на Рилската грамота в частта за наследяването се чете: „... *Обаче и след смъртта на моето царство, когато Господ-Бог, вечният цар, благоизволи и постави на моя престол било възлюбения син на моето царство или [някого] от братята и сродниците на моето царство....*“ (Начев 1996, 154–176). Това свидетелства, че между търновския и видинския владетел няма конфликт. Липсата на сведения не дава отговор на въпроса за съдбата на София през периода 1371–1378 г.

Неясно е и положението на Видинската митрополия. От запазените документи се вижда, че тя в един период от време се откъсва от опеката на Търново и преминава под властта на Константинопол, а в друг отново е в диоцеза на Търновската патриаршия. От цитираното синодално решение за владееенето на Триадица, намерено сред документи от 1371 г. се вижда, че Видин е подчинен на Константинополската патриаршия. В текста на синодалния акт за ръкополагането на йеромонах Касиян за видински митрополит, обаче се чете: „... *Понеже светейшата митрополия на Видин, от старо време е лишена от архиерей и от неговото духовно наставление..... се наложи да поставим за предстоятел на тази митрополия човек, които способно ще съумее да я управлява.... Височайшият цар на българите, господин Иван Срацимир, изпрати до нас многопочитаемия господин Касиян, досегашен йеромонах, с писмо от свое име и от името на други тамошни боляри, в което заявяват, че той е благочестив свещенослужител и човек с добра съвест и поради това го смятат достоен да бъде ръкоположен от нас... и да бъде изпратен там... Със синодално гласуване и след разискване със светите и многопочитаеми архиереи на Кизик, Угровлахия, Никея, Амасидия, Одрин, Несебър, Хераклея Понтийска и с архиепископа на Анхиало и още със светейшия митрополит на Варна и с подгласника на светейшата архиепископия на Лемнос, наше смирение го ръкоположи за законен пастир на светейшата Видинска митрополия.... дава се това синодално решение на светейшия и всепочитан митрополит на Видин ... в 6889 година (1381 година), месец юли, индикт 4. Имаше и написано от честната патриаршеска ръка: „Нил, по Божия милост архиепископ на Цариград, Новия Рим и вселенски патриарх“ (Гюзелев 1994, 205–206).*

Текстът на писмото е писан през юли 1381 г. От това става ясно, че в периода между 1371 и юли 1381 г. Видинската митрополия е подчинена на Търново. А най-късно от юли 1381 г. Видинската катедра вече е под юрисдикцията на Константинопол. Горното твърдение се подкрепя и от друг документ,

излязъл от Константинополската патриаршеска канцелария. Това е наръчник за писане на писма, в който се определя какви да бъдат обръщенията към останалите патриарси, архиепископи, митрополити и светските власти. В него по разглеждания въпрос е записано: „По наше време бе поставен и Видинския митрополит.“ (Гюзелев 1994, 216). Наръчникът се датира около 1387/1388 г., което е доказателство, че ръкополагането на митрополит Касиян е станало по време на светителството на патриарх Нил (1379–1388).

Друго, което прави впечатление от цитирания по-горе синодален акт за ръкополагането на Касиян е изреча: „... А тъй архиереят, който се намира там не трябва да върши нищо архиерейско, ала веднага да преустанови дейността си, понеже не е признат за митрополит на тази църква, тъй като е от друга епархия и няма никакво право в тази църква, защото седи там по милост, а не по някое справедливо основание“. (Гюзелев 1994, 206).

Възниква въпросът кои са църковните центрове, които биха могли да изпратят свой митрополит или към кого се обръща цар Иван Срацимир, за да иска ръкополагане на духовен глава на царството си? Логичната възможност е Търновската патриаршия. Вероятността това да е така е приемлива, защото от писмото косвено се разбира, че неизвестният по име митрополит е дошъл със съгласието на цар Иван Срацимир, и че църквата, от която е изпратен и ръкоположен, е в добри отношения с видинския владетел. Отново от патриаршески документи се разбира, че наследникът на Касиян на митрополитския трон във Видин е Йоасаф (1392–?) (Dargouzes 1971, №2808, №2875, 2909). В края на Второто българско царство църковното подчинение на Видинската митрополия от Константинопол обхваща с известни прекъсвания периода от 80-те години на XIV в. до средата на XV в., и 30-те години на XVI в. до 70-те години на XIX в.

Значението на Видинската митрополия, като важна църковна катедра в българските земи, се вижда от текста на хрисовулите на император Василий II, от мястото, което заема в notiциите от времето на император Андроник III Палеолог и от важното значение, което ѝ придават Асеновци при възобновяването на българската държава. Политическата обстановка в българския североизпад, конкретно в периода XII–XIV в., неминуемо дава отражение и върху църковния живот. Целите, които си поставят владетелите на Видинската област и впоследствие царство, за откъсване от централната власт в Търново и водене на независима политика рефлектират и върху Църквата. В отделни периоди от време Видинската митрополия е или под юрисдикцията на Константинополската патриаршия, или под тази на Търновската. Вероятно с решението си в определени моменти да се подчини църковно на Византия, видинският владетел търси по скоро начин да покаже независимостта си от Търново, отколкото искрено желание да премине в сферата на влияние на византийското духовно семейство. Въпреки противоречивите моменти в историята на отношенията между двата църковни центъра, по време на османското управление

и Видинската митрополия и Търновската митрополия са под юрисдикцията на Цариградската патриаршия, и съответно през 70-те години на XIX в. са в рамките на Българската Екзархия.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ В notiция 13 е на 847 място. В notiция 17 заема 85 място. В notiция 18 е поставена на 85 място от общо 148 катедри. В notiция 19 тя заема 92 място от посочените 134 катедри. В notiция 20 заема 49 място (Darrouzès 1981, 372, 400, 407, 413).
- ² За датирането на приписката има различни мнения, но като най-достоверно и основаващо се на естествения ход на събитията, се приема 1348 година. Това мнение се опира на следните доказателства:
  - Годината е високосна (на ръкописа, където се четат даните на месецослова, е отбелязано, че месец февруари има 29 дни, следователно годината на завършване на ръкописа е високосна.
  - През тази година вероятно е интронизиран патриарх Теодосий II. В приписка, датирана от 1347–1348 и пак от $\tilde{A}$ индиктион се споменава, че през тази година на патриаршеския престол е Симеон. Може да се приеме, че патриарх Симеон умира в края на 1347 или в началото на 1348 година, защото името му не се среща по-късно. Така заставането на Теодосий II на патриаршеския престол може да се отнесе до месец септември 1348 година.
- ³ Този документ се намира на f. 285^r от Vindobonenses hist. gr. 47 и се отнася към второто светителство на Филотей (1364–1376). Предходният акт №295 (f. 287^r) също не е датиран, а №294 (пак на f. 285^r) е издаден през март 1371. Трите акта след №296, т. е. 297–299 (ff. 285–286^r) също не са датирани. Едва акт №300 (ff. 286–287^r) има дата и тя е от май 1371 г. Вж. J. Darrouzès. Le registre synodal, 115–116; Гюзелев, Божилов 1999, 651. За различното датирание на документа Виж: Баласчев 1901, 132–150.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1967: Б. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Кн. II, София, 1967.

Андреев 1993: Й. Андреев. България през втората четвърт на XIV век, В. Търново, 1993.

Андреев, Лазаров, Павлов 2012: Й. Андреев, И. Лазаров, П. Павлов. Кой кой е в Средновековна България (Трето допълнено основно преработено издание). София, 2012.

Баласчев 1901: Г. Баласчев. Нови известия за черковното ведомство на Видинска и Софийска епархия през първите години на тяхното завладяване от турците. – СЛУНК, 18, 1901, 132–150.

Божилов 1994: И. Божилов. Фамилията на Асеневици. София, 1994.

Божилов, Тотоманова, Билярски 2010: И. Божилов, А. Тотоманова, И. Билярски. Борилков синодик. Издание и превод. София, 2010.

Гюзелев, Божилов 1999: В. Гюзелев, И. Божилов. История на Средновековна България VII–XIV. София, 1999.

Бойчева 1979: П. Бойчева. За някои аспекти на църковно-културните отношения между Видинското царство и Угровлахия от 1365 до 1370 г. – В: Проблеми на балканската история и култура (Studia balcanica, 14). София, 1979.

Бурмов 1968: А. Бурмов. „Хронологически бележки за търновските патриарси Теодосий I и Теодосий II“ – В: Избрани произведения, Т. 1, София, 1968.

Гюзелев 1994: В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII–XV век). В австрийските ръкописни сбирки и архиви. Т. 1, София, 1994.

Дринов 1911: М. Дринов. Три грамоти дадени от императора Василий II на Българският Охридски архиепископ Йоанъ около 1020 лято. – В: Трудове на М. С. Дринова по I. Българска църковна история II. Езикознание, литературна история, етнография и народни умотворения. Т. II, София, 1911.

Дринов 1971: М. Дринов. Избрани съчинения, Т. II, София, 1971.

Дуйчев 1944: И. Дуйчев. Стара българска книжнина, София, 1944.

Златарски 1972: В. Златарски. История на българската държава през средните векове. София, 1972.

Иречек 1978: К. Иречек. История на българите. София, 1978.

История на България. Т. III, София, 1982.

Калоянов 2012: А. Калоянов. Славянската православна цивилизация. 2. Преславският Номоканон. В. Търново, 2012.

Коледаров 1979: П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 2, София, 1979.

ЛИБИ, Т. III, София, 1965.

Матанов, Михнева 1988: Х. Матанов, Р. Михнева. От Галиполи до Лепанто – Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571, София, 1988.

Начев 1996: В. Начев. Български царски грамоти. София, 1996.

Ников 1920: П. Ников. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277. сб. на БАН, XI, 1920, 1–200.

Ников 1921: П. Ников. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. – Списание на БАН, 1921, XX, 43–51.

Ников 1930: П. Ников. Съдбата на северозападните български земи през Средновековието – В: Българска историческа библиотека, 1, София, 1930, 132–136.

Николова 1997: Б. Николова. Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век). София, 1997.

Николова 2001: Б. Николова. Неравния път на управлението (каноничното положение на Българската православна църква през Средновековието). София, 2001.

Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по История на България, Т. II, София, 1978.

Павлов 2000: П. Павлов. Бунтари и авантюристи в Средновековна България. В. Търново, 2000.

Петров 1985: П. Петров. Възстановяване на българската държава 1185–1197. С., 1985.

Снегаров 1932: И. Снегаров. История на Охридската архиепископия-патриаршия. От падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394–1767). Т. 2, София, 1932.

Стара българска литература. София, Т. 3, 1983.

Събев 1987: Т. Събев. Самостояна народностна църква в средновековна България. София, 1987.

Тютюнджиев 2002: И. Тютюнджиев. Екзархии на Цариградската патриаршия в българските земи през XIV–XIX в. – В: Търновска книжовна школа, Т. 7, В. Търново, 2002 г. 559–575

Цухлев 1932: Д. Цухлев. История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Врачанско, Фердинандско, Берковско и Крайна). София, 1932.

Щапов 1978: Я. Щапов. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII веках, Москва, 1978.

Darrouzès 1971: J. Darrouzès. Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Etude paléographique et diplomatique. Paris, 1971.

Darrouzès 1981: J. Darrouzès. Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes. (Geographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, I). Paris, 1981.

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN THE METROPOLIS OF VIDIN
AND THE PATRIARCHATE OF TARNOVO DURING THE SECOND
BULGARIAN EMPIRE

Atanaska Stamboliyska, Nikolay Hrissimov

(Abstract)

The place of the Eparchy of Vidin within the other sees could be seen in the ambitions of the two great centres of Orthodoxy – Constantinople and Tarnovo to place it under their respective jurisdiction. Another important matter, which played certain role in the relationship between the Bishopric of Vidin and the Patriarchate of Tarnovo, was the political one. The Northwest of Medieval Bulgaria has always been a cause for struggles between the claimants of the throne. Depending on their aim, they either broke up with the central administration in Tarnovo, or revived their ties with it.

The ecclesiastical relationship between the Bishopric of Vidin and Tarnovo date back to the 80's of the 12th c. when the Bulgarian state was re-established. The written sources suggest that the bishop of Vidin was an important figure in the consecration of Basil as a Bulgarian Patriarch. From Assen's dynasty point of view he was the one who was chosen to conduct the rite of the new Bulgarian pontiff, because of the fact that he was a representative of the Bulgarian Archbishopric of Ohrid. This way they once again emphasized the continuity with the institutions of the First Bulgarian Empire, which they specially sought for.

From the complex research of the preserved documents could be deduced that in different periods of time up to 1381 the Bishopric of Vidin was subordinated to Tarnovo. This contradicts to the popular scientific view that the dependence of the Bishopric of Vidin from the patriarchate of Tarnovo did not outlast year 1371, and that from this year on the See of Vidin was under the authority of Constantinople.

In different periods of time the Bishopric of Vidin was under the jurisdiction of either Constantinople or Tarnovo. Most probably it wasn't a sincere wish to be under the influence of the Byzantine spiritual family which forced the ruler of Vidin to accept the divine protection of the Byzantine Church, but it was rather an attempt to proclaim his independence from Tarnovo.

ФРАГМЕНТИ ОТ СТЕНОПИСИ НАД ВХОДНАТА ВРАТА, СВЪРЗВАЩА ГАЛЕРИЯТА С НАРТЕКСА НА ХРАМА „РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО“ В АРБАНАСИ¹

Пламен Събев, Хитко Вачев

Галерията на митрополитската църква „Рождество Христово“ в Арбанаси е изключително богата на иконографски сюжети. В периода от завършване на консервацията и реставрацията до днес редица специалисти изследват изображенията в параклиса „Св. Йоан Кръстител“, преддверието му и галерията, изказвайки мнения и тези (Прашков 1979, 120; Геров 1996а, 31–37; Геров 1996б, 3–13; Климукова 1999, 19–29; Bakalova 2003, 9–19; Куюмджиева 2002, 51–57; Куюмджиева 2003, 33–40; Бакалова 2005, 39–51; Събев 2007, 159–178; Вачев, Събев, Косева 2008, 177–215; Вачев 2008, Кунева 2010, 20–28; Bakalova 2012, 569–586²).

В повечето случаи изводите в техните трудове се развиват, обогатяват като изворов материал, все повече навлизайки в дълбочината на проблеми, свързани с иконографията, стилистиката и прототипите на самите стенописи. На пръв поглед изглежда, че към настоящия момент всички изображения са идентифицирани и подробно анализирани. Изключително полезен източник на информация конкретно за църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси е излезлият от печат „Корпус на стенописите от XVII век в България“, с автори Георги Геров, Елка Бакалова и Цвета Кунева (Корпус 2012, 91–125). Същевременно, при по-внимателен оглед на декоративната украса се установява, че продължават да изплуват изображения от миналото, които досега не са били обект на проучване.

При съвместната ни работа през 2012 г. констатирахме, че върху южната стена в трети травей от галерията на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси са запазени фрагменти от стенописи, които до този момент не са изследвани. Става въпрос за изображения, които са разположени върху лицевата, полуарковидната сводова част над входа, свързващ нартекса със самата галерия (Ил. 1). Мястото, върху което са изписани, представлява отстъп с

---

¹ Това изследване бе представено на 12 октомври, 2012 г. като доклад с мултимедия по време на симпозиум на тема „Църковните изкуства – история, теория, опазване“, посветен на 20-годишнината от създаването на Катедра „Църковни изкуства“ при Православен богословски факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

² Благодаря на чл.-кор. проф. Е. Бакалова за предоставената ни литература.

дълбочина около 5 см спрямо лицето на стената. То е подмазано грижливо с варова мазилка и вероятно е изписано паралелно с общия стенописен слой в галерията през 1643 г. Съществено в случая е това, че близо до самия вход е разположен ктиторски надпис. От съдържанието му става ясно, че архонтът господин Зото е предоставил средства за изписване на „ΠΡΟΠΕΙΛΑΪΟΝ“ (от старогръцки προύλαιον – параден вход, образуван от колони и портици) (Герасимова-Томова 1979, 206; Корпус 2012, 122). Явно е, че мястото, за което става дума в текста, не е случайно подбрано за поместването на стенописи. То има своите смислови съответствия с богослужението и символиката в църковното изкуство.

В краищата на извивките на парадния вход са заработени две големи железни скоби. Те са със заоблени върхове, извити нагоре към сводовата част на галерията. Върху едната е запазена халка за прикрепване към някакъв, сега липсващ механизъм. Според нас, тези скоби имат определена функция, свързана до известна степен с темата на стенописите. Преди да представим виждането си по този въпрос, ще се спрем детайлно на самите стенописни изображения.

В източната част на дъговидния пояс над входната врата, е представена фигурката на Козирог (Ил. 2). Тя се идентифицира по очертанието на рога в предната част на главата. Окото на животното по специфичен начин е изписано обърнато, а бялата козина е рисувана чрез ситно щрихиране с върха на четката. При направеното сравнение с фигурката на Козирог от „Колелото на живота“, разположено на източната стена на същата галерия (Ил. 4), се установява стилистично и иконографско сходство – по идентичен начин са рисувани окото, козината, както и положението на тялото.

В полуарковидното поле следва друго изображение, което е доста разпокъсано и избледняло. То наподобява водно петно. Следвайки последователността на Зодиака, това може да се идентифицира като „Водолей“. Ако съпоставим водата (без да са запазени бликове от вълни) с „Водолей“ в „Колелото на живота“, ще установим определена разлика – представена е човешка фигурка, държаща глинен съд, от който се изливат водни струи.

Следващите изображения представляват две бледи петна, запълнени с охра и преливащи в бяло. Те изглеждат като зодиакалният знак „Риби“. Идентификацията им е условна, поради загуба на контурите. Обръщайки поглед отново към „Колелото на живота“ установяваме, че и там, въпреки професионалната намеса на реставраторите, зодията „Риби“ също не е цялостно съхранена – двете едри риби са доста избледнели, а надписите към тях не са запазени. Във втората половина на арката над входната врата отново се локализира фигурка на някакво животно – „Овен“ (?). Следва по-добре запазения „Телец“ (Ил. 3) и в края се очертават допоясно силуетите на човешки фигури – вероятно „Близнаци“. Във високата част, над тези фигурки също е имало изображения, които днес не могат да бъдат различени, но биха могли

да се определят в следната логична последователност: „Рак“, „Лъв“, „Дева“, „Везни“, „Скорпион“, „Стрелец“.

В страничните полета, там където се съчетават композициите от Стария Завет и дъговидното пространство с разглежданата стенопис, е оформена заключваща червена рамка. За съжаление, съхраненото е твърде малко, за да се правят категорични изводи, но все пак, проучвайки достигналите до нас образи, можем изкажем някои идеи. За целта отново обръщаме поглед към онази част на галерията, където е изписано „Колело на живота“, в чийто трети пояс са подредени и подробно вплетени и анотирани дванадесетте зодиакални знака. От представения сравнителен анализ на изображенията над входната врата следва възможността те да бъдат определяни като самостоятелна част от зодиакалните символи (Ил. 5). Както вече отбелязахме, между двете композиции се констатира определено сходство, както и частични разлики в рисунъка и трактовката на фигурите. И тук резонно възникват въпросите – кое е наложило повторното илюстриране на зодиакалните символи и защо едни и същи сюжети да се повтарят на близки разстояния в едно и също пространство?

Според нас, в случая не става дума за самоцелно запълване на пространството над входната врата. Считаме, че има редица основания, останките от стенописната украса над входната врата да бъдат разглеждани като част от един цялостен иконографски сюжет – „Всяко дихание да хвали Господа“ (илустрации по Давидовите псалми 148, 149 и 150). Преди да изложим аргументите си в подкрепа на това мнение, ще посочим някои изследвания, които ни дадоха основание да търсим отговора на поставения въпрос в тази посока.

За първи път голяма част от стенописите с принадлежащите им надписи от галерията на църквата „Рождество Христово“ са обнародвани в монографичното изследване на Любен Прашков (Прашков 1979, 120–153). Впоследствие Атанас Божков прави подробен анализ на идеята за уповаването на човечеството в астрологията и отражението на тези представи в античното и средновековно изобразително изкуство (Божков 1988, 148). Проследяват се множество западни и източноправославни паметници от различни периоди, в които заедно с астрологическите кодове се виждат персонификации на четирите основни стихии – земя, въздух, огън и вода. Според автора на изследването присъствието на зодиакалните знаци, като част от иконографията на различни композиции в църквите означава, че в центъра на света е Създателят Христос, управляващ хода на времето във всеки един етап от човешкия живот (Божков 1988, 148–149).

Впоследствие Георги Геров предлага нов поглед към функциите и предназначението на цялостната украса в галерията на храма (Герв 1996b, 3–13). Като важен момент за настоящата работа са неговите виждания за мястото на стенописите в близост до входната врата към нартекса и тяхната смислова функция.

Елка Бакалова представя един значителен аспект от цялостната декорация на арбанашкия храм – иконографските източници на „Колелото на живо-

та“, проследявайки развитието на композицията и през по-късните периоди на Възраждането (Bakalova 2003, 9–24; Бакалова 2005, 39–51).

Николина Климукова подробно разглежда изображенията на Давидовите псалми в контекста на останалите старозаветни теми от същата галерия (Климукова 1999, 19–29).

Маргарита Куюмджиева достига до съществени изводи и заключения относно старозаветните илюстрации по книга Битие и Давидовите псалми в монументалното изкуство през XV–XVII век. Тя обръща специално внимание на сцените върху южната и северната стени от трети дял в галерията на „Рождество Христово“ в Арбанаси (Куюмджиева 2003, 33–40).

В публикация, разглеждаща „Вселенските събори“ и тяхното място в контекста на цялата иконографска програма на параклиса, преддверието и галерията на храма, се акцентира на сюжетите, разпределени в първи и втори травей (Събев 2007, 162). Аргументирано в нея се доказва, че те са пряко свързани с богослужебната практика и църковния календар за месец септември. Като допълнение към темата в самостоятелно изследване са обнародвани надписите от дървените обтегачи, даващи ясна представа за специално подбраните богослужебни текстове, смислово свързани с всички стенописни сцени във въпросните пространства (Вачев, Събев, Косева 2008, 177–215).

През 2012 година в сборник, посветен на румънския историк Стефан Андreesку, отново Елка Бакалова публикува своя статия, представяща иконографията на св. Богородица *Ты еси Лоза Истинная*, включена в програмата на галерията на същия храм (Bakalova 2012, 569–586). Паралелно с това тя прави обзор на досегашните достижения в работата на българските изкуствоведи.

В контекста на тази ретроспекция от публикации, ще припомним, че в първия травей, отделящ най-източната част на галерията, е разгърната на части композицията „Всяко дихание да хвали Господа“. В зенита на свода е изобразен Иисус Христос в медальон, обкръжен от небесните сили. В по-ниските регистри са подредени различни групи от прославящи Великия съзидател, Творец на небето и земята (срав. Пс. 134, 135, 148, 149, 150). Съобразно каноните и традиционните модели на южната стена е представена част от животинския свят, който също се включва в прославата на Животворящия Иисус Христос, единороден с Отец и Св. Дух. Идеята тук е да се свържат текстовете от Стария и Новия Завет в една обща иконографска схема. На един от хълмовете са изписани птици, теле, камила, елен, слон, влечуги, причудливи хищници и други подобни твари, които в унисон със старозаветните песни, прославят своя Създател. Във втори травей са изписани сцени по книга „Битие“. В третия травей на южната стена са илюстрирани епизоди от историята на св. пророк Моисей (Куюмджиева 2003, 33–40), а разделителната зона между първи и втори обтегач предопределят възпоменания съобразно църковния календар за периоди на месеците септември – октомври (Събев 2007, 172, обр. 5).

Споменатите изображения не са изолиран случай в умозрителния свят на Православието. В определени зони на църквите от XIV–XVII век са запазени редица примери, които илюстрират текстовете от Стария Завет и по-конкретно т. н. Хвалитни (Давидови) псалми в комбинация със зодиакални знаци. Тук няма да се спираме подробно на всичките текстове, предопределящи развитието на тази сложната иконография. С оглед целта на изследването ни, ще обърнем внимание на онези пасажии от Псалтира, които считаме, че имат пряко отношение към литургичните последования и изобразяването на композицията със загадъчните фигурки в полуарковидното поле над входа в галерията.

В Псалм 148, стихове 4–10 се казва: *Хвалете Го небеса на небесата и води, които седят по-високо от небесата. Нека хвалят името на Господа, защото Той (каза – и се създадох), заповяда и се сътвори; постави ги за вечни векове, даде наредби, които няма да се нарушат. Хвалете Господа от земята Вие, големи риби и всички бездни, огън и град, сняг и мъгла, и ти бурний ветре, който изпълняваш словото Му, планини и всички хълмове, плодородни дървета и всички кедри, зверове и всеки добитък, влечуги и птици крилати*³. Като част от богатата богослужбена литература този откъс се изпълнява по време на древната монашеска Утрения веднага след светилните ексапостиларии. Включва по канон Псалмите 148, 149 и 150. Самият 150-ти Псалм, ст. 6-ти завършва с *Всичко що диша, да хвали Господа*. Въз основа на тези текстове и богатата литургична практика в източната част на галерията – първи и втори травей е поместена композицията „Всяко дихание“.

Самата иконография представлява сложен вариант на подробно илюстриране самите хвалебни псалми. Тя най-често е срещана в големите духовни средища. Така например в притвора на параклиса „Преображение Господне“, в Хрельовата кула на Рилския манастир (Прашков 1973, 64), е изобразен Христос Вседържител, обкръжен от небесните сили, а по стените са представени различните групи на хвалещите според Давидовите псалми (Мавродинова 1995, 69). С идентичен иконографски сюжет са запазените стенописи от 1349 г. в църквата „Св. Архангел Михаил“ в Лесновския манастир. В преддверието на този храм са изписаните фигурки на всички живи същества по земята, величаещи седналия на централно място Създател – Господ Иисус Христос. Същественото в случая е това, че животните и персонификациите на стихите не са произволно подбрани, а превръщащи се в символите на дванадесет зодиакални знака (Ил. 6).

Идеята за времето на Второто пришествие се преплита със зодиакалните знаци и в композицията „Страшния съд“. Пример за това са стенописите от нартекса на „Св. Богородица Витошка“ в Драгалевския манастир, изпълнени през 1476 г. (Флорева-Димитрова 1968, 12). Във високия регистър над вход-

³ Цитатите в настоящата статия са от Библия, издание на Св. Синод на Българската православна църква от 1991 г.

ната врата е изобразено небето, което се свива от ангел под формата на свитък. Точно в тази част от композицията са разположени фигурите на зодиаци: Овен, Телец, Близнаци, Рак, Лъв, Дева, Везни, Скорпион, Стрелец, Козирог, Водолей, Риби (Божков 1988, 142). Такива модели се срещат и в други паметници от XV – XVII век в българските земи – Кремиковски манастир, Вуково, Арбанаси, Роженски манастир.

В нартекса на църквата „Св. Никола Филантропинос“ (област Янина, Епирска Гърция), се установява идентично разпределение на теми и сюжети през XVI век. При това познатата голяма композиция „Всяко дихание“ отново е разделена на няколко сектора по свода на тавана и съседните високи части на стените (Γαρίδης, Παλιούρας 1993, εικ. 191, 192, 197, 209). Причудливите животни, изписани от епирските зографи, са включени като част от прославящия свят, изпъстрен с музиканти, певци, старозаветни праведници и т.н. Подобно групиране се наблюдава и в галерията на митрополитската църква „Рождество Христово“ в Арбанаси. Близки в иконографско и стилово отношение примери се откриват както на Атон, така и в редица други духовни средища на европейския югоизток. Не по-малко интересни са композициите с Давидовите псалми и в екзонартекса на главната църква в молдавския манастир Четъцуя (Cetățuia) (Solcanu 2004, 161–162).

Обръщайки поглед назад към вековете, ще припомним, че зодиакалните знаци (заедно със символите на слънцето и сезоните) намират свое подобащо място още в раннохристиянското изкуство (Talgam 2011, 124). Като продължение на традициите от древността, в големите центрове на Византия продължава да се развива астрологията, независимо от строгите възгледи на висшето духовенство. Въпреки официалното отрицателно отношение на Църквата, съществуват примери за увлечение по хороскопи и зодиаци сред най-високостоящите в управлението на империята. Така например самият император Мануил I Комнин (1143–1180 г.) е бил особено пристрастен към подобни вярвания за влияние на звездите върху човешките съдби (Ангелов 1994, 157). Последният период на Византийската империя (1261–1453 г.) е наситен с множество усилия за възстановяване духовната култура под знака на утвърденото самосъзнание за етническо-наследствена свързаност с древните елини. Тъкмо тогава отчетливо и убедително се изтъква идеята за единност между светска и духовна власт и възвръщането на византийската цивилизация като едно универсално високообразовано християнско общество. След освобождаването от латинска власт, центърът на образование и наука се премества от Никея и Солун към Константинопол. Наред с математическите науки се развива философията и астрономията, като целият опит на древногръцките и римски откриватели служи като солидна основа за нови изчисления и разширяване на кръгозора от знания. Духовният клир в Константинопол разбираемо трудно приема астрономическите (респективно астрологически) изчисления и теории на елините. Личности като Теодор Метохит и Никифор Хумнос все пак защитават своите приноси на базата на елинизма и римската култура и

дори се опитват да наложат нови форми на летоброене във византийския църковен календар и конкретно изчислението на Пасха (Ангелов 1994, 226–227). Резултатите от подобни сблъсъци в столицата се отразяват не само в пределите на Византийската империя, но и на Запад. Във времето на Ренесанса те се превръщат в повод за преосмисляне на идеята за времевите знаци и тяхното влияние върху човешките съдби, независимо от това към коя етническа или религиозна общност принадлежат (Божков 1988, 118).

Връзка с древната елинска астрология и специално към класическия Зодиак се регистрира в миниатюри и стенописи през XIV век. Както вече споменахме, в притвора на църквата „Св. Архангел Михаил“ в Лесновския манастир е запазена композиция „Всяко дихание да хвали Господа“ в комбинация със зодиакални знаци (Габелић 1998, 183). В контекста на развитието на науката в Константинопол не е трудно да се обясни наличието на фигурки, държащи символите на Зодиака. Към персонификациите обаче са добавени някои интересни надписи: „**еръмиса**“ (равнозначно на Меркурий), „**ариса**“ (Марс), което означава, че тук идеята е да се представи движението на планетите през фиксирана последователност на зодиака, попадащ в различни астрологични знаци и значения (Ил. 6). Преводите на тези надписи явно следват интересни текстови първоизточници, за които е необходимо внимание и научно проследяване в детайли. Разбира се, в притвора на манастирския храм са изписани имената на зодии и с превод от старогръцки на старобългарски език: „**близньць**“, „**ввнь**“, „**бикь**“, „**ракь**“. Според ктиторския надпис стенописите са завършени през 1349 г. Смилка Габелич, основавайки се на по-ранни изследвания, определя изписаното в небесния свод от южната страна на преддверието единствено като сюжет с *фунерарној функцији, уочливиј већ и на основу других иконографских показателя у програму* (Габелић 1998, 189). Пак според нея, съществен източник за информация се оказват думите на Доментиан за това, че Стефан Неманич на смъртния си одър слушал богохвалните песни (Давидовите псалми) и издъхнал на един от Псалмите – обичай, които бил изпълняван от духовници спрямо други известни личности (Габелић 1998, 189). Наред с това се подчертава, че типът зодиакална иконография, като част от общата визия, смислово се отнася към християнските погребални обичаи, отразена и в самото православно богослужение. Действително посоката на разсъждения на сръбската изследователка е правилна, особено ако се вземе предвид факта, че повечето надписи в галерията на митрополитската църква „Рождество Христово“ в Арбанаси имат поменален характер (Прашков 1979, 207–208; Геров 1996б, 12–13; Вачев 2008, 174–182). Освен това, сведенията за службите в самия храм през XVIII и XIX век, макар и оскъдни, подсказват за една всеобща тенденция на строго спазване на каноните според Цариградския типик.

На основание представените дотук виждания считаме, че е нужно по-задълбочено изследване на връзката между текстове – богослужбни действия – зография. От тази гледна точка особено важна е информацията за ранното

служене на погребения заедно с Евхаристия. Съществуват доказателства за неразделната връзка на другите свети Тайнства и обреди със светата Литургия още през първите периоди на църковното устройство. Това ни дава възможност да разберем по какъв начин са извършвани погребения и помени в комбинация със светата Литургия през периодите на утвърждаване каноните и практическите действия в Църквата (Dennis 2002, 2). Първото заключение, което можем да извлечем от съществуващата, макар и не особено обемна информация от литургичните извори е, че първоначално не е съществувало самостоятелно последование на заупокойните служби, а молитвите, които се намират в най-старите записи, най-вероятно са изречени по време на т. нар. Заупокойни литургии. Едва в по-късен етап се стига до разделянето на Заупокойното последование от Литургията (Μιλόσεβιτς 1995, 175)⁴. По правило, в литургиката темите се разделят на главни последования (водещи в теоретичен и практичен смисъл), а останалите – второстепенни. Макар и важни, обредите спадат към втората категория. Опело или панихида в богослужението се определя по съответния час от денонощието според утвърден Типик. През Средновековието панихидата се изпълнява задължително след бдения на големи църковни празници, вечерни, след литургия, дори след водосвет. Всъщност тук не е необходимо да се разглежда подробно историята на Опелото и видовете помени. Акцент можем да поставим там, където трябва да се подчертае връзката между точните текстове, литургичните канони и самите изображения в Арбанаси. Според изследователите на литургиката още през XIII–XIV век погребенията и помени се извършват в нартексите по вече утвърден устав, свързан с монашеската древна Утреня. Тук ясно би трябвало да се отличава устав на Утренята (предимно по византийски Типик) (Constas 2010, 132–134), което е водеща тема, и елементите на азматическата или монашеска Панихида (обряд с второстепенна роля в богослужението), *защото тя е част от древната монашеска утреня* (Чифлянов 1996, 180). Смущаващо в контекста на досегашните проучвания е това, че в повечето запазени диаграми на опела и панихиди на миряни, монаси или свещеници, се четат други части от Стария Завет (например Пс. 90; 118), но не и цитираните по-горе Хвалитни псалми. Що се отнася до сведенията на Доментиан, вероятно става дума за четене на оздравителни, а не за погребални славословия (Габелић 1998, 189).

Безспорно е установено, че в галерията на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси се изпълняват погребални обичаи и помени с варено жито и мед (Геров 1996b, 13; Вачев 2008, 180–182). Наличието на други теми в стенописната украса (подкрепени с конкретни текстове по дървените обтегачи), обаче, подсказва, че в помещението се служи както на големи, така и на и по-малки празници, също така се споделят трапези и по други поводи. Осно-

⁴ Милошевич, Н. Молитвени последования за упокоени. Ел. вариант на статията (превод на Вл. Иванов) виж на адрес http://www.sveticarboris.net/index.php?option=com_content&view=article&catid=46%3Astatii&id=239%3A2011-02-13-13-15-39&Itemid=141.

вание за посоката на нашите разсъждения ни дава наличието на Сътворителния акт в изображенията и на зодиакалните знаци (макар и лошо запазени) като част от голямата композиция. Съобразявайки се с въпросната канонична идентификация, принципно можем да говорим за МЕРТВЕНА УТРЕНЯ в галериите, където действително се предвиждат изпълненията на „Всяко дихание“. Впоследствие, това може да се свърже логически със самите стенописи. Паралелно със сравнителния анализ е необходимо да си припомним, че в храмовете на Православието през различни периоди на византийското и поствизантийското изкуство се оформя символично-похвален жанр чрез пластични модели, мозайки или стенописи, включващи декоративни фризове със зверове, птици, преплетени с флорални мотиви. Тенденциозно там, където има надвратни корнизи на тържествени входове, дъговидни полета и подобни зони за украса, често пъти се включват разнообразни символи на животни, антропоморфни фигурки и растителни орнаменти (Вагнер 1980, 72). Така централният вход в съответния храм се превръща в увенчан и привличащ вниманието на посетителите със своята красота. Примери за подобни решения в декоративната украса има в паметници на територията на днешна Сърбия (манастирите Студеница, Дечани, Печ), в Гърция, в Македония, Румъния, Молдова, Русия.

Разбираемо, проблемите не се заключават единствено в рамките на стенописната декорация. Както вече отбелязахме, встрани от надвратната арка, където най-вероятно са били представени всичките зодиакални знаци, са вградени две железни скоби. Върху едната допълнително е прикачена кука, която явно играе ролята на заключващ механизъм. Според нас функцията на тези две скоби се изразява в свързването и закрепването на фина верига или здраво въже, държащо тежка конструкция от типа на полилей или хорос (Ил. 7). Логичното обяснение за това е запазената и вградена в зенита на свода (точно в центъра на трети травей) метална макара, служеща за повдигане и смъкване на обемно осветително тяло. Тя се намира на разстояние от скобите около 1,70–1,80 м. В този смисъл, приемайки за вероятно наличието на поли(е)лей, той е имал не само практическата функция да осветява, а е играел и ролята на свещен съд за самото богослужение (Ил. 8). Съответно по традиция в големите монашески центрове, по време на тържествената Утреня (особено в неделни празнични дни) се изпълнява Полиелей и Величание, съчетано с отпускането, запалването и разклащането на светилника. Задълбочавайки анализа, можем да си припомним какво всъщност се чете на утринното последование по време на Св. четиридесетница – 17-та катизма (или Полиелей, Пс. 134 и 135) (Чифлянов 1996, 175).

Хвалете името Господне, хвалете раби Господни, които стоите в дома Господен, в дворовете на дома на нашия Бог... Той порази първородните в Египет от човек до добитък, прати личби и чудеса сред тебе, Египте, върху фараона и върху всичките му раби, порази много народи и изстреби силни царе... (Пс. 134:1–10).

Славете Господа, защото Той е благ, защото е вечна милостта Му; Славете Господа на господарите, защото е вечна милостта Му; Оногова, Който едничък прави велики чудеса, защото е вечна милостта Му; Който премъдро сътвори небесата, защото е вечна милостта Му, Който утвърди земята върху водите, защото е вечна милостта Му; Който сътвори великите светила, защото е вечна милостта Му, слънцето – да управлява деня, защото е вечна милостта Му, луната и звездите – да управляват нощта, защото е вечна милостта Му; Който порази Египет и неговите първородни, защото е вечна милостта Му; и изведе Израеля изсред него, защото е вечна милостта Му; с крепка ръка и простряна мишица, защото е вечна милостта Му, Който раздели Червено море, защото е вечна милостта Му, и преведе посред него Израеля, защото е вечна милостта Му; и хвърли фараона с войската му в Червено море, защото е вечна милостта Му; Който преведе Своя народ през пустинята, защото е вечна милостта Му... (Пс. 135:1–16).

Тези текстове, без съмнение, имат връзка с честване паметта на св. пророк Моисей (4-ти септември), автор на Петокнижието. От друга страна обаче, те са и съществени формули на възхвалата към Твореца на всичко живо и неживо (съобразно древната и съвременна Утрения). В тази връзка те закономерно намират израз в стенописните сцени точно в трети травей на галерията, пред парадния вход. Затова според нас съвсем не е случайно, че там е отреденото място за светилника. Освен в смислово отношение, зодиакалните персонификации, свързани с първите части от Утренията (Пс. 134 и 135), се отнасят и към следващите етапи от същото богослужение – изпълнението на Хвалитните псалми 148, 149 и 150 (Куюмджиева 2003, 33–40; Климукова 1999, 20–21) в комбинация със стихирите (Чифлянов 1996, 176). Многократната употреба – спускане и прибиране на светилника (навиване и затягане на веригата или въжето около скобите) е довела до протъркване на живописния слой, от който днес можем да различим твърде малко детайли.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1994:** Д. Ангелов. Византия. Духовна култура. Стара Загора, 1994.
- Бакалова 2005:** Е. Бакалова. Колелото на живота в българската живопис от XVII век: Иконографски източници. – Известия на Исторически музей в Благоевград. Т. 4, Материали от научна конференция „Християнското изкуство и култура в Югозападните български земи“. Благоевград, 2005, 39–51.
- Божков 1988:** А. Божков. Човекът и изкуството. С., 1988.
- Вагнер 1980:** Г. Вагнер. От символа к реалности. Развитие пластическото образ в руском искустве XIV – XV веков. Москва, 1980.
- Вачев 2008:** Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“. Велико Търново, 2008.

Вачев, Събев, Косева 2008: Х. Вачев, П. Събев, Р. Косева. Неразчетени надписи по обтегачите от галерията на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – Известия на РИМ – В. Търново, XXIII, 2008, 177–215.

Габелић 1998: С. Габелић. Манастир Лесново. Исторја и сликарство. Београд, 1998.

Герасимова-Томова 1979: В. Герасимова-Томова. Надписите към стенописите в църквата „Рождество Христово в Арбанаси“. – В: Л. Прашков. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. С., 1979.

Геров 1996а: Г. Геров. Изображението на една притча в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 1996, 2, 31–37.

Геров 1996б: Г. Геров. „Време“ и „история“ в стенописите от галерията на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 1996, 4, 3–13.

Климукова 1999: Н. Климукова. Псалмите в контекста на старозаветните сцени от църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 1999, 1, 19–29.

Корпус 2012: А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите от XVII век в България. (Редактори Б. Пенкова, Ц. Кунева), С., 2012.

Кунева 2010: Ц. Кунева. Житийните цикли на св. Георги в арбанашките църкви „Св. Димитър“ и „Рождество Христово“. – Проблеми на изкуството, 2010, 2, 20–28.

Куюмджиева 2002: М. Куюмджиева. Дългия живот на един мит (Житийният цикъл на Йосиф Прекрасни в галерията на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 2002, 1, 51–57.

Куюмджиева 2003: М. Куюмджиева. Цикълът по историята на пророк Моисей в галерията на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 2003, 3, 33–40.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. С., 1995.

Прашков 1973: Л. Прашков. Хрелювата кула. С., 1973.

Прашков 1979: Л. Прашков. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. С., 1979.

Събев 2007: П. Събев. „Вселенските събори“ от галерията на църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси (поглед към функционалните стойности на догматическите решения в контекста на иконографската програма на параклиса, преддверието на параклиса и галерията на храма. – Известия на РИМ – В. Търново, XXII, 2007, 159–178.

Флорева-Димитрова 1968: Е. Флорева-Димитрова. Старата църква на Драгалевския манастир. С., 1968.

Чифлянов 1996: Б. Чифлянов. Литургика. С., 1996.

Bakalova 2003: E. Bakalova. The Wheel of Life in 17-th century painting – Iconographic sources. – In: Post-byzantine art in Balkans. Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti. Novi Sad, 2003, 9–24.

Bakalova 2012: E. Bakalova. Virgin “The True Vine” an Unusual Visualization of the Liturgical Poetry. – In: Aut Viam Inveniam Aut Faciam (In honorem Stefan Andreescu). Editura Universitatii “Alexandru Ioan Cuza”, Iasi, 2012, 569–589.

Constas 2010: N. Conostas. Death and Dying in Byzantium. – In: Byzantine Christianity. A People's History of Christianity. Minneapolis, Volume 3, 2006, 124–148.

Dennis 2002: G. Dennis. Death in Byzantium. – In: Dumbarton Oaks Papers, No. 55, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University Washington, 2002, 1–7.

Solcanu 2004: I. Solcanu. Romanian art and Society (14-th – 18-th century). Bucuresti, 2004.

Talgam 2011: R. Talgam. The Zodiac, Helios and the Seasons in Early Byzantine Synagogues: Between Paganism and Christianity. – In: 22nd International Congress of Byzantine Studies, Volume II, 2011, p. 124.

Γαρίδης, Παλιούρας 1993: Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας. Μοναστήρια Νήσου Ίωαννίνων. Ζωγραφική. Ίωαννίνα, 1993.

Μιλόσεβιτς 1995: Ν. Μιλόσεβιτς. Η Θεία Ευχαριστία ως κέντρον της Θείας Λατρείας, Θεσσαλονίκη, 1995.

ABOUT THE MURALS FRAGMENTS OVER THE PASSAGE
DOOR BETWEEN THE GALLERY AND THE NARTHEX OF
THE “NATIVITY OF CHRIST” CHURCH IN ARBANASY

Plamen Subev, Hitko Vachev

(Abstract)

The gallery of the bishopric church of the “Nativity of Christ” is exceptionally rich in iconographic themes. Since the period when the conservation and restoration has been finished, up to this date, the depictions have been the subject of analysis in a number of studies producing different conclusions and giving different opinions on the issues. Upon a more careful investigation depictions come out that have not been studied so far. Such are the zodiac signs above the door over the entrance between the gallery and the narthex.

In our opinion these depictions were not done at random, just to fill the space above the entrance door. We believe that the remains of these depictions are part of a complete iconographic programme – “Everything that has breath, praise the Lord”. In conclusion, we consider that even though there is just a fragment of these depictions, they are connected with the Matins of the Dead in the galleries, in where “Everything that has breath” is performed; thus the depictions of the zodiac themselves are compliant with the theme.

НЕПОЗНАТО ИЗОБРАЖЕНИЕ НА ОБИТЕЛИТЕ ОТ ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА XVIII ВЕК

Красимир Кънчев

В проучванията ми върху визуалните изображения, свързани с историята на българските земи през периода на османското владичество и конкретно върху историята на руско-турски войни от XVIII–XIX, век се натъкнах на много свидетелства и факти за познати, но забравени или неизвестни и непубликувани в нашата историография такива. От разглеждането на конкретните исторически въпроси се наложи да се премине към проучвания и върху автори на публикации, „от“ и „за“ тях, в търсенето и изследването на редки и изключително ценни издания и книги, на имена и произведения на художници, гравьори, изкуствоведи, познати единствено в ограничен професионален кръг или изобщо неизвестни в нашата историческа наука.

Предмет на настоящата статия се явява едно непознато изображение на Търново, или по-скоро на манастирите в Търновската митрополия от началото на XVIII век, гравирано от руския талант от епохата на Петър Велики, Алексей Зубов.

При разглеждането на този въпрос се породи и интерес към издателя на репликата от това изображение, руският правист и изкуствовед Дмитрий А. Ровинский (Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона 1889).

Същевременно се опитвам да изясня съдбата на оригиналната картина, на включването и отпечатването ѝ в съчиненията на Д. А. Ровинский, на причините, довели до създаването и разпространението на това изображение. Особено място отделям на информацията, която извлякох от надписите върху оригиналното изображение, цитиращи имената на обителите (манастирите) на Търновската митрополия. Текстове предавам в оригинал на руски черковно-славянски език, като веднага след това в скоби предлагам приблизителен транскрибиран превод. Тъмният и наклонен курсив в текста е мой.

Не трябва да се пропуска и това, че гравюрата е предходник на фотографската снимка, която също има своето място в историята на Търновския регион, а настоящото изображение сполучливо би допълнило галерията на визуалните изображения на Велико Търново. В изложението се ограничавам да посоча в най-съкратен вид с обяснителни бележки непознатите терминологии и имена. Придружавам го с фототипни отпечатъци от запазен портрет

на Д. А. Ровинский¹. Изхождам от това, че е необходимо да се осмисли и прецени дейността му на общия фон на историко-културното и социално-политическото развитие на руското общество през втората половина на XIX век, с пряко отношение към българското общество от този период.

През 1881 г. Ровинский публикува един от своите фундаментални трудове: „Русские народные картинки“ (Ровинский 1881a). В това издание влиза най-голямата и най-ценната част от неговата колекция – сбирката на евтините отпечатъци (щампи) на илюстрирани картички от руския бит. В него руският народ присъства, макар и в груби художествени форми, но и с цялото си творчество, с цялата си фантазия и художествен поглед. Изданието предизвиква огромен интерес сред съвременниците и има голям обществен резонанс. То обаче е отпечатано в твърде ограничен тираж, при това и с твърде висока цена. Това принуждава учения да подготви към 1895 г. по-достъпно и компактно издание, като речник на руските гравьори, в което влизат материалите от пети и отчасти четвърти том на първото издание. За съжаление, това повторно издание се осъществява вече посмъртно от неговия библиограф и духовен наставник Николай Петрович Собко (Ровинский 1895). То съдържа много илюстрации към текстовете и 16 хромолитографии на отделни листове.

Именно в това съчинение открих изображението, свързано с България². На страници 313–314 се натъкнах на описание за „Обителите на Търновската българска митрополия“, което се вижда и във визуално изображение в последващото издание на Ровинский – „Подробний словарь русских граверов XVI–XIX в.“ (Ровинский 1895, 39). Веднага прави впечатление, че навсякъде в своите произведения Д. А. Ровинский цитира надписа на гравюрата според оригинала, както и анотациите ѝ в колекцията на А. В. Олсуфиев, подчертавайки *българската ѝ принадлежност* (к. авт.), напр. „Виды Болгарской Терновской Обители“, „Обители Терновской Болгарской митрополии“ или само „Терновская митрополия“ (Ровинский 1881b).

Позволявам си да го репликирам по долу, в силно намален мащаб, като основно място заема интересът ми към самото изображение и неговия автор.

Изображението е пресъздадено на два листа в черно-бял отпечатък по отпечатък от медна плоча. Никъде не се посочват размерите на оригинала, но като се има предвид влиянието на светогорската иконописна школа и известните литографираны шампи от този период (Косева-Тотева 1997), може да предположим, че е с формат не по-голям от 70 x 50 см.

Към описанието на гравюрата и литографираното ѝ копие трябва да отбележа, че то е създадено между 1712 и 1718 г. Явно е изпълнението от известния гравьор от епохата на Петър Велики – Алексей Зубов (Лебядинский 1973, 90), личащо по автографа на автора – **долу, под рамката** с надпис: „*гидиро-*

¹ В приложенията, обр. I.

² Визуалното изображение в приложенията, обр. II.

валъ алѣе зубовъ“ („гравирал Алексей Зубов“). По стил и оформление съвпада с другите му произведения от т. нар. „петербургски период“, преди преместването му в Москва след 1735 г. В композиционно отношение личи и влиянието на светогорската школа при пресъздаването на детайлите и разположението на образите. Нещо повече. Ситуирането и изобразяването на местонахождението на манастирите в Търново, макар и не отговарящо на действителната топография, показва, че художникът ползва или грубо направена рисунка-скица, или се води по някакви указания на съвременник, лично познаващ разположението и имената на обителите.

Долу на отпечатъка, във винетирана елипсовидна рамка – текст на черковно-славянски: „**Во славу стѣя трѣцы оца и сна и стаго дѣа изобразися на мѣдной таблице стѣе превбраженіе гдне со прочими пречестными обители терновскія митрополи: тицаніемъ и іждивеніемъ тояжъ митрополиі архимандрита леонтіа**“ („В прослава на Светата Троица, Отца и Сина и Светия Дух се изобрази на медна плоча Светото Преображение Господне, където с другите са и пречестните обители на Търновската Митрополия. [С] тицението и иждивението [грижите и помоща, поддръжката] на архимандрита Леонтия от тая Митрополия“). Същият текст е изписан вдясно в рамката и на гръцки език.

В горната част на картината е Светото Преображение.

По-долу на картината е изобразена обителта, като *отляво* са манастирите: „ст. апль. петра и павла“ – „м. стѣя. трѣцы“ – „м. архангелскои“ („Св. апостоли Петър и Павел“, м[анастир] „Св. Троица“, м[анастир] „Св. Архангели“); *отдясно*: „м. ст: николая“ – „м. ст: прѣка илиі“ – „мнѣръ митрополски“ – „м. ст: преображенія гдня“ (м[анастир] „Св. Николай“, м[анастир] „Пророк Св. Илия“, м[анастир] митрополски, м[анастир] „Преображение Господне“). Над всяко от техните изображения има надписи на черковнославянски.

В средата на изображението е представена река Янтра, като е записано: „рѣка яндра“ (река Янтра), а **по-горе в средата има надпис**: „Гди призри небесе и виждь: и посети виноградъ сей. соверши и егоже насади десница твоя.“ („Господи, погледни от небето и виж, иди и подкрепи това лозе. То е посадено от твоята десница“) (Пс. 79:15,16).

Поводът и причината за създаването на тази „народна картичка“, или „щампа“, е с цел подпомагането на българските църкви и манастири от Търновско след посещението на български църковни дейци в Русия. Пряко свидетелство за поръчката на гравюрата и нейното изработване откривам и във връзката между името на поръчителя, цитиран в надписа на изображението – архимандрит Леонтий. То пряко кореспондира със сведенията за посещението през м. юни 1712 г. на игумена на Лясковския манастир „Св. св. Петър и Павел“ иеромонах Леонтий в Москва.

Взаимоотношенията между българската и руската православни църкви, между различни манастири през периода на османското владичество и българското Възраждане и конкретно на тези от Търновския регион са

многогранно и задълбочено проучвани. Те постоянно се допълват с нови открития и публикации, които обаче често са противоречиви или са най-общи (Архимандрит Нестор 1977; Гандев 1972; Гандев 1976; Загорски 1947; Йорданов 1934; Каранешев 1927; Нешев 1977; Савов 1941; Снегаров 1929, Снегаров 1937, Снегаров 1942/1943, Снегаров 1953; Тютюнджиев 1999; Христов 1986).

В продължение на проучването на историята по поръчката и евентуалното получаване на гравюрата свидетелстват данните за посещението в Москва през 1718 г. на новия игумен на Преображенския манастир, архимандрит Партений (Христов 1986, 138). Именно при това посещение приемам, че царската „поръчка“ за подпомагане на Преображенския манастир (Архимандрит Нестор 1977, 6), освен обдаряването му с напестолно евангелие с позлатен сребърен обков е допълнено и с разпореждане за създаване на „народна картинка“, щампована картичка, която да се разпространява сред православните християни. Това документално оформяне на царската милост намира израз в изпълнението на разглежданата гравюра, в чийто надпис-посвещение изрично се записва прекия поръчител и желанието му какво да се изобрази: *„В прослава на Светата Троица, Отца и Сина и Светия Дух се изобрази на медна плоча Светото Преображение, където с другите са и пречестните обители на Търновската Митрополия. С тицието и иждивението на архимандрит Леонтий от тая Митрополия“*. Явно тиражът и разпространението на щампата от гравюрата е било в твърде ограничени бройки. До днес не са известни и/или публикувани сведения за наличието на това изображение, с изключение на посочените в трудовете на Д. А. Ровинский. За съдбата на оригиналния отпечатък и гравюрната плоча първоначални сведения дава също той, посочвайки, че оригиналът се е намирал в частната колекция на приближения до императрица Екатерина II, канцлерът Адам Василиевич Олсуфиев (Ровинский 1881а, 314), който е и един от най-известните руски колекционери по това време (Олсуфиев 1870, 7).

За съжаление, след френското нашествие в Русия и опожаряването на Москва през 1812 г., в пламъците на пожарите и грабежите колекцията му от картини на стари майстори и гравюри е унищожена (Искюль 2006, 98; Искюль 2008, 344; Шаховский 1911, 99; Французы в Москве 1985, 486). С изключение на отпечатъка в трудовете на Д. Ровинский (Расказова 2010, 15) не са известни други копия³, нито сведения за такива, съхранявани в някои колекции или музейни сбирки. Възможно е някъде да съществува такъв, например

³ Единствената следа, на която попаднах се дължи на сведението, получено от ст. н. с. Галина В. Павлова, от гравюрния отдел на Държавния Руски музей в Санкт Петербург, получена на 26 септември 2013 г. която изрично указва, че единственият отпечатък на гравюрата на А. Зубов „Вид обителей Търновской митрополии“ се съхранява в Руската национална библиотека, където е постъпил от сбирката на наследника на Д. А. Олсуфиев, изкуствоведът Юрий Александрович Олсуфиев. Гравюрната матрица не се е съхранила.

в руските музейни хранилища, на които той завещава своите колекции, но не съм открил публикувани сведения за тази гравюра⁴. Тя отсъства дори и в обобщаващото изследване за произведения на Ал. Зубов (Лебядинский 1973), въпреки качествата ѝ и отнасянето ѝ към епохата на Петър Велики.

Значението на Д. А. Ровинский за руската и световната култура не се ограничава само с неговите научни, изкуствоведски и библиографски трудове. Пример за високо гражданско съзнание остава завещанието му. Всичките си колекции и библиотека ученият завещава на държавата. Колекцията от руски портрети, гравюри и народни картинки е завещана на Румянцевския музей (Гречанинова 1998). Чуждестранните портрети (около 50 000 екземпляра) впоследствие преминават във фондовете на днешната Държавна Библиотека на Русия (История Государственной ордена Ленина библиотеки СССР им. В. И. Ленина за 100 лет 1962) в Москва, а някои впоследствие се оказват и в Руската Национална библиотека (Оленин 1809; Шилов 2008) в Санкт Петербург. Медните гравюрни плочи постъпват в Художествената Академия (Искусство. Современная иллюстрированная энциклопедия 2007). Офортите на Рембрандт и книгите за него са предадени на Държавния Ермитаж (Варшавский. Рест 1939, 252) в Петербург. Огромната библиотека е предадена на Юридическото училище в Петербург, в което той учи, но каква е съдба ѝ остава неизвестно. С личния му капитал, възлизащ на около 40 000 руб. е учредена премия за създаването на най-добро произведение по художествена археология и за най-добра картина, изработена с резец. 26 000 руб. са отделени във фонд за поддръжка и създаване на начални народни училища, а поселището Сетуни е завещано като поземлен имот на Московския Университет.

Споменавам завещанието и разпръскването на колекцията за да изясня следите и възможностите за евентуалното откриване на разглежданата гравюра. За съжаление усилията ми в тази посока и направените запитвания и справки, досега не се увенчават с резултат⁵. Разпиляно от руската революция, понастоящем това неоченимо наследство функционира единствено чрез Музея на графиката в гр. Москва, носещ името на наследодателя си, както и в различни хранилища, съхраняващи остатъци от безценната колекция.

Днес трудовете на Д. А. Ровинский са огромна библиографска рядкост. Отделни екземпляри са притежание само на някои от най-големите световни библиотеки. Изнасянето им извън границите на Русия е забранено, тъй

⁴ До 1 април 2014 многократните ми опити и обменена кореспонденция с Държавната библиотека на Русия, Москва, с Руската национална библиотека, Санкт-Петербург, с Художествената Академия в Санкт Петербург не доведоха до положителен резултат.

⁵ Докато от Художествената Академия и Държавната библиотека („Ленинка-та“) все пак отговориха с отрицателен резултат (7 октомври 2013 г.), то особено показателно и странно е мълчанието на запитването, отправено до Руската Национална Библиотека, до завеждащия Отдел за архивни документи Ирина С. Зверева, въпреки изричното ми указване на исковите данни за търсенето.

като са обявени за движими паметници на руската култура. Актуалността им не е изчерпана, с всеки изминал ден се увеличава значението им за изкуствоведи, историци, филолози, етнографи. Увеличава се и диапазонът на използването им.

ЛИТЕРАТУРА

Архимандрит Нестор 1977: Архимандрит Нестор. Нови данни за историята на Преображенския манастир по руски източници. – В: Църковен вестник, № 14, 11 май 1977, с. 5–6.

Варшавский, Рест 1939: С. Варшавский, Б. Рест. Эрмитаж, 1764–1939: Очерки из истории Государственного Эрмитажа, 1939.

Гандев 1972: Хр. Гандев. Българската народност през 15 век. Демографско и етнографско изследване. С., 1989, 11–397.

Гандев 1976: Хр. Гандев. Фактори на Българското възраждане (1600–1830). – В: Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 23–152.

Гречанинова 1998: В. С. Гречанинова. Румянцевская коллекция: Исторический экскурс. – В: Книга: Исследования и материалы. М., 1998, 131–144.

Загорски 1947: И. Загорски. Манастирите във Великотърновска епархия. Историко стопански бележки. С., 1947.

Искусство 2007: Искусство. Современная иллюстрированная энциклопедия. Под ред. проф. А. П. Горкина, М., 2007.

Искюль 2006: С. Н. Искюль. Французы в Москве в 1812 году. М., 2006.

Искюль 2008: С. Н. Искюль. Год 1812-й. Документальная хроника, 2008.

История Государственной ордена Ленина библиотеки СССР 1962: История Государственной ордена Ленина библиотеки СССР имени В. И. Ленина за 100 лет. 1862–1962, М., 1962; както и от официалния сайт на библиотеката на 15.08.2013 г.: <http://www.rsl.ru>.

Йорданов 1934: Й. Йорданов. Новооткрити манастири край В. Търново. – В: Завети, 1, 1934, № 11–12, с. 186–198.

Каранешев 1927: И. Каранешев. История на общежителния манастир „Св. Преображение Господне“ при гр. В. Търново. В. Търново, 1927.

Косева-Тотева 1997: Д. Косева-Тотева. За една група светогорски шампи от Великотърновския музей. Връзки и влияния върху българската възрожденска иконопис. – В: Известия на историческия музей Велико Търново. XII, 1997, 226–236.

Лебедянский 1973: М. С. Лебядинский. Гравер Петровской эпохи Алексей Зубов. М., Букинистическое издание, 1973.

Нешев 1977: Г. Нешев. Български довъзрожденски културно-народностни средища, С., 1977.

Оленин 1809: А. Н. Оленин. Опыт нового библиографического порядка для Санкт-Петербургской Публичной библиотеки, 1809.

Олсуфьев 1870: Д. А. Олсуфьев. Краткая биография статс-секретаря Екатерины II А. В. Олсуфьева. Извлечение из письма к А. Спаде. – В: Русский архив, Тип. А И. Мамонтова и К^о, М., 1870. № 7, 1341–1348.

Расказова 2010: Л. В. Расказова. Усадебные собрания Пензенской Губернии: закономерности и особенности. Материалы XII Боголюбовских чтений. Саратов, 30 юни 2010–1 юли 2010 г. 286–293.

Ровинский 1881а: Д. А. Ровинский. Русскія народныя картинки. Кн. II. Листы историческіе, календари и буквари. – В: Сборник отделения русскаго языка и словесности Императорской академіи наук. т. XXIV, 1881.

Ровинский 1881б: Д. А. Ровинский. Русскія народныя картинки. Собр. и опис. Д. Ровинскій. Кн. V. Заключение и алфавитный указатель имен и предметов. – В: Сборник отделения русскаго языка и словесности Императорской академіи наук. Т. XXVII, Тип. Императорской академіи наук, СПТб., 1881, 534.

Ровинский 1895: Д. А. Ровинский. Подробный словарь русских граверов XVI–XIX в., 1895.

Савов 1941: М. Савов. Манастиря „Св. Преображене Господне“ край В. Търново. 1941.

Снегаров 1929: Ив. Снегаров, Отношения между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. – В: Църковен архив, 3–5, 1929.

Снегаров 1937: Ив. Снегаров, Из арбанашките старопечатни книги в Софийската народна библиотека. – В: Списание на Българската академия, кн. LXI, 1937, 141–176.

Снегаров 1942/1943: Ив. Снегаров, Исторически вести за Търновската митрополия. – В: ГСУ БФ. XX, 5, 1942/1943.

Снегаров 1953: Ив. Снегаров, Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. С., 1953.

Тютюнджиев 1999: И. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XVII-ти и първата половина на XVIII век. В. Търново, 1999.

Христов 1986: Х. И. Христов. Културни и политически връзки между манастирите от Великотърновския край и Русия през XVI–XIX в. – В: Руско-български връзки през вековете. С., 1986.

Французы в Москве 1889: Французы в Москве. Русские мемуары. Избранные страницы. 1800–1825 г. М., 1989, 164–168.

Шаховский 1811: А. А. Шаховский. Первые дни в сожженной Москве. Сентябрь и октябрь 1812 г. По запискам кн. А. А. Шаховского. Пожар Москвы. По воспоминаниям и запискам современников: Ч. 2. М., 1911, 95–99.

Шилов 2008: Л. А. Шилов. Очерки по истории Российской национальной библиотеки, 2008. 279–300.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона 1889: Энциклопедическій словарь Брокгауза и Ефрона, 1889, т. XXVI-а: Резонанс и резонаторы – Роза ди Тиволи. 870–873.

UNKNOWN REPRESENTATION OF CLOISTERS OF THE TARNOVO MITROPOLIA FROM THE BEGINNING OF XVIII CENTURY

Krasimir Kanchev

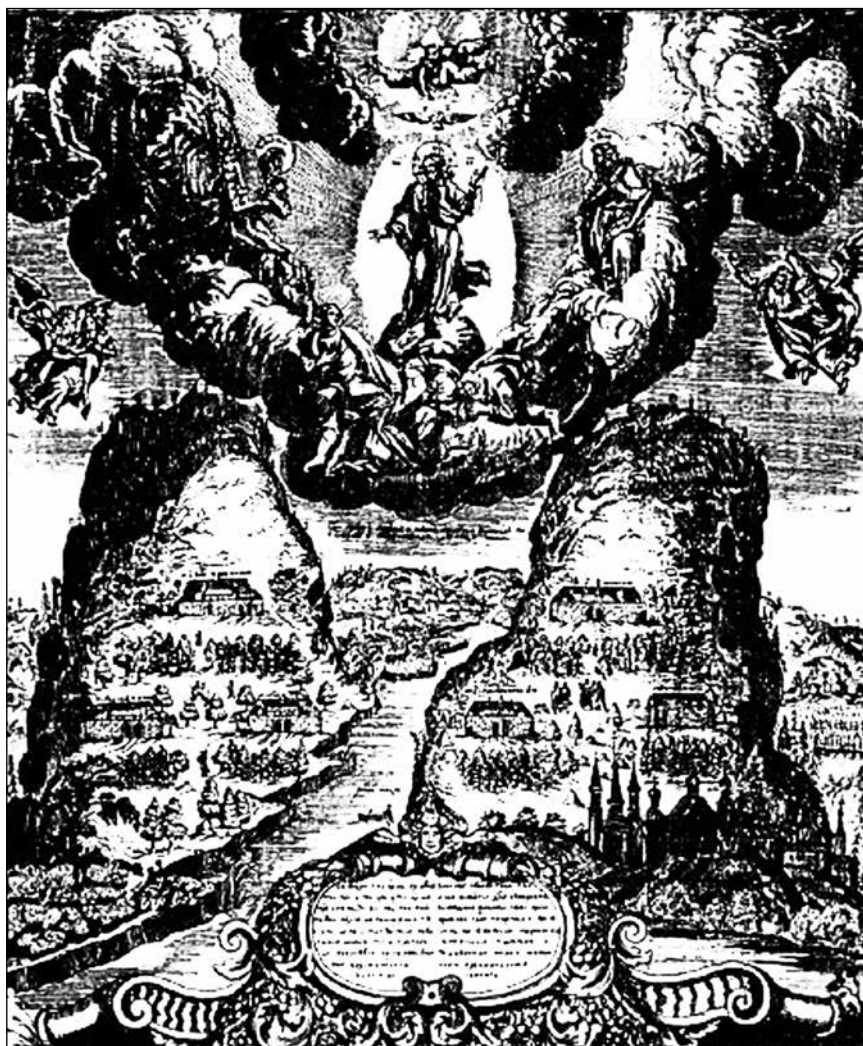
(Abstract)

Many unknown or less popular engravings, paintings, miniatures relating to the history of various communities in the Bulgarian lands were discovered during the studies of images of Bulgarian lands, published in books, articles in periodicals in Russian, Western European and Balkan publications of 18th – 19th centuries.

One of them is the subject of this article, namely an unknown image of Veliko Tarnovo Metropolis from the beginning of 18th c., engraved by Alexey Zubov – a Russian gifted artist of the epoch of Peter the Great. The examination of this issue aroused the interest in the publisher of Zubov's replica, the Russian lawyer and art critic Dmitry A. Rovinsky.

An attempt was made to clarify the fate of the original picture, the driving forces behind the creation and distribution of this image.

This article is part of a more comprehensive and thorough study that started and was presented in its initial phase on electronic media along with several other titles. These were represented in regional exhibitions and organised with the kind support of the "Lyuben Karavelov" Regional Library in Ruse.

Изображение на обителите на Търновската българска Митрополия по Д. А. Ровинский. „Подробний словарь русских гравиров XVI–XIX в.“ Посмертное изд. под ред. Н. Собко, Тип. Императорской академии наук, СПТб., 1895, с. 39.

Depiction of the cloisters of the Tarnovo Bulgarian Metropolis after D. A. Rovinskiy. „Detailed dictionary of Russian engravings 16th – 19th c. c.“ Posthumous edition, editor N. Sobko, Type. Imperial Academy of Sciences, СПТб., 1895, с. 39.

Портрет на Дмитрий А. Ровинский с автограф, гравиран от И. П. Пожалостин в 1888 г. (на база портрет от 1873 г., изпълнен от В. В. Мате върху хартия), офорт, суха игла, 13,5 x 10,5 см.

Portrait of Dmitriy A. Rovinskiy with an autograph, engraved by I. P. Pozhalostin in 1888. (after a portrait from 1873, produced on paper by V. V. Matte), etching, drypoint, 13,5 x 10,5 sm.

ПЛОМБА ЗА СОЛ ОТ ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ

Илиян Петракиев

При проучването на хълма Царевец през 1968 г. от екипа на археолога Вълго Вългов е открит оловен предмет. Той е с кръгла форма и релефно изображение от едната страна. В центъра му е пробит отвор с диаметър 11 мм. Предметът е определен като печат и заведен под № 587 в полевата инвентарна книга (Обр. 1). Отбелязано е, че произхожда от района на западната крепостна стена. От дневника на археологическите проучвания става ясно, че през споменатата година, разкопки са провеждани по трасето на южната крепостна стена, в участъка между църква № 12 и т. нар. „Балдуиновата кула“. Оловният предмет най-вероятно е случайна находка, произхождащата от споменатия район, предадена и инвентирана от екипа на Вълго Вългов, което обяснява липсата на каквито и да е стратиграфски данни за местонамирането ѝ.

Сфрагистичният паметник има диаметър 32 мм и дебелината 2 мм. По периферията е изписан правилно надпис с латински букви: LE·DE·MONT·PE(L)LIER. Буквите преди „LE“ не личат добре, поради нарушаване на целостта им. Пространството между първата и последната буква на надписа е запълнено с точковиден орнамент, имитиращ перли. От вътрешната страна са представени две окръжности, оформящи своеобразен щит. Те са свързани помежду си посредством стилизирани панделки, които вероятно са били четири на брой, разположени срещуположно една на друга, като две от тях са били заличени от пробития отвор. Пробиването вероятно е станало чрез удар, а не със свредло, при което се е отчупило допълнително парче от оловото. С каква точно цел е извършена преработката не може да се установи. Със сигурност може да се каже, че това не е по естетически причини, тъй като почти изцяло е нарушено централното за композицията изображение. Върху него е бил представен т. нар. „кръст на Лангедок“, от който са запазени само външните части на две от рамената. Известен още като „окситански кръст“ или „кръст на Тулуза“, той е герб на провинция Лангедок във Франция.

По форма, предметът се доближава до често срещаните оловни печати или оловните капачета от прочутото в миналото лекарство, наречено „териак“. Последните обаче имат характерна странична лента, с която съдът, в който се е съхранявало лекарството се е запечатвал плътно. При оловните печати, чрез специални клещи се е поставял съответния знак или изображение и от двете страни на оловната заготовка.

При разглеждания паметник липсва изображение от едната страна, като ясно си личи отпечатък от калъпа, което означава, че тази част се явява вътрешна. Тя се е долепвала до аналогична страна на подобен предмет. Тези характеристики дават основание, разглежданата находка да бъде определена като половина на митническа пломба, с която се е запечатвала съответна стока, с цел нейното облагане. Като доказателство се явява и остатъкът от оловната връзка с широчина 5 мм, която е свързвала двете части на пломбата.

Надписът и изображението върху запазената част насочват към предположение за западноевропейски произход на пломбата. По-точно става дума за Монпелие и Тулуза, които са главните градове в провинция Лангедок, като е трудно да се каже кой точно изпълнява функциите на столица. Въпреки, че Тулуза е по-стар и по-голям административен център, през XVIII в. Монпелие е много по-облагодетелстван от монархията. Това обяснява и използването на „окситанския кръст“ върху пломби от Монпелие, въпреки, че още от XII в. той е символ на Тулуза. Освен това Монпелие е административен център на целия регион Лангедок-Русийон (Languedoc 2014).

Използването на споменатия кръст върху търговски пломби от Монпелие е засвидетелствано върху няколко екземпляра за текстил. От едната страна е изобразен лилев цвят с надпис: VISITE/DE/MONTPPELLIER, а от другата, по аналогичен на пломбата от хълма Царевец, около „кръст на Лангедок“ е изписано: ETOFFES·NATIONALES·1785 (Обр. 2). Според изискванията, върху тези пломби надписът и гербът на града трябва да са в триъгълник, но много от тях са изработвани не по правилата, както се вижда и от този пример (Plombs 2011, 7).

Идентични екземпляри има от годините 1788, 1789. Споменатите пломби са поставяни от фабриката производител с цел осъществяване на експорт.

При някои пломби за тютюн от Монпелие също се наблюдава използването на „окситанския кръст“. Оловната заготовка е под формата на сърце, като от двете страни това се подчертава с наниз от стилизирани перлички, подредени в същата форма. Върху едната половина от вътрешната страна на оформеното от перлите сърце, около три лилии е изписано: FERME·DU·TABAC, а от другата по същия начин около „кръст на Лангедок“ е изписано: MONTPELLIER (Обр. 3). Такъв вид пломби са употребявани в периода 1718–1723 г. (Plombs 2012).

Митнически пломби от гр. Монпелие са употребявани във връзка и с друга важна търговска дейност в Лангедок. Провинцията е известна с производството и търговията на сол, която се извършва в съответствие със специални данъчни закони, действащи още от XIV век. Размерът на данъка е бил различен за отделните райони. Има райони с висок данък, където е било задължително да се купува годишно определено количество сол, което превръща данъка в директен налог. В други райони, сред които е и Лангедок, данък продажбата на сол се осигурява от специални складове, т. нар. Granier a sel и търговията е почти свободна. Съществуват и области, освободени от този данък,

дали поради изплащането му при присъединяването им към Франция или пък понеже са морски райони, сред които е и Русийон (La Gabelle).

Размерът на данъка често дава повод за недоволство и нееднократни бунтове. Това е и една от причините за избухналата Френска революция от 1789 г., която слага край на несправедливите данъчни ставки върху солта. Данъкът е възстановен през 1806 г. от Наполеон, до времето на Втората република. След това отново е забраняван и връщан, до окончателното му премахване едва през 1945 г. (Gabelle du sel 2014).

Митническите пломби, свързани със солната търговия, са изключително редки, поради строгия контрол, упражняван върху тях. Те са били унищожавани с цел предотвратяване на измами (Les plombs de sel 2013). През 2007 г. в департамент Еро, регион Лангедок-Русийон, е открита единствената публикувана до момента пломба, свързана с данъка върху солта от гр. Монпелие. Диаметърът ѝ е 18–19 мм. На авереса са изобразени три лилеви цвята върху щит, увенчан с корона и две палмови клонки отляво и отдясно. На реверса множество малки лилии са разположени между надписа: G(R)ENIER·SEL·DE·MONTP. ет. Пломбата е от фермата на склада за сол на Монпелие. Торбите сол са пломбирани при излизането им от склада до крайния продавач на дребно (Plomb de la ferme pour le grenier a sel de montpellier 2010).

Складовете за сол (Granier a sel), създадени още през 1342 г., са хранилища, обложени с данък. Наред с това те са изпълнявали функцията и на съдилище, където се оспорва и решава стойността на данъка. През 1789 г. в районите с висок данък е имало 250 склада, а в районите с нисък данък – 147 (Grenier a sel 2008).

Според някои сведения данъкът сол „La gabelle“ произлиза от арабското (Кабала – данък). В началото то се е отнасяло за всички видове данъци, а впоследствие само за данъка върху солта (Histories de sel 2014). Според други сведения произходът е от провансалското „Gabela“, което е използвано за различни видове данъци върху конкретни отрасли от промишленото и селското стопанство (Gabelle du sel 2014).

Подобно на много кралски мита и данъци, данъкът сол често е даван „под наем“, т. е. бил е поверен на посреднически стопанства (ферми), които постепенно се обединяват. През 1678 г. Ж. Колберт, генерален контролър на финансите, реорганизира системата, като възлага събирането на посредническата фирма „La Ferme“ или „Gabelle“ (Gabelle du sel 2014).

Прави впечатление, че като стилистика и надписи, използваните пломби за обмитяване на солта са твърде разнородни. При три от известните ми до този момент, се среща изписването: „GABELLE·DE“. В един от случаите става въпрос за пломба от гр. Руан. Тя е с диаметър 27 мм и дебелина 5 мм. На лицевата страна е изобразен гербът на гр. Руан. На реверса в кръгъл щит, привързан в четирите краища с по една стилизирана панделка, са изобразени три лилеви цвята, а около него е изписано GA(BELLE DE) (ROU)EN. По периферията има окръжност от точки или перли (La Gabelle).

Подобна е и още една пломба от Руан, на която е изписано само „(GABELLES ROU(EN)“ (Gabelle pour Nantes, St Valléry sur Somme et Rouen 2011). Среща се и „GABELLE DE PROVENCE“ (Pour DP plomb grenier a sel 2009). При един екземпляр от Диеп от едната страна надписът е „GRENIER A SEL DE. DIEPPE“, а от другата „GABELLES DE FRANCE“ (Pour DP plomb grenier a sel 2009). Върху две други пломби, свързани навярно с по-различен национален данък сол, от едната страна е изписано „GABELLE DE FRANCE“, а от другата е посочено депото. В единия случай това е депо – Нант, „DEPOST DE NANTES“, в другия Сент Валери на р. Сома, „St VALLERY S. S.“. Този вид пломби се поставят при излизането на торбата сол от депото към друг склад (Gabelle pour Nantes, St Valléry sur Somme et Rouen 2011).

Посочените до тук примери ми дават основание да предположа, че върху откритата на хълма Царевец част от митническа пломба е било изписано именно „(GABE)LE-DE-MONTPE(L)LIER“. Разстоянието между началото на надписа и последните запазени букви от първата дума „LE“ е достатъчно за изписването на четирите липсващи букви „GABE“.

Относно датировката на разглеждания паметник от съществено значение е вида на пломбата. Изследванията сочат, че са използвани две основни разновидности. Едните се състоят от две части, свързани посредством оловен държач, а другите са едносъставни с отвори, през които е преминавала връвта. Разглежданата тук пломба принадлежи към първия вариант, доказателства за което е остатъкът от оловния държач, както и необработената вътрешна част със следи от използвания калъп.

Интересно е да се отбележи, че сред разгледаните търговски пломби от Франция не открих нито една двусъставна пломба за сол. Това може да се обясни, както с тяхната рядкост, поради вече споменати причини, така и с едно решение на кралския съвет във Франция от 22 октомври 1737 г. В него се взема решение за подмяна на стария тип двусъставни пломби, поради лесното им манипулиране. Фалшификаторите лесно разтваряли двете части на пломбата и я използвали многократно, без да плащат съответните данъци (Les plombs a wisigot 2013, 6). Тези сведения дават основание изследваната тук пломба да бъде датирана преди 1737 г. Би могло да се предположи, че тя е била в употреба след 1678 г. Предположение за такава хипотеза ми дава данъчната реформа на Колберт, с която започва централизираното събиране на данъка от една фирма.

Откриването на митническа пломба за сол от гр. Монпелие на хълма Царевец поставя редица интересни въпроси, предвид развития солодобив по българските земи в епохата на османското владичество. Според някои изчисления добиваната сол само от Анхиало е била между 3000 и 6000 тона годишно през XVIII в. (Грозданова 1982, 83). Сол по българското Черноморие се е добивала още и в Шабла, Балчик, Бургас и др. (Грозданова 1982, 9).

Анхиалската сол обаче, в резултат на т. нар. солна политика на Османската империя, е била продавана и консумирана в по-голямата си част извън

пределите на българските земи и най-вече в Истанбул. Освен това са съществували консумативни райони „йорю“, само в границите на които е можело да се продава сол от съответна солница, като по този начин солта от Анхиало е била доставяна изключително в южнобългарските земи (Грозданова 1982, 86–87). На същия ограничителен режим са подложени и останалите солодобивни центрове по Българското Черноморие (Грозданова 1982, 89). Това статукво се запазва до 30-те години на XVIII в., когато солта е можело да се продава из цялата империя, но с по-голяма такса (Грозданова, 1982, 88). Но и без тези рестрикции добиваната местна сол в най-добрия случай е осигурявала едва една трета от нуждите. Поради недостига ѝ в българските земи, през османското владичество се е консумирала и вносна сол, предимно от Влашко, Трансилвания и Молдова. (Грозданова, 1982, 83–84). Тук е мястото да се отбележи и една интересна констатацията, че през XVI в., по данни от пазара в Карнобат, за солта от Анхиало се е взимало четири пъти по-висока пазарна такса в сравнение с вноската „влашка сол“ (Грозданова 1982, 102). Към тези данни трябва да се добави и твърде динамичната цена на суровината, както на Балканите, така и в останалата част на Европа (Грозданова 1982, 100). Не е изключено в някои години, цената на сол от Франция да е била доста по-ниска от тази в Османската империя. Така например между 1690 и 1697 г. солта на Балканите бележи своеобразен рекорд, като достига цена от 16 акчета за една ока (Грозданова 1982, 101). В някои провинции във Франция, освободени от данък, 50 кг сол е струвала между 2 и 3 ливри (Gabelle du sel 2014). Преизчислено това прави между 10 и 14 акчета за една ока. Дори при добавяне на навло от 20 и дори 30 процента, не е изключено сол, докарана от Франция, да се продава по-евтино, още повече имайки предвид и пазарната такса, която е по-висока за местната сол отколкото за вноската.

Търново остава извън „йорю“-то на анхиалската сол и няма конкретни данни откъде и на каква цена се е снабдявал приоритетно с тази жизнено необходима суровина. Появата на френска сол на старопрестолния пазар не изглежда нелогична, предвид активните контакти на търновци със западноевропейски страни, за което свидетелстват откритите значителен брой монети от Франция, Холандия, Дубровник и др. Трябва да бъде отчетен и факта, че солта не е използвана само в домакинството. Освен че е в основата на повечето методи за консервиране и запазване на храни, тя се използва в някои занаяти, които са практикувани от местното търновско население. На първо място трябва да се спомене кожарството, което през XVII и XVIII в. интензивно се развива и разраства, а това е свързано с нуждата от повече сол за обработване на суровината.

Всичко това, както и представените факти за все по-увеличаващите се нужди от сол, търговските връзки със Западна Европа, „солната“ политика на Османската империя и не на последно място скоковете в цената, струва ми се обясняват появата в Търново на разглежданата митническа пломба за сол от гр. Монпелие. Тя от своя страна хвърля допълнителна светлина върху картината на стопанския живот и търговските връзки на града през XVII и XVIII в.

ЛИТЕРАТУРА

Грозданова 1982: Е. Грозданова. Соларството по българското Черноморие през XV – XIX век. С., 1982.

Gabelle du sel 2014: Gabelle du sel. (2014, Април 21). В: Wikipedia, The Free Encyclopedia. Извлечено на 23 април 2014, от http://fr.wikipedia.org/wiki/Gabelle_du_sel

Gabelle pour Nantes, St Valléry sur Somme et Rouen 2011: Gabelle pour Nantes, St Valléry sur Somme et Rouen. (2011). Извлечено на 23 април 2014, от <http://www.echange-passion.com/t393-gabelle-pour-nantes-st-vallery-sur-somme-et-rouen>

Grenier a sel 2008: Grenier a sel, (2008, Октомври 23). В: Wikipedia, The Free Encyclopedia. Извлечено на 23 април 2014, от http://fr.wikipedia.org/wiki/Grenier_%C3%A0_sel

Histoires de sel 2014: Histoires de sel. (2014). Извлечено на 23 април 2014, от: <http://www.salines.com/histoire-de-sel-2/histoire-de-sel/moyen-age/>

La Gabelle: La Gabelle. Извлечено на 23 април 2014, от <https://sites.google.com/site/plombdescelle/la-gabelle>

Languedoc 2014: Languedoc. (2014, Април 6). В: Wikipedia, The Free Encyclopedia. Извлечено на 23 април 2014, от <http://en.wikipedia.org/wiki/Languedoc>

Les plombs a wisigot 2013: Les plombs a wisigot. (2013). Извлечено на 23 април 2014, от <http://www.echange-passion.com/t3117p75-les-plombs-a-wisigoth>

Les plombs de sel 2013: Les plombs de sel. (2013). Извлечено на 23 април 2014, от <http://www.echange-passion.com/f54-les-plombs-de-sel>

Plomb de la ferme pour le grenier a sel de montpellier 2010: Plomb de la ferme pour le grenier a sel de montpellier. (2010). Извлечено на 23 април 2014, от http://franckomas34.kazeo.com/plombs/plomb-de-la-ferme-pour-le-grenier-a-sel-de-montpellier_a2016359.html

Plombs 2011: Plomb. (2011, Август 15). Извлечено на 23 април 2014, от http://franckomas34.kazeo.com/plombs/plombs_r251760-7.html

Plombs 2012: Plomb. (2011, Май 4). Извлечено на 23 април 2014, от http://franckomas34.kazeo.com/plombs/plomb-ferme-du-tabac-pour-montpellier-xviiiie_a3188851.html

Pour DP plomb grenier a sel 2009: Pour DP plomb grenier a sel. (2009). Извлечено на 23 април 2014, от <http://www.la-detection.com/dp/message-82087.htm>

SEAL FOR SALT FROM THE HILL OF TSAREVETS

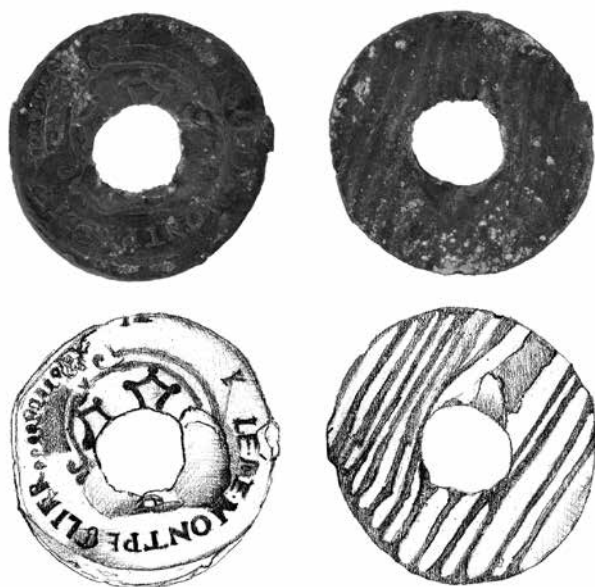
Ilian Petrakiev

(Abstract)

During excavation works on the hill of Tsarevets in 1968 the team of Valo Valov listed a lead object which was 32 mm in diameter and 2 mm thick. In the middle there is an opening of 11 mm in diameter, damaging the central image – “cross of Languedoc” – of the composition; only the outer parts of two of the arms survived intact.

An inscription in proper Latin runs along the periphery: LE·DE·MONTPE(L)LIER. The letters preceding “LE” are illegible because the inscription is damaged. The space between the first and the last letters of the inscription is filled with dot-like ornamentation or pearls. There are two circles inside the inscription giving the impression of a shield *sui generis*. They are connected with stylized ribbons, which must have been four in number; however, two of them were effaced by the drilled opening. It damaged almost completely the central image of the composition, “cross of Languedoc”, only the outer parts of two of the arms survived intact. It is also known as the “Occitan Cross” or the “Cross of Toulouse” which was coat-of-arms of Languedoc in France.

It is supposed that was a customs seal for salt from the town of Montpellier, affixed before 1737 and most probably after 1678, bearing the following inscription “(GABE) LE·DE·MONTPE(L)LIER”. The fact that no other customs seals, unearthed in the Bulgarian lands, have been published is due to the poor scholarly interest in the seals rather than to the small number of these finds. It’s not as surprising as it may seem at first glance that one seal was found in Tarnovo, as this is a town in the Ottoman Empire; this find in a way completes the picture of the trade relations Tarnovo had with West European countries during 17th – 18th c.c.

Обр. 1. Пломба за сол от гр. Монпелие. Инв. №587. Благодаря на доц. д-р Константин Дочев за предоставената ми възможност за публикуване.

Fig. 1. Seal for salt from the town of Montpellier. Inv. №587.
Curtsey to Assoc. Prof. Dr. Constantine Dochev.

Обр. 2. Пломба за текстил от гр. Монпелие. (Plomb. (2011, Август 15). Извлечено на 23 април 2014, от <http://franckomas34.kazeo.com/plombs/plombs, r251760-7.html>)

Fig. 2. Seal for textile from the town of Montpellier. (Plomb. (2011, August 15). Extracted on 23 April 2014, from <http://franckomas34.kazeo.com/plombs/plombs, r251760-7.html>)

Обр. 3. Пломба за тютюн от гр. Монпелие. (Plomb. (2011, Май 4). Извлечено на 23 април 2014, от <http://franckomas34.kazeo.com/plombs/plomb-ferme-du-tabac-pour-montpellier-xviiiie, a3188851.html>)

Fig. 3. Seal for tobacco from the town of Montpellier. (Plomb. (2011, May 4). Extracted on 23 April 2014, from <http://franckomas34.kazeo.com/plombs/plomb-ferme-du-tabac-pour-montpellier-xviiiie, a3188851.html>)

ОБРОЧИЩАТА – МЕЖДУ ЕЗИЧЕСТВО И ХРИСТИЯНСТВО

Миглена Петкова

В настоящото изследване са обобщени резултатите от проведените през 2009–2010 г. лични теренни проучвания в Северозападна и Централна Северна България за оброчищата и техните топоси – оброчните паметници в административните граници на България. Проучването е съсредоточено върху онези аспекти на възприятие на *светите места*¹, които ги превръщат в основно проявление на *народното християнство*. Изяснява се значението на оброчната практика за формиране на идентичност и съхраняване на общностната памет на населението от българското село.

Следва да уточня, че ритуалите, изпълнявани при оброк, отдавна са преустановени, независимо от откъслечните опити за възраждане на традицията. Наред със съхранените спомени на съвременници, предания и легенди, единственият веществен източник на информация се явяват запазените маркери на оброчищата. Поради тази причина, настоящото изложение се базира на проучени 270 броя оброчни паметници от регионите с най-голямо разпространение – Северозападна, Западна, Югозападна и Централна Северна България.

Основен критерий за определяне на хронологическите граници на изследването е най-ранната и най-късната датировка на регистрирани оброчни паметници, известни към настоящия момент. Най-старият регистриран паметник е от 1582 г., открит от Тодор Герасимов в гр. Вълчедръм, Монтанско. За горна граница приемам ликвидирането на частната собственост и кооперирането на земята през 40-те и 50-те години на XX в.

Предпоставки за възникване на оброчищата

В основата на всяка космогония е идеята за възникване на света от съставящите го елементи и неговото пространствено подреждане. На практика това е един от начините да се преодолее хаосът като предструктурно състояние на космоса, да се създадат условия за господство на културните институции, като се започне от пантеона и се завърши с царската власт (Маразов 1994, 189).

Архаичният вертикален модел на света се състои от три пространствени зони: Долна, Средна и Горна. Горната е територията на боговете, Средната – светът на хората, Долната – царството на смъртта. Човек намира начин нагледно, материализирано да представи този космически ред. За целта използва маркери с ясно изразени пространствени белези: планина, дърво, дом,

храм или могила. Те се превръщат в един своеобразен посредник между трите свята, в сакрален дом на реално съществуващи или митологични същества, богове и герои, от които зависи благоденствието на хората (Leash 1976, 71, 83). Благоденствие, свързано с точно определена система от вярвания и обичаи. В своята същност те са насочени към непрестанния стремеж за равновесие между човек и заобикалящата го действителност и успокоението, че не сме съвсем безсилни пред Майката Природа.

С появата на християнското учение в мирогледа на хората постепенно навлизат нови възгледи за света, за мястото на Бог и неговата небесна свита в битието им. Тази проблематика насочва вниманието към ранното Европейско средновековие, когато мъчениците за вяра в Христос добиват ореол на популярни герои, чиито деяния са най-висок подвиг в името на Бог и пример за подражание (Гуревич 1985, 87–90, 105). Ролята на светеца е да осъществява връзката между обикновения човек и християнския Бог. Появата на култовете към светците и великомъчениците в християнската религиозна система във Византия е израз на един от първите компромиси на християнската църква с дохристиянските вярвания в Средиземноморския ареал (Гуревич 1985, 78).

Заимствайки византийския модел на организационна и идеологическа структура, българската църква скоро след налагане на християнството като държавна религия възприема православната схема на култове на светци и мъченици, която покрива целия годишен календарен цикъл. Формирането на култовете на българските светци е процес, който започва още през IX–X в. и продължава до късното Българско Възраждане. Обособяват се няколко типа, създадени по различно време, имащи различни обществено-възпитателни задачи (Георгиева 1984, 4). Хората избират светци, които са близо до техните възприятия и представи, за да ги разберат и им служат по-добре и по-ясно да мотивират собственото си религиозно поведение. Това дава основание за съчиняване на множество простонародни животоописания, които сюжетно допълват официалните църковни жития. По този начин част от божиите избраници стават покровители на различни стопански дейности и занаяти, други разкриват връзката си с природни явления или способността си чудодейно да лекуват повяравалите. В своето отношение към пространство и време, колективната памет често произволно свързва различни исторически събития с един свой герой. От мита, приказките и епоса подобно обединение се пренася и във *фолклорното християнство*, за да стане негова отличителна черта (Топоров 1982, 8–14).

Успоредно с този процес започват да се открояват отделни местности или селища, покровителствани от определени светци. В замяна на отдаваната почит е очакваната света намеса – винаги, когато е необходима помощ свръх човешките сили и възможности. Издигат се кръстове, параклиси, църкви, манастири, които са сигурен мост за посланията на вярващите до светите им избраници (Гуревич 1985, 87–90).

Традиционният календар заедно с цялата обичайна система пренасят от дълбините на времето историческа приемственост между езическата древност и християнството в техния религиозен синкретизъм (Кочев 1985, 28–43). Синкретизъм, който позволява, вярващите да съхранят сакралността на своите капища, превръщайки ги в народни светилища – оброчища.

Характеристика на народните светилища

По традиция оброчищата са разположени в обитаемата част на селищата или в техните землища. Много точно и прецизно се избира сакралното място, което е специфично за отделните територии. Основната му цел е да покаже, че това пространство е усвоено, т. е. от елемент на природата, е преобразено в елемент на културата. В равнинните части оброчищата са разположени сред ниви, градини, лозя, гори, върху малки възвишения. В планинските и полупланинските райони се избират хълмове, малки или големи върхове. Спазвайки вековните традиции хората бележат народните светилища със знаци. Това са антични архитектурни детайли, камъни с изсечен кръст, дървени кръстове, обработени примитивно или старателно, каменни плочи, колони или кръстове, малки или големи параклиси, подвижни параклиси, малки дървени къщички – по-скоро иконостаси, в които се поставят икони, дървета, подвижни фенери и др. (Мутафов 1989, 199). Наред с църквите и манастирите, те представляват част от системата на християнското сакрализиране на проучваната територия. Трудно може да се определи с точност кога е започнало поставяне на оброчните кръстове. Повечето изследователи предполагат, че е станало след приемане на християнската религия. В „Беседа против богомилите“ (X в.) Презвитер Козма пише: „Кой християнин не се просвещава чрез господния кръст? Кой не се радва, като вижда кръстове по високите места, където по-рано хората принасяха жертва на бесовете, като колежа своите синове и дъщери?“ (Стара българска книжнина, 1992, 57). Независимо от предположенията, безспорен факт е, че запазените паметници хронологически се свързват с периода на Късното средновековие и Възраждането. На практика, през този период държавната институция не съществува, а религиозната е съсредоточена в ръцете на Вселенската патриаршия и единствената възможност за самосъхранение, идентификация и разграничение от „другите“, „чуждите“ се оказва вярата на ниво *фолклорно християнство*, а негова проява стават народните светилища. Чрез вярата си, участниците в ритуала поддържат чувство за самоидентификация и принадлежност към социума на семейно-родствено, съседско-териториално и общоселско ниво.

Функции на оброчищата и техните маркери – оброчните паметници

Човек изгражда своя ценностна система, съобразена и наложена от моралните и етични норми на обществото, в което живее. Тя се изразява чрез културата на поведение и общуване, която не е затворена система, а един непрекъснато развиващ се процес, обогатяващ се от една страна чрез традициите, а от друга чрез непосредствения опит и дългогодишна практика. Тази житейска философия е закодирана в оброчището, което представя микрокосмоса на хората от даденото селище, род, фамилия, семейство.

Във всяка култура се разграничават три вида социални явления: 1) Човекът, произвеждащ и усвояващ културните ценности; 2) Самите културни ценности, които включват в себе си познавателни, художествени, нравствени и др. елементи; 3) Процесът на усвояване на културните ценности – разпределение, възпроизводство, предаване от поколение на поколение и др. (Мавроудинов 1957, 372). Имайки предвид, че светите места представляват част от материалната и духовната култура, тези три вида социални явления се откриват във техните функции. Разделям ги на две основни групи – ритуални (апотропейни) и социални (комуникативни и интегративни). От своя страна това разделение не предполага степенуване на значението на функциите. То е условно и се определя от конкретният повод за поставяне на оброчището. В едни случаи доминират ритуалните – когато се цели защита от светеца – покровител, в други – социалните, когато целта е на определен ден от годината, на свещеното място да се съберат точно определените хора – роднини и съселяни.

А) Обредни функции

Апотропейна функция

Оброчищата възплъщават идеята за свещеното пространство, за онова място от природата, което е усвоено и е превърнато в неизменна част от културата. Това светоусещане се определя чрез представите за *сакрално и несакрално*. Те са в основата на миогледа на човека, с терзаещата го мисъл, че поради греховността на прародителите му е загубил завинаги някогашния дом-рай, че безвъзвратно е откъснат от пряк контакт с Бога и поради тази причина е осъден да бъде гост на тая земя. Мотивът за реалната действителност като „чужда земя“, където страда, изкупвайки първородния грях постоянно го занимава. От тази гледна точка обредът за очертаване на сакрализирани пространства е своеобразна компенсация на мисълта за света като „чужда земя“ и отчуждеността от загубения дом-рай (Ангелов 1988, 12). В случая оброчището се явява материален изразител на тази идея и духовен обединител на населението от дадената общност, чрез колективното съпреживяване на обредността.

Поставянето на оброчен паметник в определен имот и обредността свързана с честването на самия празник, са достатъчни даденото землище да бъде защитено, предпазено от природни бедствия – наводнения, градушки, пожари. Народното светилище е и мястото, където се отправят молби за здраве, благоденствие, плодородие. Тази функция е закодирана в сложните знаци, символи, религиозни формули, фолклорни мотиви, украсяващи оброчните пластики. Те разкриват типични за патриархалната общност поверия, суеверия и вярвания, изразявайки по пластичен начин фолклорни и религиозни представи. Първопричината за тяхното извайване и украса е извънхудожествена. Представените изображения, изрязани в каменния блок имат за задача да служат като апотропеен знак – средство за отпъждане на лоши сили, заклинание за здраве, плодородие, благоденствие (Ангелов 1984, 4). Задължителен елемент от символиката върху паметниците е кръстния знак – дали ще бъде изразен чрез самата форма, ще присъства като единствена декорация или ще бъде вплетен в сложна композиция, той е неразделна част от мемориалната пластика.

Във връзка с апотропейната функция оброчищата имат различен обхват. Тези култови обекти, които предпазват имота на едно семейство, са фамилни, на няколко фамилии от един род – родови, на няколко фамилии от различни родове – групови, на няколко рода в рамките на едно селище – селски, а там, където граничат землищата на няколко селища – междуселски (Мутафов 1989, 219).

Характерна особеност е, че в зависимост от разрастването на селището и промяна в териториалната структура на землището, те могат да се превърнат от групови в междуселски, от фамилни в групови и т. н. Много често народните светилища са поставени така, че да описват сакрален кръг около селището и землището му. Необходимо е уточнението, че това деление е характерно за полските и полупланинските райони, с обширни землища, създаващи условия за наличието на различните видове оброчища. За малките планински селища процесът на овладяване и сакрализиране на териториалното пространство се характеризира с друго разположение на народните култови обекти. Поради по-ограничената територия за заселване и усвояване на обработваемата земя се наблюдава предимно преход от фамилни оброчища към родови, каквито са и самите селища. Изключение правят по големите планински селища, в които живее повече от един род и които обслужват по-голяма група от хора – различни родове (групови и общоселски оброчища – „Архангел Михаил“ в с. Дрента, Еленско и с. Големаните, Великотърновско, „Кръста“ в с. Междени, Габровско, „Св. Димитър“ в Батошево, Севлиево, „Св. Илия“ в Дълбок дол, Троянско (Топузанов 2006, 39).

Типичен пример за вярата в апотропейната сила са деветте оброчища, поставени в село Големаните, Великотърновско. Осем от тях са разположени в землището на селото така, че да описват сакрална защитна зона, а едно, посветено на „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ в гробищния парк. То е с поменален характер и ритуалът се изпълнява по време на Архангеловата задушница.

Б) Социални функции

Комуникативна

Оброчищата се явяват естествена среда за човешкото общуване. През периода XVI–XIX в. те са едно от малкото останали обществени места за изява, средища на социален живот на българина. Чрез обредите, изпълнявани при тях, от една страна се осъществява приемственост между поколенията от дадения регион, а от друга се постигат комуникации в много по-широк обхват, надхвърлящ границите на селищната общност. Неизменна част от култовия обект е и оброчният паметник. Той е натоварен с послание, което възплътено във веществена форма цели определена реакция от страна на приемащата система, в случая участниците в ритуала. В процеса на комуникация паметникът е съобщението, а неговото съдържание е символът (Петкова 2011, 271–272). Той маркира сакралното пространство, в което се съсредоточват елементите на ритуала – извършване на жертвоприношение, освещаване на храната, общата трапеза, водосвет, миросване, палене на свещи. По време и на фолклорния обред, и на религиозния ритуал, човек вярва, че влиза в контакт с трансцендентното на точно определеното за това място. По вертикала оброчният паметник се явява медиатор между трите свята, а по хоризонтала осъществява връзката между участниците в обреда. На практика това разкрива значението му като социално-организиращо начало и функцията му на медиатор.

Интегративни функции

Общуването при *оброк, кръст, подкръст, запис, черковище, капелище* се проявява както на религиозно-митологично равнище, така и на семейно-родствено и съседско-териториално. Освен комуникативни, чрез него се реализират и интегративни функции, изразяващи се в приобщаване на отделният индивид към общността посредством ритуалите, генериращи чувство за принадлежност и самоидентификация с колектива. Нещо повече – тя може да бъде мислена в ритуален план като единство на живите и мъртвите (предците) членове на общността (Зечевић 1973, 63; Дроснева 1999, 420).

Изводи

Представеното изложение позволява да бъдат направени следните изводи за мястото на оброчищата и свързаната с тях обредност в миросгледа на населението от проучваната територия.

1. По отношение на дихотомията „езичество – християнство“ в оброчната практика.

Оброчищата са повсеместно разпространени в проучваната територия. Функционирането им е подчинено на народния календар, изразявайки аграрната култура на селското население. Ето защо и аграрно-производствения ци-

къл е водещ при определяне на светеца-покровител на култовото място. В случая се взема под внимание народното тълкуване и проявление на светците, а не тяхната житийна същност. Водеща е практическата страна на религията, пречупена през погледа на хората на ниво *синкретично, фолклорно християнство*. Споделям твърдението, че става въпрос за фолклоризация, за народно тълкуване на житията и функциите на светците, а не за християнизирание на народното вярване за обществен покровител (Мутафов 1989, 218). С появата си християнството се явява своеобразен катализатор за формиране на културни общности от фолклорен тип преди неговото налагане като официална религия. „Без да е фолклор, то поражда фолклорни отражения в общественото съзнание, получава се фолклоризация на християнската космогония, христология и есхатология“ (Живков 1987, 133–134). В стремежа си да получат възможно най-добра защита хората са готови да призоват не един или двама светци – с или без изявени покровителствени функции – „... и вси светии ...“. И обратно, ако те не изпълняват покровителствените си функции биват заменени с други. Празниците в народния календар фиксират наблюдения над повтарящите се състояния на природата, които са от значение за селскостопанския труд, очертават периодите на селскостопанска дейност и свързаните с нея обреди. Те служат като ориентир за селянина в годишните сезони и поминъчните дейности (Георгиева 1983, 184).

Считам за необходимо да подчертая, че всички автори, които се занимават с проучването на обредността извършвана при народните светилища, са единодушни в идентифицирането на митологично – паганистичните корени на ритуалния комплекс, свързан с култовото почитане и обожествяване на Природата и от балканското антично население (траките), и от заселилите се южни славяни. Обикновено като основен мотив за остатъци от езически практики се посочва кръвното жертвоприношение. Без съмнение то е чуждо на евангелската традиция: кръстната смърт и кръвта на Христос отменят необходимостта от кръвна жертва и каноничното християнство признава светостта само на безкръвното жертвоприношение – евхаристията. На практика това е едно от концептуалните различия между Стария и Новия завет. В народното съзнание се формира единствено правилното отношение към безкръвната жертва породено от думите на Христос: „Милост искам, а не жертва“ (Динеков 1966, 47, 151, 154, 402, 404). Но през втората половина на XIX в., когато самостоятелната вече църква прави опит да изкорени жертвените обреди, крепителите на традицията възразяват, като се мотивират с популярната в българския фолклор балада за Аврамовата жертва (Мутафов 1989, 214; Беновска-Събкова 1998, 127).

В действителност основната част от запазените оброчни паметници хронологически се отнасят към периода на Късното средновековие и Възраждането, когато празниците се честват в най-християнизираната им форма, а светците се явяват в ролята на обществени покровители. Известно е, че през периода на масовото строителство на църкви по селата, много често за техни

патрони се приемат християнски светци, чиито празници по-рано са били оброчни. И обратно – много често поставянето на оброк е свързано с маркиране на свещено място, съществувало назад във времето – тракийски могили, антични градежи, средновековни църкви. Категорично свидетелство в тази насока са наименованията на народните светилища: *черква, черковище, манастирище, праклис, кръст, подкръст* и т. н. Оброчището се е възприемало от вярващите като храм под открито небе, който е компенсирал липсата на черковния храм в конкретния регион. В този ред на мисли е необходимо да се подчертае и съчетаването на традиционната жертвена обредност с практическите действия на православните свещеници – водосвет, палене на свещи и молитва, освещаване на курбана и донесената обредна храна, съвместна обредна трапеза. Ето защо ритуалите, изпълнявани при оброчищата не се възприемат като противоречащи на християнските норми. Доказателство за християнската насоченост и осмисляне на обреда са и оброчните паметници, маркиращи свещената територия, чиито задължителен елемент е кръстния знак. Посочените доводи доказват, че в народната (селска) среда цялата обредност се възприема като православно-християнска и езическият произход на обредните практики в християнизирания ритуал, и практикуваните поведенчески стратегии не се осъзнават като различни.

Считам, че е необходимо да изясня ролята и на православието за формирането и запазването на специфичния тип сакрална култура в проучваните територии. За разлика от католицизма, за който съществената функция на християнството е самоосъзнаването на индивидуалността, преодоляването на архаичните кръвно-родствени форми на социалност, православието, като една толерантна религиозна система се оказва „идеалният културен терен, чрез който и в който се възприемат, преосмислят и включват езически вярвания и светоусещания на траки, славяни и прабългари. В социален план основните му функции са преди всичко „съборни“. То служи като обединяваща идеология на социални организми, които са изградени предимно от затворени и изолирани микрообщества, функциониращи на родов и териториален принцип. В същото време основното социално образувание – селската община в своето многовековно традиционно възпроизводство си изработва свои форми за вътрешна консолидация и устойчивост, в които езическият светоглед и магическата практика са духовно-култовата страна. Затова те продължават да имат съществено значение до процеса на разложението на патриархалната селска общност (XIX в.), а след това продължават да съществуват като умонастроение, духовна нагласа, отношение към света, към другите (чуждите), към държавата“ (Богомилова 1995, 99–100).

2. Връзката между „хтонично – земно – уранично“ в оброчната обредност.

Светите места се разглеждат като материализирани „посреднически мостове“ между световите на живите и мъртвите. Два свята, чрез които се реализира потребността на индивида да установи и поддържа здрави връзки „с от-

вдното“ . При всички случаи социалната общност, която организира жертвоприношението, доказва своето единство пред погледа на предците и светците. Това проличава в спазването на еднаквата родова или съседско-териториална йерархия на подреждане на участниците при сътрапезване, както в оброчния ритуал, така и в поменалния по време на задушници „Като дойдат умрелите, они си терат човеко на местото!“ (Христов 2004, 181).

3. Народните светилища и съхраняването на общностната памет.

Обредите, изпълнявани при народното светилище представлят в завършен вид цялата обредност на колективните ритуали със съвместно сътрапезване. Онова, което обединява *служби, слави, събори, оброчища, заветини, панагир*, е идеята за съпричастие и самоидентификация със социума, изразена чрез благодарствената, умиловителна жертва. От една страна се характеризират с цикличност – всяка година се изпълняват по едно и също време, като се обхождат едни и същи сакрални места. От друга страна с епизодичност – честват се при необходимост (Петкова 2011а, 66). Вярата в колективната мощ и възможността ѝ за противодействие и въздействие върху хтонични и небесни сили е толкова голяма, че се запазва дори, когато селището е обезлюдено и престава да съществува като самостоятелна административна единица. А това е гарант за значението и устойчивостта на колективните празници, извършвани в проучвания географски ареал.

4. Пространствено-времеви параметри на народното светилище.

Функционирането на оброчищата в рамките на социалното общуване се осъществява в конкретни пространствено-времеви параметри. В пространството това са определени места, отбелязващи границите на дома, селището, землището, границите между този и отвъдния свят, между свое и чуждо, между организираното (културно) пространство и хаоса. Те са местата единствено възможни за осъществяване на комуникацията между двата свята, тъй като имат значение на граница между тях. Това са и пространствените измерения на прехода от един свят в друг, както и пространствен еквивалент на преходите в социалната и възрастова йерархия. От една страна единствено в тези пунктове е възможен контактът между човека и нереалния комуникант (природни сили, божество, прадед). От друга, именно в тях се съсредоточават най-съществените ритуални действия особено важни за осъществяване на приемственост между поколенията и съхраняване на традицията.

Времевите параметри на комуникативния процес са също граници, преходни моменти в житейския или аграрния цикъл. Всеки преход всъщност бележи края на един и началото на друг период, който се характеризира със своята цикличност. Цикличност, която през годините запазва своята устойчивост и се превръща в традиция (Петкова 2011, 271–272)

5. Оброчните паметници като средство за усвояване на културното пространство и организация на култовия обект.

Посочените пространствено-времеви параметри се отбелязват със съответните сакрални топоси – оброчните паметници, осъществявайки връзката между Трите свята. Разглеждани като система, те бележат поэтапното усвояване на селищната културна територия. Те са и организатор на култовия обект. Заемат най-сакралното му място – в източния край, до оброчно дърво. От тях на запад се поставя жертвения камък, върху който се извършва обредното умъртвяване на обреченото животно. Там се поставя съдът, в който се освещава водата или каменното корито, предназначено за същата цел. На западната страна на оброчния паметник се изобразява универсалният християнски символ – кръста. Лицевата страна е обект на опростена или богата декорация с християнска символика. Отново на нея се лепят свещите от обряда или се поставят в издълбани за целта ниши. Западно от оброчния паметник се изкопават огнищата за варене на курбана, западно от него се разполага празничната трапеза. По посока изток – запад се движи свещеникът или старецът при освещаване на трапезата. Така се разсипва и курбанът. В същата посока се разполагат и участниците в празничната трапеза – в най-източната страна; с лице на запад свещеникът, след него на запад местните първенци със семействата им, представителите на по-заможните родове и накрая гостите и малоимотните.

В заключение ще обобщя, че оброчищата и ритуалите, изпълнявани при тях, в синтезиран вид представят микрокосмоса на населението от дадената селищна общност. Явявайки се носители на традиционната култура, те отразяват взаимното проникване между фолклорната и религиозната обредност, където водеща е не житийната същност на светците, а тяхното народно осмисляне. Своеобразен синкретизъм между езичество и християнство, позволяващ на хората да съхранят самоидентичността и вярата си в най-трудните периоди от своето оцеляване, във време на забрани и насилствено „обезверяване“.

БЕЛЕЖКИ

¹ „Свети места“ – термин, използван за обозначаване на оброчища, заедно с „народни светилища“, „култови места“, „места на паметта“. В научната литература те се интерпретират като материализирани посреднически мостове между трансцендентния и реалния свят, осъществявайки връзката между предците, участниците в ритуала и светците на ниво *народно (фолклорно, синкретично) християнство*. Георгиева 2012. 23–28; Попов 2008, 7).

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1984:** В. Ангелов. Културологични бележки върху възрожденската каменна пластика. – Български фолклор, 1984, 3, 3–9.
- Ангелов 1988:** В. Ангелов. Охраняване на сакралното пространство. – Проблеми на изкуството, 1988, 1, 9–12.
- Беновска-Събкова 1998:** М. Беновска-Събкова. Оброците в Северозападна България. – В: Етно-културолошки сборник, IV, Сврълий, 1998, 125–132.
- Богомилова 1995:** Н. Богомилова. Религия и културни архетипове. – В: Идентичности, 1995, 99–113.
- Георгиева 1983:** И. Георгиева. Българска народна митология. С., 1983.
- Георгиева 1984:** Ц. Георгиева. Етноинтегрираща функция на култовете на българските светци в периода на османското владичество. – Българска етнография, 1984, 1, 3–11.
- Георгиева 2012:** А. Георгиева. Фолклорни измерения на християнството. С., 2012.
- Гуревич 1985:** А. Гуревич. Проблеми на средновековната народна култура. С., 1985.
- Динев 1966:** П. Динев. Старобългарски страници. С., 1966.
- Дроснева 1999:** Е. Дроснева. Функции на събора в историческото познание. – В: Религия и църква в България. С., 1999, 415–422.
- Живков 1987:** Т. Живков. Етнокултурно единство и фолклор. С., 1987.
- Кочев 1985:** Н. Кочев. Предхристиянски вярвания и обряди в източното християнство. – В: Български фолклор, 1985, 4, 28–43.
- Мавродинов 1957:** Н. Мавродинов. Изкуство на Българското възраждане. С., 1957.
- Маразов 1994:** И. Маразов. Митология на траките, С., 1994.
- Мутафов 1989:** В. Мутафов. Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989, 194–222.
- Петкова 2011:** М. Петкова. Традиционното народно светилище – организатор на общуване и съхранение на общностната памет. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI, 2011, 271–276.
- Петкова 2011а:** М. Петкова. Регулиращата функция на оброчищата (Жертвата – дар към Бога и светците). – Известия на Исторически музей – Кюстендил, XVII, 2011, 61–68.
- Попов 2008:** Р. Попов. Светци и демони на Балканите. Пл., 2008.
- Стара българска книжнина** (под общата редакция на проф. И. Радев). В. Търново. 1992.
- Топоров 1982:** В. Топоров. Первобитные представления о мире (общий взгляд). – В: Очерки истории естествонаучных знаний в древности. М., 1982, 8–14.
- Топузанов 2006:** И. Топузанов. Сакрални кръгове. В. Търново. 2006.
- Христов 2004:** П. Христов. Общности и празници. С., 2004.
- Зечевић 1973:** С. Зечевић. Заветина у североизточној Србији. – Гласник Етнографског музеја, 36, 1973, 43–65.
- Leash 1976:** E. Leach. Culture and Communication. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 70–84.

VOTIVE MONUMENTS – BETWEEN PAGANISM AND CHRISTIANITY

Miglana Petkova

(Abstract)

In the present article I have summarised the results of my own terrain research carried out in 2009–2010, in the north-west and central – north Bulgaria, as well as my review of the scholarly literature on the subject – the votives and their topoi within the borders of Bulgaria. The research is focused on these aspects of perception of the *holy places* which transform them into basic expression of *popular folk Christianity*. The paper offers an explanation of the significance of votive practice as a means to shape the identity and preserve the community memory of the population in rural Bulgaria in the period 16th – 19th c.

НАРОДНОТО ОБИЧАЙНО ПРАВО В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА СТЕФАН С. БОБЧЕВ

(По повод 160-та годишнина от рождението му)

Теменуга Георгиева

Историята ни е пълна с имена на изтъкнати личности, които, макар и по-слабо познати на широката общественост, се открояват със своя пълноценно изминат житейски и творчески път. Сред тях е и Стефан Савов Бобчев (1853–1940), чието разнородно дело и заслуги оставят отпечатък в различни сфери на обществения живот в България в периода след Освобождението до Втората световна война. Те са подобавашо оценени както от съвременниците му, така и от по-късните поколения, които отдават дължимото на неговата личност като общественик, учен, публицист, университетски преподавател, радетел за всестранен народен подем и просперитет.

160-годишнината от рождението на Стефан С. Бобчев е още един повод да се върнем назад във времето и припомним делата му. Благословен от съдбата с дълголетие, той живее и твори в бурно и драматично време, обхващащо последните десетилетия на нашето Възраждане и последвалия дългогодишен период на изграждане и укрепване на българската държавност. При това е съпричастен свидетел или непосредствен участник в знаменателни исторически събития, увенчали народните стремежи и борби за духовна и политическа независимост, за национално обединение, за културно-просветно и стопанско развитие, преживява възторг и разочарование в редуващите се мирни, военни и няколко емигрантски години, но винаги е с адекватно отношение и активна гражданска позиция към проблемите и потребностите на своето време. За редица страни на неговата обществена, политическа, научно-изследователска, публицистична и литературна дейност е писано немалко, запазени са и биографични спомени на съвременници, както и автобиографични материали (Грабовски 1921, 104–113; Стайнов 1945, 157–162; Вакарелски 1977, 69; Томова 1999, 7–24; Харбова 1999, 32–41; Лазарова 1999, 81–92; Димова 1999, 93–105; Жечев 1999, 139–147)¹.

---

¹ Биографични и библиографски сведения за С. С. Бобчев са публикувани в: Еленски сборник. Т. 2, С., 1938, VIII–XVI; Алманах на Софийския университет (1888–1939), С., 1940, 63–67; сп. „Извор“, V, 1896, кн. VII, 313–316. Вж. също спомените на съвременници за неговия живот и разнородна дейност, обнародвани в „Юбилейна книга в

Книжовното наследство на Бобчев впечатлява със своя обем и тематичен обхват, като включва обстойни монографични изследвания и множество (над 4000) научни и научно-популярни статии по юридически, исторически, стопански и обществено-политически въпроси, обнародвани по страниците на нашия и чуждия периодичен печат. Научните му интереси са съсредоточени основно върху историята на българското и славянското право, върху каноническото и обичайното право, в която област излизат едни от най-значимите му публикации². Някои от проучванията му са посветени на различни проблеми, събития и личности от българската история, като безспорно привличат вниманието със своята историко-познавателна стойност³.

Интерес за настоящото изследване представляват проучванията на С. С. Бобчев, свързани с нашето народно обичайно право, които имат съществено значение за българската етнография и допринасят за разширяване на нейния тематичен обхват. Те не само илюстрират задълбочените му интереси към народната култура, но са и проникновен поглед към една специфична, социално-нормативна страна от културното ни наследство, останала някак встрани от научните занимания на болшинството съвременни нему изследователи. Своята творческа енергия на юрист и общественик, ангажиран активно с изграждането на държавното устройство в освободените български територии, Бобчев пренася и в изследователската си работа, като споделя наложилите се в европейските научни среди възгледи за двоякото значение на проучванията, посветени на обичайното право. Към изясняването на редица въпроси в тази област той подхожда с ясното съзнание както за тяхната чисто научна стойност по отношение на историята, социологията, етнологията, така и за тяхното възможно практическо приложение в сферата на законодателството и юриспруденцията (Бобчев 1917, I–II). Следвайки тези свои разбира-

---

чест на Стефан С. Бобчев. По случай 50-годишнината от обществено-публицистичната и книжовно-научната му дейност (1871–1921).“, С., 1921, 7–77; 89–129.

² Вж. **Бобчев, С. С.** Един паметник на старото българско право. (Законь соудный людьмь) – Периодическо списание, LXII, 1902, 613–644; Старобългарски правни паметници. Ч. I. С., 1903; За българското население в средните векове и за юридическото му положение. – Периодическо списание, LXIII, 1903, 590–625; История на българското право. Ч. I. Държавно право, Ч. II. Съдебно право, Ч. III. Углавно право, Ч. IV. Гражданско право, С., 1910; Каноническо право. Ч. I и Ч. II. С., 1919; Римско и византийско право в старовремска България. – Год. на Соф. унив. ЮФ, XXI, 1925/26, 1–122; Черковно право. С., 1927; Симеонова България от държавно-правно гледище. – Год. на Соф. Унив. ЮФ, XXIII, 1928 и др.

³ Вж. **Бобчев, С. С.** Райко Жинзифов. (Животопис и книжовно-просветна дейност.) – Наука, II, 1883, № 8–9, 745–773; Раковски за правната ни история. – Сборник на БАН, IX, 1918, 1–74; Източна Румелия. Исторически поглед, устройство, законодателство и правосъдие. С., 1924.; Титли и служби на областното управление в старовремска България. – Изв. на бълг. ист. др., XI–XII, 1931/32, 228–248; Руско-турската освободителна война 1877–1878. – Славянска библиотека, VII, 1928, № 1–4, 1–234; Нови приноси и осветления за българското възраждане. – Год. на Своб. унив., XVII, 1938, 1–105 и др.

ния около 40 години от научно-изследователската си дейност Бобчев посвещава на систематизирането и осмислянето на наличната информация за обичайно-правните норми и възгледи на нашия народ, съдържаща се в писмените източници и теренните етнографско-фолклористични материали. Значителна част от тези материали (пословици, приказки, песни, описания на обичаи) той издирва сам, като организира и широка мрежа от сътрудници из средите на българската интелигенция в цялата страна.

Отчитайки обхвата и характера на проучваната проблематика и липсата на достатъчно приноси в тази област, Бобчев обнародва две специализирани упътвания – въпросници с цел да улесни събирателската и изследователската работа (Тодоров 1980, 144). През 1883 г. в издаваното в Пловдив списание „Наука“ е отпечатана неговата първа програма **„За събирането и изучаването на народните юридически обичаи“** (Бобчев 1883, 1027–1038), която включва общо 112 съставни по своята същност въпроса в областта на българското гражданско право (засягащи семейните, имуществените, наследствените и договорни отношения). Тя представлява обновен и подобрен вариант на познатите и у нас програмни упътвания в тази насока на хърватския учен В. Богишич и на руския изследовател П. А. Матвеев, които му служат за образец⁴. Още същата година така структурираният въпросник на Бобчев е отпечатан в отделна брошура и разпространен сред многобройните му сътрудници (Василева 1995, VIII). Резултатите от тази своеобразна научна анкета, макар и недостатъчно изчерпателни, провокират интереса към нормативните прояви на народната култура и допринасят за натрупването на ценна изворова база за проучване на обичайното право. Събраните сведения са включени по-късно в първите два тома от известния „Сборник на българските юридически обичаи“ на Бобчев, където (в т. I) отново е обнародвана неговата програма.

Наред с преведеното от П. Оджаков „Упътване“ за описание на народните правни обичаи на В. Богишич и материалите в областта на социално-нормативната култура, систематизирани по-късно в някои от трудовете на Д. Маринов и имащи донякъде значение на ориентир за събирателска работа, тези първи програмни насоки на С. С. Бобчев са безспорен за времето си принос за проучването на един специфичен дял от традиционното културно наследство на българския народ. Независимо от своите слабости и тясно специализиран характер, те на практика са първите, обнародвани у нас след Освобождението,

⁴ Упътването на В. Богишич за описание на правните обичаи е включено в сборника му „Pravni obicaji u slovena. Privatno pravo.“, издаден в Загреб през 1867 г. Няколко години по-късно то е преведено на български от П. Оджаков, който го публикува в Прага (1874) под надслов „Упътвание за описание правовите обичаи, които живеят у народа“. Скоро след това в Петербург излиза първи том на „Сборник народных юридических обычаев“, съставляващ т. 8 от Записки Императорского Русского Географического Общества (СПб, 1878), съдържащ програмата на П. А. Матвеев за събиране на юридически обичаи (в сферата на гражданското право), чийто образец Бобчев основно следва (Бобчев 1917, III – IV).

методически указания за целенасочено събиране на етнографски и фолклорни материали.

Задълбочавайки изследванията си върху народното обичайно право, С. С. Бобчев отчита необходимостта от разширяване обхвата на своя ранен въпросник – упътване, което следва да улесни и повиши качеството на събирателската работа (Бобчев 1893, 532–535). Към изготвянето на нови методически указания той пристъпва и воден от убеждението, че настъпващите неизбежни културно-битови промени и въведеното след Освобождението държавно законодателство способстват без съмнение за постепенното отмиране на традиционния обичайно-правен мироглед и съответните му прояви. С оглед на тяхното своевременно проучване и съхранение двадесет години след обнародването на първата му програма излиза неговото **„Ново упътване за събиране и изучаване на народните юридически обичаи“**, публикувано през 1904 г. като притурка на сп. „Юридически преглед“, а също в отделна брошура (Бобчев 1904). То включва общо 130 въпроса в областта на държавното, съдебно-процесуалното и углавното право и отново своевременно е разпространено сред специалисти и сътрудници-любители из цялата страна. Без съмнение това дава нов тласък за издирване на теренни материали в областта на традиционната обществена култура.

Резултатите от своята събирателска дейност и дългогодишни проучвания в областта на социално-нормативните отношения С. С. Бобчев систематизира и обнародва в поредица от впечатляващи по своя обем и съдържание трудове. В три тома под надслов **„Сборник на българските юридически обичаи“** са публикувани множество интересни етнографско-фолклористични материали, класифицирани съобразно конкретната си юридическа насоченост⁵. Те са

---

⁵ Тук следва да се уточни броя на тези сборници. Хр. Вакарелски и по-късно Д. Тодоров говорят за корпус от четири тома, П. Диневков – само за два, а М. Андреев – за петтомен сборник (Вакарелски 1977, 69; Тодоров 1980, 144; Диневков 1972, 139, Андреев 1979, 37). Всъщност идеята на Бобчев е да отпечата събраните лично от него и други изследователи или сътрудници теренни етнографски материали в областта на народното обичайно право, систематизирани в четири обособени части: гражданско, държавно, съдебно и наказателно право. Това свое намерение той успява да реализира в пет отделни издания, обнародвани в продължение на почти три десетилетия. Под наименованието „Сборник на българските юридически обичаи“ на практика излизат три тома, които отразяват обичайно-правните възгледи и норми в системата на гражданското (Т. I, 1896; Т. II, 1902) и държавното право (Т. III, 1908). Те включват изключително и само изворов материал, съответстващ на програмните насоки и въпроси в неговото първо и отчасти във второто му упътване (от 1883 и 1904 г.) Събраните сведения и материали в областта на съдебното и наказателното право (съобразно указанията в упътването му от 1904 г.) са публикувани по-късно като самостоятелни раздели в други два обемни труда на Бобчев – „Българско обичайно съдебно право“ (1917) и „Българско обичайно наказателно право“ (1927), като по този начин се явяват своеобразно допълнение на горепосочените „Сборници“ и дават една по-пълна представа за обхвата на българския обичаен кодекс. Тези трудове на Бобчев обаче излизат от рамките на предишните сборници и се отличават със своето по-разширено като структура съдържание, където изложените ет-

представени систематично под формата на своеобразна анкета, един характерен за автора методичен похват на изложение, който се откроява и в по-късните му трудове. Съществена част от събраните сведения и материали, обособени в два тома, илюстрират народните възгледи относно гражданското право. Първият том обхваща различните страни на семейния живот и отношения и тяхната юридическа регламентация според традиционните норми. Обнародваните данни за обичаи и обреди при годеж, сватба, раждане и пр., за видовете роднинство и съпътстващите ги отношения, за роднинската терминология и за определяния от семейното положение социален статус, дават възможност да се проследят общите и отличителните прояви на народното семейно право в редица български региони (Русенско, Добричко, Еленско, Лясковско, Казанлъшко, Копревщанско, Старозагорско, Пазарджишко, Хасковско, Хисарско, Македония и пр.) (Бобчев 1896). По аналогичен начин са систематизирани сведенията в следващите издания на поредицата. Вторият том на „Сборника“ е посветен на обичайните имуществени, наследствени и договорни граждански правоотношения (Бобчев 1902). Третият том обхваща народните възгледи и норми в областта на държавното право (Бобчев 1908).

По своя обем и тематичен обхват сборниците с юридически обичаи на Бобчев представят автора като един добросъвестен и далновиден изследовател с подчертани интереси към народната култура и безспорни качества на учен. Те обогатяват научната ни литература и за своето време са съществен принос по пътя към проучване, съхранение и популяризиране на социално-нормативните страни от традиционното ни наследство. Все пак независимо че включват множество етнографско-фолклористични материали, събирани в почти цялата българска етническа територия, те не са лишени от някои слабости. Такива могат да се открият както по отношение на предложената систематизация и прецизирането на поставените въпроси, така и по-отношение на обнародваните данни, които не са достатъчно изчерпателни и подробни за различните райони. Самият Бобчев не се впуска в научни анализи, а се задоволява само с излагането на събраните сведения за народните правни обичаи, придружени понякога с кратки съпоставки относно тяхното битуване или отмиране в по-ново време. Някои изследователи подчертават, че към обнародваните (в тези и други трудове на Бобчев) етнографски и фолклорни материали следва да се подхожда внимателно, тъй като са резултат от проучвания, които не отговарят напълно на съвременните изисквания за емпирично социологическо изследване. Но същевременно отбелязват, че съобразно тогавашните

нографско-фолклористични материали са предшествани от обстойни обзорни прегледи върху обичайното съдоустройство, съдопроизводство и народното наказателно право, направени на широка историко-сравнителна основа. Затова, въпреки безспорната им стойност и като изворово градиво, следва да ги отграничим от неговите „Сборници“ (представляващи реално сбирки с теренни записи) и да ги причислим по-скоро към научно-изследователските приноси на автора.

условия и разбирания те отразяват до голяма степен достоверно обичайните възгледи и порядки, унаследени в българския народен живот (Грекова 1991, 15). Посочените слабости не омаловажават стойността на разглежданите забележителни сборници, които и днес продължават да са ценен източник за изучаване на традиционния правов мироглед и практика.

Съществено място в научната ни литература заема и по-късният труд на С. С. Бобчев – „**Българско обичайно съдебно право**“, отпечатан самостоятелно като т. 33 на СБНУ (Бобчев 1917). Значимостта му се определя не само от неговия обем и съдържание, но и от обстоятелството, че този дял от народното обичайно право като цяло не е бил обект на целенасочен изследователски интерес у нас⁶. Още в предговора авторът изтъква, че трябва „да се върви из нов път, в който няма никаква пъртина“ и сам не претендира за изчерпателност по засегнатите проблеми. Изнесените сведения и материали са обособени в отделни раздели и за по-голяма яснота са систематизирани в две части според възприетото разбиране за същността на съдебното право, намерило отражение в съдебното устройство и в съдопроизводството (Бобчев 1917, XI).

Първият раздел, озаглавен „Историко-сравнителен поглед върху народното съдебно право“, включва кратък историографски преглед на проучванията като цяло в тази област, което заедно с приложената библиография свидетелства за високата осведоменост на автора по темата. В първата му част е проследено хронологическото развитие на разнообразните форми на правосъдие от праисторически времена до Освобождението – самосъд, домашен (челяден) съд, общински съд, държавни съдилища (княжески, кадийски) и др. Бобчев изследва развитието на правораздаването и закономерната поява на нови съдебни институти като отражение на обичайните морално-правни обществени норми и възгледи през различните епохи. В сравнително-исторически план той анализира наличието на аналогични правосъдни форми у редица народи, като прави опит да открие причините, довели до постепенното им изменение, усъвършенстване и паралелно битуване през отделните стадии на обществения живот. При това не пропуска да отбележи появата и развитието на специфични по своята същност обичайни институти с правосъдни функции (духовни, еснафски), породени на базата на религиозния мироглед и чисто икономически (професионални) съображения и потребности. Интерес представляват приведените сведения за устройството, състава, йерархията, юридическия статут и правомощия на познатите в българското общество съдебни инстанции, както и данните за различни страни на народния обичаен кодекс, на чиято база те правораздават.

⁶ Емпирични материали в областта на обичайното съдебно право се съдържат в обнародваната през 1907 г. кн. VI от поредицата „Жива старина“ на Д. Маринов, както и в някои томове на СБНУ. Интерес представляват също статията на Ст. Шишков – „Самосъдът в Родопите“ (Шишков 1908, 209–219), както и някои кратки публикации на П. В. Оджакوف в сп. Юридически преглед – „Узаконен самосъд“ (Оджакوف 1894, 750–756); „Селско-народен съд“ (Оджакوف 1896, 733–736).

Втората част на този раздел обхваща процесуалния ред и начина на работа на народното съдопроизводство, като очертава най-общо и подсъдните прояви, чието регулиране е в неговата компетенция. Авторовият стил на изложение включва още чести сравнения между установените порядки и съдебно-правната терминология, характерни за обичайния кодекс и съвременното гражданско право. От интерес за етнографията са сведенията за различните форми на народно съдопроизводство и произтичащите от тях решения с юридическо значение. Бобчев се задоволява обаче преди всичко с обстоятелството им описание, без да отделя необходимото внимание на причините за тяхната поява или отмиране. За сметка на това отделните страни на изложения съдебен ред и направените заключения са обосновани и илюстрирани с редица фолклорни материали – народни песни, предания, пословици, клетви. Множеството препратки за сходни примери и обичаи у други народи, приведените бележки и пояснения са поредното доказателство за широките познания на автора по застъпените проблеми.

От съществено значение за етнографията е вторият раздел на този труд, съдържащ множество народописни материали, представени в своеобразна анкетна форма. Раздела обхваща 44 съставни въпроса относно народното съдебно право и техните „отговори“, които включват ценни сведения за функциониращите сред народа традиционни съдилища и обичайния ред на съдопроизводство. Част от изнесените материали са извлечени от отпечатани по-рано етнографски сборки, други са записани лично от автора или негови сътрудници от почти цяла България. Изложените сведения, събирани реално в широк диапазон от време и пространство, илюстрират народните обичайно-правни норми и практики по време, когато все още са битували активно или спомена за тях е все още жив. Нещо повече, те дават възможност да се проследи доколко и кои от тях продължават да съжителстват паралелно с нововъведения от държавата съдебен кодекс. Систематизирането на обнародваните материали не само на тематичен (съобразно определени правни проблеми), но и на териториален признак, допринася за открояване на редица регионални и локални прояви на българската социално-нормативна култура. Заедно с включените народни умотворения, приказки, песни и пр. съчинението като цяло придобива характер на отправна база за изследвания в областта на обичайната съдебна проблематика.

Аналогична структура на съдържание има излезият десет години по-късно труд на Бобчев **„Българско обичайно наказателно право“**, където е обнародвана и последната част от етнографско-фолклористичните материали, събрани според методическите указания в неговото разширено „Ново упътване“. Самият автор подчертава в увода, че „по този начин се допълня почнатия „Сборник на българските юридически обичаи“ и се дава възможност за един по-пълен преглед на цялата материя, съдържаща в нашия обичаен кодекс.“ (Бобчев 1927, 12). Първият раздел, озаглавен „Историко-сравнителен поглед върху народното наказателно право“, включва преглед на еволюцията

на правните термини и народните възгледи относно същността на престъпните деяния и характера на съответстващите им наказания. Те са разгледани в съпоставка с разпространените аналогични схващания и терминология у редица славянски, европейски и други народи, като за по-голяма яснота при обяснението на различни юридически прояви и принципи са приведени примери, съдържащи се в запазените писмени паметници и отразени във фолклора. Наред с това в систематизиран вид са представени обособените в хода на общественото развитие видове престъпления и наказания с техните специфични черти и отношението на народното обичайно право към тях. Бобчев се стреми да открие историческото значение и влияние на римското и византийското право върху естествения развой на народното правосъзнание, като в своя труд за първи път прави опит да изясни доколко и в каква степен турското (шериятско и народно) законодателство е повлияло върху българския обичаен кодекс.

Вторият раздел съдържа множество интересни етнографски материали, някои от които вече отпечатани в различни издания, други – резултат на събирателската дейност на автора и неговите сътрудници из цялата страна. Те са систематизирани в познатото анкетно изложение и осветляват 42 въпроса в областта на народното наказателно право. С ясното съзнание, че изнесените данни не изчерпват „богатото съкровище от български юридически обичаи“ Бобчев пристъпва към обнародването им, воден от съображението за необходимостта от тяхното своевременно опазване и популяризиране (Бобчев 1927, 161). С това той реализира на практика амбициозната си идея да обхване и обобщи доколкото е възможно всички известни до момента народописни сведения за отделните части на българското обичайно право, намерила израз още през 1896 г. с издаването на първия от неговите прословути „Сборници“ с народни правни обичаи. Независимо от непълнотите и недостатъците на включените в отделните трудове материали, те представляват основополагащ и значителен по своя обем и съдържание изворов корпус, чиято стойност е оценена както от съвременниците, така и от по-късните изследователи (Тарковски 1929, 176–177; Вакарелски 1977, 69; Андреев 1979, 37).

Едни от най-обстойните изследвания на Бобчев са посветени на някои характерни за българския народен бит явления в областта на семейно-правните отношения. Със своята специфична проблематика се откроява студията му „Агарлък (прид) и произхождение на прикята“, обнародвана на страниците на „Периодическото списание“ (Бобчев 1904а, 637–732). Отчитайки, че данните за агарлъка (имащ значение на откуп на бащиното право над момата) в етнографската ни литература са сравнително оскъдни, той се заема да изясни произхода, същността и разпространението на това ясно изразено в народния живот явление. Авторът го разглежда в тясна връзка с историческата еволюция на брака, като анализира неговите форми и развитие на базата на сравнително-историческия метод на изследване. На тази основа стига до извода, че агарлъкът е своеобразна проява на договорни отношения (възник-

нала на определен етап от формирането на брачния институт) и представлява видоизменена обичайна брачна форма на купуването на жената от мъжа (Бобчев 1904а, 729–732). Бобчев привежда множество сведения за аналогични по смисъл прояви у редица други, предимно славянски народи, като акцентира върху описанието на познатите у нас обичаи и обреди, свързани с агарлъка. Наред с това установява, че в различните региони той е познат с различни наименования (баба-хак, прид, бащина правдина, снап и др.) и изтъква народното обяснение за морално-правното му и икономическо значение.

Вниквайки в дълбочината на изследваното явление и проследявайки неговото развитие и постепенно видоизменение, Бобчев го определя като специфичен стадий в брачно-имуществените отношения, в който следва да се търси и зародиша на прикята (зестрата). Той се опитва да обоснове историческите и психологическите причини за нейната поява и същност, като сравнява досегашните проучвания по този въпрос и известните данни. В заключение изтъква, че трансформацията на агарлъка в прикя (или придан) следва да се осмисля като последен стадий в еволюцията му като институт в историята на обичайно-правните ни семейни отношения (Бобчев 1904а, 715–728). Независимо от приведените примери и логична аргументация, самият автор отчита, че наличните сведения и материали по застъпените въпроси не са достатъчно изчерпателни, за да придадат категоричност на направените обобщения и заключения. При все това студията му, посветена на агарлъка и неговите последващи форми, е първият научно-обоснован опит у нас за изясняване на тази специфична проблематика и своеобразен принос към историята на българското обичайно право.

Сред най-значимите за българската етнография изследвания на Бобчев се нарежда и изчерпателната му сравнителна студия **„Българската челядна задруга в сегашно и минало време“**, отпечатана в СБНУ (Бобчев 1906/07). Тя запълва една немалка празнина в научната ни литература, където с изключение на някои спорадични публикации с данни по темата и по-съществени приноси на Ив. Е. Гешов и най-вече на Д. Маринов, липсват сериозни разработки в тази насока (Гешов 1887, 426–449; Маринов 1984, 293–315; Попов 1900, 598–624). Отчитайки, че в последните десетилетия на XIX и началото на XX в. задругата все още битува на места като семейно-стопанска единица в българското общество, той се заема с изучаването на нейния състав, патриархално-йерархично устройство, стопанска организация, имуществено-наследствени отношения и пр. Към това проучване Бобчев подхожда с разбирането, че „задругата има своя генезис, своето развитие, своето житие, своите фази и съдбини“ и отчита, че осмислянето на причините за нейната поява и разпространение, проследяването на нейната историческа съдба, установяването на факторите, които са я поддържали, видоизменяли и в крайна сметка довели до нейното отмиране, представляват сериозен научен интерес (Бобчев 1906/07, 1).

Направеният кратък историографски преглед на запазените писмени източници и наличните проучвания относно задругата дават представа, че като форма на разширено патриархално семейство/домакинство, базирано на кръвно родство, общи отношения на собственост, производство и потребление, тя се появява и просъществува (по своеобразен начин) в хода на общественно-културното развитие на редица славянски и европейски народи. Като излага познатите сред тях и у нас сходни термини за нейното обозначение, Бобчев прави опит да установи произхода и разпространението на названието „задруга“, с уточнението, че у нас то не се използва от народа в разглеждания смисъл, за сметка на широко разпространените производни определения „задружен“, „задружно“ и пр. Затова въвежда в употреба термина „челядна задруга“, чието значение според него най-точно отграничава проучваната семейно-родова форма на задружен живот. Наред с това авторът изтъква характерните черти на челядната задруга и на тази база прави опит за анализ, доколко адекватни и изчерпателни са изказаните до момента в научната литература определения за нея, като споделя своето мнение по този въпрос (Бобчев 1906/07, 4–43). Направените от Бобчев заключения относно същността и особеностите на задругата до голяма степен звучат актуално и днес, което става видно ако ги съпоставим с обобщенията и научните формулировки на съвременните изследователи на този тип комплексно семейство (Христов 2004, 77–78).

Изключително внимание заслужават изчерпателните сведения за състава, големината и устройството на българската челядна задруга, за статута, правата и задълженията на нейните членове и разнородните взаимоотношения (семеини, имуществени, наследствени) между тях, регулирани съобразно наследения обичай. Като прибавим включените в изложението множество описания на традиционния бит, семейните обичаи и порядки, ценните данни за вътрешнороднинската терминология и пр., се получава една жива и пълнокръвна картина на патриархалния семеен живот у нас (Бобчев 1906/07, 55–107).

Наред с това на базата на актуални статистически данни и сведения, извлечени от трудовете на редица наши и чужди изследователи, Бобчев прави опит да очертае най-общо ареала на разпространение, историческото развитие, предимствата и недостатъците на задругата като своеобразна обществено-икономическа единица. Авторът акцентира върху ролята на народното обичайното право за регулирането и официализирането на характерни за нея битово-стопански порядки, социални и семеини взаимоотношения. От вниманието му не убягват и разнородните причини (вътрешни, външни) за нейното постепенно отмиране, като отбелязва, че основните предпоставки за разгръщането на този процес са по-скоро обективни и следва да се търсят в новите социално-икономически условия и обществени потребности (Бобчев 1906/07, 107–190).

Разглеждайки обстояния труд на Бобчев върху челядната задруга може да се каже, че по своята структура и съдържание, с приведения обилен фактоло-

гично-илюстративен материал и богата библиография, с обоснованите изводи и обобщения, базирани на сравнително-историческия метод на изследване, той се явява образец за своето време, който и днес не е загубил стойността си на ориентир и отправна точка за по-нататъшни специализирани проучвания в различни сфери на общественото познание.

В годините между двете световни войни С. С. Бобчев продължава научните си занимания в областта на каноническото право и историята на българското право, където са съсредоточени основните му усилия. Наред с тях обаче, изследователските му интереси включват един съществен дял от народните умотворения – пословиците с юридически характер, отразили в синтезиран вид, под формата на сентенции, различни страни от обичайното ни право. В продължение на десетилетие в периодичния печат излизат две негови значими студии: **„Народното брачно право в юридическите ни пословици“** (Бобчев 1923, 1–83), явяваща се своеобразна част и допълнение към по-обемния му труд **„Нашето народно право в юридическите ни пословици“** (Бобчев 1933, 1–151). Същата проблематика застъпва и статията му **„Значението на юридическите ни пословици за нашето народно право“** (Бобчев 1934, 296–308), имаща по-обзорен и обобщителен характер. Към този специфичен дял от народното творчество Бобчев пристъпва с убеждението, че съвременното му разработване е от съществено значение не само в чисто научен аспект, но и по отношение на действащото право и юриспруденция. Като аргумент в полза на това мнение той изтъква, че докато у нас юридическия фолклор като цяло остава встрани от сериозните научни занимания и се ограничава до няколко описателни сбирки, то в европейските научни среди народните юридически обичаи и пословици отдавна са предмет не само на събиране, но и на пространно, задълбочено изучаване и кодифициране, свидетелство за което е и приложената богата библиография по темата.

Плод на дългогодишна изследователска дейност, горепосочените публикации разкриват разбирането на автора за обхванатия вид пословични изрази като прояви на народния дух и творчество, често повлиявани „от външни въздействия, но винаги при борба срещу чуждото влияние“. Именно поради това те се явяват „един важен, ако и посредствен източник при изучаването и разработването особено на историята на правото“ и „могат да послужат и като изходна точка за оценка на правните възгледи на народа върху много правоотношения, частни и публични, с други думи върху гражданското, углавното, държавното и даже междудържавното право.“ (Бобчев 1923, 3–4; Бобчев 1934, 304). В хода на своите проучвания авторът избистря собствените си възгледи за същността на пословицата въобще и прави опит да открие характерните ѝ черти (Бобчев 1923, 2; Бобчев 1933, 21; Бобчев 1934, 307). На този фон Бобчев определя юридическите пословици като задълбочен израз на народното правосъзнание, предавани отново по силата на традицията и отразяващи по един дълбокомислен, характерен начин народните морално-правни норми, отношения и възгледи. В този ред на мисли той не пропуска да изясни

и разпространените сред народа схващания и тълкувания за различни понятия и категории, като „право“, „справедливост“, „неправда“, „обичай“, „закон“, „власт“ и пр. (Бобчев 1933, 32, 45–65; Бобчев 1934, 308).

Направените заключения Бобчев подкрепя с обилен лингвистичен материал, подбран или издирен в резултат на многогодишните му занимания в тази насока. Включените в хода на изложението множество юридически пословици са систематизирани и класифицирани според авторовите разбирания съобразно тяхната конкретна правна насоченост и смислово съдържание. В първата му студия по темата те илюстрират един основен дял от гражданското право – народното „брачно“ право и неговите разнородни прояви в семейните отношения (Бобчев 1923, 7–78). Наред с тълкуването на смисъла на редица народни умотворения със семейно-правен характер Бобчев често прави сравнения между обичайния и каноничния кодекс по застъпените проблеми. Студията съдържа още редица интересни, макар и недостатъчно изчерпателни сведения за семейни обичаи и обреди, осмислени от позицията на тяхната морално-правна функция и юридически характер.

Включените в следващата студия на Бобчев пословици отразяват по един не по-малко колоритен начин народните възгледи и понятия относно различни страни на държавното право (Бобчев 1933, 61–137). В тях прозира трезвото отношение на народа към обществените явления, към държавата като институция с нейните управленски органи, фискален ред, териториални граници и етнически състав. Особен интерес представляват пословичните изрази, характеризиращи различните социални слоеве и професии, и най-вече тези, синтезирали в себе си народната преценка за специфичните нравствени черти от етнопсихологията на турци, евреи, гърци, арменци, арнаути, власи и др. Авторът се опитва да тълкува историческите и донякъде социално-икономическите причини за тяхната поява, като отбелязва, че въпреки проявената ирония и в някои случаи известна доза субективизъм, българският народ „всякога и навсякъде е проявявал и продължава да проявява голяма търпимост, приветливост, гостолубие, даже прекаленост...“ към представителите на други етноси и религии (Бобчев 1933, 102). Обхвата и съдържанието на изнесените в студията етнографски сведения и фолклорни материали (макар и без претенции за изчерпателност) разкриват не само изследователския усет и качества на Бобчев. По начина, по който са поднесени, с тяхната систематизация и тълкуване, те позволяват да се открие дълбочината на народната мъдрост и правосъзнание, в които проникновено е отразена реалната, обективна действителност с нейните нюанси.

За това допринасят и някои други изследвания на Бобчев, представляващи интерес от гледище на етнографията по отношение на застъпената проблематика – „**Нашият юридически фолклор около продажбата на кон.**“ (Бобчев 1933а, 145–193), „**Българо-турски успоредици в юридическите ни пословици и значението им за народното право.**“ (Бобчев 1931, 121–136), „**Понятието за „пътно“ и „редно“ в народното право.**“ (Бобчев 1929, 172–175),

„За делиорманските турци и казълбашите.“ (Бобчев 1931а, 1–16); **„Елена и Еленско през време на османското владичество.“** (Бобчев 1938, 1–107) и др. Специално внимание заслужават също етнографските и фолклористични материали за гр. Елена и Еленския край, съхранявани в архива на Бобчев. Те включват сведения за традиционния бит, жилища и облекло, народни обичаи, календарни празници, различни народни умотворения и пр. По думите на съвременните изследователи тези материали се отличават със своето богатство и разнообразие и разкриват стремежа на автора да обхване народната култура в нейната цялост (Дроснева 1999, 136–137).

Осмисляйки научното дело на Стефан С. Бобчев и най-вече неговите трудове, имащи отношение към различни обичайно-правни прояви на традиционното ни културно наследство, следва да се направят някои заключения. Изследванията му в област, останала някак встрани от основните интереси на болшинството български учени, запълват една осезаема празнина в период, когато родната наука полага своите основи, обособява методологическите принципи и направленията за развитие на научното познание и създава безценен книжовен влог, съдържащ както сбирки с емпирични материали, така и изследователски трудове, надхвърлящи рамките на първичните обобщения и сравнения. Безспорен е приносът на С. С. Бобчев в тази насока, свидетелство за което е неговата огромна по обем и разнообразна по съдържание научна продукция. Систематизираните му упътвания за издирване на юридически обичаи подпомагат разгръщането на теренно-събирателската дейност и поставянето ѝ на научно-издържани методически основи, а неговите обстойни проучвания, направени в широк съпоставителен план с обичайно-правното наследство на редица балкански, славянски и други народи, допринасят за утвърждаване на сравнително-историческия метод в изследователската работа и за разширяване на нейния тематичен обхват.

Трудовете на Бобчев в областта на българското обичайно право (подобно на тези, посветени на историята на българското право и каноническото право) се отличават с разнообразието на обнародваните сведения и материали, със стремежа към научна аргументация на направените изводи и заключения и най-вече със специфичната проблематика, която застъпват. Като продукт на конкретен етап в развитието на научното познание у нас те не са лишени от слабости по отношение на изчерпателност, систематизация, пропуски или неточност в теренните записи, недостатъчно задълбочено вникване в причинно-следствените връзки на разглежданите явления и пр. По мнението на проф. М. Андреев към тях следва да прибавим и неотчитане на някои базисните отношения, обусловили определено развитие на обичайноправните институти и пр. (Андреев 1979, 56). Самият автор няма претенции за пълнота на изложението и цялостно осмисляне на разглежданите въпроси, като пристъпва към тяхното изследване и анализиране с убедеността, че „в науката всяко търсене на истината е все един принос към откриване на тая истина“ (Бобчев 1917, 1). В този смисъл от съвременни позиции към трудовете на Стефан С. Боб-

чев следва да се подхожда внимателно и донякъде критично (Андреев 1979, 36–37). Независимо от това богатото му книжовно наследство не е загубило стойността си на изворова база и е ценен влог в изследователско-емпиричния фонд на българската наука.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев 1979: М. Андреев. Българското обичайно право. С., 1979.

Бобчев 1883: С. С. Бобчев. За събирането и изучаването на народните юридически обичаи. – Наука, II, № 11–12, 1027–1038.

Бобчев 1893: С. С. Бобчев. Що трябва да се направи у нас за събирането и изучаването на юридическите ни обичаи. – Юридически преглед, I, 1893, № 12, 529–535.

Бобчев 1896: С. С. Бобчев. Сборник на българските юридически обичаи. Ч. I. Гражданско право. Отдел I. Семейно право. Пловдив, 1896.

Бобчев 1902: С. С. Бобчев. Сборник на българските юридически обичаи. Ч. I. Гражданско право. Т. II, Отдели II, III и IV. Вещи – Наследство – Обязателства. С., 1902.

Бобчев 1904: С. С. Бобчев. Ново упътване за събиране и изучаване на народните юридически обичаи. С. 1904.

Бобчев 1904а: С. С. Бобчев. Агарлък (прид) и произхождение на прикыта. – Периодическо списание, LXIV, 1904, 637–732.

Бобчев 1906/07: С. С. Бобчев. Българската челядна задруга в сегашно и минало време. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XXII–XXIII, 1906/07, 1–207.

Бобчев 1908: С. С. Бобчев. Сборник на българските юридически обичаи. Ч. II. Държавно право. Т. III. С., 1908.

Бобчев 1917: С. С. Бобчев. Българско обичайно съдебно право. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XXXIII, 1917.

Бобчев 1923: С. С. Бобчев. Народното брачно право в юридическите ни пословици. – Годишник на Софийския университет Юридически факултет, XVIII (1921/22), 1923, 1–83.

Бобчев 1927: С. С. Бобчев. Българско обичайно наказателно право. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XXXVII, 1927.

Бобчев 1929: С. С. Бобчев. Понятието за „пътно“ и „редно“ в народното право. – Юридически преглед, 1929, № 4–5, 172–175.

Бобчев 1931: С. С. Бобчев. Българо-турски успоредици в юридическите ни пословици и значението им за народното право. – Научен преглед, III, 1931, № 2, 121–136.

Бобчев 1931а: С. С. Бобчев. За делиорманските турци и казълбашите. – Сборник на Българската академия на науките, XXIV, 1931, 1–16.

Бобчев 1933: С. С. Бобчев. Нашето народно право в юридическите ни пословици. – Годишник на Софийския университет Юридически факултет, XXVIII (1932/33), 1933, 1–151.

Бобчев 1933а: С. С. Бобчев. Нашият юридически фолклор около продажбата на кон. – Списание на Българската академия на науките, XLV, 1933, 145–193.

Бобчев 1934: С. С. Бобчев. Значението на юридическите ни пословици за нашето народно право. – Юридическа мисъл, 1934, № 5, 296–308.

Бобчев 1938: С. С. Бобчев. Елена и Еленско през време на османското владичество. – В: Еленски сборник. Т. 2, 1938, 1–107.

Вакарелски 1977: Х. Вакарелски. Етнография на България. София, 1977.

Василева 1995: М. Василева. Димитър Маринов и българското обичайно право. – В: Димитър Маринов. Българско обичайно право. С., 1995, V–XX.

Гешов 1887: И. Гешов. Задругата в Западна България. – Периодическо списание, XXI – XXII, 1887, 426–449.

Грабовски 1921: Т. Грабовски. Славянофилската дейност на С. С. Бобчев. – В: Юбилейна книга в чест на Стефан С. Бобчев. По случай 50-годишнина от обществено-публицистичната и книжовно-научната му дейност (1871–1921), С., 1921, 104–113.

Грекова 1991: М. Грекова. От обичай към право. Патриархалният българин в кръговете на чуждост. С., 1991.

Димова 1999: В. Димова. Славянската тема в научното, литературното и публицистичното наследство на Стефан Савов Бобчев. – В: Стефан Савов Бобчев (1853–1940). Живот и дейност. (Юбилеен сборник доклади от научна конференция, посветена на 140 годишнина от рождението му.). Д. Томова, Цв. Нушев (Ред.), С., 1999, 93–105.

Диневков 1972: П. Диневков. Български фолклор. Ч. I. С., 1972.

Дроснева 1999: Е. Дроснева. Материали за гр. Елена в архива на С. С. Бобчев: Сборник IV. – В: Стефан Савов Бобчев (1853–1940). Живот и дейност. (Юбилеен сборник доклади от научна конференция, посветена на 140-годишнина от рождението му.). Д. Томова, Цв. Нушев (Ред.), С., 1999, 133–138.

Жечев 1999: Н. Жечев. Спомените и очерците на С. С. Бобчев за възрожденски дейци. – В: Стефан Савов Бобчев (1853–1940). Живот и дейност. (Юбилеен сборник доклади от научна конференция, посветена на 140 годишнина от рождението му.). Д. Томова, Цв. Нушев (Ред.), С., 1999, 139–147.

Лазарова 1999: Е. Лазарова. Стефан С. Бобчев и славянското движение в България. – В: Стефан Савов Бобчев (1853–1940). Живот и дейност. (Юбилеен сборник доклади от научна конференция, посветена на 140 годишнина от рождението му.). Д. Томова, Цв. Нушев (Ред.), С., 1999, 81–92.

Маринов 1907: Д. Маринов. Народно карателно (углавно) право. С., 1907.

Маринов 1984: Д. Маринов. Племена, влаки, задруги, семейства. Имената и коровете в Западна България. – В: Д. Маринов. Избрани произведения. Т. II. М. Велева (Ред.), С., 1984, 173–378.

Оджаков 1894: П. Оджаков. Узаконен самосъд. – Юридически преглед, II, 1894, 750–756.

Оджаков 1896: П. Оджаков. Селско-народен съд. – Юридически преглед, IV, 1896, 733–736.

Попов 1900: Н. Попов. Задругите у главанците. – Списание на българското икономическо дружество, IV, 1900, № 8–9, 598–624.

Стайнов 1945: П. Стайнов. С. С. Бобчев (1853–1940). – Летопис на БАН, Т. 24, 1945, 157–162.

Тарковски 1929: Т. Тарковски. Някои нови приноси към историята на славянското право. – Юридически преглед, 1929, №4–5, 176–177.

Тодоров 1980: Д. Тодоров. Етнографията в България през периода на капитализма. – В: Етнография на България. Т. I. С., 1980, 134–151.

Томова 1999: Д. Томова. Стефан Савов Бобчев – живот и дело. – В: Стефан Савов Бобчев (1853–1940). Живот и дейност. (Юбилеен сборник доклади от научна конференция, посветена на 140-годишнина от рождението му.). Д. Томова, Цв. Нушев (Ред.), С., 1999, 7–24.

Харбова 1999: Е. Харбова. Проблемите на българското възрожденско общество в книжовно-публицистичната дейност на Стефан Савов Бобчев. – В: Стефан Савов Бобчев (1853–1940). Живот и дейност. (Юбилеен сборник доклади от научна конференция, посветена на 140-годишнина от рождението му.). Д. Томова, Цв. Нушев (Ред.), С., 1999, 32–41.

Христов 2004: П. Христов. Общности и празници. С., 2004.

Шишков 1908: С. Шишков. Самосъдът в Родопите. – Родопски напредък, 1908, №5, 209–219.

THE NATIONAL CUSTOMARY LAW IN THE STUDIES OF S. S. BOBCHEV
(On the Occasion of 160th Anniversary of His Birth)

Temenuga Georgieva

(Abstract)

The various scholarly achievements and merits of Stephan Savov Bobchev (1853–1940) left a mark in diverse spheres of the social life in Bulgaria from the Liberation until World War II. His literary heritage impresses with its subject range and content including a good deal of monographic research and scholarly articles in juridical, historical, economic and social and political problems. His studies on the Bulgarian national customary law are the subject of investigation of this paper. He focused his attention on the classification and analyses of the information about the customary norms and points of view of our people contained in the written sources and in collected ethnographic and folklore materials.

S. S. Bobchev prepared two specialized programs with instructions as to finding and studying the popular legal traditions that stimulate the collecting of regional materials in the field of the traditional socio-legal culture. Throughout the years Bobchev produced the following impressive works “Collection of the Bulgarian Juridical Customs” – 3 volumes, “Bulgarian Custom Court Rules”, “Bulgarian Custom Criminal law”, “Agarlak and Origin of the Dowry”, “The Bulgarian Offspring Society in the Past and Now”, “Our Popular Law in the Juridical Sayings” etc. This is a considerable contribution expanding the scope of ethnographic issues under examination in Bulgaria in the first half of 20th c. and the highlighted problems are dealt with on a large comparative basis. Nowadays Bobchev’s works are regarded as a valuable source base and reference point for new research in the field of ethnic studies, law, history and the social anthropology.

УЧАСТИЕ НА ТЪРНОВСКОТО ДРУЖЕСТВО „ХАДЖИ НИКОЛИ МИНЧООЛУ И ЕВСТАТИ СЕЛВЕЛИ И ДРУЖИЕ“ В ТЪРГОВИЯТА С БУБЕНО СЕМЕ И СУРОВА КОПРИНА ПРЕЗ 1859–1863 Г.

Светла Атанасова

Развитието на копринарството, като традиционен стопански отрасъл за Търновския регион през Възраждането, предоставя богати възможности за търновските предприемачи от втората половина на XIX век за разгръщане на частни стопански инициативи и натрупване на солидни капитали. Представителите на местната духовна и светска власт, използвайки своето влияние, правят опити да наложат монопол върху изкупуването на коприната в региона. Търновският митрополит Иларион Критски в съдружие с чорбаджи Янко от Търново, хаджи Йордан от Елена, хаджи Илия от Лясковец и Абди ефенди изкупуват продукцията от местните производители, като използват принуда за намаляване на цените на пашкулите до 40 гроша. В отговор на упражненния произвол представителите на търновските разпръснати манифактури и организатори на домашни работилници в района подават жалба до Високата порта (Документи 1940, 184). Имперското правителство издава декрет, с който разрешава коприната в казата да се изкупува единствено от търновския войвода. След изплащането на задължителните данъци към фиска, зависимото население има право на свободни продажби на стоката в Цариград. Отпада фиксираната цена върху суровата коприна от 25 гр. оката, с цел ликвидиране на контрабандната търговия и износ (Паскалева 1960, 75).

Към производството на коприна в Търново проявяват интерес и представители на западноевропейските държави. През 1835 г. търговският агент на Саксония за Ориента – Г. Д. Шнайдер уведомява своето правителство, че Търново е основен доставчик на коприна за цариградския пазар. В своя доклад той споменава, че местната коприна е по-груба, но от нея се изработват качествени ширити (Документи 1963, 51).

От средата на XIX век в старата столица се установяват френски и италиански търговци на коприна и бубено семе. Те изкупуват бубеното семе по 180 франка оката, а във Франция го продават по 350 франка. През 1859 г. от Търновския район са изнесени около 2 000 оки бубено семе и около 100 000 оки пашкули (Дамянов 1968, 37). Голяма част от търновските търговци се заемат с организацията и пласирането на коприната и бубеното семе на италиан-

ските и френски пазари. Както споменава възрожденският просветител Иван Богоров в своите съчинения „от Търново има мнозина, които ходят в Италия с бубено семе“ (Богоров 1963, 27).

През 1860–1861 г. търговията с бубено семе и сурова коприна се разраства. Жителите на Търновска каза се превръщат в едни от основните производители и износители на въпросните суровини на европейските пазари. С организирането на цялостния производствен процес се заемат проспериращи търговски компании – посредници на международните тържища. Те реализират огромни печалби от производство и продажби. Пример в това отношение е габровската търговска къща „Станчо Арnaudов и син“, която изкупува продукцията от сурова коприна в селищата от Търновска каза и продава стоката на италианския пазар. През 1861 г. количеството на събраните пашкули от производителите в Търново, Елена, Беброво, Килифарево, Трявна, Дряново, Габрово, Дебелец, Плаково, Горна Оряховица, Лясковец, Темниско и Мусина възлиза на 355 500 оки, като готовата продукция е продадена за 39 000 гр. (ГДДАВТ, ф. 65 К, оп. 1, а.е. 42, л. 23).

Създадените протоиндустрии в областта на копринарството действат, като придагък на манифактурното производство. Произведените суровини се изкупуват от търговците – организатори на специализирани работилници. Масовото производство за външните пазари в Цариград, Букурещ, Брашов, Виена и други стопански центрове в Италия, Франция, Испания и Русия е монополизирано от няколко местни търговци и предприемачи. Именно в тази роля на организатор на производствено-търговска структура в областта на копринарството се явява и търновската фирма „Хаджи Николи Минчоолу и Евстати Селвели и дружие“ през 60-те години на XIX век. Тя участва активно във вносно-износната търговия с бубено семе и сурова коприна за Австрия, Италия и Франция.

Търговското дружество регистрира своята дейност на 22 март 1856 г. с основен капитал от 410 874 гр. Основни съдружници в предприятието са хаджи Николи Минчев и Евстати Селвели (Плетньов 2000, 157). С цел разширяване ареала на вносно-износната търговия и търсене на нови пазари за местните суровини и занаятчийски произведения през същата година търговската къща открива постоянни филиали във Виена и Цариград. В управлението на търговските кантори в чужбина се включват и нови съдружници. Евстати Селвели и Атанас Михайлов организират производствено-търговската дейност във Виена. Двамата търговци и хаджи Николи Минчев влагат свои капитали при учредяването на австрийския филиал (ГДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 20, л. 1).

През месец октомври 1856 г. в Цариград е регистрирано търговското дружество „Н. Д. Минчоолу и Маринович“ с първоначален съдружески капитал от 650 000 гр. В предприятието се включват търновецът Никола Минчев, русенският търговец Костаки Маринович и шуменският търговец Петър Николаевич (ГДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 10, л. 14; Бакърджиева 2007, 35, 108–109).

Новите партньори на х. Николи Минчев са хора със завидна практика в областта на търговията. Съдружниците във Виена и Цариград отговарят за закупуването, продажбата и експедирането на стоките в българските земи, проучват местната стопанска конюнктура, установяват преки контакти с виенските фабрики и организаторите на Лайпцигския панаир. Цялостната работа по организирането и отчетността на търговската дейност във вътрешността на страната от учредяването на дружеството до неговата ликвидация през 1865 г. се извършва от главният представител на фирмата в Търново – Иванчо Радювич, който от 1858 г. е и пълноправен съдружник (ТДДАВТ, ф. 82 К, Историческа справка, 4). Търновската кантора изпълнява ролята на централен офис и съединително звено между двете представителства във Виена и Цариград.

Търновската търговска компания внася предимно манифактурни стоки, колониални изделия, железни и месингови произведения, бои и химикали, кухненски прибори и сервизи от порцелан, фаянсови украшения и дърводелски произведения. В износа преобладават земеделските произведения: зърнени храни, вълна, пашкули, сурова коприна, бубено семе, свинска мас, мед, четина и различни видове кожи от домашни и дивечови животни (ТДДАВТ, ф. 82 К, Историческа справка, 1–2).

Важен дял в стопанската дейност на дружеството за периода от 1859 г. до 1863 г. заема покупко-продажбата на бубено семе и сурова коприна в селищата от Търновско-Габровския регион. Фирмата сключва търговски договори с производители от Елена, Беброво, Дряново, Килифарево, Трявна, Тетевен и други селища. Производствената и търговската дейност включва изкупуване на бубено семе, организиране на разпръснатата манифактура в посочените селища за добиване на сурова коприна и реализиране на готовата продукция на европейските пазари в Австрия, Франция и Италия. За целта търговската къща „Н. Минчоолу и Е. Селвели и дружие“ – Търново установява временни съдружия с търговци и местни производители до реализацията на конкретната сделка. Търговската кореспонденция на дружеството съдържа изобилна информация за учредяване на временни съдружия с цел продажби на бубено семе и сурова коприна. В търговските книги са вписани учредителните договори, имената на производителите и размера на реализираните печалби (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 193, л. 33, 34). Съдружниците в цариградската къща „Н. Д. Минчоолу и Маринов“ поддържат тесни контакти с търговската компания на братя Куюнджиеви в Търново, базирани на търговията със сурова коприна (ТДДАВТ, ф. 65 К, оп. 1, а.е. 44, л. 1, 2). Един от постоянните партньори на търновското търговско дружество за периода от 1859 г. до 1861 г. е габровският търговец Андрея Хесапчиев. Съвместните операции с габровската фирма са свързани с покупко-продажба на бубено семе, износ на сурова коприна и пласиране на желязо на вътрешния пазар.

През 1861 г. с посредничеството на Андрея Хесапчиев, съдружниците във Виена изнасят сурова коприна за Милано (Италия) (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 23, л. 1–4).

На 23 август 1859 г. търновските търговци х. Николи Минчев и Евстати Селвели сключват договор с Петко Тенев и Христаки Сачев за доставка и продажба на бубено семе. Стоката е продадена във Виена по 16 гр. оката и реализираната печалба за търновското дружество от тази операция е в размер на 122 260 гр. (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 67). На 25 май 1860 г. фирмата в Търново получава предложение за търговско съдружие от неизвестен за нас подател от град Елена, свързано с продажба на бубено семе и изкупуване на сурова коприна от Елена и Беброво. За реализиране на конкретната търговска операция са необходими 200–250 000 гр. (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 9, л. 1). Отново на 25 май същата година е регистрирано търговско съдружие между търновските търговци и Недю Мутафчи от Килифарево с цел преработка на копринени пашкули и продажбата им на международния пазар. Сключеният договор урежда условията по кредита и разпределението на печалбите между съдружниците. Тук ще си позволя да цитирам част от него, която се явява съществена при подобни търговски споразумения: „Согласявами са днес ний Долуподписаните с Господина Недя Мутафчи от Килифарево за съдружески хисап (сметка) със бубуно мамули и семе да завриджиса (преработва) на неговата къща в Килифарево и колкото може да направи стока и колкото пари му потрябват длъжни сме да му четем навреме. И колкото кяр помогне бог ще бъде дялбата на три части. Двата части на Госп. Н. Минчоолу и Е. Селвели и едната част ще бъде за Недю Мутафчи.“ (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 32, л. 1–2) (Обр. 1).

Записаните данни от Иванчо Радювич в търговската книга за 1860 г. внасят известна конкретика по въпросната операция. Участниците във временното съдружие, регистрирано от 25 май до 30 юли купуват „47 оки и 300 драма бубено семе“ и „132,5 оки пашкули пробити“ от района на Килифарево. Търновските търговци инвестират в операцията сумата от 26 993 гр., а производителя от Килифарево 2 678 гр. (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 193, л. 34).

От 27 май до 18 юни 1860 г. търновската търговска компания сключва съдружески договор с х. Цончо х. Цачев от Дряново. Изкупуват „53 оки и 300 драма бубено семе“ и „230 оки пашкули пробити“ за 37 148 гр. (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 193, л. 34). На 3 юни 1860 г. между „Х. Николи Минчоолу и Евстати Селвели и дружие“ – Търново и Кънчо Генков от Трявна се установява съдружие за купуване и продажба на „50 оки бубено семе по 950 гр.“ Сключеният договор е валиден до края на месец юли. Търновското дружество инвестира в сделката 47 500 гр. и печалбата се разпределя две към една равни части в полза на фирмата инвеститор. При разпределението на готовата продукция от 234, 5 оки пашкули, Кънчо Генков получава за 84,5 оки сумата от 2 197 гр. По същото време е установено търговско съдружие с поп Никола и „Алекси х. Димов и дружие“ от Трявна. За съжаление документа не дава информация за самата търговска операция (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 33, л. 1). На 7 юни съдружниците сключват договор с х. Стойко Ненович от Дряново за изкупуване и продажба на бубено семе по „630 гроша оката“ (ТДДАВТ, ф.

82 К, оп. 1, а.е. 31, л. 1–2) (Обр. 2). На 21 юни е сключено споразумение между Димитър Петров от Габрово и търновското дружество за продажба на „15 оки семе“ (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 34, л. 1). На 4 юни 1860 г. търновската фирма подписва договор с търговска къща „Цаню Петков и дружие“ за изкупуване на бубено семе „40 оки по 600 гр.“ от селищата в Ловешкия край. На 21 юни Цаню Петков от Трявна продава на хаджи Николи Минчев и Евстати Селвели „250 оки пробити мамули за 7200 гр.“ (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 33, л. 1; а.е. 34, л. 2) (Обр. 3, 4).

Хаджи Николи Минчев и Евстати Селвели установяват временно съдружие с Димитър Недялков за покупко-продажба на бубено семе „41 оки за 20875 гр.“ и пашкули „183,5 оки за 3670 гр. Търновските търговци влягат в операцията 13896 гр., а Димитър Недялков – 10793 гр.“ Печалбата от продажбите се разпределя съответно според вложения капитал. От Димитър Сачев Габровалията и Димитър Иванов дружеството купува „25 оки и 3 драма бубено семе по 600 гр.“ за 15003 гр. (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 193, л. 33). Фирмата договаря с Цаню Петков „40 оки семе по 600 гр.“ и „250 оки пашкули“ за общата сума от 31200 гр. (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 193, л. 34).

Освен традиционната форма на обмен търновските търговци използват натуралната размяна, която е упомената в сключените договори. Такъв е случаят с х. Димитър х. Ганчов от Дряново. Хаджи Николи Минчев и Евстати Селвели купуват от местния търговец „60 оки семе“ срещу „три бали прежда каврак 6/12–80 пакета“, като му дължат още 59 пакета. В същото споразумение фигурират „12 оки и 261 драма семе“ и „132 оки пашкули“ за 7077 гр. (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 193, л. 51).

Получената стока от различните селища в региона се експедира от Търново през дунавските пристанища за Виена. По този повод на 16 ноември Кръстю Милан съобщава с писмо на Евстати Селвели във Виена, че е изпратил „70,5 оки и 50 драма бубено семе с кираджията Димитра“ (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 55).

Представените данни за търговията с бубено семе и сурова коприна през 1860 г. сочат, че търговската къща „Хаджи Николи Минчоолу и Евстати Селвели и дружие“ работи с над 30 местни търговци и производители на въпросната суровина от Търновско – Габровския стопански район. За една година търновското дружество влага внушителен по своите размери капитал от 433958 гр. за изкупуване на готовата продукция и нейният износ в Западна Европа. Този факт е показателен и за размера на реализираните печалби от продажбата на 703 оки бубено семе и 1407 оки пашкули. Изкупните цени на бубеното семе на вътрешния пазар варират от 280 до 950 гр. оката, според предложеното качество от производителя. Движение на цените се наблюдава и в продажбите на копринените пашкули от 20 гр. до 26 гр. оката.

В началото на 1861 г. търновската търговска къща е просперираща европейска компания, с реализиран годишен доход над 1150000 гр. Съдружниците са снабдени с пълната документация, необходима за водене на модерно сче-

товодство, разплащателни ордери, стандартни формуляри, официални бланки на различни езици и други форми за организация и отчетност. През месец февруари търговското дружество разширява ареала на международния обмен, чрез овладяването на нови стопански центрове и пазари. В пътуванията си до Франция, съдружникът Атанас Михайлов предлага производствени мостри и води преговори с местните предприемачи и индустриалци, във връзка с търговията с бубено семе и обработени кожи (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 20, л. 1, 18). Виенската къща изнася сурова коприна за Италия, чрез организиране на доставките си до Триест – един от основните стопански центрове в Средна Европа (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 20, л. 47). В същото време Евстати Селвели отпуска кредит от 10 000 флоринта на дългогодишния си партньор, габровецът Христо Арнаудов за да подпомогне неговата дейност (Стефанова 1987, 101).

В началото на месец февруари 1861 г. цариградският съдружник Костаки Маринович предприема едно от най-продължителните си делови пътувания до Виена през Триест. В дневника си той не посочва повода за двумесечния престой в австрийската столица, но споменава, че очаква завръщането на търговски партньор от Франция (Бакърджиева 2007, 39). Вероятно става въпрос за едно от пътуванията на Атанас Михайлов.

През 1861 г. търговията с бубено семе се разраства. Фирмата поддържа тесни контакти с Михаил х. Рашков, един от доставчиците на въпросната стока на европейските пазари (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 2, л. 1). Търговското представителство на дружеството в Букурещ купува от местните търговци бубено семе „270 бали по 25 гр. окага“ и го изнася за Италия (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 2, л. 18). Дружеството се явява доставчик на бубено семе срещу съответна комисионна на търновските първенци хаджи Павли Иванов и Стефан Карагъзов (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 20, л. 68). На 14 януари 1861 г. съдружниците доставят на търновеца Петър Казанджиев „3 кутии с бубено семе“ (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 11, л. 2; а.е. 20, л. 57, 59).

През месец юли същата година изкупеното бубено семе от различни селища в Търновска каза се изнася за Австрия и Франция (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 11, л. 26). Търговски посредници и закупчици в габровските села са братята Коста и Пенчо Минчови. Те изпращат в Търново бубеното семе и следят за изкупните цени на Узунджовския панаир (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 23, л. 9).

Търговската компания „Андрея Хесапчиев и син“ в Габрово доставя на съдружниците във Виена бубено семе и посредничи при износа на сурова коприна на пазарите в Милано и Верона (Италия). В писмо от 13 февруари 1861 г. габровският търговец уведомява централния офис в Търново за изпратена стока от „550 оки и 308 драма бубено семе“ на стойност 17900 гр. От Виена търговския товар се транспортира до Верона, където се приема от Димитър Хесапчиев – управител на италианския филиал на габровското дружество. (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 18, л. 10; а.е. 20, л. 79; а.е. 23, л. 4, 10–11;

а.е. 158, л. 1, 2, 4, 6, 9, 10). На 3 октомври същата година в писмо до Иванчо Радювич в Търново, Андрея Хесапчиев изразява готовност да изпрати „35 оки бубено семе,“ произведено в габровските манифактурни работилници на цена 300–350 гр. оката.

Към 19 октомври от търновския офис изпращат сумата от 8 100 гр. и една менителница от 600 гр. за закупуване на стоката (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 158, л. 1–2). До края на 1861 г. габровският търговец извършва още две доставки на бубено семе за търновци, от „100 оки“ и „55 оки“ (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 20, л. 79).

Възрожденските дейци х. Николи Минчев и Евстати Селвели успешно партнират и с френската компания Дюранд при износа на бубено семе и сурова коприна за Лион (Франция) (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 20, л. 57, 59).

През 1861 г. поради недостиг на бубено семе на европейските пазари, изкупните цени се покачват на „4–5 лири оката“ или „300–350 гр.“ (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 23, л. 10, 11). На 17 януари същата година х. Николи Минчев установява временно съдружие с х. Цончо Минчев от Габрово за търговия с бубено семе и сурова коприна. Габровският производител доставя „17 оки бубено семе“ и „42 оки сурова коприна“ за продажба от страна на търновското дружество в Австрия и Италия (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 20, л. 72; а.е. 125, л. 1).

В края на 1862 г. виенската къща на х. Николи Минчев и Евстати Селвели е изправена пред финансова криза, поради множеството неизплатени кредити от страна на търновските табаци. Евстати Селвели съобщава в Търново на Иванчо Радювич, че съдружието му с хаджи Николи Минчев е ликвидирано и остават общите неизплатени дългове от съдружеските сметки (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 151, л. 2–3). В края на месец декември същата година хаджи Николи настоява да се затвори търговския дюкян в Търново. Той изтегля своя дялов капитал от търновската фирма, но продължава търговската практика в Цариград, съвместно с дългогодишните си партньори Костаки Маринович и Петър Николаевич. Служителят в цариградската кантора Иван Мазакков назначава за търговски представител в Гюргево.

От края на 1862 г. виенската къща се реструктурира и продължава своята дейност под наименованието „Евстати Селвели и Атанас Михайлов“. Вторият съдружник често пътува до Гюргево и Галац с идеята за създаване на търговски филиали в румънските княжества (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 62, л. 1–2; а.е. 156, л. 11).

Въпреки предстоящата ликвидация на търновската кантора, търговията с бубено семе все още не е преустановена. Централното представителство в Търново изкупува бубено семе от производители в габровските села с посредничеството на хаджи Цончо Минчев (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 19, л. 7, 9, 13).

В началото на 1863 г. х. Николи Минчев налага заповед върху изплатените дългове от габровските занаятчии в размер на 10 000 гр., като събраната сума

се привежда по сметката на цариградската къща. През месец февруари същата година Иванчо Радювич продава натрупаната стока в търговските складове в Търново и предава събраната сума на х. Димо Минчев (баща на хаджи Николи). По нареждане на основния съдружник, той затваря търговския магазин с кантората (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 62, л. 3–5).

Търновската търговска къща вече среща известни затруднения с търговците и производителите на бубено семе и сурова коприна в Търновско, Дряновско и Габровско. Въпреки сключените временни съдружия, готовата стока не се доставя в определените срокове или част от нея е с лошо качество. Хаджи Цончо х. Цачев от Дряново дължи на съдружниците 40 000 гр. за покупка на бубено семе. По този повод Иванчо Радювич препоръчва на Евстати Селвели сътрудничество с хаджи Велико – добър търговец на бубено семе и пашкули (ТДДАВТ, ф. 82 К, оп. 1, а.е. 62, л. 4, 6).

Установените договорни отношения между хаджи Николи Минчев и Евстати Селвели от една страна и производителите на бубено семе и сурова коприна в Търновско и Габровско от друга страна, целят създаване на цялостна организация на стопанския процес от производството до продажбата на въпросните суровини.

Използваният подход от търговската фирма на х. Николи Минчев и Евстати Селвели включва закупуване на големи количества суровина, финансиране на производството в домашни условия и реализиране на печалби от продажбите.

От 1859 г. до 1863 г. търновските търговци се явяват сред основните организатори на разпръснати манифактури за производство на сурова коприна в Килифарево, Дряново, Трявна, Габрово и Тетевен.

Събраните данни разкриват организацията на разпръснатите манифактури и в Търновския край и налагат основни изводи за количествените и качествени параметри на създадените от търговското дружество – манифактурни производства.

Търновската фирма изкупува суровини за производство от търновските села Беляковец, Самоводене, Темниско, Поликрайще, Дебелец, Мусина, Горна и Долна Липница и близките селища Горна Оряховица, Лясковец, Килифарево, Дряново, Елена и Трявна. Вложеният капитал в тези търговски операции надхвърля сумата от 430 000 гр. за година. Възрожденското дружество транспортира произведената сурова коприна от Търново до австрийската столица, като търговският товар се приема от представителството във Виена. Доставките за Италия и Франция се организират до пристанището в Триест и с помощта на търговски представители и агенти по места се доставят на местни търговци и производители.

Възрожденските търговци използват познати стопански практики, свързани с търговията с коприна: „на ортак“, „с комисия“ и „с пазар“. Първата е събирателна форма на съдружие, при която всички съдружници влагат свои средства в изкупуването на стоката в различни пропорции и участват при съ-

щото съотношение при разпределението на печалбите и загубите. „С комисия“ е съдружие, което се осъществява със средства на външни търговци и съответна комисионна за фирмата-посредник. При третата форма „с пазар“ една търговска къща поема организацията по изкупуването и продажбите на коприната. Най-разпространено е съдружието между двамата търговци и производителите, които влагат съответно труд и капитал до реализирането на конкретната операция.

Веригата от посредници между производителите и пазара, характерна за протоиндустриалните производства е валидна и за копринарството в Търновска каза, контролирано от търговци, агенти и производители по места.

СЪКРАЩЕНИЯ

ТДДАВТ – Териториална дирекция „Държавен архив“ – Велико Търново

ЛИТЕРАТУРА

Бакърджиева 2007: Т. Бакърджиева. Костаки Маринович (1829–1885). Хроника на един живот. Русе, 2007.

Богоров 1963: И. Богоров. Избрани произведения. С., 1963.

Дамянов 1968: С. Дамянов. Франция и българската национална революция. С., 1968.

Документи 1940: Документи за българската история, т. 3. С., 1940.

Документи 1963: Документи за българската история из германските архиви (1829–1877). С., 1963.

Паскалева 1960: В. Паскалева. За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX век до Освобождението. – Исторически преглед, 1960, 5, 53–84.

Плетньов 2000: Г. Плетньов. Стопанско и обществено развитие на града през втората и третата четвърт на XIX век. История на Велико Търново, т. 2, В. Търново, 2000, 138–184.

Стефанова 1987: М. Стефанова. Стопанска дейност на габровската къща Станчо Арнаудов и син през 1860–1861 г. – Годишник на музеите от Северна България, XIII, 1987, 95–105.

АРХИВНИ ИЗВОРИ

ТДДАВТ, фонд 65 К – Колекция от стари документи за Великотърновски окръг.

ТДДАВТ, фонд 82 К – Търговска фирма „Никола Минчоолу и Евстати Селвели и дружие“ – Велико Търново.

THE WILD-SILK AND COCOON TRADE IN THE PERIOD OF 1859–1863
AND THE ROLE OF “HADJI NIKOLY MINCHOOLOU AND EVSTATI
SELVELY” COMPANY

Svetla Atanasova

(Abstract)

The company “Hadji Nikoly Minchoolu and Evstati Selvely” from Tarnovo appears to be one of the basic organisers of the manufactories in the field of the silk-trade in the region of Tarnovo during the period 1859–1863. The merchants in the period of the Bulgarian Renaissance imported and exported cocoons and wild silk in Austria, Italy and France.

The above-mentioned merchants and owners of the company bought large quantities of raw material and invested large amounts of money in the local production of wild silk, thus making considerable profit from the sales in Europe.

The trading company bought raw materials for the manufacture from the villages of Belyakovetz, Samovodene, Teminsko, Polikraishte, Debeletz, Musina, Gorna and Dolna Lipnitsa and the neighbouring towns – Gorna Oryahovitsa, Lyaskovets, Kilibarevo, Dryanovo, Elena, and Tryavna. The finances invested in the business were over 430,000 groshes per year.

From 1859 until 1863 the partners of the trading company were among the most frequent organizers of detached silk-producing manufactories in Kilifarevo, Dryanovo, Tryavna, Gabrovo and Teteven.

The company transported wild silk from Tarnovo to the Viennese representative office. The shipments for Italy and France were sent to the port of Trieste and with the help of commercial representatives and local agents they were shipped to local merchants and producers.

КОНТРАКТЪ

Звирваме иди Дому поапазане иако' Фисе проза
 вале на Тасејоне Н. минчоу и Е. селвелу мамулен иди
 бубени семе ипета ипета иди десема А/10. пу шиев сии-
 шине и трезеице троша джакта и зеиамъ трезеице
 троша итхри халиде А. 4000. троша итхура катхоту Е.
 р. талиамъ на тарнову на педъ цуци зема итхура парта
 дѣ пара дѣ дна пид. 45. итхрицеице итхура дн. анов
 чи нату етхри на вриште тхелиме идулжиаваме за и
 идуи сиве ипфриваие дѣ итхура за плати сѣлхрѣе. тхри
 тх итхрицеице ипатоу иди иврилне се поапаземе.

тарнову д. иди. 860. лес итхрицеице итхура дѣ.
 и селвелу зѣ тарнове
 селви

ида дѣ иди пхалице
 та сѣлхрѣе итхура итхура

Обр. 2. Договор за покупко-продажба на бубено семе и сурова коприна, сключен между „Х. Н. Минчоолу и Е. Селвели и дружие“ – Търново и х. Стойко Ненович от Дряново, 07.06.1860 г.

Fig. 2 A purchase agreement for silkworm seeds and raw silk, executed between “H. N. Minchoolu and E. Selveli & Co.” – Tarnovo and Hadji Stoiko Nenovich from the town of Dryanovo, 07.06.1860

КОНТРАКТЪ

2

Зверявамъ азъ оубо потпишанъ каибѣ
имъ проявамъ на Тостопанъ Н. Минчо-
лу и Е. Селвели, звесте и панзасствъ
№ 250. Искъ мамѣмъ пробѣти за трѣма се-
демъ хлѣбѣхъ и звесте № 200. Трѣ и си-
зимамъ парѣхъ зѣ пара и цѣ мѣти при-
дѣмъ оубо змѣдъ послѣ прѣдѣстѣ и зѣмѣ
зѣмѣ № 31. Зѣмѣ въ тарновѣ и азѣкобѣ зѣмѣ
мѣти прѣдѣмъ на вѣрѣмѣмъ оубо зѣмѣмъ
азѣмъ оубо потпишамъ зѣ имъ за платѣ си-
искъ мѣ пѣтѣти и икѣпрѣи и зѣ зѣверѣи си
потпишамъ, зѣверѣмъ азѣмъ азѣко
1860, и зѣмѣ 31. потпишѣмъ прѣдѣмъ
тарновѣ. ИСВЕРѢНИЕ
до 7-мѣ прѣдѣстѣмъ
и азѣкобѣ азѣмъ азѣ
прѣдѣмъ мѣмъ азѣ

Обр. 4. Договор за покупко-продажба на бубено семе и сурова коприна, сключен между „Х. Н. Минчоолу и Е. Селвели и дружие“ – Търново и Цаню Петков от Трявна, 21.06.1860 г.

Fig. 4 A purchase agreement for silkworm seeds and raw silk, executed between “H. N. Minchoolu and E. Selveli & Co.” – Tarnovo and Tsanyu Petkov from the town of Tryavna, 21.06.1860

АСЕН ЙОРДАНОВ ПОПОВ – УЧИТЕЛЯТ И АВИАТОРЪТ (1886–1971 Г.)

Невяна Бъчварова

В националната история от първата половина на ХХ век са вписани имената на много видни личности, родени в градовете и селата на Великотърновския край. Асен Йорданов Попов е един от тях. За изследователите на историческия път на учителите с принос в развитието на математическата наука у нас, неговото име е сред авторите на учебници и сборници. Второто призвание на този родолюбец и високо извисен в интелектуално отношение човек е любовта му към авиацията. Убеден в голямата роля на просветната дейност за нейното популяризиране той изследва и публикува проучванията си в тази област от 1911 г. до 1943 г. Капиталният му труд по тази тема е издаден през 1923 г. Като летец-наблюдател участва в първата Балканска война (1912–1913 г.) и като пилот в Първата световна война (1915–1918 г.).

Проучванията ни за Сотир Петров Черкезов и неговата авиационна дейност започнаха през 1977 г. във връзка с подготовката на музейна експозиция в град Свищов (Бъчварова, Черкезова-Савова 1982, 120–129). Те ни отведоха до изследването „Авиация. История на авиацията“ т. I, от 1923 г., с автор Асен Йорданов Попов. Тук той публикува информация за конструирания от Черкезов самолет „Княз Борис Търновски“ с двете му конструктивни нововъведения и извършения от него полет на 20.I.1912 г. на летището край С. Петербург, Русия (Попов 1923, 319–320).

През 1979 г. краеведът от с. Хотница Иван Кокорков ми предаде четири оригинални снимки на Асен Попов, три стихотворения и придружаващото писмо до него от 30.XI.1967 г., които инвентирах във фонд „Най-нова история“ на Регионален исторически музей – Велико Търново. Това дарение е предмет на настоящата статия. През следващите години разширих проучванията си за приноса на личности от Великотърновския край в развитието на българската авиация и винаги тръгнах от неговия голям труд, както той сам го определя. Цялостно изследване за Асен Й. Попов като учител и авиатор няма и с тази публикация ще направя скромен опит да запълня тази празнота. Надявам се чрез нея съвременното поколение да се докосне до първия летописец на ранната история на българската авиация, учител, общественик, просветител и публицист. Отдалечеността на времето, в което той публикува своите

проучвания и тяхната почти библиографска рядкост, увеличиха желанието ми да представя настоящата статия.

Асен Йорданов Попов е роден на 23.1.1886 г. в с. Хотница, Великотърновско в семейството на начален учител. Дядо му Димитър Каличков е свещеник в селото. В навечерието на тази публикация при посещение в с. Хотница открих кратка автобиография или както Попов сам я е надписал „Животопис“. Тя започва с портретна снимка, вероятно от студентските му години. Новата информация освен снимката е, че баща му Йордан Димитров Попов е опълченец от Освободителната война. Начално и прогимназиално образование Асен Попов получава в селата Върбовка, Долна Липница и Хотница, където баща му е учител. През 1897–1904 г. той учи в авторитетната за времето Мъжка гимназия „Св. Кирил“ във В. Търново. И тук искрата на любовта към полета на човека в небесните простори запалва Хараламби Джамджиев. Внукът на завераджията Велчо Атанасов Джамджията през май 1902 г. изнася беседа по въздухоплаването в салона на читалище „Надежда“. Гимназистите, сред които е и Асен Попов, са заплениени от тази нова идея, която шества из цивилизования свят. Годината е изпълнена с много подобни срещи из страната, в които личното обаяние на Х. Джамджиев и убеденост, че въздухът е победим, нахлуват в умовете и сърцата на десетки млади мъже в полза на авиацията (Бъчварова 1996, 23–40). И Ас. Попов като своя кумир минава от дългите часове, когато наблюдава полета на „гаргите“ край Хотнишкия водопад, до идеята да построи малък модел, с който да провери условията на летенето. В подножието на водопада фамилията има градина и той работи на нея. В Софийския университет следва математика и физика до 1907 г. През същата година построява свои конструкции модели. Година по-късно създава птица планьор с разпереност на крилете 5,5 м и тегло 28 кг. Моделът представлявал две неподвижни плоскости с лястовича опашка, прикрепена към тялото така, че увисвал на лактите си с висящи крака (Кокилев 2001, 4, 5). Дипломира се в Загребския университет през 1909 г. Следи литературата по вълнуващата го тема и убеден в необходимостта от нейното популяризиране, изнася първата си лекция „Въздухолетението“ в Разград през март 1910 г. (Попов 1923, 325). Като проследих жизнения път на Асен Попов стигнах до заключението, че математиката и авиацията вървят успоредно и той им се посвещава всецяло. Един учител най-добре може да оцени необходимостта от литература по дадена тема и особено по този изключително любопитен за цялата световна общественост въпрос – авиацията. През 1909 г. Николов издава в обем от 16 страници „Завладяването на въздуха. Успехи на механичното въздухоплаване“. Асен Попов за една година подготвя и през април 1911 г. излиза първата му книга „Въздухоплаване. Аеродинамично летение. Аероплани (теория, техника и история)“. Тя е от 136 страници и с илюстрации. Издадена е в Стара Загора, където той е учител. Военното министерство високо оценява този труд, с който авторът поставя началото на авиационната литература у нас и

първ предсказва възможността от военното използване на самолета. Попов пише, че аеропланът освен за съобщение, може да се използва за спорт, транспорт, пощенска служба, с научни цели и експедиции, но „войната е една от главните области от приложението на аеропланите“ (Попов 1911, 167). Книгата служи и като учебно пособие за първите български военни летци и широката аудитория от любители. Висока оценка за научните ѝ достойнства дава авторският колектив на „История на военната авиация на България“ (Андонов и кол. 1988, 12–13).

Още като студент през 1906 г. Асен Попов прави първите си публикации в „Списание на Физико-математическото дружество“ и остава негов активен сътрудник с представянето на много статии и задачи. От 1908 г. е член на Българското физико-математическо дружество и участва активно в дейността му до пенсионирането си. През май 1912 г. с фейлетона си „Чичо, пак ме гонят от гимназията“, публикуван във в. „Заря“, издаван в Стара Загора, той започва изявиите си и в областта на публицистиката. В следващите години е преподавател в гимназиите във Враца, Разград и Пловдив. В издавания във В. Търново вестник „Ново време“ през 1918 г. той публикува становището си по правописната реформа, за проблемите на българските кооперации и по други актуални въпроси (Попов 1923, 326–327).

Участва в Балканската война (1912–1913 г.) в състава на 18 п. Етърски полк като запасен подпоручик. След демобилизацията му той е учител в Трета мъжка гимназия в София. Големият отзвук от приноса на авиацията във военните действия и горещото му желание да стане летец го отвеждат в Женева, където изучава авиационно дело.

Включването на България в Първата световна война (1915–1918 г.) прекъсва обучението му. Той се завръща в страната и участва като военен авиатор-наблюдател в състава на Първо аеропланно отделение при Втора армия (Динов 1999, 24–25). За първи път лети на 7.X.1915 г. с пилота Димитър Сакеларов с „Блерио“ над София и Божурище. Следват полетите с немския пилот Алфред Франке и българските пилоти Продан Таракчиев, Радул Милков, Манчо Манев, Христо Димитров, Влайко Балан и други на Солунския фронт (Попов 1923, 326). Доказателство за тази му дейност са и три снимки, където той е пред самолет и в разговор с част от цитираните по-горе пилоти (Попов 1923, 323; Цаков 1995, 13, 14). Като авиатор-летец е в Аеропланното отделение до 1917 г. След това служи в пехотата в състава на 37, 39 и 49 пех. полкове на фронта. Завежда картечната, бомбохвъргачната и щурмова части. При пробива на фронта при Добро поле в състава на 49 пех. полк той участва в боевете при с. Мрежско, Мориховско и Кафадарци, Тиквешко.

Политическите му убеждения са свързани с членството му в БЗНС. През 1921 г. е назначен за окръжен училищен инспектор във В. Търново. Година по-късно е директор на Девическата гимназия в Русе. Член е на Постоянния учебен комитет по въпросите на професионалното образование при Министерството на народната просвета. За директор на Учителския институт в Со-

фия е назначен през 1923 г. След падането на БЗНС от власт той е преследван, уволнен и две години е без работа. Активното му участие в дейността на Българския аероклуб е причина за избирането му за негов подпредседател. Участва в списването на сп. „Аероплан“. От 1925 г. е назначен за учител в техническото училище в София (по-късно техникум „Христо Ботев“). До пенсионирането си през 1944 г. той преподава и в други столични училища.

За да защитим пред читателската аудитория големия си интерес към тази забележителна личност и отделено внимание към материалите в музейния фонд ще посочим основните му публикации.

От 1914 г. в зората на тази техническа новост, но с голямо бъдеще, Асен Попов започва работа по най-задълбоченото си изследване на авиационна тема – „Авиация. История на авиацията“, т. I, 1923 г. Авторът гледа на въздухолетението като наука. Затова в обем от 424 страници и 240 илюстрации той представя историята на общата авиация и на българската военна, гражданска и морска авиация или както сам определя книгата си като „енциклопедия на въздухолетението“. За значението на този труд говори и съдействието, което Попов получава от първите наши летци, институции и учреждения, както и финансовата помощ на министър Цанко Бакалов Церковски, родом от Бяла Черква, В. Търновско. Книгата е ценна, защото до средата на XX в. тя е единственият труд в тази област. В нея е представена и авиационната дейност на 20 младежи от Великотърновския край.

Проучванията си Асен Попов продължава и в следващите години издава „Теория на аероплана“ от 80 страници през 1929 г., „Динамика на аероплана“ от 80 страници през 1930 г., „Завладяване на въздуха: Минало и съвременно състояние на авиацията“, от 48 страници, 1935 г. Тя е кн. 1 от Общедостъпна въздухоплавателна библиотека. Продължава със „Завладяване на въздушния океан“ през 1943 г. Публикува материали и в сп. „Аероплан“ през 1924–1925 г. и „Родна авиация“ през 1935 г.

СOLIDНАТА математическа подготовка и богат педагогически опит му позволяват да напише и издаде учебници, сборници и ръководства: „Сборник от задачи по геометрия с решени типови задачи, чертежи и отговори и с таблици за истинските големини на ъгловите функции за средните технически, механоелектрически, железопътни, телеграфопощенски и общообразователни училища. Част I Планиметрия, част II Стереометрия и част III Тригонометрия“, през 1928 г.; „Учебник по праволинейна тригонометрия“ през 1929 г.; „Учебник по алгебра за VII клас“ през 1930 г.; „Учебник по тригонометрия за VI клас“ през 1931 г.; „Сборник от задачи по тригонометрия“ (с конкурсни задачи), „Алгебра“ за VI и VII клас, през 1933 г. В сътрудничество с Г. Николов и Хр. Медаров през същата година издава списание „Физико-математически вестник“, преименувано по-късно на „Развитие“, чиято цел е да бъде в помощ на учениците. Повече от изданията са финансирани от държавата, други от него. През 1935 г. следните три учебника са в помощ на учениците, а именно: „Праволинейна тригонометрия за VI клас“, „Тригонометрия“ и „Ръководство

за употреба на сметачната линия“. През 1946 г. и 1947 г. той преиздава учебника и сборника си по тригонометрия. Както посочва в предговора целта му е математиката да се обосновава практически, затова задачите и въпросите са подбрани из всекидневния живот и техническата практика. Те са включени в поредицата „Библиотека на държавните средни технически училища в България“. Заслугите му към обучението по математика са основание през 1963 г. Асен Й. Попов да бъде избран за Почетен член на Българското физико-математическо дружество (Динов 1968, 41–44; Николов 1971, 61).

Асен Попов поддържа постоянна връзка с родното си село Хотница, с роднини, приятели и съученици. За библиотеката на читалище „Светлина“ в родното си село той дарява печатните си трудове по авиация и учебници, издадени от 1910 г. до 1939 г. В придружителното ръкописно писмо от 14.X.1958 г. Асен Попов пише: „На хотнишкото читалище „Светлина“! Като изхождащ от с. Хотница и ценейки родното си място, подарявам настоящият си обемист труд, резултат от дългогодишна работа, отнасяща се до областта на моята научна – учителско-учебна дейност и тая в областта на авиацията и астронавтиката, като пожелавам това читалище „Светлина“ да процъфтява, за да бъде – каквото е и названието му – със своята книжнина, истински светилник за пръскане на прогресивни знания по всички отрасли на човешката мисъл. А за подрастващите поколения да бъде стимул към народополезен и прогресивен труд, за напредък, проявление и щастие в живота!“ Следва подписът му и личният печат с името му и адреса в София. Заглавието на този труд е „Същност и проблеми на Астронавтиката. С ракета към Всемира. Общодостъпно приложение като елементарен курс по Астронавтиката“. Тук той пояснява, че в осем статии публикува резюмета на съответните раздели на това съчинение. За него засега не сме открили информация в други източници. В писмото до Иван Кокорков от 30.XI.1967 г. той му съобщава за своя труд „Астронавтика“, който в машинописен вариант е дарил на читалището. Попов изразява и голямата си благодарност за активната читалищна дейност, която приятелят му от детинство Кокорков реализира в селото. За съжаление днес в библиотеката на читалището в с. Хотница не е запазена нито една от авторските му книги.

Дарението на музея е свързано и с още една негова дарба – поезията. Трите стихотворения са единственото доказателство, което открихме в тази посока. Отново виждаме стремежът на тази многостранно развита личност да полети въпреки напредналата му възраст към небесните висини, по пътя проправен от космонавтите Юрий Гагарин и Герман Титов. Под заглавието „Из поезията на авиатора А. Ю. Попов“ той пише „Моята тъга и мечта като авиатор“ и „Авиатора самотник“. Третото стихотворение е лирично „Изповед на една девойка“.

Асен Попов умира на 11.V.1971 г. в София. Неговият земен път изгръва в зората на българската авиация и залязва в началото на космическата ера.

Дарените оригинални снимки са особено ценни, защото на тях виждаме учителя и авиатора Попов през различни периоди от живота му. Първата снимка е пред самолет в авиаторска униформа по време на Първата световна война. Следва портретна снимка от 1923 г. Тези снимки са публикувани в „История на авиацията“, том I. На третата снимка той е в цял ръст, датирана е от него за 1940 г. На последната снимка, която е от 15.V.1968 г., Попов е седнал, виждат се ордените му, с които е награден: „За храброст“, „Св. Александър“, „За военна заслуга“.

Историческият музей във В. Търново организира на 11.XII.1996 г. възпоменателна вечер в с. Хотница, която посветихме на 110-годишнината от рождението на Асен Попов. На нея бе представен и приноса на родените в селото и свързали имената си с българската авиация инж. арх. Лазар Парашкеванов Гачев, Петър Ст. Попнедялков и Парашкеван Анков. В Музея на авиацията на летище Крумово е образуван фонд на името на Асен Попов.

Ще завършим нашето изложение с оценката на Цветан Цаков за Асен Йорданов Попов – „Авиатор, изследовател, изобретател, историк, математик, аеродинамик, аеростроител, авиационен педагог, първи летописец на ранната и средната история на българската авиация, общественик – организатор, просветител, публицист, първи български автор на авиационна и космическа историко-научна книжнина. Първи ратник на военното използване на аероплана у нас.“ (Цаков 1995, 49).

ЛИТЕРАТУРА

Бъчварова, Черкезова-Савова 1982: Н. Бъчварова, М. Черкезова-Савова. Сотир Черкезов – 100 години от рождението му – Военно-исторически, 1982, 6, 120–129.

Бъчварова 1996. Н. Бъчварова. Хараламби Петров Джамджиев – основоположник на българската авиация. 120 години от рождението му – Известия на Исторически музей – Велико Търново, 11, 1996, 23–40.

Динов 1968: Й. Динов. Библиография на българската математическа книжнина, кн. II, ч. I, 1968, 41–44.

Динов 1999: Й. Динов. История на математиката в България. кн. 4, 1999, 24–25.

Андонов 1988: А. Андонов и колектив. История на военната авиация на България. 1988.

Кокилев 2001: Н. Кокилев. Българската авиация в Балканската война. 1912–1913, 2001, 4–5.

Николов 1971: А. Николов. Асен Йорданов Попов – Математика и физика, 6, 1971.

Попов 1911: А. Ю. Попов. Въздухоплавание. Аеродинамично летение. Аероплани (теория, техника и история), 1911.

Попов 1923: А. Ю. Попов. Авиация. История на авиацията. т. I, С., 1923.

Цаков 1995: Ц. Цаков. Черна книга за жертвите на българската авиация. Живите торпили. С., 1995.

ASSEN YORDANOV POPOV – THE TEACHER AND THE PILOT
(1886–1971)

Nevyana Bachvarova

(Abstract)

Assen Yordanov Popov was born on 23.I.1886 in the village of Hotnitsa, Veliko Tarnovo district. During his school years in St. Cyril boys high school in Veliko Tarnovo he attended the lecture on aviation of Haralambi Djamdjiev in May 1902 and aviation became his second profession. He graduated the Faculty of Mathematics and Physics at the universities in Sofia and Zagreb in 1904–1909. As a student in 1906 he published articles in the *Journal of Physical and Mathematical Society*. From 1908 until he retired as a teacher in Sofia he was a member of the Bulgarian Physical and Mathematical Society and was actively involved in it. He authored and compiled course-books, collected works and manuals in mathematics and physics.

In 1911 he published his book “Aviation” of 136 pages. His best work “History of Aviation” came out in 1923. Then he published “Theory of Airplanes” in 1929, “Airplane Dynamics” in 1930, “Conquering the Air”, “The Past and Present of Aviation” in 1935 and “Conquering the Ocean of Air” in 1943.

He was an aviation-observer in the Balkan War (1912–1913) and a pilot in World War I (1915–1918). He died in Sofia on 11 May 1971.

In 1979 four photos and three poems of Assen Popov were donated to the Modern History depository of the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo. These are the subject of this paper. 1. Assen Popov as a pilot in World War I. 2. Assen Popov – bust, 1923. 3. Assen Popov, 1940. 4. Assen Popov, 15.V.1968. 5. Some poems of the pilot A. Y. Popov “The sadness and dream of a pilot”, “The Lonely Pilot” and “Confessions of a young girl”.

Обр. 1. Асен Попов като пилот в Първата световна война

Fig. 1. Asen Popov as pilot in World War I

Обр. 2. Асен Попов – бюст, 1923 г.

Fig. 2. Asen Popov – bust, 1923

Обр. 3. Асен Попов, 1940 г.
Fig. 3. Assen Popov, 1940

Обр. 4. Асен Попов, 15.V.1968 г.
Fig. 4. Assen Popov, 15.V.1968

На добри
приятел въл. Поп.
Космонавта
от самолета А. Ю. Попов

АВИАТОРА САМОТНИК

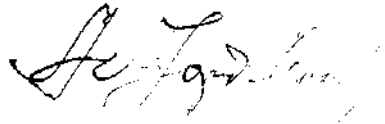
Останах си самотник аз!
В света без свое мило
Сам да се лугам всеки час!
Като скитник в тъмнило!

Дали има друг като мене?
Във таквази неволя!
Дали има и спасение!?
Да ида се моля?!

Ще да викна към простора!
Да изплача газ' съдба,
Та да екне из Всемира!
И до всяка там звезда!

Към луната аз да литна,
За да викна с гръмен глас!
Сбогом земя, майко родна!
Аз съм вече без компас.

Пред мен цялата Вселена,
Необятна в своята шир!
Там са и Марс и Венера
С техния приказен мир!

Обр. 5а. Из поезията на авиатора А. Ю. Попов
„Авиатора самотник“

Fig. 5a. Some poems of the pilot A. Y. Popov
“The Lonely Pilot”

ИЗ ПОЕЗИЯТА НА АВИАТОРА/А. Ю. ПОПОВ/

МОЯТА ТЪГА И МЕЧТА КАТО АВИАТОР

Отлитна ми пещ' животът младе
Пълен с прелести и със наслади!
А,иска ми се оц'да живея
И сладко-сладко пак да си пея!

Да литна и във Космоса дивни!
Показан от Гагарин,Титов нам,
Във полета им с'Востока Славни,
Окол'земята във орбита там!

Също и до Луната да литна!
Към тази наша родствена земна
Що от векове тя привлича нас!
Но не знам дали там ще стъпя аз?!

Да!Но ще дойде нявга тоз'ден!
И до Луната,Марс и Венера,
И в други кътове на Всемира
Космосът вече да е победен?!

ИЗПОВЕД НА ЕДНА ДЕВОЙКА

Душа си влях аз във мил чаровен зов
Да бъдем верни в истинска Любов.
Но тоз'повик мил няма да забравя!
И до самият гроб ще помня края!

Аз се увлякох,но останах верна,
А той забрави своята клетва.
И сега виждам съдбата си черна
За честна любов станах аз жертва.

Ще дойде пролет ,всичко ще се радва,
Славей ще пее дивна си песен!
Но ще ме има мене там тогава,
Може и да съм в покоя вечен!

О,чуите хора!Края ми печален!
Увлечена бях в искрена любов
Но тук душа му била демон черен
О!Съдба моя! О,злочести зов!

*** ///***

1997 * 601 3:11

Обр. 5b. Из поезията на авиатора А. Ю. Попов
„Моята тъга и мечта като авиатор“ и „Изповед на една девойка“

Fig. 5b. Some poems of the pilot A. Y. Popov
“The sadness and dream of a pilot”, “Confessions of a young girl”

гр. София, 30. XI. 1967г.

→ Страну Убанго,

Приложени от вас ми изпращам два ер-
дехни проекта на малта поезия: единият
за тебе, другият - за Чангелите в село
Вих ме шотам, експеримент за Чангел-
лиците да се приклетят към едно от
Световните мис, които има там както
подарък от мене със мо. раско/бабачома-
карна Тюрна Карангелов знае - например,
една поема твоя - с държане на тематиката ми

АВИАТОР А. Ю. ПОПОВ
1111 11

Росиенка (участници и авиация) или къде
свободността ми „Авиационка“ (ка-
тичуща мачика).

Подобряването с държане с действително
както развита онова Чангелите вонде

Визу здрав, Бодър, е червена и

С издрас
Бай А. Ю. Попов

(м.т.) Из сви дотре още, не погледнах надясно.
лиха (държане: сам надясно)

Обр. 6. Писмо на авиатора А. Ю. Попов
Fig. 6. A letter of the pilot A. Y. Popov

ВИДОВЕ ОРГАНИЧНИ РАЗТВОРИТЕЛИ, ИЗПОЛЗВАНИ ЗА ОТДЕЛЯНЕТО НА СТАРИ ЛАКОВИ ПОКРИТИЯ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИ ИКОНИ ОТ ФОНДОВЕТЕ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Пламен Събев

През 2007 година, по време на работа, пред специалистите по реставрация в РИМ – В. Търново възникна въпрос от професионален характер. Става дума за всеобщ и актуален до днес проблем по разкриване и укрепване на специфичен тип движими културни ценности – икони, които са създадени в периода на българското Възраждане. В много от случаите с подобен тип художествени произведения практически се достига до необходимостта от тяхното по-внимателно почистване, без загуба на оригиналните цветни лакове и велатури (Шаренков 1992, 27). Това от своя страна довежда до различен спектрален състав на оригиналната цветова гама, т. е. на места боите и златото са чисти, на други участъци видимо са запазени тъмните велатури (Шаренков 1981, 12). В съвременната реставраторска практика се наблюдава тенденция към тотално премахване на старите лакове, дори и там, където е запазена техниката пробастър и където много често са употребявани допълнителни прозрачни ефекти. Като резултат от това често пъти в съвременни изложби (не само във Велико Търново) могат да се видят до крайност „почистени“ стари икони със сурови цветове и протъркани (изчистени) цветни полета, играещи ролята на светлосенки в иначе плоската и декоративна зография. Решаването на въпросите за почистването несъмнено би трябвало да бъде в съответствие с международните изисквания и правила за реставрация и консервация. В действителност съществуват международни документи за споразумение при опазването на паметници на културата като Венецианска харта от 1964 г., Парижка конвенция от 1972 г., Флорентинска харта – 1981 г., Вашингтонска харта – 1987 г., ИКОМОС – 2003 г. Независимо дали подобен тип художествени произведения се намират и съхраняват на българска територия или в други европейски престижни музеи, във всички случаи са възприети всеобща правила и изисквания за тяхната реставрация.

В конкретните примери с икони, рисувани върху дървени основи, изписани с яйчна темпера и покрити с различни видове лакове, реставраторите се изправят пред множество трудности за частично и крайно премахване на лаковото покритие. Често пъти под наслоените сажди, прах и мръсотия трудно

се забелязва наличието на велатури, тъмни или светли лакове, допринасящи за цялостната визия на възрожденската икона. Проблемът се свежда до бавното и непълно проучване на материалите, от които е направена творбата, идентификация на съдържанието на смолите и маслата от покривния слой, както и разпознаване на свързвателите с пигментите, връзката между слоевете на живописиста с грунда, платното и дървената основа. Всичко това е във връзка с въпросните международни изисквания за опазване на специфичен тип движими културни ценности.

Общоприетият начин в европейските държави и Русия за установяване съставките на лаковото покритие е инфрачервената спектроскопия. Това е оптичен спектрален метод, който изследва погълнатото от молекулите електромагнитно лъчение в ултравиолетова, виолетова и инфрачервена област на спектъра. Към тях формално се отнасят ядрено-магнитният резонанс и маспектрометрията. Основното в използването на инфрачервената спектроскопия е ясното идентифициране на непознатите видове органични съединения¹.

Насочвам внимание към един от най-съществените етапи от работата на съвременния реставратор – разкриването на иконата или по-точно отделянето на стария и често пъти замърсен покривен слой чрез видовете органични разтворители. Какво представляват те? Преди всичко, става въпрос за въглеродороди, техните производни видове спирт, прости и сложни ефири, кетони и нитросъединения. Основните характеристики на видовете разтворители за правилното и безопасно премахване на лаковете или подобни защитни филми по възрожденските икони в тази статия са съобразно най-новите тенденции в опазването на специфичен тип паметници на културата във „Всероссийски художествен научно-реставрационен център Игор Емануилович Грабар“. Изследването с таблиците и приложенията от т.н. „Реставрацията икон: методическите рекомендации“ на този център, издадени през 2001 г., са еднакво приложими за опазване на движими паметници на християнската култура, създавани в големите центрове на Балканския полуостров през XVIII и XIX век (Наумовой 2001, 170)².

Известно е, че във великотърновския регион, освен изписани от местни тревненски майстори, на църквите и манастирите се даряват икони от различни места: Гърция, Румъния, Русия. Съответно техниката и технологията за изработката им са различни, особено що се отнася до комбинацията от смоли за тяхното крайно покритие.

---

¹ Атомните групи (-ОН, >C=O) имат специфични абсорбционни ивици в спектъра при определени вълнови честоти, които се наричат характеристични абсорбционни честоти. Те не зависят от останалата част на молекулата и се използват за идентифициране на тези групи. Тяхното положение в спектъра зависи от масата на трептящите атоми и здравината на връзката между тях и се представя със закона на Хук за хармоничен осцилатор.

² Ел. вариант на книгата <http://nesusvet.narod.ru/ico/books/restoration/>

Бих искал да обърна внимание на един съществен факт – практически е доказано, че един органичен разтворител може да се използва за реакция само на определени вещества от лаковото покритие, но не въздейства на другите негови съставки. Във фондовете на музея във В. Търново се съхраняват икони, изписани от руски иконописци (повечето от тях са донесени в годините около Освобождението на България). Има и такива, които са подписани на румънски език. Не са малко иконите, подписани и на гръцки език. Голяма част от колекцията е изпъстрена с възрожденски икони в резултат на активната дейност на тревненските ателиета през XVIII и XIX век. Логично е да се отчете многообразието от примери за приготвяне на лаковите покрития: често пъти в състава им влизат групи смоли (колофон, елеми, мастикс, дамара, янтар, копал), маслени свързватели или олифи. Следователно, когато става въпрос за реставрация и разкриване на такива икони, то несъмнено се установява наличието на различни по състав и структура лакове и покривни слоеве.

По правило, органичните разтворители трябва да притежават високи качества на химична разтворимост и същевременно бързо изпаряване на обработваемата повърхност, без възможност за разрушаване на оригиналната живопис. Универсален разтворител за снемането на видове лакове в комбинация с темперна живопис обаче не съществува. По-скоро сместа от разтворители трябва да бъде добре прецизирана, тествана и практически прилагана на етапи. Руските специалисти препоръчват в състава на разтворителите (в зависимост от твърдостта на лака) да се включват групи от карбонилни съединения (ацетон, метилетилкетон), хидроксилни вещества (различни видове спирт), ароматни въглеводороди (толуол, ксилол). Съобразно натрупаната документация за извършени КРР в отдел „Християнско изкуство“ на РИМ – В. Търново се оказва, че различните олифи или лакови покрития (в зависимост от включените смоли, сикативи, пигменти, време и начин на нанасяне) имат различна степен на набъбване при прилагането на едни и същи пропорции разтворители.

Още през 60-те години на XX век руските специалисти се опитват да дадат рецепти за отделянето на стари лакови покрития в икони, които са били изписани преди това с яйчна темпера (Томашевич 1960, 49–50). Предлагат се комбинации от такива разтворители, които не въздействат на живописния слой, а разтварят само лаковото покритие. Известни са под названието РТ, РТ1, РТ2³. През 80-те години на същия век друг екип от международни експерти прави още по-подробни и прецизни изследвания и предлага на практикуващите реставратори голямо разнообразие от химически коктейли (Дринберг, Ицко 1986, 78). Въз основа на техните опити днес може да се твърди наличието на всяка една от споменатите групи (подобаваша порция карбонилни

³ РТ се приема като съкращение от руското „растворители для темперы“ по името на техния създател Г. Н. Томашевич.

съединения, хидроксилни вещества, ароматни въглеводороди) в покривните лакове на различни по произход икони.

Използвайки този опит, при реставрацията на икона „Св. Димитър Победоносец“ с инв. №110 от фондовете на РИМ – В. Търново, след внимателна идентификация на съставките на стария лак се приложи част от таблица със следната схема: лакът представлява комбинация от дамарова смола, колофон и минимално количество маслен свързвател. Предложението за КРР предвиждаше прилагането на рецепта РТ2 за възможно безопасно отделяне на лака, чиито съставки активно спомагат за смилането на маслено-смолните вещества. В хода на работата се приготви компрес за пробно разкритие, напоен с толуол 18%, ацетон 10%, етилов спирт 35% и терпентиново масло 37%. Резултатът беше положителен, като авторската иконопис не бе засегната (Ил. 1). Най-важното – не се стопиха велатурните нюанси по позлатата на седлото на коня. Постепенно, на етапи, чрез компреси, бе отделен старият лак и работата по укрепването можеше да продължи с по-спокойни темпове.

Друг пример е разкритието на икона „Св. Новозаветна Троица“ с инв. №221. Очевидно и тук става въпрос за творба, изписана от тревненски майстор. Преди началото на реставрацията се забелязаха замърсявания от лака по евангелието в ръката на Христос, по дрехите, скиптъра, триъгълния сегмент на Бог-Отец, очевидно позлатени в оригинал. Това заставяше реставратора да се погрижи за внимателното им почистване, без да се изгуби тонировката върху златния варак. Този път за пробите се включиха следните съставки: диоксолан 10%, амилацетат 30%, етилов спирт 30%, терпентиново масло 30%. Резултатите също бяха успешни. Най-съществените задачи се отнасяха до запазване на живописния слой, без да се допуска ефект на пресъхване и побеляване на боите (Ил. 2). Комбинацията от органични разтворители с минимални свойства за смилане на лаковото покритие е от изключително значение за работата по възрожденските икони, рисувани предимно от тревненци. Това е така, защото в повечето случаи лаковете се приготвят от меки смоли и минимално количество безир или нефтия. В разпоредбата на руските специалисти се предвижда снемане на лакове от този тип при комбинацията от разтворители РТ1 и РТ2. Резултатът бе ефективно отделяне на стария и замърсен лак, без „измиване“ на цветните велатури по златните участъци (Ил. 3).

Приложението на въпросния състав от органични разтворители върху замърсения и остарял лак на икона „Св. Йона Богослов“ с инв. №320 имаше същия положителен резултат (Ил. 4).

В някои случаи, при предварителното изследване на техниката и технологията на тревненските икони от средата на XIX век, се установи наличието на маслени велатури върху позлатата. На места се използва техниката пробастър, чиито финални моменти от работата на майстора включват нанасянето на маслени слабо оцветени филми. По този начин иконата изглежда леко тонирана и с разноцветни отблясъци. При прилагането на еднотипни съставки на разтворителите, които дават положителни проби по рамката или други

малки участъци в иконата, се оказва, че те могат да отмят и велатурите, а отдолу да се открие само златния варак. Както вече бе отбелязано, този подход е погрешен и трябва да бъде съблюдавана практическата работа по всеки един детайл. В този смисъл, универсално средство за почистване и отделяне на лаковото покритие няма, съществуват насоки, като пример могат да се ползват руски таблици с видовете разтворители, но при всяка реставрация подходът трябва да бъде съобразен с обстоятелствата и прилаган на етапи.

Всичко това може да бъде един полезен опит при опазването на подвижни културни ценности.

ЛИТЕРАТУРА

Дринберг, Ицко 1986: С. Дринберг, Э. Ицко. Растворители для лакокрасочных материалов: Справочное пособие. Ленинград, 1986.

Наумовой 2001: М. Наумовой. Реставрация икон: методические рекомендации. Москва, 2001.

Томашевич 1960: Г. Томашевич. Новое в реставрации темперной живописи. Вопросы консервации произведений изобразительного искусства. Москва, 1960.

Шаренков 1981: А. Шаренков. Техника и технология на българската иконопис през XIX век. С. 1981.

Шаренков 1992: А. Шаренков. Технология и техника на възрожденската живопис. Възрожденската икона. С., 1992.

TYPES OF ORGANIC SOLVENTS USED TO DISSOLVE OLD LACQUER COVERAGE OUT OF REVIVAL-TIME ICONS FROM THE DEPOTS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

Plamen Subev

(Abstract)

The focus of this article is to examine contemporary and common issues – the unveiling and preserving of a specific type of valuable cultural heritage – icons created in the period of the Bulgarian Revival. These, in many cases, must be treated with caution, because of the risk to damage the original colour lacquer. This in turn leads to variations of the original colours, namely the dyes and the gold are pure at some places, while at others they are visibly marred. Most of the contemporary restoration technique would totally remove the original varnish, even at the places where the probaster technique had survived and at others where additional transparent effects had been used. As a result, in many contemporary exhibitions we see old icons, which have been cleared almost to the basic colours and the colour fields have been thinned, and thus acting as shading.

The solution of this issue should comply with the international requirements for restoration and preservation regardless of the place where it is kept – whether Bulgarian or foreign museum – because there are universal requirements for restoration and preservation of such articles.

In the case of the icons from the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, the restorers face a multitude of difficulties, including the partial or total removal of the lacquer. Quite frequently there are velatura techniques under the soot, dust and dirt, dark and light lacquers that add to the overall appearance of the revival-time icons. The problem is that materials the icon was made of have not been sufficiently analysed; the contents of the resins and the oils of the covering layer have not been identified; the pigments' blender and the medium under the glaze have not been identified; the same holds true in respect of the canvas and the wooden panel. All these details are regulated by the international requirements for preserving of specific types of movable cultural valuables.

If only one type of diluter is applied on the frames and on other small areas of the icon, it turns out that it could wash away the velature coverage, thus the golden leaf would be uncovered. This turns out to be a wrong approach because each one of the details should be closely observed while restoring the icon. Hence, there is no universal means for cleaning and removing of the lacquer coverage, however, there are general guidelines, as is the case with the tables of the types of diluters, although an individual approach should be adopted in each of the cases and it should be applied at stages.

Each one of these details could be used as a good practice in the preservation of cultural heritage.

Тема:

„БИБЛИОТЕКИТЕ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО И РЕГИОНА ОТ СРЕДАТА НА XIX ВЕК ДО ДНЕС“

Калина Йорданова Иванова

Научен ръководител: проф. дфн Иванка Янкова

Рецензенти: проф. дфн Мария Младенова и доц. д-р Нина Пономарёва

На 9 май 2012 г. в Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ) в София се състоя публична защита на дисертационен труд на Калина Йорданова Иванова на тема „Библиотеките във Велико Търново и региона от средата на XIX век до днес“ за присъждане на научната и образователна степен „доктор“ по научната специалност „Книгознание, библиотекознание и библиография“ в професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки“.

Защитата протече в съответствие с утвърдения правилник на УниБИТ при следния дневен ред: кратко представяне на докторанта от председателя на научното жури проф. дфн Мария Младенова; резюме на дисертационния труд, представено от докторанта; представяне на рецензии и становища от членовете на научното жури: проф. дфн Мария Младенова, доц. д-р Нина Пономарёва – РАН, Санкт Петербург, Русия, доц. д-р Елена Узунова – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и доц. д-р Елена Георгиева – ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“; изказвания и въпроси, свързани със съвременното състояние на митрополитската библиотека във Велико Търново и доколко е съхранено книжовното наследство в манастирските библиотеки във Велико-търновския край, зададен бе и въпрос за възможността проведеното проучване да се ползва като методика при разработването на други исторически проучвания на библиотеките в други региони.

Предмет на изследването са историческите предпоставки за появата и развитието на културно-просветната и библиотечна дейност в региона, създаването на библиотеките и тяхното утвърждаване, състоянието и развитието на сградния фонд, библиотечното оборудване, промяната на основните им функции – образователна, възпитателна, опазваща и информационна.

Хронологичните граници на дисертационния труд са XIX–XXI век.

Основният текст е систематизиран в три глави. Извън него са обособени: Увод, Заключение, Приноси на дисертационното изследване, Библиография,

Приложения и Списък с публикациите на автора по темата. Общият обем на дисертацията е 276 страници.

Целта на изследването е да се проучат, анализират и обобщят данните за историческия път, който е извървян от библиотеките в региона. Идеите за демократичност на услугите, етичното отношение към потребителите, хуманност и равен достъп до информацията са заложили при създаването на първите обществени библиотеки, ценности и норми, които в по-късните години от съществуването им се доразвиват и обогатяват.

Актуалността на темата е обусловена от все по нарастващия интерес към историческия път на библиотеките във Велико Търново и региона. Необходимостта от тяхната дейност нараства през десетилетията, за да достигне броят им днес 153 обществени библиотеки в областта. Методическият им център е РНБ „П. Р. Славейков“.

Значимостта на изследването се определя от липсата на цялостно проучване по темата. Други автори са засягали отделни аспекти в дейността на библиотеките, предимно по повод на юбилейни годишнини. В дисертационния труд са събрани и обобщени исторически факти за обществените библиотеки от Великотърновския регион на фона на икономическите, обществено-политическите и културни фактори, които са повлияли върху дейността им.

Източници за написване на труда са архивни документи и снимков материал, съхранявани в ДА „Архиви“, Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Централната библиотека на БАН в София, големите читалищни библиотеки във В. Търново и региона. Проучени са личните архивни фондове на видни краеведи и изследователи в областта на просветата и читалищното дело, като Й. Кулелиев, Ив. П. Захариев, К. Тулешков, Ст. Чилингиров, М. Москов, П. Крушев и други.

В първа глава „Развитие на културно-просветния живот във Велико Търново през XIX в.“ се анализира историческата обстановка и културната действителност във В. Търново в началото на XIX в. Просветното и учебно дело са представени с тяхната поява и развитие. Издателските и печатарските процеси в старата столица през XIX и първата половина на XX в. са проследени като фактори за развитието на книжнината и библиотеките в региона.

Глава втора „Поява и развитие на библиотеките във Велико Търново“ е посветена на манастирските и църковни библиотеки и тяхната просветна дейност. Представено е развитието на образованието и необходимостта от училищни и ученически библиотеки. Създаването и културно-просветната роля на читалищните библиотеки е отразена като съществена част от дейността на тези, основни за времето си, културни институти.

Глава трета е „Великотърновската народна библиотека от 1889 г. до днес.“ В началото са посочени сведенията за основаването на Публичната библиотека в града през 1889 г. Основните въпроси, които са разгледани в нея са: ролята на организираната читалня за вестници и списания в града на 12. XI. 1877 г.; приносът на Дружество „Развитие“ при Публичната библиотека,

като е представен неговият устав и правилник за вътрешния ред. Посочени са основателите и първостроителите и създадената от тях организация на основните дейности, сграда, щат, фондотрупване. Към тези факти е допълнена ролята на министри и видни обществени дейци за утвърждаването на библиотеката като културен институт и трето фондохранилище в страната. Сведенията в централния и местен печат допълват историческите факти. Разкрита е изключително голямата роля за бъдещото развитие на библиотеката от построяването на специална сграда за нейната дейност. В основата на добрата работа е и личният принос на ръководителите ѝ, чиято дейност е проследена в периода 1921–2000 г. От решаващо значение за доброто име на културния институт е създаването на справочно-библиографския отдел и осъществената краеведска дейност.

Динамичното развитие на библиотеката от 1989 г. до 2010 г. е резултат от убеждението на ръководството и специалистите в нейната съвременна роля и добри перспективи. Посочена е работата по въвеждането на автоматизиране на библиотечните процеси, предоставянето на нови библиотечни услуги, разгръщане на научната работа, комплектуването и опазването на културно-историческото наследство. Проследено е международното сътрудничество и приносът му както за изучаване и прилагане на чуждия опит, така и за популяризиране на българските постижения в тази област. Участието в европейски проекти осигурява средства за подобряване на материалната база и адаптиране на сградния фонд за граждани с увреждания. Това, от своя страна, допринася за увеличаване броя на читателите. Отражена е работата с хора в неравностойно положение. От съществено значение е и развитието на доброволческата дейност. В резултат на настъпилите положителни промени в работата на библиотеката в научно и професионално отношение днес РНБ „П. Р. Славейков“ е център на активен културен живот. В заключението по тази тема е представена концепцията за развитието на библиотеката в периода 2012–2022 г.

Тема:
„МЕСТНАТА ВЛАСТ И КУЛТУРНИТЕ ИНСТИТУТИ“

Иван Александров Ангелов

Научни ръководители: проф. дфн Иванка Янкова и проф. д-р Ирена Петева
Рецензенти: Акад. Иван Радев, проф. дин Йордан Митев и доц. д-р Милен Михов

На 12 юни 2013 г. в Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ) в София се състоя публична защита на дисертационния труд на Иван Александров Ангелов на тема „Местната власт и културните институти“ за присъждане на научна и образователна степен „доктор“ по докторска програма „Организация и управление извън сферата на материалното производство“ в образователно направление „Обществени комуникации и информационни науки“.

Защитата протече в съответствие с утвърдения правилник на УниБИТ при следния дневен ред: Председателят на научното жури проф. д-р Ирена Петева представи докторанта. След представянето на председателя докторантът изложи в резюме дисертационния си труд. Акад. дфн Иван Радев и проф. дин Йордан Митев представиха своите рецензии, а доц. д-р Милен Михов становището си. Последваха изказвания, зададени бяха и въпроси, чрез които да се конкретизира приноса от работата на видни търновци, да се запознаят по-подробно с положителните страни от работата на общината в сферата на културата и по-ясно да се посочи в какво точно се изразява партньорството между културните институти и общината.

Дисертационният труд представя систематизирани свидетелства за процеса, който разглежда състоянието на отделните форми на културен живот във Велико Търново и ролята на местната власт, която чрез структурите си осъществява тяхното материално подпомагане. Посочен е приносът на кметовете, общинския съвет и видни граждани за създаването и развитието на културните институти.

Хронологичните рамки на дисертационния труд са от последната четвърт на XIX век до първото десетилетие на XXI век.

В структурно отношение научното изследване се състои от увод, три глави, заключение, приноси, библиография, приложения и списък с публикациите на автора по темата с общ обем от 249 стандартни страници.

В увода са определени целта на изследването, значението и актуалността на темата и основните задачи, които си поставя авторът. Културата на всеки народ най-добре илюстрира нивото на неговото развитие. В този смисъл темата е изключително интересна като се има предвид, че Великия Търновград е средновековната столица на България през XII–XIV в. Неговата история и култура през Възраждането, новата и най-нова история, предизвиква голям научен интерес.

Ролята на местната власт за реализирането на богат по форма и съдържание културен живот във Велико Търново е в основата на изследването. Отразен е и приносът на националните държавни, политически и културни институти за неговото развитие.

Основните въпроси се отнасят до участието на Общинския съвет, с дадените му от конституцията и законодателството правомощия и взетите от него решения за развитието на културата в града в периода 1878–2013 г.

Предмет на изследването са културните институти – Регионална народна библиотека „Петко Рачев Славейков“, Регионален исторически музей, Музикално-драматичен театър „Константин Кисимов“ и Общинска туристическа агенция „Царевград Търнов“. Представен е приносът на общината за тяхното развитие – състоянието на материалната им база и осигуряването на финансови средства за дейност.

Проучването е базирано на архивни източници, съхранявани в Териториална дирекция „Архиви“ – град Велико Търново, научни публикации, статии в печата и текущ архив на Регионална библиотека „П. Р. Славейков“.

В глава първа „Местната власт в град Велико Търново и приносът ѝ за създаването и развитието на културни институти в периода 1878–1944 г.“ обект на синтез е взаимодействието между местната власт и културните институти. То е проследено в трите етапа – от Освобождението до края на XIX в., от началото на XX в. до края на Първата световна война и периода между двете световни войни.

След Освобождението културният живот се развива в резултат на утвърдените културно-просветни традиции от епохата на Възраждането. Общинският съвет ръководи административно-стопанския и образователен живот на града. От съществено значение е приносът на местната интелигенция, част от която е с европейско образование.

Решаваща е дейността на читалищата и особено на читалище „Надежда“, което дава живот на музея, театъра, оперетата и художествената галерия. Посочено е мястото на местния културен елит в тяхното изграждане и дейност. Проследена е работата на Общинския съвет за учредяване на комитетите за проучване и възстановяване на старините и повдигане на град Велико Търново като административен, индустриален, курортен и културен център.

Отделено е внимание и на дейността на местни граждански културни инициативи като Музикално дружество „Струна“, Музикално дружество „Лира“, ученически оркестри, ученическа самодейност в оперетното изку-

ство, развитие на периодичния печат и книгоиздаването. В направените изводи е посочено мястото на града в националната културна дейност.

Втора глава е „Участието на местната власт в управлението на културните институти през втората половина на ХХ в.“. В първия параграф, който обхваща периода 1944–1959 г., културната дейност е проследена чрез централизирането ѝ в читалищата. Художествената самодейност получава широко развитие по пътя на нейното масовизиране. Разгледано е създаването на държавните окръжни културни институти и тяхното развитие – Народна библиотека „П. Р. Славейков“, Народен музей, Народен театър, Художествена галерия, Държавен архив и държавните предприятия „Кинематография“, „Фотография“, Печатни произведения, Концертно бюро и Детска музикална школа. Общинското радио и вестник „Борба“ осъществяват пропагандна и културна дейност. Израз на държавна политика като грижа за паметниците на културата в старата столица е приемането на Постановление на Министерския съвет на 27.XII.1955 г.

Във втория параграф (1960–1989 г.) настъпилите положителни промени в държавната културна политика допринасят за постигането на най-високи резултати на местно ниво. Създаването на адекватна за времето материална база обогатява културната дейност. Посочен е приносът на институтите в националната културна дейност.

Разгледана е ролята на Общонародния комитет за развитието на Велико Търново като исторически, културен и туристически град в годините на неговата дейност 1965–1985 г. Проследени са театралните културни празници – Национален преглед „Поглед към вековете“ и Летен фестивал „Сцена на вековете“. Отразено е създаването на нови научни и културни институти като Филиал на АИМ при БАН, Районна проектанска организация, Окръжна художествена галерия, Национален музей на българската архитектура, Музей „Емилиян Станев“. Отделено е място на Домовете на културата, които реализират дейността си предимно в промишлените предприятия.

Принос в културния живот имат и творческите съюзи, които изграждат свои структури. Общинският съвет подпомага и активната международна културна дейност на съответните институти. Създаването през 1963 г. на ВТУ „Братя Кирил и Методий“ допринася за развитието на старата столица като университетски град. Посочени са основни прояви от богатата културна дейност, която е реализирана през 1981 г., когато се чества 1300-годишнината от основаването на българската държава и тази през 1985 г., посветена на 800-годишнината от създаването на Втората българска държава.

Глава трета е „Демократичните промени в страната в периода 1990–2013 г. и тяхното отражение за преустройството на работата на културните институти в град Велико Търново“. Ликвидирането на тоталитарното общество и приетото законодателство откриват пътя за демократични промени в страната. Европейското начало в съвременния път на град Велико Търново е представено чрез проекта „Красиво Велико Търново“. Взаимо-

действието на кметската управа, общинските съветници и ръководствата на културните институти година след година придвижват в успешна посока културната дейност в града.

Участието в европейски проекти на Регионалната библиотека и Регионалният музей гарантира успехите им. Икономическият просперитет на Велико Търново, както в миналото така и днес, се ориентира към културния туризъм. Създадена е общинската агенция „Царевград Търнов“ и са представени нейните издания: Туристическата борса „Културен туризъм“, Международното изложение „Ваканция и СПА Експо“ и културните празници „Сцена на вековете“.

КОРПУС НА СТЕНОПИСИТЕ ОТ XVII ВЕК В БЪЛГАРИЯ

Печат „Симолени“, София, 2012, тираж 500, ISBN 978-954-8594-38-7

Пламен Събев

В края на месец януари, 2013 година, в галерия „Академия“ на Националната художествена академия, на широката общественост бе представен дългоочакваният „Корпус на стенописите от XVII век в България“. Книгата е изготвена на база дългогодишен проект, лансиран от Световната Асоциация на Византолозите (Association Internationale des Etudes Byzantines) и разработен в Института за изследване на изкуствата към БАН. Изданието е осъществено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ при Министерство на образованието, младежта и науката на Република България.

Голяма част от авторите са опитни и отдавна утвърдени специалисти в областта на изкуствознанието. Заедно с тях в екипа са включени и по-млади изследователи. Редът на представяне на техните имена по отношение на авторство и редакция е съобразно информацията, отпечатана на титулната и пост-титулна страница на книгата: Александър Куюмджиев, Бисерка Пенкова, Георги Геров, Елка Бакалова, Иван Ванев, Иванка Гергова, Маргарита Куюмджиева, Цвета Кунева, Юлиана Бойчева. Научни редактори са Бисерка Пенкова и Цвета Кунева. Графичното оформление (включващо компютърен дизайн и предпечат) е изпълнено от Майа Лачева, а преводите на английски език в уводната част са направени от Атанас Игов. Използвани са фотографии от Архив на Института за изследване на изкуствата към БАН, също от отделни сбирки на Анатоли Михайлов, Асен Василиев, от книгата на Е. Бакалова за Роженския манастир (Бакалова 1990), от Виктор Мухтаров, Владимир Димитров, Димитър Карандимчев, Иван Ванев, Маргарита Куюмджиева, Нина Хаджиева, Стефан Тъпанов¹.

¹ Цитираните имена са отпечатани на предпоследната страница на изданието под раздел „Фотографии“.

Българските земи с наследените стенописни паметници от XV–XVII век принадлежат към общобалканския православен свят (Ορθόδοξο κόσμος) и в този смисъл дългогодишният труд на българските изкуствоведи и епиграфи има съществен и навременен принос в изследването и популяризацията на византийската и поствизантийска изобразителна култура. Мотивите за подобно научно достижение имат своите корени във времето, свързани съответно с работата и организацията на екипи за теренни проучвания, фотодокументиране и изследване на стенописи от XV, XVI и XVII век под ръководството на чл. кор. проф. д-р Елка Бакалова и доц. д-р Бисерка Пенкова. Всъщност по време на представянето на „Корпус на стенописите от XVII век в България“ едно изчерпателното изказване на проф. Бакалова се превърна в отправна точка за написването на настоящата рецензия². В този смисъл е редно, макар и да повторя някои факти, да обърна внимание на идеята за създаването на корпусите със стенописи в отделните държави със съхранени паметници от различни периоди, включително и след падането на Константинопол през 1453 г., но които са белязани с византийския канон, естетика и традиционна иконография.

Академик Манолис Хадзидакис е първият човек, който още по време на длъжността си генерален секретар на Световната Асоциация на Византолозите през 70-те години на XX век предлага да се поеме кампания за създаването на подробни каталози с византийски стенописи и мозайки, обединени под названието *Corpus de la Peinture Monumentale Byzantine* (Vocotopoulos 2006, 147). През 1981 г., вече като председател на новосъздадения Комитет за история на византийското изкуство (*Commission de l’Histoire de l’Art Byzantin*) М. Хадзидакис, заедно с колеги, представители на различни държави, обсъжда възможността да се посочат границите (географски и хронологични), както и конкретно териториите с оцелели стенописи, които да бъдат изследвани и публикувани в обемни книжни издания с всеобщи изисквания. Тук няма да се спирам подробно за анализ на всички издадени корпуси от подобно естество, а само ще посоча някои значителни трудове, послужили за образци и имащи сходни цели с новопоявилото се българско издание: Елизабет Пилц, Корпус на византийските паметници от Готланд, Швеция (Piltz 1988); Фридрих Хилд и Марсел Рестъл, Кападокийско изкуство, разпространено в областите Кападокия, Харсианон, Севастия (Hild, Restle 1981); Таня Велманс, Монументалното изкуство на Византия, IV–XV век (Velmans 2007); Мара Бонфиоли, Корпус на византийските паметници в Италия (Bonfioli 2013); Манолис Хадзидакис и Йоанна Бита, Корпус на византийските паметници в Гърция, остров Китера (*Χατζηδάκης, Μπίθα* 1997), (Chatzidakis, Bitha 2003); Елга Ланк, Средновековните стенописи в Австрия в три тома: първият от 1983 г., обхващащ паметниците във Виена и Долна Австрия (Lanc 1983), вторият от 2002 г., с тези в

² Видеозапис на словото на чл. кор. проф. д-р Елка Бакалова е достъпно на адрес: http://www.youtube.com/watch?v=-dOt01I_CEA

областта Щирия (Lanc 2002), третият, все още незавършен, предвиждащ да се популяризират паметниците в Бургенланд (Lanc, in Vorbereitung).

В българските научни среди също се разработват корпуси по аналогичен начин. Тук е мястото да се отбележи отпечатания през 2006 година „Корпус на стенописите в България от XVIII век“ с автори: Иванка Гергова, Елена Попова, Елена Генова и Николай Клисаров (Гергова, Попова, Генова, Клисаров 2006). За съжаление не всички замислени корпуси се реализират в пълнота и докрай. Такъв е случаят с „Корпус на античната живопис в България“. Още през 80-те и началото на 90-те години на XX век в тогавашния Институт за изобразителни изкуства (днес Институт за изследване на изкуствата към БАН) се работи по проект за издаване на корпус, в който да се включат паметници не само от късноантичната епоха, но и изобщо всички стенописи от предримския период, съхранени на българска територия. Ръководители на проекта са Ваня Попова, Иван Венедиков, Янка Младенова, Иван Маразов и Юлия Вълева. Подготвя се и текст, който е преведен впоследствие на немски от Люба Палиева. През 1999 г. паметниците вече са обнародвани с финансовата подкрепа на Австрийската академия на науките. В резултат на това разработеният материал от предримския период отпада, а повечето от имената на българските изследователи не са включени в изданието. Главни редактори са Ренате Пилингер, Ваня Попова и Барбара Цимерман, а автор и редактор на българския текст е Юлия Вълева³ (Pillinger, Popova, Zimmermann 1999). Фактически съдържанието на първоначално замисления корпус е ограничено само с раннохристиянските и някои езически късноантични паметници от територията на България.

Българският „Корпус на стенописите от XVII век“, за разлика от гореспоменатия пример, има по-различна съдба. Изданието се осъществява не от чужди фондации, асоциации или представителства със собствени изисквания, а от Министерството на образованието, младежта и науката в Република България и най-вече по инициатива и с участието на български учени и специалисти по средновековно и късносредновековно изкуство. Освен това книжното тяло е в луксозен, широк формат (29 x 20,6 см), с красива корица и качествени цветни репродукции.

Структурата на труда следва общоприетите принципи на хронологично представяне на стенописни ансамбли, така, както е в международните корпуси за византийски паметници. Основен обект на изследване са стенописите от седемнадесетото столетие, като най-ранната църква, включена в изследването, е датирана от 1602 година (Искрецки манастир „Успение Богородично“, стр. 13), а най-късна е църквата при Арбанашкия манастир „Успение Богородично“, но поради различните мнения за изписването на наоса се посочва пе-

³ Публикациите на Юлия Вълева и информация за самия корпус в PDF формат на адрес: http://artstudies.bg/konkursi%20files/JValeva/Valeva_Anotirana_bibliographia.pdf

риода между 1684–1692 г. (стр. 171). Разбираемо, поради сложните състояния на стенописни декорации, с различни строителни периоди и преправки, надживописвания, замазки, разрушения, една голяма част от тях са без ктиторски надписи и конкретни исторически сведения. Това поставя специалистите пред трудната задача да се посочат точни години на изписване или осветяване. Авторите на корпуса предпочитат да поставят въпросните стенописи след последния ситуиран паметник „Успение Богородично“ в Арбанаси, като се започва от Билинския манастир „Св. Архангел Михаил“ (стр. 176) и приключва с Радибошкия манастир „Св. Троица“ (стр. 255).

В съответствие с общоприетите правила на Световната Асоциация на Византолозите, в българското издание за всяка църква (манастирска или енорийска) се следват следните основни точки на съдържание: 1. Данни за паметника (област, епархия, селище, разположение, посвещение, предназначение, част от ансамбъл, библиография); 2. Сграда (архитектурен тип, размери, градеж, пластична украса, съвременно състояние, строителни периоди и преправки, датировка, етапи на реставрация); 3. Стенописи (общо представяне на декорациите и всички етапи на изписване, не само от XVII век, тяхното състояние, датировка и реставрация); 4. Стенописи от XVII век (ако има повече слоеве от този период, те са представени поетапно чрез описание, по отделни части в храма и съответно по регистри). Независимо от това дали стенописната декорация на всеки отделен храм е твърде обемна и сложна по съдържание или не, към раздела „Стенописи от XVII век“ (т. 4 в книгата) информативно са дадени иконографските цикли, ктиторски надписи и по възможност – исторически сведения.

Прегледно са отпечатани по една черно-бяла снимка с външен изглед и архитектурен план за всеки храм, а съответно на следващите страници – цветни репродукции на подбрани сцени или образи от принадлежащите стенописни декорации.

В корпуса са включени и графични схеми на множество стенописи от разглеждания период. Повечето от тях са прекопирани от по-стари издания и документации, свързани със самите реставрационни дейности. Данни за това получаваме от предпоследната страница с изброени имена на техните автори: Анелия Андреева, Благой Дживджанов, Евгени Николов, Иван Ванев, Иван Иванов, Иван Йовчев, Илия Илиев, Йордан Иванов, Кирил Гюлеметов, Климент Атанасов, Майа Лачева, Петър Попов, Дора Каменова (Каменова, 1984), Елена Флорева, (Флорева 1978), Румен Божинов, Сава Русев.

Безспорно настоящият корпус е най-актуалното и полезно средство за информация до този момент не само за учени специалисти, но и за студенти в различни области. Разбираемо, енциклопедичният характер на изданието предопределя наличието на някои дребни недостатъци. Например, представени са храмове със стенописи от XVII век, на които липсват графичните схеми, това са: „Св. Георги“ в Долни Лозен (стр. 44); „Св. Петка“ във Видин (стр. 88); Католикон на Бачковския манастир (стр. 126) (за Трапезарията на Бачковския

манастир е дадена единствено сводовата част с античните философи, писатели, пророци и пророчески сцени, без източна, западна, южна и северна стени (стр. 136.); „Св. Петър и Павел“ в Свищов (стр. 138); „Св. Йоан Кръстител“ във Върбово (стр. 143); „Св. Никола“ в Гинци (стр. 147); Арбанашки манастир „Успение Богородично“ (стр. 170); Билински манастир „Св. Архангел Михаил“ (стр. 176); Трънски манастир „Св. Архангел Михаил“ (стр. 180); „Св. Георги Мали“ в Несебър (стр. 184); „Св. Теодор Тирон“ в Зимевица (стр. 191); „Св. Петка“ в Ковачевци (стр. 194); „Св. Петка“ в Радибош (стр. 196); Белъова църква в Самоков (стр. 199); „Св. Успение Богородично“ в Прибой (стр. 203); Черепишки манастир „Св. Успение Богородично“ (стр. 206); „Св. Никола“ в Марица (стр. 209); Маломаловски манастир „Св. Никола“ (стр. 212); „Св. Никола“ („Св. Йоан Летни“, язовир Пчелинци (стр. 215); „Св. Никола“ в Долна Вереница (стр. 218); „Св. Петка“ в Горни Лом (стр. 221); „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Мала Църква (стр. 223); „Св. Атанасий“ в Бобошево (стр. 226); „Св. Петка“ в Своге (стр. 230); „Св. Никола“ в Широки Дол (стр. 232); „Рождество Богородично“ в Миланово (стр. 242); Елешнишки манастир „Св. Успение Богородично“ (стр. 245); Радибошки манастир „Св. Троица“ (стр. 255).

Допуснати са и незначителни грешки – например, като един от авторите на графичните схеми е посочен Евгени Николов, в действителност неговото име е Евгений Николов. Не е уеднаквена терминологията, на места в анотациите се срещат „Св. Маркиан“, „Св. Григорий“, „Св. Роман“, а другаде без наличие на „Св.“: „Мъчението на апостол Марко“ (стр. 164) (по-правилно – св. апостол Марк), „Богородица от абсидата“ (стр. 186), „Богородица с Младенеца на трон“ (стр. 201), „Архангел Михаил“ (стр. 190), „Св. Себастиан“ (стр. 84) вместо точно изведения надпис на св. Севастиан (СТН СНВАСТСТНАНО [С]) в текста на стр. 82.

Едно от най-необходимите средства за разпознаване на илюстративния материал (фотоси, графични схеми) от чуждестранните читатели е преводът на английски език, за съжаление липсващ в анотациите от изданието.

След основния каталог на всички паметници с отделните стенописни цикли и изображения следва подробно направен Иконографски индекс (автор Цвета Кунева) с достъп до следната информация: име на светец или сцена, срещаща се в отделните паметници. Например, ако читателят трябва бързо да намери „Тайната вечеря“, запазена в стенописи от XVII век в храмовете, отваря на страница 268, откривайки на „Т“ – „Тайната вечеря“ и съответно маркираните с индекси: №№ 1, 2, 4, 6, 7, 9, 11, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 30, 38, 41, 42. Това обаче не отвежда до самите сцени, представени на отделните страници в корпуса, а до номерацията на паметниците, където тепърва трябва да бъдат потърсени.

На фона на такива значителни постижения (обемен епиграфски материал, снимки, текстове, литература) подобен вид недостатъци не могат да допринесат за общата висока оценка на самото издание. Прави впечатление

професионалното боравене с надписите от стенописите. До този момент в научното пространство липсваше обобщаващ труд на тема стенописи от XVII век на територията на съвременна България с конкретни датировки за самите изграждания и завършване на украсите. Експертите в своите области – гл. ас. д-р Христо Андреев (старобългарска епиграфика) и доц. д-р Емануел Мутафов (гръцка епиграфика), дават консултации и превеждат коректно всички запазени надписи, даващи точни сведения за изписването на трапезарии, галерии, параклиси, наоси и олтари на църквите. За жалост гръцките ктиторски надписи не навсякъде са адаптирани и преведени на новобългарски език. В подобни издания, като настоящата книга, се достига до множество въпроси за църквите и манастирите, в които няма запазени конкретни писмени данни за тяхното изграждане или реконструиране, но запазените в тях надписи на сцени и светци допълнително дават възможност да се направят изводи за датировките.

Въпреки стандартните изисквания за всеки един приносен труд от подобно естество, не е излишно да се посочи наличието на пълен библиографски апарат относно всеки един от публикуваните храмове. На страница 270 е неговото начало, като освен литературата, тук са включени и архивни източници.

Илюстративният материал е възможно най-качествено отпечатан. Нека читателите да не се подвеждат на места от някои не особено четливи фотографии. В тези случаи става дума за стенописи, които са напукани, полуразрушени, с огромни наслоявания от сажди, соли, без намеса на реставраторска ръка, заснети *in situ*. Въпреки това авторите на книгата, както и участниците в предпечатната подготовка, успяват да отразят максимално достоверно тяхното състояние, без допълнителни филтри от специални компютърни програми. Съществуват и стенописни ансамбли, които, въпреки че са били реставрирани, с течение на времето се нуждаят от допълнителни намеси, а това също може да послужи като основа за документация и допълнителна работа на бъдещи изследователи. Схемите, съпътстващи илюстративния материал, плановете, текстовете, фотографиите, иконографския индекс и библиографията, всъщност всички компоненти от съдържанието, погледнати цялостно, играят ролята на подробен и актуално полезен справочник с общодостъпен характер.

ЛИТЕРАТУРА

Бакалова 1990: Е. Бакалова. Роженският манастир, С., 1990.

Гергова, Попова, Генова, Клисаров 2006: И. Гергова, Е. Попова, Е. Генова, Н. Клисаров. Корпус на стенописите в България от XVIII век. С., 2006.

Каменова 1984: Д. Каменова. Стенописите на Искрецкия манастир. С., 1984.

Флорева 1978: Е. Флорева. Църквата „Пророк Илия“ в Бобошево, С., 1978.

Bonfioli 2013: M. Bonfioli. Corpus della pittura monumentale bizantina in Italia. Edizioni Quazar, Roma, 2013, p. 232.

- Chatzidakis, Bitha 2003:** M. Chatzidakis, I. Bitha. Corpus of the Byzantine Wall Paintings of Greece. The Island of Kythera, Athens 2003.
- Hild, Restle 1981:** F. Hild, M. Restle. Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.
- Lanc 1983:** E. Lanc. Die mittelalterlichen Wandmalereien in Wien und Nieder – österreich (Corpus der mittelalterlichen Wandmalereien Österreichs, Band 1), Austrian academy of Sciences Press Wien, 1983.
- Lanc 2002:** E. Lanc. Die mittelalterlichen Wandmalereien in der Steiermark (Corpus der mittelalterlichen Wandmalereien Österreichs, Band 2) Austrian academy of Sciences Press Wien, 2002.
- Lanc in Vorbereitung:** E. Lanc. Die mittelalterlichen Wandmalereien im Burgenland (Corpus der mittelalterlichen Wandmalereien Österreichs, Band 3), in Vorbereitung.
- Pillinger, Popova, Zimmermann 1999:** R. Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann. Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens. Schriften der Balkan-Kommission, Antiquarische Abteilung 21, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1999.
- Piltz 1988:** E. Piltz. Corpus de la peinture monumentale byzantine. La Suède. La région de Gotland. Ed., Almqvist & Wiksell International, 1988.
- Velmans 2007:** T. Velmans. L'arte bizantina (Corpus Bizantino Slavo). Editio da Jaca Book, 2007.
- Vocotopoulos 2006:** P. Vocotopoulos. Le Corpus de la peinture monumentale byzantine: Bilan et perspectives. – In: Proceedings of 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21–26 August, 2006, Volume III, 147–152.
- Χατζηδάκης, Μπίθα 1997:** Μ. Χατζηδάκης, Ι. Μπίθα, Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος. Κύθηρα. Αθήνα, 1997.

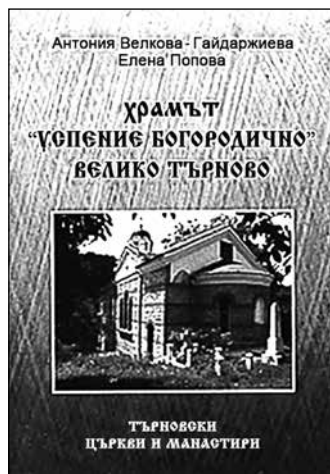

Антония Велкова-Гайдаржиева, Елена Попова.
ХРАМЪТ „УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧНО“ ВЕЛИКО ТЪРНОВО.
ТЪРНОВСКИ ЦЪРКВИ И МАНАСТИРИ

УИ „Св. св. Кирил и Методий“. В. Търново, 2010, 328 стр. с илюстрации

Хитко Вачев

Признавам си, бях впечатлен от уводните думи на една научна книга, която реших да представя. Ще си позволя да ги цитирам: *„Превърнал се в център на вековна историческа памет, в средоточие на духовно-политическия живот на българите, в славна столица по времето на Второто българско царство, Велико Търново е и градът обиталище на редица важни за националната ни идентичност крепости на християнската вяра – църкви, манастири, параклиси. Търново е градът, сред чиито къщи и ханове, махали и чаршии, скалисти склонове и стръмни улици витае хилядолетният държавностроителен, религиозно-верски, книжовно-просветен дух на дедите ни. Той е град не само със забележителна история, с неповторимо местоположение и уникален ландшафт, но и град – културна институция. Град в който се коват съдбовни за общността закони, пишат се сакрални текстове, изричат се заветни думи, вещаят се пророчества, вземат се тежки политически решения, изпяват се екстатични бунтовни песни, сътворяват се химни, призоваващи на смърт в името на човечеството“*. Цитираният откъс ми създаде определена емоционална настройка, когато започнах да чета обемистото изследване, което е посветено на църквата „Успение Богородично“ в Търново. Този храм е една от историческите светини на старата българска столица Търновград, който помни средновековното си минало, възрожденските си строители, учители, гордее се със следосвобожденските си епитропи, радва се на почитта на днешните си енориаши и настоятели. През вековете църквата съсредоточава в себе си огромна символическа мощ, валидна за всички. Тя събира, приютява, осветлява. Отличителна черта на православните християни е, че не възприемат Църква-

та толкова чрез функциите ѝ на институция, колкото като на съкровено местообиталище, като „онази, която съставя общността на спасението“, като „литургична общност, модел на всяко общество и земен град“. Православната църква е жив организъм, в нея богомолците влизат, но и тя прониква в тях, бележи ги от кръщението до опелото. Не случайно именно според църковните регистри за раждания, венчавки и погребения най-точно се е определял броят на населението в различните села, градове, околии и именно около тях се изгражда колективната памет за най-важните периоди от националната история.

Книгата „Храмът „Успение Богородично“ Велико Търново“ е структурирана в две отделни части. Автор на Част I е Антония Велкова-Гайдарджиева и се състои от следните глави: „Към средновековната история на храма“, „Успение Богородично“ – възрожденски сюжети“, „Успение Богородично“ като енорийски храм в Асенова махала“, „Дарителска дейност“, „Храмът в условията на следосвобожденска България“, „Църковна утвар и книги“, „Храмът след 40-те години на XX век“ и „Приложение“, всичко в обем на 217 страници. Автор на Част II е Елена Попова. Тя се състои от главите: „Дърворезба“, „Икони“, „Ерусалими“ в обем от 90 страници. Към нея има приложение с 19 цветни илюстрации.

В Глава I озаглавена „Към средновековната история на храма“, Антония Велкова-Гайдарджиева прави опит да реконструира средновековната история на храма, използвайки сведения от писмени извори, житийната литература и резултатите от археологическите проучвания. Според нея, църквата „Успение на св. Богородица“ е част от средновековния манастирски комплекс „Успение Пресвета Богородица–Темниска“, в който до завладяването на Търновград от османските турци се съхраняват мощите на св. преподобна Филотея Търновска. Тук ще си позволя да отбележа собствените си виждания по проблема. Факт е наистина, че редица проучватели свързват местоположението на средновековната църква „Св. Богородица“ със сегашния храм „Успение Богородично“, който се намира на левия бряг на р. Янтра, северно от манастира „Великата лавра“. Сведението за функционирането на тази черква и обител към нея през епохата на османското владичество се съдържа в документ от 26 октомври 1778 г. (Москов 1918, 24–25). В него се посочва, че игуменка на манастира е Пелагия. Тези данни дават основание на това място да бъдат локализирани известната от столичния период на Търново църква и изградения по-късно към нея манастир „Св. Богородица Темнишка“ (Алексиев 2002, 416). В нея са се съхранявали мощите на св. Филотея, пренесени в престолния град от цар Калоян (Алексиев 2002, 416). През 1395 г. те, заедно с мощите на св. Петка и царица Теофано, са дадени на сина и съвладетел на Иван Срацимир – Константин и отнесени в неговата столица Бдин (Алексиев 2002, 416). На мястото, където сега се издига храмът „Успение Богородично“, до фаталното земетресение през 1913 г. са съществували значителни останки от средновековна църква, функционирала и през вековете на османското владичество (Kanitz 1876, 283, fig. 10). При съвременни дренажни работи са открити основата и

част от фасадните ѝ стени с ниши и пиластри, върху които впоследствие е изграден сегашният храм „Успение Богородично“. Археологическите проучвания сочат наличието на светски некропол от XIV в., свързан със средновековния храм (Тотев, Караилиев, Дерменджиев 2008, 698–701). Въз основа на запазени фотографии Т. Теофилов изказва мнение, че през османския период църквата е претърпяла няколко трансформации (Теофилов 2005, 77). При тях, покривът на средновековния храм е променен в двускатен, камбанарията е съборена, а в подкуполното пространство е оформен „сляп“ купол. На база сведения на Й. Алексиев за наличието на останки от сгради източно от църквата, Т. Теофилов изказва предположението, че те са част от манастирската обител (Теофилов 2005, 77).

Представеният преглед на сведенията и проучванията на сегашния етап показват, че наличието на средновековен манастир към църквата „Успение Богородично“ е по-скоро само една хипотеза. Дали около църквата е съществувало монашеско общежитие и дали той продължава да функционира през епохата на османското владичество, отговор могат да дадат единствено бъдещите археологическите проучвания. При проведените досега изследвания е разкрит светски некропол от XIV в. който е свързан с църквата, но не се съобщава за откриването на материали с по-късна дата (Тотев, Караилиев, Дерменджиев 2008, 698–701).

Глава II. „Успение Богородично – възрожденски сюжети“. В тази глава е представена историята на църквата през епохата на Възраждането. За основа са използвани трудове върху Търновския църковен кодекс, Търновската градска община и образователното дело през Възраждането, които са дело на авторитетни историци, богослови и краеведи, работили през XX век. С определен приносен характер е разработката върху образователното и просветно дело, в която ярко е открито мястото на „Училището“ към храма „Успение на св. Богородица“. С вещина са изваяни портретите на учителите, преподавали в него и най-вече тези на Димитър Самоводски, Петко Рачев Славейков, Христо Драганов, Яков Христович, Георги Мазакон, Димо Николаев от с. Мерданя. Наред с тях са упоменати имената и заслугите на други дейци на образователното дело: Янко Дивитака, Минчо Георгиев, поп Стефан, Калчо от Килифарево, Игнат от Самоводене, Михаил Миков, Димитър Недев, Христо Маринов. В контекста на разглеждания проблем специално внимание е отделено на ролята и заслугите на Табашкия еснаф, със средствата и доброволния труд на който, през 1856 г. е издигната новата сграда на училището към църквата.

Глава III. „Успение Богородично като енорийски храм в Асенова махала“. Тази част от изследването е посветена на въпроса за начина, по който средновековният църковно-манастирски комплекс се е развил в енорийски храм. На базата на наличните писмени свидетелства е изказано виждането, че този преход е извършен в периода между последните десетилетия на XVIII – началото на XX в. Представен е архитектурният облик на храма и етапите на градеж. Специално внимание е отделено на камбанарията, която е издигната

през 90-те години на XIX в. В рамките на този параграф подробно е разгледан въпросът за личностното присъствие на представителите на духовенството, пряко обвързано с църквата „Успение на св. Богородица“. Сред тях са такива забележителни личности като архимандрит Неофит Бозвели, архимандрит Прокопий, Панарет Рашев (епископ Погониянски) и редица други.

Глава IV. „Дарителска дейност“. За издръжката на училището до първото десетилетие на XX в. наред с останалите ктитори, дарения правят живели и утвърдили авторитета си в чужбина търговци. Разглеждайки този проблем, авторката вещо извайва образа и стореното за църквата и училището от един от най-ярките представители на интелигенцията от това време – Никола Пиколо. Друга заслуга в това отношение е представеният подробен списък и вид на даренията, направени от родолюбиви българи за времето от Освобождението до наши дни.

Глава V. „Храмът в условията на следосвобожденска България“. На базата на разнообразен документален материал в тази част от изследването Антония Велкова-Гайдарджиева убедително доказва, че в годините след Освобождението храмът придобива все по-голяма тежест. Показател за това е, че проблемите, свързани със собствеността, статута, състоянието на сградния фонд, църковната утвар на отделните храмове в енорията, се решават именно в „Успение Пресвета Богородица“. След катастрофалното земетресение от 1913 г. и опустошителните войни, сринали всякакви колективни надежди, енорияшите на храма мобилизират психически и физически сили, загърбват частните трагедии и неволи и издигат църквата върху старите ѝ основи. Сградата е осветена на празника на св. Николай Чудотворец на 19 декември 1923 г. от търновския митрополит Филип. Цялата тази част от историята на храма е подробно представена в този параграф от изследването.

Глава VI. „Църковна утвар и книги“. Закономерно, предвид дълголетната история на църквата в нея се съхраняват множество свещени вещи. При подробното им представяне, специално внимание е отделено на един забележителен паметник – старата търновска плащеница, датираща от 1569 г. Изследователският акцент е поставен и върху библиотечния фонд на „Успение Богородично“, който е изключително богат на старопечатна богослужебна литература и издания.

Глава VII. „Храмът след 40-те години на XX век“. В тази последна част от проучването авторката представя съвременната история на църквата, в която са разграничени няколко основни етапа, обхващащи времето от 40-те години на XX в. до наши дни. Деликатно, но и достатъчно аргументирано е поднесена информация за непрестанния натиск и тенденциозно организирани интриги срещу свещенослужителите от страна на партийно-политическата номенклатура през 50–60-те години на XX век.

В „Приложението“ има кратка информация за певците и хоровеите при храма, свещенослужителите, епитропите и настоятелствата в периода 1879–2009 г.

Автор на **част II** „Художественото богатство на храма „Успение Богородично“ е Елена Попова. Както тя отбелязва в началото на изследването си: „Ако случайно надникне в храма, на човек ще му спре дъхът при вида на смайващото богатство от дърворезби и икони, създавани в течение на пет столетия, чието многообразие и висока художествена стойност биха оказали чест на най-престижните музейни експозиции“. Веднага искам да отбележа, че начинът, по който Елена Попова представя цялото това богатство в проучването си, напълно ни убеждава в горечитираното.

Изследването е структурирано в два основни параграфа, първият от който е озаглавен „Дърворезба“. Специално внимание в него е отделено на иконостаса на църквата, изработен от майстор Иван Николов Касев. По много професионален и аргументиран начин Е. Попова представя художествените достойнства на творбата, както и атмосферата в която е създадена – време, когато наивното възрожденско доверие в почтеността на хората, в честната дума на майстори и скрепените с едно ръкостискане договори безвъзвратно е отминало. Като важен принос трябва да се отчете, че при изследването на иконостасната преграда авторката успява да идентифицира дърворезбени части вградени в нея, които произхождат от иконостаса на разрушената при земетресението от 1913 г. църква „Св. Петка“. Наред с това е установено, че иконостасните царски двери са дело на известния майстор Станю Нейков Марангозина. На базата на стилов анализ на творбата и наличните исторически сведения е направен изводът, че те са изработени през 30-те години на XIX в. Другите произведения на църковната дърворезба, които са включени в проучването са: писаните царски двери от средата на XIX в., владишкият трон, сборната икона с дърворезбена рамка, създадена през последната четвърт на XVII в., както и дърворезби от 40-те години на XX в. в олтаря.

Вторият параграф, озаглавен „Икони“, е посветен на огромното и крайно разнородно по произход, вид, стилистика и функции иконно богатство в храма, което е разположено както на иконостаса, така и в наоса – върху владишкия трон, до стените и върху проскинитарите в притвора. Представена е библиография на изследванията върху атрибуцията на тези художествени произведения и подробен списък на иконите, групирани съобразно местата им в храмовите пространствени ядра.

Професионалният изследователски почерк на авторката се долавя особено добре при разглеждането на най-забележителните икони в храма. В първата от обособените групи са включени тези, създадени в периода XV до XVII век. Специално внимание е отделено на въпроса за атрибуцията и версиите за произхода на най-старата икона, създадена през втората половина на XV или в началото на XVI в. – св. Богородица Елеуса. Произведенията от XVI в. са чудотворната икона в сребърен обков и иконата св. Три светители. След земетресението от 1913 г. в храма „Успение Богородично“ са пренесени икони от разрушените търновски храмове, като най-забележителни са тези изписани за църквата „Св. Георги“ през 1684/1685 г. в ателието на Йоан от Чивиндола и

комплект икони от храма „Св. Петка“, създадени през последната четвърт на XVII в. Възрожденските икони са представени с една икона от първите десетилетия на XVIII в., която е произведение на ранната тревненска живопис, няколко тревненски икони от първата половина на XIX в., икона на зограф Йордан Михов от Елена от втората четвърт на XIX в., творби на Иван х. Василев от Габрово от 1854 г. Най-голямата част от съхраняваните в църквата икони са произведения, създадени в последните години на XIX – първите десетилетия на XX в. В заключителната част са представени и ерусалимски от църквата.

В заключение ще отбележа, че представеното изследване на храма „Успение Богородично“ е чудесен пример на възкресяване на паметта за един стародавен търновски храм, който не е локална историческа ценност, а национален културен капитал.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 2002: Й. Алексиев. За светците – покровители на столичния Търнов (Опит за локализация на църквите, в които са се пазили мощите им). – В: Търновска книжовна школа, Т. 7, 2002, 411–423.

Москов 1918: М. Москов. Търново в най-древното си минало. В. Търново, 1918.

Теофилов 2005: Т. Теофилов. Къде е бил манастирът „Св. Богородица“ в Търнов? – Материали от международна научна конференция в чест на проф. д-р Тотю Коев. В. Търново, 2005, 76–83.

Тотев, Караилюв, Дерменджиев 2008: К. Тотев, Пл. Караилюв, Е. Дерменджиев. Разкопки на средновековния некропол край църквата „Успение Богородично“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. С., 2008, 698–701.

Kanitz 1876: F. Kanitz. Tirnovos Albulgarische Baudenkmale. Wien. 1876.

Светла Атанасова
ТЪРНОВСКИТЕ ТЪРГОВСКИ ДРУЖЕСТВА ПРЕЗ
ВЪЗРАЖДАНЕТО. МОДЕЛИ ЗА СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ

В. Търново, „Фабер“, 2014, 502 стр. с илюстрации

Милко Палангурски

Книгата на Светла Атанасова е посветена на един от основните белези на сложните възрожденски процеси в българските земи. Обект на изследването е търговската сфера, а за ареал на проучването е определен Търново и прилежащият му регион. Фактически се разглежда модернизационният процес в стопанската сфера от края на XVIII век до началото на самостоятелния ни държавен живот в края на 70-те години на XIX век. Не за първи път подобна тема се използва в историографския процес, но направеното в предходните десетилетия страдеше от два недостатъка – използването на един единствен методологически похват и липсата на конкретни регионални изследвания. А те са изключително важни за изследователите на стопанските процеси в национален аспект, защото в миналото те нямаха никаква възможност да използват обобщени изходни данни по региони. Тази тенденция постепенно е преодоляна и на вниманието ни е представено изследване на един динамичен и сравнително обособен в икономическо отношение регион.

Авторката използва един напълно коректен в научно отношение подход – тя не само се опитва да разреши част от методологичните нужди и проблеми на националната стопанска история, но и се концентрира върху включването в научен оборот на достатъчно непознати и неизползвани сведения, което в крайна сметка да и позволи да направи значими изводи. Те от своя страна са сериозно градиво за постигане на пълна реконструкция на стопанския процес и показват икономическите проекции на изследваните обекти и явления за десетилетия напред. Това прави избраната тема не толкова оригинална, колкото напълно задължителна в общия историографски процес. Затова и първа

глава е посветена на историографските аспекти и постижения, като специално се акцентира на „причинно-следствените връзки, обуславящи импортно-експортните контакти и формирането на вътрешния български пазар“ (с. 17). Използваните исторически изследвания поставят монографичния труд в един достатъчно широк контекст. Тясно специализираната литература по стопанска история също е представена в пълен обем, а направеният историографски анализ е коректен и пълен. В случая той е повече от задължителен, тъй като тежкия за обработване първичен архивен материал от стопанската сфера, винаги е водил до пускане в оборот на по-малки и по-големи късове информация, като градиво при реконструкцията на стопанския процес, преди да се достигне до една по-обективна и цялостно разположена картина. Историографският преглед е направен на две нива – изследвания, които обхващат националната и съответно регионалната проблематика, като отчетливо са представени като отделни историографски теми. На базата на постиженията се определят и посоките на търсене на авторката, които кореспондират с поставените и цели. Извлеченото от историографските постижения градиво достойно е подкрепено от привлечения, обработен и анализиран архив. Използван е почти целият достъпен обем от фондове на най-видните търговски фирми и фамилии, които произхождат или оперират на търновския пазар от всички архивохранилища в страната. Използвани са търговски тефтери и договори, годишни баланси, кореспонденция, счетоводни документи, старопечатни издания, възрожденска преса и др.) Безспорна заслуга на Светла Атанасова е включването в научно обръщение на много нов архивен материал, който представлява ценно градиво за стопанското минало на Търново и Търновско и който запълва фрагментарните ни досега сведения за мащабите на търговската и производствената активност на търновското население през XVIII и XIX в.

В хронологически аспект, това е напълно логичен за изследване времеви отрязък. Той има добре познатата ни вътрешна и органично изпъкваща самостоятелност, още повече, че икономическите процеси, които се развиват в него са диктувани не само от общото състояние на Отоманската империя, а и от желанието на най-напредничавите части от българското общество да промени своя икономически статус и да се опита да настигне най-добрите западно-европейски образци. Поставените задачи се обуславят от определената тема. Първата и основната е да се изследват, проучат и анализират съществуващите структури от местна, регионална и национална величина. От тази цел, съвсем логично произтичат и останалите – ролята на отделните субекти за обемите в търговския обмен, формите на икономически, правни, банкови и лични взаимоотношения, характеристиката на персоналните и институционални търговски връзки, пътищата и трансферите на основните видове стоки и материали и не на последно място – изграждането, развитието и функционирането на съществуващата национална и регионална мрежа.

В Първа глава. „*Дейността на търговските дружества през Възраждането – историографски аспекти и законови основания*“ (с. 15–78) се прави

подробен историографски анализ, като особено място в текста заема и аналитичната част свързана с тълкуването на Отоманския търговски закон от 1850 г. и последвалите допълнения към него, и което е още по-важно, илюстрирана е реализацията на този закон в практиката. Тази част от книгата определям като съществен принос на авторката. Напълно приемливо и доказан е изводът, че тази законова основа способства за благоприятното развитие на частната капиталистическа инициатива. Това е една сфера, която, с малки изключения, обикновено се подценява в изследванията, а и в цялостното ни общо отношение към възрожденските процеси. Вижда се, че модернизацията на стопанската сфера се движи и диктува от параметрите на извършената в рамките и от самата отоманска власт политика на промяна. Както в края на XVIII в., така и в първата половина на XIX в. става ясно, че българските търговци израстват и се развиват изключително в поставените им от държавата рамки и основният извод на авторката е, че „модернизацията на стопанската сфера се движи и диктува от параметрите на извършените от самата османска власт промени“ (с. 78). Основателно акцентът е поставен върху модернизационните тенденции, като последователно и подробно са проучени отделните законови инициативи на Високата порта, изграждането и функционирането на съответните държавни институции (Апелативен съд, търговски съдилища и др.). Те показват и обясняват трудния път на балканската модернизация, както и определят посоката на търсенето на едни сериозни доводи в релацията: „развитие на икономиката – пробив в законодателната сфера“.

Втора глава. „Търновските търговски дружества – организатори на капиталистически структури и регулатори на стокообмена“ (с. 79–356) заема централно място в монографията и има класическата структура с три параграфа. Тя обяснява и показва процесите, явленията и фактите в развитието на търговските и производствените дружества. Скрупулъзно, с педантичност ни се представя пълната мрежа от участници в процесите, техните параметри, връзки, обеми на движение на стоки, капитал, суровини и крайни продукти, професионални контакти и партньорство на регионално и национално ниво. Логично първият параграф на главата е посветен на дейността на дружествата и манифактурите във времето до Танзимата, когато според авторката се вижда „процесът на съсловното пренареждане... в средите на градското и селското население, където се заражда търговския капитал и се формират независимите български търговци“ (с. 83), в резултат на което, се появява мрежа от „широко разпространени... градски манифактури и създадените протоиндустриални форми на производство в близките села, пряко свързани с търговци и предприемачи обслужващи местния пазар“ (с. 83) и тяхното обвързване с външния пазар, осъществявайки вноса и износа на суровини, стоки и материали.

Изследвани са и двустранните процеси в развитието на градското стопанство – от една страна развитието на еснафските сдружения, а от друга първите предприемачи, които в крайна сметка довеждат до оформянето на няколко

кантори, които се оказват основни посредници в обмена между Средна Европа и Долния Дунав за почти всички стоки и суровини. Нещо повече, доказва се, че на базата на териториален произход и икономически интерес, те успяват да изградят „своя структура на взаимоотношения, пазари, центрове и бази“, които в крайна сметка имат амбициозната задача „да обхванат сухопътната търговия в пространството между Виена и Константинопол“ (с. 97–98).

Вторият параграф на тази глава е посветен на процесите и явленията настъпили в стопанската сфера следствие на започнатите в империята икономически реформи. Разкрити са всички номенклатури на производството, вноса, износа, европейския опит при обмена и водене на счетоводството, но не се подминава негативната тенденция за превръщането на града във второстепенен икономически център, вследствие на нарастващата роля на дунавските пристанища и насочването на търговските капитали към нови центрове. Това се потвърждава и от информацията в последния параграф на главата, която анализира професионалните партньорства и мрежи на сътрудничество. Изводът е, че ако до 1864 г. градът играе ролята на основен търговски център за Северна България, то след промените вследствие на Кримската война, това преимущество се губи в следващите години. Тук несъмнен принос в регионалната история са събраните стопански контрагенти в редица градове, които са незаменимо градиво за други изследвания.

Особено интересни за читателя са мрежовите връзки и отношенията между съдружници, посредници, клиенти и контрагенти, разпрострели се от Манчестър, Лайпциг и Виена до Цариград и областите в Анадола, които са обект на изследване в третия параграф на втора глава. Приносни са също така наблюденията на авторката върху отношенията между търговци, посредници и клиенти, които се развиват на местно и регионално ниво в българските земи и представляват част от изграждането на вътрешния национален пазар. Така третият параграф на втора глава показва една цялостна и добре нюансирана панорама на икономическата активност на търновци. Проучени са 1311 самостоятелни търговски дюкяна и работилници, като вниманието е съсредоточено както към конкретната предприемаческа дейност, така и към типологизиране на отделните казуси. Авторката е успяла да пресъздаде предпоставките за просперитета на града, зараждането на модерното пазарно мислене, въвеждането на новостите в търговските сделки и опитите за социален и персонален портрет на големите търновски търговци от XIX в. като братя Паскалеви, х. Николи Минчев, х. Пенчо Стоянов, Георги Кисимов, братя Аврамови, Тодор Василев, Стефан Кулумджиев, х. Минчо х. Цачев и др.

В *Трета глава*. „Търговската модерност – стопански и обществени измерения“ (с. 357–392) се систематизират основните заключения. Обобщава се събраният емпиричен материал за развитието на 405 стопански инициативи и търговски практики в Търново и в различни стопански центрове на Османската империя и Европа. Представен е функционалният план на търговската къща, развита е идеята за „раждането“ на различните търговски генерации и

наследствеността на търговската професия. Отделено е специално внимание на трансформацията на капиталите в различни по вид и характер стопански дейности, свързани с: посредническата функция в трафика на монети; презаверяване на полици и менителници; инвестиции в стопански терени; пренасочване на капитали в стопански организации с различни или еднотипни по своя характер икономически приоритети; финансиране на малки фирми или отделни производства в областта на кожухарството, абаджийството и медникарството; търговия с данъци и държавни концесии; краткосрочно и дългосрочно кредитиране и пренасочване на капитали във фабричната индустрия. С конкретни примери авторката търси и меценатството на търновските търговци и манифактуристи и разкрива широката палитра от дарителски жестове, които превръщат Търново в един от водещите центрове на българската духовност през XVIII и XIX в.

Специално внимание заслужават *Приложенията* (с. 405–489), сред които са включени обобщени данни за предприемаческата дейност на над 400 търновци, 30 лични печата, образци на споразумения за покупко-продажби, тескерета, митнически удостоверения, справки за печалбите, учредителни договори и др. Всички те илюстрират по убедителен начин анализите и изводите на авторката.

Книгата на Светла Атанасова е сериозна крачка напред в опитите на българската историография да осветли реалните икономически, а отгук и социално-политически, културни, образователни и модернизационни процеси, които доминират в българското общество по време на последния век на господство на Отоманската империя върху българските земи. Процеси и явления, които в крайна сметка водят до успешно оформяне, подготовка и реализиране на идеята за самостоятелна българска национална държава.

ДА СЕ СМЕЕШ С ЦЯЛО ГЪРЛО: НЕДЕЛЧЕВ, РАННИТЕ СЛАВЯНИ И РУМЪНСКИЯТ ЗАГОВОР

Флорин Курта

Когато се атакуват фалшиви идеи, онези, които ги правят достойни на по-широката публика, често пъти разпространяват лъжи за критикуваните. Рецензията на Неделчо Неделчев на моята книга за ранните славяни (Curta 2001, с превод на български, публикуван през 2009 г. – вж. Курта 2009), напоследък получи по-широко разпространение под формата на статия в *Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Ангел Кръстев* (Неделчев 2013). Макар и претенциите на Неделчев в тази статия да са свързани с поставянето на редица въпроси относно ранните славяни в България, тя всъщност изобщо не се занимава с такива проблеми. По-скоро е странна комбинация от примитивен национализъм, теория на конспирацията и чисто невежество, базирани на едно карикатурно представяне на идеите и заключенията в моята книга.

По собственото признание на Неделчев, той се е опитал да публикува тази своя статия в *Старобългаристика* през 2011 г., но му е било отказано с довода, че е неподходяща за профила на списанието. Две години по-късно и четири – след излизането на превода на книгата ми на български език, което ще рече дванадесет години след като бе публикувано нейното оригинално издание на английски, Неделчев най-накрая намира някой да му предостави възможност да изобличи тази „опасна антибългарска конспирация“.

Статията му се появява в том, посветен още и на 20-годишнината от създаването на специалността „Богословие“ в Шуменския Университет. Това, че моята книга няма нищо общо с проблемите на теологията, очевидно се е сторило съвсем несъществен факт както на Неделчев, тъй и на съставителя/съставителите на този *Сборник*. Авторът на статията твърди, че моята книга не само отрича славянския характер на българския народ, но също така представлява предизвикателство за „българското богословие“. Това, да си го кажем без заобикалки, си е жива лъжа; при това – доста грозна лъжа. Както ясно е указано в подзаглавието на моята книга, тя е за историята и археологията на долнодунавския регион в годините между 500-а и 700-а. Тя следователно не съдържа нищо, което дори да намеква за богословие, било то българско или някакво друго. Нито пък засяга отношението славянски език – християнство. Книгата поставя акцент върху липсата на свидетелства за миграция на славяните от предполагаемата им прародина в бластистите местности около Припят,

край днешната граница между Украйна и Беларус, и настоява, че славянската етничност е резултат от взаимоотношения, които са се случили по Дунавската граница на Византийската империя през VI в. Никак не е лесно да се разбере как така една подобна аргументация може да се използва като отричаща славянския характер на българския народ. Всъщност, тъкмо обратното е валидното твърдение.

Неделчев отива обаче и много по-далеч: според него, моята книга определено не е никаква „наука“, а късче от *про*-румънската и съответно – *анти*-българската пропаганда. Той си представя може би нещата по следния начин: съвременните теории са замислени като средство единствено за отричането на българската християнска култура и на българския славянски език. Изглежда обаче, че авторът на статията твърде малко е разбрал от аргументацията, представена в моето изследване; някои от неговите твърдения граничат с клевета, особено там, където той изглежда готов да разпали пламъците на национализма посредством абсурдни предположения относно моите политически възгледи.

Като се спирам на някои от изкривяванията и на ненадминатите в погрешността си интерпретации на Неделчев, аз съвсем нямам намерение да полемизирам с неговите идеи относно праисторическия произход на славяните, които се основават, впрочем, на собствените му лингвистични конструкции. Не за пръв път моята теза за ранните славяни провокира раздразнение сред лингвистите (вж. например Darden 2004). Аз самият не съм езиковед; и като следствие от това никога не отговарям на такъв тип критика. Като отказвам да имам каквато и да било експертиза в това поле, аз просто отбелязвам, че лингвистите са слабо подготвени така щото да предложат някаква историческа реконструкция на историята на езика, тъй като не са в състояние да датират лингвистичните промени с онази степен на прецизност, която се изисква при една приемлива алтернатива – и точно това отбелязах преди дванадесет години в моята книга за ранните славяни. В добавка към това, повечето от моите критици, имащи подготовка в езиковедски анализи, все още не могат да разберат, че не съществува пряка (другояче казано, по необходимост) връзка между *език* и *етничност*, една идея, която е достатъчно добре и ясно демонстрирана в значителен брой изследвания, особено такива в областта на антропологията (вж. неотдавна публикуваните Fought 2006 и Ahearn 2012). Следователно е безсмислено да се спираме отново на този въпрос. Това, че някой не чете или игнорира фундаментални изследвания особено в областта, в която има претенции за експертиза, навярно е един тъжен аспект от онова, което в днешно време минава за научност.

Но нито е мое задължение, нито пък е в мой интерес да коригирам това. Ето защо, най-общо казано, ще се въздържа от това да се занимавам с претенциозната конструкция на Неделчев относно предполагаемите езици и (предположително) славянския характер на племената и народите, споменавани в

древните извори: *in aere aedificare*¹. Ще оставя настрана и опитите на Неделчев да установи етимологията на моята фамилия на базата на протобългарски думи, както и това, че правейки разграничение между българския и македонския език, съм се подписал под политиката на Коминтерна, отнасяща се до езиците и нациите на Балканския полуостров. Вместо да отговарям на такива евтими и вулгарни нападки, целта ми тук ще се ограничи до това да се насоча директно към атаките на Неделчев.

Първата от тях може да се резюмира по следния начин: Курта е на мнение, че славяните, вместо да са мигранти от север, се превръщат в разграничима етническа група в земите, разположени северно от долното течение на река Дунав. Това означава следното: Курта твърди, че Румъния е прародина на славяните. А като пише това, Курта всъщност става последовател на националистическата линия на Николае Йорга².

Дали като споменава името на Йорга той е мислел за него като референция към стогодишнината от Букурещкия мирен договор от края на Междусъюзническата война (1913 г.), не мога да знам, но със сигурност Неделчев отправя критиките си на погрешен адрес. Това, че аз всъщност не одобрявам идеите на Йорга за ролята на Румъния на Балканите, било то преди или след Балканските войни, е видно от моята критика на неговите теории, отнасящи се до ранните славяни, които бяха публикувани преди двадесет (да, 20!) години (вж. Curta 1994a, 132–137; Curta 1994b, 229–233, препечатано в Curta 2009, 136–142)³. По онова време отделих много повече внимание, и то с детайли, на променящото се отношение спрямо славяните в следвоенните изследвания на румънски историци и археолози, работещи в годините на комунистическо управление в Румъния. В тези си проучвания показах, че преди 1958 г. славяните са основен обект на изучаване от страна на румънските историци и археолози, занимаващи се с епохата на Ранното средновековие (и румънския етногенезис). След тази дата и особено при режима на Чаушеску, както археолозите, така и историците сториха всичко по силите си да отстранят

¹ Във фантазмагоричните етимологии на Неделчев виждаме една безгрижна хумореска, ако и тя да е неволна. Според него, венетите, споменати в античните извори (вкл. у Йордан) и будините, упоменати от Херодот, са един и същ народ. Причината е твърде проста: името на първите предположително означавало „сините“, същевременно будините са описани като русоляви и със сини очи. Изначално е ясно тогава, че хората с руси коси и със сини очи трябва да са славяни.

² Неделчев ме е представил като дипломирал се студент в Букурещкия университет; веднага след това съм станал „инструктор“ в Университета във Флорида. Това, което не му е известно, е, че критикуваната от него книга всъщност се базира на моята докторска дисертация, защитена в Western Michigan University (1998 г.). С други думи, моята интерпретация на историята на ранните славяни е повлияна от обучението ми в САЩ, а не от годините на обучение, прекарани в Румъния.

³ Навсякъде съм обръщал внимание на политическите причини, поради които Йорга създава Института за изследване на Югоизточна Европа в Букурещ, и то точно една година след Букурещкия мирен договор (вж. Curta 2006, 3).

славяните от румънската история. След 1994 г., годината, в която се появиха тези мои изследвания, проблемът за политическата манипулация на археологическите свидетелства, засягащи ранните славяни, неколккратно е бил повдиган в румънската археологическа общност (вж. например Stanciu 2001 и 2005). Някои извадиха наяве по-късната в хронологичен план „ябълка на раздора“ между българските и румънските археолози, най-вече т. нар. култура Дриду (Madgearu 2007); други пък поставиха по-общо въпроса за отношението между румънския национализъм и археологията (Niculescu 2004–2005; Dragoman, Oanță-Marghithu 2006). С други думи, днес в Румъния се наблюдава сериозен интерес към историята на политическото манипулиране на археологията и историографията. Доколкото ми е известно, такъв целенасочен интерес и особено себекритичност все още не е наличен в България, когато иде реч за Ранното средновековие. Единствено чудесната книга на Стефан Дечев, появила се напоследък, постави началото на нещо като пробив в този омагьосан кръг от мълчание, или поне във връзка с проблемното дефиниране на националната идентичност през XIX в. през призмата на релацията „славяни – протобългари“ (Dechev 2010; 2013a; 2013b). Липсва обаче цялостен и прецизен анализ на този проблем и неговото третиране в археологическата и историческата книжнина, появила се в периода между 1948 и 1989 г., и особено около 1300-годишния юбилей на българската държава на Аспарух, наченат и доразвит с благословията на тогавашния председател на Комитета за култура, Людмила Живкова, дъщерята на комунистическия водач на България – Тодор Живков. Един подобен анализ, мисля си, би обяснил obsesията, фикс идеята, характерна за някои изследователи при търсенето на средноазиатски (вкл. ирански) и централноазиатски корени на българската народност, толкова добре видима през последните две десетилетия. Тогава би станало ясно, че възгледите на Неделчев не само за „българската народност“, но и относно произхода на протобългарите и техните езикови и исторически отношения със славяните, изобщо не са уникални. Така погледнато, без един такъв анализ, ще бъде трудно да се отчлени каква част от това, което Неделчев представя в писанията си е неговият собствен национализъм и каква част е рециклиране на вече известни в българската историография от 80-те години на миналия век постановки.

Едно нещо обаче е сигурно: Неделчев изцяло игнорира промените, които се осъществиха в това именно научно поле през последните десетилетия. Освен това е видно, че не е чел нито една от имащите ключова роля по този проблем книги, и – вече като следствие – притежава много изкривена представа за историографската ситуация към момента. По-важното е обаче, че той изобщо не е разбрал, че в румънската историография още от началото на XIX в. съществува „недолюбване“ на славяните като елемент на националната румънска история. Повечето историци, според възможностите си, пишейки за славяните, се стремяха да ограничат културното им влияние върху румънската цивилизация и език, като постоянно затъмняваха онези аспекти от сла-

вянската история, които не пасваха на тяхната предварително построена теза за румънската народност/нация като имаща изцяло или предимно романски характер и, съответно, латински произход. „Нашите национални историци“, пише Йоан Богдан преди 1900 г., „систематично игнорират или съзнателно избягват проучването на ранните славяни“ (Bogdan 1894, 14).

Преди двадесет години показах, че въпреки натиска на комунистическия режим през 50-те години на миналия век, това отношение не се е променило в някаква значима степен и през втората половина на ХХ в., а дори при режима на Чаушеску е получило нов импулс. За това, че показах съобразяването с политиката „отгоре“ на водещите румънски археолози в моята статия от 1994 г. (публикувана в Германия), аз платих съответната цена: преди да си тръгна от моята родина в посока САЩ, се принудих да напусна Археологическия институт в Букурещ, протестирайки по този начин срещу мерките, предприети, така щото да се спре публикуването на тази моя статия (цялата история, макар и в сбит вариант, може да се прочете в Curta 2008, 467). За мнозина в Румъния аз все още съм „предател“, понеже съм критикувал видни румънски археолози и историци, както и защото съм застанал „на страната“ на славяните⁴. Двадесет години по-късно, когато някой като Неделчев мисли, че би могъл да събере около себе си националистите, като ме атакува и обвинява в заемането на *про*-румънска позиция, мога само шумно, с пълно гърло и от все сърце да се изсмея. Иронията в тази ситуация би трябвало да е очевидна всекиму.

Неделчев обаче не е безпомощен само в проблемите от историографско естество. Той има също така сериозни затруднения в областта на политическата история на долнодунавския регион през античността до степен, че чак да му се присмее човек. Според него Дакия е била завладяна от римляните не след края на две трудни военни кампании, предприети от император Траян (101–102 и 105–106 г.), а в самия край на II в. пр. Хр. След това, според Неделчев, римляните преминали Дунав в посока от север на юг и нахлули в земите на северните тракийци, които оказали „героична съпротива“. Четейки това, човек би срещнал затруднения да реши дали Неделчевото объркване се дължи или на тотално незнание, или пък на обсебя от историческия прецедент от 1913 г. Ако е второто, той си е намерил добра компания. Защото неговото очевидно недолюбване на Николае Йорга, всъщност показва, че Неделчев не е по-различен от румънския историк, за когото преминаващите през Дунав славяни в посока Тракия, през VI в., били като онези войници на Михай Храбри (1593–1601), които храбро плякосвали османските провинции на Балканите, стигайки чак до стените на Одрин (Iorga 1937, 314–316). Когато четете статията на Неделчев, човек няма как да не се сети за една бележка на

---

⁴ Това би могло да обясни липсата на каквато и да било рецензия на румънската версия на моята книга за славяните (Curta 2006a), в ярък контраст със ситуацията в България, където до момента се появиха две рецензии върху нейната българска версия от 2009 г. (вж. Tárkova-Zaimova 2010, както и Йончева 2010).

Йорга: „l'histoire est pleine des scènes semblables, qui reviennent“ (Iorga 1937, 313). Впрочем, както отдавна отбеляза Бенедикт Андерсън, националистическото въобразяване се базира на идеята за едно „хомогенно, празно време“, в което социологически[ят] организъм, движещ се по разписание [през него] е точен аналог на идеята за нацията, която също се мисли като стабилна общност, движеща се неотклонно назад (или напред) в историята (Anderson 1983, 26; български превод – Андерсън 1998, 40). Две исторически събития, случили се на огромно разстояние във времето едно от друго, са възприети като сходни и едновременни, понеже националистите вярват в споделено времево измерение, в което те и техните „предци“ съ-съществуват. Също както и днес, за различия в миналото няма място в националистическото въобразяване.

Според Неделчев моето заключение, т. е. че славяните през VI в. са местно население в земите, които днес са територия на Румъния, поставя под въпрос идеята, че „северните траки“ са „носители на румънския език“. („Авторът на тази теория не забелязва, че като обявява славяните за местно население от районите на съвременна Румъния..., обезличава, включително и езиково, историческото развитие на северните траки, които очевидно за него са населението, носител на румънски език“). Объркването в този пункт е тотално, но това, което Неделчев се опитва да каже, е, че като твърди, че (южна) Румъния е славянска родина, Курта отрича латинския характер на румънския език (и нация). Ако моето четене на неговата изкривена логика е коректно, то тогава Неделчев приема, че в миналото, както и днес, само един език би могъл да бъде в употреба в рамките на една и съща територия. Ако е имало говорещи славянски език хора в днешните румънски земи северно от Дунав, то там е нямало място за хора, говорещи романски език (който ще се превърне в румънски). Едно такова твърдение обаче би влязло в противоречие с историческите свидетелства. Ето и примери. По някое време преди 545 г., един млад мъж от антски произход, когото Прокопий Кесарийски нарича Хилвудий (както римския *magister militum per Thraciam*, убит в акция в началото на 30-те години на VI в.), е взет като пленник по време на войните между склавините и антите. По-късно той е изпратен в Константинопол, за да води преговори за мир между Юстиниан Велики и антите, понеже можел да говори свободно латински и то въпреки факта, че бил от варварски произход (Прокопий Кесарийски, *История на войните* VII 14.32–35; вж. и VII 13.24–26). Мавър пък, сподвижник и доверено лице на Кубер, известен покрай обстоятелствата около неуспешния заговор в Солун през 80-те години на VII в., знаел, казва се в „Чудесата на св. Димитър“, „нашия език, този на ромеите, на славяните и на протобългарите“ (*Чудесата на св. Димитър* II 5.291; вж. и Grigoriou-Ioannidou 2000). Очевидно през Ранното средновековие е имало място за повече от един език върху една и съща територия, като латинският (или романски език, произлязъл от него) е сред наличните опции в конкретната ситуация.

Това, че Неделчев демонстрира само фрагментарно, дори слабо познание върху основните извори за историята на ранните славяни, идва като резултат

от неговото използване на свидетелството на Йордан. Според него, Бож (*sic!*) е бил вожд на венетите, а не на антите. В опита си да представи съществуването в ранното славянско общество на „съвет на старейшините“ (ключов институт във „военната демокрация“), Неделчев вкарва насила своите идеи в свидетелството на Йордановия текст. „След това [Ерманарих] обаче действал храбро [срещу антите] и за да всее ужас, приковал на кръст техния владетел Бож, *заедно със синовете му и 70 първенци...*“ (*Getica* 248; курс. мой – Ф. К.; в български превод – Латински извори за българската история 1958, 354). Думите в курсив на български са превод на латинската фраза „*cum filiis eius et LXX primatibus*“. *Primates* в съчинението на Йордан, както изобщо в латински, никога не означава „старейшини“, „по-стар(ш)и“. Тази дума например се използва по отношение на военните вождове на скирите, които съпровождали Едика и Хунвулф срещу готите (*Getica* 277). *Primates* са също така и онези, свикани от Теодерих Велики до смъртния му одър, заедно с „графовете на готите“ (*Getica* 304). И в двата случая, преводът на думата като „старейшини“ изобщо е лишен от смисъл⁵. Нещо повече, както наскоро Павел Лукин убедително показва, идеята, че вождовете в раннославянското общество били *старейшини*, не е нищо друго освен историографски мит (Лукин 2010).

Незнанието на Неделчев е съизмеримо единствено с неговата арогантност. Той обръща внимание както на Курта, тъй и на преводача на книгата на български език – Цветелин Степанов, върху следния факт: когато пише на старобългарски през X в., Константин Преславски споменава за покръстването и идването на учениците на светите братя Кирил и Методий в България чрез израза „И лети сега славянското племе“ (Кув 1974, 170–174). Това, предполага се, е аргумент срещу твърдението на Курта, че „the first clear statement that „we are Slavs’ comes from the twelfth-century Russian Primary Chronicle“ (Curta 2001, 350; за българския превод вж. Курта 2009, 390: „Първото ясно заявяване на това, че „ние сме славяни“, идва от руската „Повест временных лет“ от XII в.“). Неделчев обаче явно не схваща, че в „Проглас към Евангелието“ Константин Преславски използва множествено число („славянски народи“), когато окуражава своята публика да слуша Словото, „което ни подготвя да познаем Бога“. Общото тук, или онова, което обединява, е свещеният език (старобългарски⁶), а не етничността! Неделчев също така игнорира

⁵ Според Неделчев, латинският термин *gens* съществувал в английски език като „genius.“ Наистина е вярно, че коренът и на двете думи е глаголят *gignere* („to beget, to produce“), но „genius“ никога не е използвано в английски в смисъла на „клан“, „племе“, какъвто смисъл има глаголят в латински език. Смисълът пък на „characteristic disposition“ е засвидетелстван на английски от 80-те години на XVI в., докато този на „person of natural intelligence or talent“ се появява през 40-те години на XVII в. В английския език не е засвидетелствана употреба на „genius“ в смисъла на „племе“, „клан“, или пък „чужд народ“.

⁶ Неделчев слага знак за равенство между ‘Common Slavic’ и църковнославянски (който за него е старобългарски). Нещо повече, той цитира превода на Степанов на „Common

съвсем убедителния аргумент, издигнат от добре познатия в България руски учен Дмитрий Поливянни, според когото самото използване на думата „славяни“ в този контекст се асоциира исторически с класификационните методи и клишета на ромейските автори. Следователно нямаме твърдение на местните, звучащо „ние сме славяни“ (Польвянный 2008, 62).

Неделчев критикува и Цветелин Степанов, че е превел „bigman“ (антропологичен термин, елемент от цяла концепция всъщност) като „големец“, макар че българската дума „големец“ е съвсем точен еквивалент на английската фраза. Със сигурност би могло да се приеме, че българският превод не изчерпва всички нюанси, налични в английския израз, но Степанов просто се е опитал да избегне доста странно звучащото на български език „бигмен“, което нито един български читател – без познания в областта на английски и особено на антропологическата литература – не би разбрал. Независимо от това дали преводачът е избрал точната дума („големец“) при превода, той определено е внимавал, така щото да сигнализира още от самото начало, че това е конвенционална употреба, така щото да се улесни възприемането на следващите страници от книгата (Курта 2009, 348)⁷. Това, обаче, което ме изненадва, е че след като е сгълчал Степанов за това, че некоректно е превел горепосочения израз, Неделчев обяснява антропологичната концепция, използвайки точно този текст, който Степанов е превел по съответния начин (Курта 2009, 366). Със сигурност Неделчев би трябвало да знае, че Степанов преподава от две десетилетия в специалността „Културология“ на Софийския университет, където основна дисциплина е антропологията и че след като е писал доста неща в областта на теорията на историята с оглед епохата на Ранното средновековие, със сигурност е добре запознат с термините на ранната държавност и социално устройство.

По подобен начин, отново според Неделчев, авторът на книгата греши, приписвайки на Фридрих Енгелс концепцията за „военна демокрация“, тъй като тази концепция принадлежала изначално на Луис Морган⁸. Питам се, къде обаче Неделчев откри в моята книга такава информация? Там, всъщност,

---

Slavic“ като праславянски (език) като подриващ основите на моята теза, че не е имало славяни преди 500 г. Степанов обаче е предпочел „праславянски“ вместо „общославянски“ в контекста на една дискусия относно влиянието на „Common Slavic“ върху румънския, гръцкия и албанския. За два от тези езици, и с това изглежда и Неделчев е съгласен, нямаме свидетелства за времето преди 500 г.

⁷ Същата стратегия следваше и румънският преводач на книгата, който все пак предпочете да остави оригиналната английска фраза, тъй като в румънския език липсва дума, която да е дори частично подобие на българското „големец“ (вж. Curta 2006a, 272, с бележката на преводача).

⁸ Рвението, с което Неделчев защитава научната валидност на концепцията за „военната демокрация“, ми напомня за един друг критик на моята книга (Жих 2010). И в двата случая, налице е странна носталгия по „азбучните истини“ на историческия материализъм. По подобие на Неделчев, Максим Жих вярва, че като съм отричал всяка една, по необходимост, връзка между етничност и език, аз съм лишил ранните славяни от тех-

изрично е посочено, че концепцията в началото е въведена в академичния дискурс от Луис Морган (Curta 2001, 312; Курта 2009, 349).

Неделчев обича да е в ролята на римския папа и да наставлява: Курта греши, казва той, когато приема, че Маркс противопоставя германския на азиатския способ на производство. Ето какво обаче пише Карл Маркс: „Die germanische Gemeinde konzentriert sich nicht in der Stadt... die asiatische Geschichte ist eine Art indifferenter Einheit von Stadt und Land“ (Karl Marx, *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen*, in Marx, Engels 1983, 390–391). Така че Неделчев първо нека прочете Маркс, пък след това да го защитава.

Важно е да отбележа също и факта, че Неделчев в своята статия цитира само някои части от началото (първите 30-на страници), както и от края на българската версия на книгата (между 343-а и 390-а страница). И, забележете: единствено една страница от средата на книгата е обект на рефериране – страница 258-а! Това предполага, и то с много голямо основание, че Неделчев е чел книгата твърде повърхностно, което пък от своя страна обяснява и някои аспекти от неговата нечувана и невиджана обърканост, на чиято основа – като следствие – той гради и своята критика. Неделчев вижда например противоречие между възможността да се датира селището край Гарван (до Силистра) към края на VI или началото на VII в., и моето убеждение, че най-ранната фаза на Гарван не може да се фиксира преди късния VII или даже ранния VIII в. Но първото е всъщност интерпретация на Живка Вържарова, а не моя такава, един (пореден) знак, че Неделчев не е чел изречението, което предшества онова, което той е избрал да критикува⁹.

Все в същото русло и по идентичен начин, когато ме обвинява в объркване при употребата на *ethnie* и *ethnique* (дума/термин, която/който всъщност я няма в моята книга)¹⁰, Неделчев вярва, че за мен етничността е нещо вродено и естествено. Такова мнение обаче е всъщност обратно на моята теза, а именно, че славянската етничност е била изобретена, изнамерена, открита от византийските автори. Със сигурност, точно както онези руски автори, които са чели моята книга в английския ѝ оригинал (вж. Иванов 2008 и Шувалов 2008), и Неделчев е схванал неправилно значението на думата *invention*, „изобретяване“, „изнамиране“, като „изфабрикуване“, „фикция“, „измислица“, т. е. *измислените* [славяни]. По подобие на С. Иванов и П. Шувалов, Неделчев

ните средства за самоидентификация и самоопределение. Комбинацията от остатъчен марксизъм и краен национализъм е стряскащо еднаква и в двата случая.

⁹ Неделчев се оплаква, че не съм предложил никакви аргументи за тази късна датировка на Гарван. Той очевидно не познава работата на Р. Колева (Колева 1992).

¹⁰ Неделчев не разбира, че *ethnie* и етничност не са едно и също нещо, което може да е индикация, че е пропуснал да прочете частта от първа глава, където съм обяснил, че използвам термина на Антъни Д. Смит *ethnie*, за да избегна объркването между етническата група и феномена, който тя по общо мнение представя чрез конкретен пример – Curta 2001, 23; Курта 2009, 32. Съвсем леко разграничение между *етническа идентичност* и *етничност* напоследък направи и В. Пол – вж. Pohl 2013, 2.

изглежда не е запознат с другото, етимологично по-старо значение на думата *invention*, а именно „разкриване“, „изнамиране“ (както е в израза „изнамирането на Кръста“ от св. Елена, майката на равноапостолния Константин Велики). Английското *invention* произлиза от латинския глагол *inuenio*, – *ire*, със значение „да открия“, „да разкрия“, точно както в прочутата фраза на Цицерон *inuenio coniurationem* (която очевидно не може да означава нещо изфабрикувано, измислено). Изнамирането-като-разкриване е широко използвано в английския в такива фрази като „научна инвенция“. Това всъщност е значението, което съм имал предвид, когато съм писал, че „Създаването на славяните е било в по-малка степен въпрос на етногенезис, отколкото на изобретяване/въобразяване и етикетирание от страна на византийски автори“ (Curta 2001, 349; Курта 2009, 389; вж. и Curta 2008, 170 и бел. 69).

Лицето на един подобен национализъм е винаги деформирано и грозно; човек инстинктивно сякаш страни от него, и то с отвращение. Когато обаче Неделчев твърди, че се наблюдава влияние на славянските диалекти върху езика на протобългарите далеч преди тяхното преселение към днешна България, и че утигурите и кутригурите съвсем не са протобългари, а българи, човек няма как да не се размее с цяло гърло, най-малкото за да остане със здрав разсъдък. Идва ми на ум за една забележка на бай Ганьо по време на Световното изложение през 1891 г. в Прага. Видимо раздражен, че Ян Хус, както и Кирил и Методий са споменавани твърде много пъти, бай Ганьо помолва водача на българската делегация да произнесе реч за Аспарух, така щото да има все пак някакъв баланс (Константинов 1999, 118).

Смехът с цяло гърло при някакъв гаф прави безвредна отвратителната грозота.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андерсън 1998: Б. Андерсън. Въобразените общности. Размишления върху произхода и разпространението на национализма. Превод Я. Генова. С., 1998.

Жих 2010: М. Жих. К проблеме етнического самосознания ранних славян по поводу работы Флорина Курты. – Русин, 2010, 1,59–77.

Иванов 2008: С. А. Иванов. „В тени юстиниановых крепостей“? Ф. Курта и парадоксы раннеславянской этничности. – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 6, 2008, 5–12.

Йончева 2010: К. Йончева. Освобождение от *Тъмните векове*. – *Култура*, 19, 2010 (<http://www.kultura.bg/bg/article/view/17006>).

Колева 1992: Р. Колева. За датирането на славянската група „Попина-Гарван“ в североизточна България и северна Добруджа. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Исторически факултет, 84–85, 1992, 163–182.

Константинов 1999: А. Константинов. Бай Ганьо. С., 1999.

Куев 1974: К. М. Куев. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974.

Курта 2009: Ф. Курта. Създаването на славяните: История и археология на долно дунавския регион ок. 500–700 г. Превод Ц. Степанов. С. 2009.

Латински извори за българската история 1958: Латински извори за българската история. Т. 1. С., 1958.

Лукин 2010: П. В. Лукин. „Старцы“ или „старшие“? О терминологии славянской племенной знати. – Славяноведение 2010, 2, 12–30.

Неделчев 2013: Н. Неделчев. Антиславянство – съвременни румънски фалшификации между София, Кеймбридж и Флорида и проблемът за най-ранните славяни и българи. – В: Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Ангел Кръстев и 20-годишнината от създаването на специалност „Теология“ в Шуменския университет, Шумен, 2013, 124–138.

Польвянный 2008: Д. И. Польвянный. Славяне и българи в восточноримском имперском пространстве: проблемы различия. – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 6, 2008, 2, 59–63.

Шувалов 2008: П. В. Шувалов. Изобретение проблемы (по поводу книгу Флорина Курты). – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 6, 2008, 13–20.

Ahearn 2012: L. M. Ahearn. *Living Language. An Introduction to Linguistic Anthropology*. Chichester, Malden, 2012.

Anderson 1983: B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York, 1983.

Bogdan 1894: I. Bogdan. *Însemnătatea studiilor slave pentru români*, Bucharest, 1894.

Curta 1994a: F. Curta. The changing image of the early Slavs in the Romanian historiography. – *Revue des études sud-est européennes*, 32, 1994, 1–2, 129–142.

Curta 1994b: F. Curta. The changing image of the Early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey. – *Südost-Forschungen*, 53, 1994, 225–310.

Curta 2001: F. Curta. *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge/New York, 2001.

Curta 2006a: F. Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în secolele VI–VII*. Translated E. S. Teodor. Târgoviște.

Curta 2006b: F. Curta. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge/New York, 2006.

Curta 2008: F. Curta. Once again on bow fibulae of the „Pietroasele type“ (Werner’s class I F). – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 59, 2008, 465–492.

Curta 2008: F. Curta. The making of the Slavs between ethnogenesis, invention, and migration. – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 6, 2008, 2, 155–172.

Curta 2009: F. Curta, *Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*. Bucharest/Brăila, 2009.

Darden 2004: B. J. Darden, Who were the Sclaveni and where did they come from? – *Byzantinische Forschungen* 28, 2004, 133–157.

Dechev 2010: S. Dechev, Who Are Our Ancestors? „Race“, Science and Politics in Bulgaria, 1879–1912. Saarbrücken, 2010.

- Dechev 2013a:** S. Dechev. Between Slavs and Old Bulgars: ‘ancestors’, ‘race’ and identity in late nineteenth-century Bulgaria. – In: *Manufacturing Middle Ages. Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe* (P. J. Geary, G. Klaniczay Eds.). Leiden/Boston, 2013, 347–376.
- Dechev 2013b:** S. Dechev. Who are the Bulgarians? ‘Race’, science and politics in fin-de-siècle Bulgaria. – In: *We, the People. Politics of National Peculiarities in South-East Europe* (D. Mishkova Ed.). Budapest, 2013, 3–29.
- Dragoman, Oanță-Marghitu 2006:** A. Dragoman, S. Oanță-Marghitu. Archaeology in Communist and post-Communist Romania. – *Dacia*, 50, 2006, 57–76.
- Fought 2006:** C. Fought. *Language and Ethnicity*. Cambridge, 2006.
- Grigoriou-Ioannidou 2000:** M. Grigoriou-Ioannidou. The *kath’emasglossa* in the Mauros and Kouber episode (*Miracula S. Demetrii* 291). – In: *Byzantine Macedonia: Identity, Image, and History. Papers from the Melbourne Conference, July 1995* (J. Burke, R. Scott Eds.). Melbourne, 2000, 89–101.
- Iorga 1937:** N. Iorga. *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, 2, Bucharest, 1937.
- Madgearu 2007:** A. Madgearu, The Dridu culture and the changing position of Romania among the Communist states. – *Archaeologia Bulgarica*, 11, 2007, 2, 51–59.
- Marx, Engels 1983:** K. Marx, F. Engels. *Werke*, vol. 42, Berlin, 1983.
- Niculescu 2004–2005:** G. A. Niculescu. Archaeology, nationalism and the „History of the Romanians“ (2001). – *Dacia*, 48–49, 99–124.
- Pohl 2013:** W. Pohl. Introduction – Strategies of identification: a methodological profile. – In: *Strategies of Identification. Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe* (W. Pohl, G. Heydemann Eds.). Turnhout, 2013, 1–64.
- Stanciu 2001:** I. Stanciu. Slavii timpurii în cercetarea arheologică românească. – *Ephemeris Napocensis*, 11, 2001, 105–143.
- Stanciu 2005:** I. Stanciu. Die frühen Slawen in der rumänischen archäologischen Forschung. Kurze kritische Untersuchung. – In: *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19–21 listopada 2001* (P. Kaczanowski, M. Parczewski Eds.). Cracow, 2005, 567–582.
- Tăpkova-Zaimova 2010:** V. Tăpkova-Zaimova. Review of Ф. Курта, Създаването на славяните: История и археология на долнодунавския регион ок. 500–700 г. (С., 2009). – *Etudes balkaniques*, 45, 2010, 3, 217–222.

ВЪЛКА ИЛЧЕВА ПЕТРОВА

Теменуга Георгиева

Доц. д-р Вълка Илчева Петрова е родена на 8 май 1944 г. в с. Бели бряг, Старозагорско. Завършва средното си образование през 1963 г. в Икономическия техникум в Стара Загора. Същата година постъпва като редовен студент във Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“, (сега Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, специалност „История“). След дипломирането си през 1967 г. постъпва като уредник в отдел „Археология“ на Окръжния исторически музей във Велико Търново. До 1974 г. участва в екипа, проучващ различни сектори в крепостта на хълма Царевец – Двореца на българските царе, обекти № 8 и № 13 по западния склон. През този период интересите ѝ са насочени към изследването на паметници на материалната култура от тракийската и османската епоха. Впоследствие тя продължава да се занимава с проблемите на тракийската археология. През 1976 г. проучва надгробната могила при с. Ново село, Великотърновско, а през 1991 г. е в колектива, провел археологическите разкопки на надгробната могила при с. Големаните, Великотърновско.

Най-траен и целенасочен е интересът на Вълка Илчева към изследването на проблемите, свързани с праисторическите култури. Тя участва в разкопките на праисторическите селища: Качица – Велико Търново (1976 г.), Клисе баир – Шемшево (1976 г.), Пшеничево (1977 г.), Дуранкулак (1977 г.). Провежда сондажни проучвания в местностите „Пещерата“ и „Бавлю гьол“ (1991 г.), „Османкин дол“ (1991–1992 г.) в землището на с. Хотница. Резултатите от тези проучвания имат съществен принос за изясняването на сложните процеси, протичали през бронзовата епоха в средния басейн на р. Янтра.

Особено място в научното развитие на Вълка Илчева заемат изследванията ѝ върху преходния период между енеолита и бронзовата култура. Важна роля в това отношение играят проведените от нея археологически разкопки на праисторическото селище Хотница – Водопада. В продължение на повече от десетилетие (1978–1990 г.) тя целенасочено изследва това праисторическо поселение, което със своята значимост се утвърждава като реперен обект за изследваната епоха в басейна на Долния Дунав. Тези проучвания на Вълка Илчева я утвърждават като безспорен авторитет в изследователската гилдия, занимаваща се споменатата проблематика. Категорично потвърждение за това е успешно защитената ѝ докторска теза: „Преходният период от енеолита към

бронзовата епоха по материали от Централна Северна България“ (1996 г.). Различни аспекти на материалната култура от този и други праисторически периоди са разгледани и в многобройните студии, статии и съобщения, публикувани в престижни български и европейски специализирани издания. Участието на Вълка Илчева в международни и национални научни форуми са показател за престижното място, което тя заема сред изследвачите на балканската праисторическа наука.

За цялостното научно творчество и приноси в българската археологическа наука през 2002 г. и е присъдено научното звание „доцент“.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

I. Монографии

1. ПРЕХОДНИЯТ период от каменно-медната към бронзовата епоха по материали от Централна Северна България. Рец. Хенриета Тодорова и Иван Панайотов. С., 1995. 236 л. и 164 л. ил. [Машинопис]

Автореферат. С., 1995. 35 с. [Офс. изд].

2. ХОТНИЦА. Стари селища и находки. Ч. 1. Праистория. В. Търново, 2002. 216 с. с ил. Рец.: Стефан Чохаджиев, Вълка Илчева. Стари селища и находки в землището на село Хотница, Великотърновско. I част – Праистория. Велико Търново, 2002; 211 с. 92 табл., 1 карта. – Археология, 2003, № 2, с. 52.

3. ХОТНИЦА. Стари селища и находки. Ч. II. Праистория. Издателство „Faber“ В. Т., 2006, с., с ил.

II. Студии, статии, научни съобщения и рецензии

4. ГЛИНЕНИ лули от Велико Търново. (Съобщение). – Год. музеите Сев. България, 1, 1975, 179–199

5. КОЛЕКТИВНА находка на метални изделия от края на бронзовата епоха от град Стражица. – Векове, 1978, № 5, 60–63, с ил.

6. Колективна находка колониални бронзови монети от с. Пчелище, Великотърновски окръг. – Археология, 1979, № 1, 42–56, с ил. [Съавт. Марко Цочев]

7. МАТЕРИАЛИ за археологическата карта на Великотърновски окръг. Старините в землището на Златарица. – Г о д. музеите Сев. България, 5, 1979, 32–41. [Съавт. Богдан Султов, Петър Станев, Марко Цочев и Атанас Писарев]

8. ПРАИСТОРИЧЕСКИ метални изделия от музейната сбирка в град Стражица. – Векове, 1979, № 4, 73–75. [Съавт. Харалампи Проданов]

9. ПРАИСТОРИЧЕСКИ метални изделия от с. Хотница, Великотърновски окръг. – Г о д. музеите Сев. България, 5, 1979, 20–27. [Съавт. Иван Кокорков]

10. ПРОУЧВАНЕ на бронзовата епоха по басейна на река Янтра. – Г о д. музеите Сев. България, 8, 1982, 17–24

11. МАТЕРИАЛИ за археологическата карта на Великотърновски окръг. Старините в землището на Стражишката община. – Г о д. музеите Сев. България, 9, 1983, 11–15. [Съавт. Богдан Султов, Петър Станев, Марко Цочев и Атанас Писарев]

12. СТАРИНИТЕ в землището на Златаришката община. Продължение – ГМСБ, 5, 1979, 32–41. – Г о д. музеите Сев. България, 10, 1984, 21–23. [Съавт. Богдан Султов, Петър Станев, Марко Цочев и Атанас Писарев]

13. LACULTURE matérielle des tribus thraces entre les rivières de Yantra et d'Ossam et leurs relations avec la Thrace. – In: Internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks. Dritter. 2. – 6. Juni 1980 Wien. Bd. I. Sofia, 1984, 88–93. [Coll. P. Stanev, M. Tchotchew, A. Pissarev]

14. NEUE Metallfunde aus der prähistorischen Siedlung Hotnica-Vodopada. – Stud. Praehist., 1986, №8, 212–216

15. [ТРИДЕСЕТ И ПЪРВА] XXXI национална конференция по археология. [12–15 май 1986 г., В. Търново]. – Г о д. музеите Сев. България, 13, 1987, 282–284

16. ВКОПАНИ пещи-тандири от праисторическото селище Хотница-Водопада. – Археология, 1989, №3, 20–27, с ил.

17. МАТЕРИАЛИ за археологическата карта на Великотърновския край. Старините в землището на Сухиндол. – Г о д. музеите Сев. България, 15, 1989, 67–81. [Съавт. Марко Цочев, Иван Църов и Атанас Писарев]

18. ГЛИНЕНА идолна пластика от праисторическото селище Хотница-Водопада. – Изв. Ист. Музей – В. Търново, 7, 1992, 127–133

19. ПРАИСТОРИЧЕСКОТО селище Хотница-Водопада и мястото му в проблема за Преходния период. (Проблеми на Преходния период от енеолита към бронзовата епоха в България). – Археология, 1992, №2, с. 50

20. АРХЕОЛОГИЧЕСКО проучване на Ново село, Великотърновско. – Изв. Ист. Музей – В. Търново, 8, 1993, 91–96, с ил.

21. LOCALITÉS de la période de transition de l'énéolithique à l'âge du bronze dans la région de Veliko Tırnovo. – In: The Fourth Millennium B. C. Proceedings of the International Symposium Nessebur, 28–30 August 1992. Sofia, 1993, 82–98, ill. [Bibliogr. p. 84]

22. СТАРОБЪЛГАРСКИ надпис от X век от Хотница, Великотърновско. – В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. Материали от юбил. науч. конф., посветена на 70 год. от рождението на проф. д-р Станчо Ваклинов. В. Търново, 11–14 апр. 1991 г. В. Търново, 1994, 97–102. [Съавт. Казимир Попконстантинов]

23. ДОМАШНИТЕ и диви животни от праисторическото селище Хотница-Водопада. – И з в. Ист. Музей – В. Търново, 10, 1995, 117–144. [Съавт. Лазар Нинов]

24. ТЕХНОЛОГИЯ и класификация на керамиката от Хотница-Водопада – преходен период от енеолита към бронзовата епоха. – И з в. Ист. Музей – В. Търново, 11, 1996, 87–139

25. ТЕХНОЛОГИЯ и класификация на керамиката на селища от преходния период от енеолита към бронзовата епоха в средния басейн на река Янтра. – И з в. Ист. Музей – В. Търново, 12, 1997, 91–113

26. ЕДИН съд букел керамика от землището на с. Хотница, Великотърновско. – В: Д н и на науката '98. Сб. докл. В. Търново, 1998, 13–18, с ил.

27. ХОТНИЦА-ВОДОПАДА – селището от преходния период от енеолита към бронзовата епоха. <Топография, стратиграфия, обща планировка>. – И з в. Ист. Музей – В. Търново, 13, 1998, 66–102, с ил.

28. ТРИ енеолитни селища в землището на с. Хотница, Великотърновско. – В: Т р а к и я и съседните райони през неолита и халколита. Карановски конференции за праисторията на Балканите. 1. Сб. С., 2000, 93–100, с ил.

29. AN Early Bronse III Settlement at Hotnitsa-Osmankin dol, Veliko Turnovo District. – Reports of Prehistoric Research Projects, 2000, №4, 33–43, ill. Bibliogr. 35–36

30. TECHNOLOGICAL Aspects of the Pottery from Hotnitsa-Vodopada. – В A R International Series 854, 2000, 363–374, ill.

31. КЪСНОНЕОЛИТНОТО селище Хотница-Къшлата, Великотърновско. – И з в. Регион. ист. музей – В. Търново, 15–16, 2000–2001, 74–88, с ил.

32. НОВА колективна находка на бронзови изделия от късната бронзова епоха от село Овча могила, Ловешка област. – В: П а л е о б а л к а н и с т и к а и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов“. В. Търново, 14–17 ноем. 1996 г. [Сб.]. В. Търново, 2001, 457–468

33. LE village préhistorique de Hotniza-Vodopada. – In: Studia Danubiana. Series symposia II. Symposium Cernavodă III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Mangalia/Neptun <18.–24. Oktober 1999>. Bucuresti, 2001, 199–212, ill. [Bibliogr. p. 201]

34. ДВЕ интересни находки от къснонеолитното селище Хотница-Орловка, Великотърновско. – Г о д. Археол. музей – Пловдив, 9, 2002, №1, 68–73, с ил.

35. ТРАКИЙСКИЯТ културен пласт на Царевец – обект №13 във Велико Търново. – В: Ю б и л е е н сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Докл. и науч. съобщения от Петите музейни четения на Регион. ист. музей – В. Търново. В. Търново, 2002, 33–38, с ил.

36. ТРАКИЙСКИЯТ културен пласт от Царевец – обект №8. – И з в. Регион. ист. музей, 17–18, 2002–2003, 131–147, с ил.

37. КЕРАМИКАТА от пласт В на Еменската пещера. – Д о б р у д ж а, 21, 2003, 261–278, с ил.

38. КУЛТУРНИ пластове след загиването на праисторическото селище от преходния период от енеолита към бронзовата епоха Хотница-Водопада. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Докл. и науч. съобщения от Седмите музейни четения „Човекът в миналото“ на Регион. ист. музей – В. Търново. В. Търново, 2003, 221–226, с ил.

39. П. СТАНЕВ. Самоводене. Неолитна селищна могила. [Рецензия]. – В: Самоводене от древността до наши дни. Т. 3. В. Търново, 2003, 301–307

40. Стефан ЧОХАДЖИЕВ. Ваксево. Праисторически селища. С приноси от: В. Генадиева, М. Гюрова, Ц. Попова, Л. Нинов. Велико Търново, Faber, 2001, 253 стр, 120 рис., 38 фиг. [Рецензия]. – А р х е о л о г и я, 2003, № 1, с. 57.

41. СЕЛИЩЕ от ранната бронзова епоха Хотница-Османкин дол, Великотърновско. Из в. Регион. ист. музей – В. Търново, 20, 2005, 46–55, с ил.

Пътеводители

42. ТЪРНОВО – град на царе. Пътеводител. В. Търново – С., Ист. музей-Изкуството утре, [1997]. 25 с. с цв. ил. Съавт. Павлина Владкова и Иван Църов

Редакторска дейност

43. ИЗВЕСТИЯ на Исторически музей – Велико Търново. Гл. ред. Христо Харитонов. Ред. ... Год. XIII. В. Търново, Ист. музей, 1998. 320 с. с ил.

НЕВЯНА ПЕНЧЕВА БЪЧВАРОВА

Станислава Ботева

Невяна Бъчварова е родена на 9 август 1944 г. в с. Новосел, Шуменско. Средно образование завършва в град Шумен. От 1962 г. до 1966 г. учи в Софийски университет „Св. Климент Охридски“, специалностите „История“ и „Български език и литература“. На 15 септември 1966 г. постъпва на работа в Окръжен исторически музей – Велико Търново като екскурзовод. От 2 февруари 1970 г. завежда новосъздадения отдел „Социалистическо строителство“. След спечелен конкурс през 1979 г. е назначена на длъжност научен сътрудник, а от 1991 г. е научен сътрудник – I степен.

Научно-изследователската дейност на Невяна Бъчварова е ориентирана в областта на най-новата история. Прави научни разработки за участието на населението от Великотърновски край във Втората световна война и в бригадирското движение, за историята на синдикалното движение, отношенията с побратимените градове, стопанското развитие и културната дейност на Великотърновски регион. Приоритетни теми са развитието на музейното дело във Велико Търново и приносът на Тодор Николов и Христо Нурков – директори на Историческия музей в града, дейността на културните институти и състоянието на културното наследство. От 80-те години интересите ѝ са насочени към биографични изследвания за ген. Симеон Ванков, за дейците на българската авиация от периода на зараждането ѝ – Хараламби Джамджиев и Сотир Черкезов. Автор-съставител е на изданията „Велико Търново люлка на социалистическото движение в България“ (1983), „Седемдесет и пет години фабрика „Васил Мавриков“ (1985), „В перспективата на времето“ (1989), „Тридесет години Великотърновски клон на Съюза на учените в България“ (1996), „Константин Кисимов. Спомени“ (1999), „Димо Минев – преподавател, учен и общественик 1905–1980“ (2007) и „История на читалище „Надежда 1869“ Велико Търново“ (2009). Член е на редколегията на Известията на Регионален исторически музей, а на том XI е отговорен редактор. Участва в редица научни форуми и има над 100 научни и научно-популярни публикации.

В продължение на години извършва активна и целенасочена събирателска дейност за изграждане и обогатяване на музеен фонд „Най-нова история“. В него общественно-политическият, стопански и културен живот на Великотърновски край е представен чрез богат документален, веществен, фотографски и аудио-визуален материал.

Резултатите от научно-изследователската и събирателска работа Невяна Бъчварова прилага в изграждане на музейната мрежа във Великотърновски регион. С нейно участие са създадени музейни сбирки към тогавашните промишлени предприятия: Текстилна фабрика „Васил Мавриков“ (1976), Завод за телевизори и радиоприемници (1977), Пивоварна фабрика „Балкан“ (1982), Комбинат „Битова електроника“ (1985) в гр. Велико Търново; Машиностроителен завод „Червена звезда“ в гр. Дебелец (1972), при яз. „Ал. Стамболийски“ в с. Горско Косово (1979), Завод „Заря“ в гр. Павликени (1983) и Лозаро-винарски комплекс в Лясковец (1985). Със значение за селищната история са сформирани музейни сбирки в читалищата в гр. Полски Тръмбеш (1969) и в с. Камен (1976), Градския исторически музей в гр. Павликени (1977). По конкретни поводи са създадени музейните експозиции „Великотърновски окръг – Полтавска област „Дружба от векове за векове“ (1978) и „Съратници на В. И. Ленин от гр. Свищов – Роман Аврамов, ген. Симеон Ванков и Сотир Черкезов“ (1987). Тематичните временни изложби, посветени на политически събития, исторически личности, икономическо развитие, културна дейност и музейно дело във Великотърновски регион заемат най-голям дял в нейната експозиционна дейност.

Невяна Бъчварова реализира широка научно-популяризаторска дейност по проблемите на най-новата история на Велико Търново и региона. През годините тя подготвя и осъществява радио и телевизионни предавания, викторини и дипляни; разработва исторически справки, доклади, лекции и беседи. Консултант и автор е на телевизионни и документални исторически филми. Един от тях е филмът „Тук се възпитаха поколения“ (1972) на Българска национална телевизия, който представя експозицията „Затвора-музей“.

Развитието на музейното дело и процесите в българската култура в края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. издигат на следващо ниво професионалните интереси на Невяна Бъчварова. Работата ѝ с изявени музейни работници, изучаването на българския и чуждестранен опит в големи музеи в страната и в чужбина: в Краков и Варшава, Полша (1973); в Москва (1974) и Санкт Петербург (1977 и 1998), Русия; в Истанбул, Турция (1977); в Киев (1977) и Полтава (1988), Украйна; в Париж, Франция (1989) допринасят за обогатяване на личния ѝ опит и дават възможност за по-добра реализация.

Дългогодишната музейна работа на Невяна Бъчварова, разгърната във всеки от нейните аспекти: научно-изследователска, събирателска, фондова, експозиционна и популяризаторска, полага основата на документирането, научното изследване и популяризиране на историята на Великотърновски регион през втората половина на XX век.

Значима е нейната обществена дейност. От 1972 г. е член на Настоятелството на читалище „Надежда 1869“, а в периода 1987–2006 г. е негов председател. През 1981 г. е приета за член на Съюза на учените в България, впоследствие е избрана за председател на секция „История и археология“. От 1986 г. е научен секретар на Великотърновския клон на Съюза, а от май 2013 г. е председател на Контролния съвет.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

1. УЧАСТИЕТО на доброволците от Великотърновски окръг в Отечествената война. – В: Национална конференция по научно-изследвателска работа на музеите и отделите „Социалистическо строителство“, Плевен, 26–27 окт. 1974. Първа. 1975, 19–25.

2. МУЗЕЙНАТА сбирка в текстилна фабрика „Васил Мавриков“ – Велико Търново. – Музеи и памет. култ., 1978, 2, 76–77.

3. ПРИНОСЪТ на населението от Великотърновски окръг в Отечествената война 1944–1945 година. – В: Държавно-политически традиции по българските земи. Сб. с материали от Втората нац. конф. на младите историци, 14–16 ноем. 1979. В. Търново, 1980, 417–427.

4. МЕСТНИТЕ печатници в периода от победата на 9.IX.1944 г до създаването на ДП „Д. Найденов“. – В: Ковачев, М., И. Димитров и Т. Драганова. Светъл път. Държавна печатница „Д. Найденов“ В. Търново. Сб. от материали. Варна, 1981, 29–34.

5. МУЗЕЙНИ сбирки във Великотърновски промишлени предприятия. (Музеи, изложби, колекции). – Музеи и памет. култ., 1981, 2, 51–53.

6. ПОМОЩНОТО движение във Великотърновски окръг по време на първата фаза на Отечествената война. – В: Наука и съвременност. Материали от юбил. науч. конф., посветена на 1300 год. от създаването на българската държава, 29–30 ноем. 1981. Т. 2. В. Търново, 1981, 145–154.

7. В първите години на социалистическото развитие. – В: [Деветдесет] 90 години от основаването на бирената фабрика – пивоварен завод „Балкан“. Юбил. изд. В. Търново, 1982, 49–55.

8. СТРОИТЕЛ на нова България. – В: Б е з Димитров – по Димитровски. Сб. материали за лекции и беседи в помощ на актива при провеждане Димитровските дни на юбил. соц. съревнование. В. Търново, 1982, 150–158.

9. СотиР ЧЕРКЕЗОВ. <100 години от рождението му>. – Военноист. сб., 1982, 6, 120–129. [*Съавт. Маргарита Черкезова-Савова*]

10. ДЕЙНОСТТА на БРП (к) и ОФ във Великотърновски окръг за участие на населението в помощното движение през Отечествената война 1944–1945 г. – В: Велико Търново и Великотърновският край през вековете. Докл. и науч. съобщения от юбил. науч. конф. Ч. 2. В. Търново, 1983, 109–120.

11. ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ съюзи в периода на утвърждаване и укрепване на народнодемократичната власт <1944–1989 г.>. – В: История на революционното профсъюзно движение във Великотърновски окръг. С., 1983, 269–311.

12. УЧАСТИЕ на професионалните съюзи в борбата за победата на социализма <1948–1958 г.>. – В: История на революционното профсъюзно движение във Великотърновски окръг. С., 1983, 312–342.

13. ДРУЖЕСКИТЕ връзки между Великотърновски окръг и Полтавска област, отразени в музейната експозиция във Велико Търново. – В: Българо-съветската дружба и взаимопомощ в дейността на българските музеи. Докл. и съобщения от Втората конф. на музейните работници, Пазарджик, 20–21 ноем. 1979. С., 1984, 127–130.

14. КУЛТУРНА дейност във Великотърновски окръг. – В: Девети септември 1944–1984 г. Сб. материали... В. Търново, 1984, 229–245.

15. ПЪРВИ стъпки в усвояването и приложението на българския и съветския челен опит във Великотърновски окръг <1949–1958 г.>. – В: [Седемдесет] 70 години женско социалистическо движение. <Материали от сесия>. В. Търново, 1984, 98–108.

16. РАЗВИТИЕ и постижения на социалистическото съревнование във фабрика „Васил Мавриков“ в гр. Велико Търново в периода 1944–1958 г. – Год. музеите Сев. България, X, 1984, 209–221.

17. ГОДИНИ на утвърждаване <1944–1958 г.>. – В: Седемдесет и пет години фабрика „Васил Мавриков“. <Материали за историята на фабриката>. В. Търново, 1985, 21–31.

18. ДОКУМЕНТИ за дейността на БРП (к) и ОФ във Великотърновски окръг за организиране на помощното движение през Отечествената война 1944–1945 г. – В: Национална конференция на младите историци – Пловдив 1981. Трета. Сб. докл. С., 1985, 186–189.

19. РАЗВИТИЕ на промишлеността във Велико Търново през периода 1944–1958 г. – В: Драганова, Т. Велико Търново 1185–1985. Сб. С., 1985, 362–379.

20. ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ окръг в годините на първата петилетка. – Год. музеите Сев. България, XII, 1986, 207–225.

21. УЧАСТИЕТО на Великотърновски окръг в Отечествената война 1944–1945 г. в дейността на Окръжна дирекция „Културно-историческо наследство“ – Велико Търново. – В: Долапчиева, Т. Четиридесет години от победата над фашизма и японския милитаризъм. Материали на музейни работници от науч. конф. – 14 ноем. 1985, София. С., 1986, 70–73.

22. РАЗВИТИЕ на социалистическото съревнование в промишлеността на Великотърновски окръг <1944–1958 г.>. – Год. музеите Сев. България, XIII, 1987, 189–196.

23. УЧАСТИЕТО на младежта от Великотърновския край в бригадирското движение 1946–1950 г. – Год. музеите Сев. България, XV, 1989, 259–269.

24. ПРОМИШЛЕННОСТТА и селското стопанство в Търновски окръг през периода 1958–1960 г. – Год. музеите Сев. България, XVII, 1991, 275–288.

25. [СТО И ДВАДЕСЕТ] 120 години Исторически музей в град Велико Търново. – Изв. Ист. музей – В. Търново, VI, 1991, 5–28.

26. ХРОНИКА 1991 [за дейността на Исторически музей – В. Търново]. – Изв. Ист. музей – В. Търново, VII, 1992, 242–246.

27. ДЪРЖАВНАТА културна политика и проблеми на музея при читалище „Надежда“ във Велико Търново <1871–1945 г.>. – И з в. Ист. музей – В. Търново, VIII, 1993, 57–75.

28. ИЗЛОЖЕНИЕ от Комитета за културно и стопанско повдигане на гр. В. Търново, 1942. [Документ]. – И з в. Ист. музей – В. Търново, IX, 1994, 242–246.

29. ОПАЗВАНЕ и проучване на старините във В. Търново и дейността на Тодор Николов. – И з в. Ист. музей – В. Търново, IX, 1994, 37–64.

30. ЛЕТОПИС на Общинския народен съвет в град Велико Търново – 1944–1989. – И з в. Ист. музей – В. Търново, X, 1995, 151–198.

31. Хараламби Петров ДЖАМДЖИЕВ – основоположник на българската авиация. <120 години от рождението му>. – И з в. Ист. музей – В. Търново, XI, 1996, 23–40.

32. СТАРИНИТЕ във Велико Търново и грижите на държавата и обществеността през ХХ в. – В: Юбилеен сборник. 30 години Великотърновски клон на Съюза на учените в България. Кн. 1. В. Търново, 1996, 168–174.

33. Симеон ВАНКОВ – живот и дейност. – В: Шестдесетгодишнина от смъртта и 140 години от рождението на ген. проф. инж. Симеон Н. Ванков. 25 ян. 1858 <Свищов> – 21 юни 1937 <Москва>. [Варна, 1997], 1–6.

34. Симеон ВАНКОВ и неговата научна дейност. – В: Дни на науката „97. Сб. [докл.]. В. Търново, 1997, 119–127.

35. ДЕЙНОСТТА на Историческия музей [във В. Търново] 1996–1997 г. (Хроника). Състав.... – И з в. Ист. музей – В. Търново, XII, 1997, 276–280.

36. МАЛКО известни факти за дейността на братята Петър, Янко, д-р Лука и ген.-майор, проф. инж. Симеон Банкови в новата ни история. – Науч. тр. ВВОО „Васил Левски“, 54, 1997, 45–54.

37. [Генерал-майор] Симеон Николов ВАНКОВ – живот и дейност <1858 г. – 1937 г.>. – И з в. Ист. музей – В. Търново, XIII, 1998, 38–52.

38. ГРАД Павликени през втората половина на ХХ век, отразен във фонд „Най-нова история“ на Историческия музей в гр. Велико Търново. – В: Павликени в миналото и днес. [Сб.]. В. Търново, 1998, 220–228.

39. Константин КИСИМОВ и читалище „Надежда“. – В: Константин Кисимов. Спомени. В. Търново, 1999, 24–28.

40. ОПАЗВАНЕ и поддържане на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ от края на ХІХ век до средата на ХХ век. В: Дни на науката „99. Сб. докл. и науч. съобщения. В. Търново, 1999, 38–46.

41. ТРИДЕСЕТ години отдел „Най-нова история“. – И з в. Ист. музей – В. Търново, XIV, 1999, 44–49.

42. ДЕЙНОСТТА на БНЖС [Българския народен женски съюз], отразена във фонда на Историческия музей във Велико Търново. – В: Дни на науката „2000. [Сб. докл.]. В. Търново, 2000, 34–41.

43. ИЗСЛЕДОВАТЕЛ и популяризатор на историята на родния край [доц. д-р Николай Колев]. – В: Етнологията на границата на два века. Изслед-

вания и материали, посветени на 60-год. юбилей на доц. д-р Николай Колев. В. Търново, 2000, 33–35. [Съавт. Христо Харитонов]

44. ЗВЕЗДИ на спорта през XX век във Велико Търново. – Изв. Регион. ист. музей – В. Търново, XV – XVI, 2000–2001, 312–316. [Съавт. Виолета Драганова]

45. КУЛТУРНА дейност в Търново 1945–1959 г. – Изв. Регион. ист. музей – В. Търново, XV – XVI, 2000–2001, 61–73.

46. ДАРЕНИЯ за театралната дейност във Велико Търново, съхранявани във фонд „Най-нова история“ на Регионален исторически музей [В. Търново]. – Изв. Регион. ист. музей – В. Търново, XVII – XVIII, 2002–2003, 401–408. [Съавт. Виолета Драганова]

47. КУЛТУРНАТА дейност във Велико Търново <1960–1989 г.>. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Докл. и науч. съобщения от Седмите музейни четения „Човекът в миналото“ на Регион. ист. музей – В. Търново. В. Търново, 2003, 173–179.

48. МИНИСТРИ на народното просвещение от Великотърновски регион с принос в изграждането на музейното дело (1878–1944). – В: Дни на науката „2003. [Сб. докл.]. В. Търново, 2003, 115–123. [Съавт. Тодорка Недева и Цветана Генчева]

49. МУЗЕЙНОТО дело във Велико Търново през втората половина на XX век. – В: История на музеите и музейното дело в България. Докл. и съобщения от Нац. науч. конф. <Плевен, 27–28 март 2003>. Плевен, 2003, 137–144.

50. Тодор НИКОЛОВ – живот и дейност. – Изв. Регион. ист. музей – В. Търново, XIX, 2004, 17–36.

51. ИСКРИ от две огнища. Връзките на Великотърновското читалище „Надежда“ с читалище „Бачо Киро“ в Бяла Черква“. – Читалище, 7–8, 2005, 14–15.

52. Моско МОСКОВ и музейната сбирка при читалище „Надежда“ във Велико Търново. – В: Моско Москов. Юбил. сб. 140 г. от рождението му. Науч. конф., В. Търново, 2003. В. Търново, 2005, 87–93. [Съавт. Цветана Генчева]

53. НУМИЗМАТИЧНАТА сбирка в Археологическия музей при читалище „Надежда“ във Велико Търново. – В: Монетите и банкнотите – възможни прочити. Юбил. сб. в чест на ст. н. с. д-р Христо Харитонов. В. Търново, 2005, 240–246.

54. РЕЗУЛТАТИ от проведена анкета сред участници във Втората световна война от Великотърновски регион. – В: Втората световна война и България 1939–1947. <Докл. и съобщения от нац. науч. конф. посветена на 60 год. от края на Втората световна война, проведена в гр. Сливен на 7 и 8 апр. 2005>. Сливен, 2006, 320–326.

55. Димо МИНЕВ и приносът му за основаването на Великотърновския клон на Съюза на научните работници. – В: Димо Минев – преподавател, учен и общественик 1905–1980. В. Търново, 2007, 29–44.

56. СЪЮЗЪТ на научните работници, клон Велико Търново, в първите години от неговото създаване. – В: Дни на науката „2007. [Сб. докл.]. В. Търново, 2007, 22–29.

57. ДЪРЖАВНИЯТ музей в Търново в първите години от създаването му 1945–1951 г. – И з в. Регион. ист. музей – В. Търново, XXIII, 2008, 321–346.

58. ИЗГРАЖДАНЕТО на язовир „Александър Стамболийски“ и отразяването му във фонд „Най-нова история“ на РИМ – В. Търново. – В: Бригадирско движение в България 1946–1989 г. Нац. науч. конф. Димитровград, 5–6 окт. 2006. [Хасково, 2008], 90–98. [Съавт. Станислава Ботева]

59. ПЪРВИ стъпки на музейното дело в Полски Тръмбеш. – В: От регионалното към националното. Докл. и науч. съобщения от II нац. науч. конф. „От регионалното към националното“ на Ист. музей – Полски Тръмбеш, 7 септ. 2008. С., 2008, 541–547.

60. Стоян ВЕЛИНОВ-Чикаго – предприемчивият новоселчанин. – В: Шумен и Шуменци в националната история. Сб. с материали от Нац. науч. конф., Шумен, 10–11 май 2007. В. Търново, 2009, 198–205.

61. ИСТОРИЯ на читалище „Надежда 1869“ Велико Търново. В. Търново, 2009, 161–318. [Съавт. Кинка Панайотова]

62. ПОЧЕТНИТЕ граждани на Велико Търново. – И з в. Регион. ист. музей – В. Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 310–324.

63. НАРОДНИЯТ представител Васил Мавриков от Полскотръмбешкия избирателен район. – В: От регионалното към националното. Докл. и науч. съобщения от III нац. науч. конф. „От регионалното към националното – Нумизматика, Сфрагистика, Епиграфика и Музейно дело“ на Ист. музей – Полски Тръмбеш, 6–7 септ. 2009. В. Търново, 2010, 483–489.

64. Рачо ИЛИЕВ – читалищен деец и заслужил краевед. – В: От регионалното към националното. Докл. и науч. съобщения от IV нац. науч. конф. „От регионалното към националното – Етнология, Краезнание и Музейно дело“ на Ист. музей – Полски Тръмбеш, 6–7 септ. 2010. В. Търново, 2011, 50–59.

65. Христо НУРКОВ и приносят му за развитието на Окръжния исторически музей във Велико Търново. – И з в. Регион. ист. музей – В. Търново, XXVI, 2011, 9–64.

66. ЕДНА интересна снимка от 1895 г. – И з в. Регион. ист. музей – В. Търново, XXVII, 2012, 417–420.

67. МУЗЕЙНАТА сбирка в Дряновския манастир и честване на 80-годишнината от Априлското въстание. – В: От регионалното към националното. Докл. и науч. съобщения от V нац. науч. конф. „От регионалното към националното – История, Краезнание и Музейно дело“ на Ист. музей – Полски Тръмбеш, 5–6 септ. 2011. В. Търново, 2012, 326–333.

68. БИБЛИОТЕКАТА при читалище „Надежда 1869“ във Велико Търново. – Библиотека, 2013, 6, 14–16. [Съавт. Таня Петрова]

69. ПРИНОСЪТ на акад. Кръстю Миятев за проучването на средновековния Царевград Търнов и развитието на музейното дело. – В: България в световното културно наследство. Материали от III нац. конф. по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 17–19 май 2012. Шумен, 2014, 1047–1058.

ВАСИЛ АВРАМОВ МУТАФОВ

Миглена Петкова

Васил Аврамов Мутафов е роден на 3 ноември 1944 г. в гр. Стражица, Великотърновска област. Начално и средно образование получава в град Велико Търново. През 1968 г. завършва ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – специалност история. Три години работи като възпитател в с. Кривня, Разградско.

На 12 септември 1971 г. постъпва на работа в Окръжен исторически музей – Велико Търново като екскурзовод, а през 1974 г. е назначен за уредник в отдел „Етнография“. През 1978 г. специализира „Етнография на материалната култура“ в Етнографски институт с музей при БАН – София. От 1979 г. до 1985 г. е завеждащ отдел „Народни художествени занаяти“, а от 1985 до 1993 г. е завеждащ отдел „Етнография“.

Изпълнява длъжността директор на Историческия музей във Велико Търново през 1993–1994 г.

В продължение на години събира и изследва етнографски материал за изграждащата се музейна мрежа във Великотърновския край: стотици оръдия на труда, снимки вещи и документи на български градинари, работили в чужбина; сведения за народните вярвания, обичаи и празници; облекло, тъкани, накити; занаятчийски инструменти; предмети от бита; сведения за историята и народната култура на Павликенско, Горнооряховско, Търновско и др.

Ръководи или участва в музейни екипи, които създават музейните експозиции:

1. „Музей на гурбетчийското градинарство“ – гр. Лясковец, 1975 г.
2. Етнографски раздел на общо-историческата експозиция в с. Михалци, Великотърновско – 1976 г.
3. Градски исторически музей в гр. Павликени – 1977 г.
4. Музей в родната къща на Райко Даскалов в гр. Бяла Черква – 1978 г.
5. Музей на лозарството и винарството в гр. Сухиндол – 1979 г.
6. Градски исторически музей в гр. Килифарево – 1983 г.
7. Градски исторически музей в гр. Златарица – 1983 г.
8. Музейна експозиция „Градски бит“ в музей „Сарафкина къща“ във Велико Търново – 1984 г.
9. Музей за историята на завод „Ивайло“ във Велико Търново – 1985 г.
10. Музейна експозиция „Арбанашки бит – XIX в.“ в Констанцалиевата къща – 1989 г.

11. Музейна експозиция „Арбанашки бит – XVIII в.“ в музей „Хаджи-лиевата къща“ – 1989 г.

12. Музейна експозиция „Народното изкуство от Великотърновско“ в музей „Сарафкина къща“ – 2001 г.

Подготвя и представя много изложби и фотоизложби, сред които: „Обичаи и традиции“, 1987 г.; „Съкровища край Янтра“, 1994 г.; „Великотърновци през два века“, 2002 г.; „Бяла Черква в миналото“, 2003 г.

Поставя началото на фотодокументиране на проявите на народната култура: земеделие, занаяти, оръдия на труда, облекло, накити, обредни хлябове, оброчни паметници, каменна пластика и много други, в следствие на което в отдел „Етнография“, се съхраняват повече от 500 филма.

През 1981 г. защитава докторска дисертация на тема: „Българското гурбетчийско градинарство – етнографски аспекти“. От 1982 г. е научен сътрудник.

Изследователските му интереси са в областта на народната материална и духовна култура и демографското развитие на селищата от Търновския край, с акцент върху обредните хлябове и оброчните паметници.

Много време и енергия посвещава на теренната етнографска работа във Великотърновският регион. Участва в научни експедиции, организирани от ЕИМ при БАН и ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ в Странджа, Родопите, Сливенско, Западна и Средна България.

Има над сто научни и научно-популярни публикации – статии, студии, доклади и научни съобщения. Автор е на разделите „Култови обекти в Странджа“ в сборник „Странджа“ и „Земеделие“ за Сборник „Габровският край“.

Дългогодишен председател е на Великотърновския клон на краеведите в България.

Д-р Васил Мутафов има изключителен принос в представянето на културно-историческото ни наследство – ръководи ученически кръжоци по етнография, организира експедиции, чете на студенти курс по аграрна етнография и етнографско музееведение (1983–1984). Дълги години е член на окръжната комисия по краеведство, където чрез справки, консултации, рецензии оказва помощ на местни краеведи при проучването на народната култура и издаването на краеведски истории.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

I. Самостоятелни издания

1. ПО света за късче хляб. Науч.-попул. очерк за бълг. [Гурбетчийско градинарство]. С., Земиздат, 1977.
2. БЪЛГАРСКОТО ГУРБЕТЧИЙСКО градинарство – етнографски аспекти. С., 1981.

II. Статии, публикувани в сборници, годишници и известия

1. Аграрният преврат след Освобождението и традиционната земеделска култура. – В: Освобождението на България и развитието на българската народна култура. С., 1978, 179–188.
2. Българските градинари в чужбина. <Принос в агротехниката, носители на влияния>. – В: България в света от древността до наши дни. Т. 2. С., 1979, 543–553.
3. За етническия, социалния и стопанския облик на с. Арбанаси през XVII в. – Год. музеите Сев. България, 5, 1979, 83–95.
4. Развитие на градинарските сдружавания в Търновския край. – Год. Музеите Сев. България, 6, 1981, 99–113.
5. Обредните хлябове във Великотърновско. <За някои проблеми на традициите и съвременното състояние>. – Год. музеите Сев. България, 8, 1982, 173–184.
6. За етнографския и поселищния облик на Търновския край. – В: Велико Търново и Великотърновския край през вековете. Докл. и науч. съобщения от юбил. науч. конф. Ч. 1. В. Търново, 1983, 339–349.
7. Особенности в духовността на градинарите-гурбетчии. – Год. музеите Сев. България, 9, 1983, 125–138.
8. Възрожденски оброчища във Великотърновско. – Год. музеите Сев. България, 10, 1984, 123–144.
9. Османските документи за административния статут. Социален, стопански и етнически облик на Килифарево в края на XVII началото на XVIII век. – Пролетен колоквиум, XI. Юбил. сб. на възпитаниците от истор. фак. Т. 1. В. Търново, 1985, 251–262.
10. Проникване и разпространение на поливното земеделие в българските земи през XV–XIX в. – Год. музеите Сев. България, 11, 1985, 185–194.
11. Култури и технологии в традиционното земеделие във Великотърновско. – Год. музеите Сев. България, 12, 1986, 137–147.
12. Зажъвяването в народните традиции в Търновско. – В: Методически материали на ОНС – Управление – култура. В. Търново, 1987, №2, 11–13.

13. Народни обичаи от Великотърновско. Пролетни обичаи. – В: Методически материали на ОНС – Управление – култура. В. Търново, 1987, № 2, 5–10.

14. Нови сведения за етнодемографския, социалния и стопанския облик на града Горна Оряховица през XVII век. – Год. музеите Сев. България, 13, 1987, 247–250.

15. Празници, свързани със земеделието. – В: Професионалните празници в народните традиции. <Материали в помощ на културно-масовия актив [на Окр. профс. Дом на културата]>. В. Търново, 1987, 1–6.

16. Оброците в Михайловградско. – Изв. музеите Сев. България, 14, 1988, 99–116. [Съавт. Анюта П. Каменова-Борин].

17. Възрожденската каменна пластика във Великотърновския край. – Год. музеите Сев. България, 15, 1989, 137–150.

18. Каменни ядра-апотропои и знаци за маркиране на културното пространство. – В: Фолклорната традиция на Сливенския край. Регионални проучвания на българския фолклор. Т. 2. С., 1989, 151–154 с. ил.

19. Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната култура. С., 1989, 194–222.

20. Сакралната топонимия на Странджа и етнографското проучване на народната култура. – В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Ив. Гълъбов. В. Търново, 1988, [1990], 83–92.

21. Der bulgarische Gartenbau in Europa. <Ethnokulturelle Kontakte und gegenseitige Einflüsse>. – In: Ethnologia slavica, 1990, 21, 167–194. ill.

22. Поселищен, градоустройствен и архитектурен облик на Великотърновския край в края на XIX и началото на XX век. – Изв. Ист. Музей – В. Търново, 6, 1991, 159–182.

23. Етнодемографски, социален и стопански облик на Горна Оряховица XV-XVIII в. – Изв. Ист. Музей – В. Търново, 7, 1992, 193–213.

24. Най-старите документи за село Плаково и легендата за Киселчово. – В: [Петстотин] 500 години Плаково. <Докл. И съобщения от юбил. Науч. Сесия по случай 500-год. на с. Плаково, 22 септ. 1990 г.>. В. Търново, 1992, 5–8.

25. Традиционна народна керамика <XIX–XX век> от фонда на Исторически музей – Велико Търново. – Изв. Ист. Музей – В. Търново, 8, 1993, 153–157, с ил.

26. Разрушението на крепостта Ряховец и съдбата на селищата от района. – В: Страници от историята на Горна Оряховица. Т. 1. Сборник Ряховец. В. Търново – Г. Оряховица, 1994, 123–132.

27. Горнооряховската околия в първата четвърт на XX век. – В: Страници от историята на Горна Оряховица. Т. 3. Възрожденска Оряховица. В. Търново – Г. Оряховица, 1995, 150–164.

28. Родопската сакрална топонимия и празниците на култовите обекти. – В: Палеобалканистиката и старобългаристиката. Първи есенни национални

четения „Професор Иван Гълъбов“. 14–16 ноем. 1990, В. Търново. В. Търново, 1995, 447–454.

29. Култови обекти и празници, свързани с тях. – В: Странджа. Материална и духовна култура. С., 1996, 237–244.

30. Родопската сакрална топонимия и празниците на култовите обекти. – В: Юбилеен сборник. 30 години Великотърновски клон на Съюза на учените в България. Кн. 1. В. Търново, 1996, 119–126.

31. Неизвестната приписка за Хаджиставревата буна. – В: Дни на науката „98. Сб. доклади. В. Търново, 1998, 35–39, с ил.

32. Гурбетчийското градинарство в Златарица. – В: Златарица. Страници от многовековната ѝ история. В. Търново, 1999, 111–128, с ил.

33. Няколко паметника на култа към Света Петка Търновска и проблемът за формирането му. – Изв. ист. музей – В. Търново, 14, 1999, 7–28, с ил.

34. Промени в поселищния и демографски облик на Омуртагския край в последната четвърт на XIX век. – В: Град Омуртаг и Омуртагския край. История и култура. Сб. изсл. в чест на 25-год. от създаването на музея в гр. Омуртаг. Т. 1. Варна, 1999, 263–278.

35. Възрожденски надписи, приписки и бележки от църквата „Св. Ирина“ с. [Самоводене]. – В: Самоводене от древността до наши дни. Т. 1. Сб. изсл. От Първата науч. конф. По случай 125-год. на читалище „Извор“, с. Самоводене, община Велико Търново, проведена на 1 ноем. 1998 г. [В. Търново], 2000, 107–124, с ил.

36. Реконструкция на оброчната система в селищата от Западна България. – В: Етнологията на границата на два века. Изследвания и материали, посветени на 60-год. юбилей на доц. Д-р Николай Колев. В. Търново, 2000, 337–358, с ил.

37. Традиционните култови обекти в Габровско. – В: Сборник научни съобщения. Исторически музей – гр. Габровско. [С.], 2000, 17–27.

38. Особености на обичайно-празничната система във Великотърновско. – В: от извора. Празници и обичаи от Великотърновския край. В. Търново, 2001, 3–9.

39. От извора. Празници и обичаи от Великотърновския край. В. Търново, 2001, 16–18, 25–28.

40. Поселищен облик на планинската част на Търновския край. – В: Народна култура на балканджиите. Т. 2. [Сб.]. Габрово, 2001, 19–22.

41. Реконструкция на системата от култови обекти в някогашните български селища в Гръцка Македония. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов“. В. Търново, 14–17 ноем. 1996 г. [Сб.]. В. Търново, 2001, 647–650.

42. Непубликувани надписи върху камък, оброчни плочи и кръстове от Еленско. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Докл. И науч. съобщения от Петите музейни четения на Регион. ист. музей – В. Търново. В. Търново, 2002, 195–200.

43. Туристическото дружество „Трапезица“ през 1944–1990. – В: Сто години туристическо дружество „Трапезица-1902“ Велико Търново. Факти, документи, фотоси. В. Търново, 2002, 78–170, сн.

44. Великотърновци преди 75 години. <Демографска, социална и образователна характеристика на населението на Велико Търново през 1937 г.>. – Изв. Регион. ист. Музей – В. Търново, 17–18, 2002–2003, 33–42, с ил.

45. Професионалната характеристика на населението от Великотърновската община в края на 30-те години на ХХ век. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Докл. и науч. съобщения от Седмите музейни четения „Човекът в миналото“ на Регион. ист. музей – В. Търново. В. Търново, 2003, 145–152.

46. Великотърновският фотолетописец Онорий Марколеско 1844 – 1917 г. – Изв. Регион. ист. музей. – В. Търново, 20, 2005, 367–378, с ил.

47. Български народни вярвания и обичаи, свързани със здравето. – В: Международна здравна фондация „Св. Пантелеймон“. [Сб.]. Павликени, [б. г.], 76–89, с ил.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РИМ – В. ТЪРНОВО

2012 г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Обект „Раннонеолитно селище Джулюница – Смърдеш“, придобити 310 находки (Н. Еленски – ръководител).

Обект „Селищна могила Хотница“, придобити 659 находки (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Селищна могила Петко Каравелово“, придобити 641 находки (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Никополис ад Иструм“, придобити 454 находки (П. Владкова – ръководител).

Обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във В. Търново“, придобити 89 находки (Е. Дерменджиев – зам.-ръководител).

Обект „Манастир „Св. св. Петър и Павел“ във В. Търново“, придобити 233 находки (Х. Вачев – ръководител).

Обект „Пътническа въжена линия Царевец – Арбанаси“, придобити 8 находки (спасителни археологически проучвания – Е. Дерменджиев – ръководител, Ст. Михайлов – зам. ръководител).

Обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, с. Росица, общ. Павликени“, придобити 71 находки (спасителни археологически проучвания – Е. Дерменджиев – ръководител, Ст. Михайлов – зам.-ръководител).

Съвременното битуване на етнографски предмети в старите търновски родове – теренно-етнографски проучвания във В. Търново (Н. Василева).

Изследване на развитието на занаятите и занаятчийските работилници в Килифарево от края на XIX до 50-те години на XX в. – теренно-етнографски проучвания в Килифарево (М. Стойчев).

II. Експозиционна дейност

1 март – 1 април – Мобилна изложба „По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“ гостува в РИМ – Смолян (Ст. Бейков, Св. Атанасова).

март – ноември – РИМ – В. Търново участва с материали от фонд „Средновековие“ във временна изложба „**Златна Византия и Ориента**“, експонирана в замъка Шалабург, Австрия (Е. Дерменджиев).

5 април – 30 август – Мобилна изложба „**Филип Тотю – между мита и историята**“ гостува в СМРЗИ – Трявна (Ст. Бейков, Св. Атанасова).

април – Изложба „**Пътят на писаните яйца**“ с експонати от ИМ – Веллингград гостува в Сарафкината къща (Г. Чохаджиева, М. Йорданова, С. Цветков, М. Стойчев, М. Петкова).

април – В Сарафкината къща е представена мобилна изложба „**Николай Гяуров – българският бас**“ на ИМ – Веллингград. (Г. Чохаджиева)

17 април – Мини-изложба „**На хубав ден, на Великден**“ (изложба на великденски яйца) в ИМ – Килифарево (М. Стойчев, М. Петкова).

15 май – 30 септември – РИМ – В. Търново участва с материали от фонд „Античност“ в изложба „**Щрихи от всекидневния живот в римската вила при Павликени**“, експонирана в ИМ – Павликени (П. Владкова).

18 май – 30 септември – Временна изложба „**Секс или символ**“ – витрина в Археологическия музей (П. Владкова).

21 май – Във връзка с храмовия празник е експонирана временна изложба на **икони в църквата „Св. Константин и Елена**“ – В. Търново (Д. Тотева, Пл. Събев, П. Първанов).

22 юни – 20 декември – Етнографски изложби на РИМ – В. Търново под надслов „**Коя е моята дреха**“ и „**Облеченият дом**“ гостуват в музей „Сокай“ (Киселовата къща), В. Търново (Г. Чохаджиева, М. Петкова – куратори, М. Стойчев).

7 юли – 7 август – Временна изложба „**Руско-турската война в снимки, литографии и гравюри**“ в музей „Възраждане и Учредително събрание“ (Ст. Бейков, Т. Кънчева, Св. Атанасова, Др. Йорданов).

21 август – В ИМ – Килифарево е представена изложба „**Духовните ценности на Килифарево**“ (М. Стойчев).

6–12 септември – РИМ – В. Търново участва с материали от фонд „Античност“ в изложба за XXII Лимес конгрес „**Всекидневният живот на римския легионер**“, представена в РИМ – Русе (П. Владкова – куратор).

19 септември – 19 октомври – Гостуваща изложба на НМО – Габрово „**Ученически символи и ритуали**“, експонирана в музей „Възраждане и Учредително събрание“ (Т. Недева, К. Митова, Б. Боянкинска, Ст. Ботева, В. Мартинова).

5 октомври – 5 ноември – В Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ – В. Търново е представена временна изложба „**Великотърновци и Балканските войни. От двете страни на фронта**“ (Т. Недева – куратор, К. Митова, Б. Боянкинска, Ст. Ботева, В. Мартинова).

19 октомври – В църквата „Св. 40 мъченици“ е експонирана временна изложба „Св. Йоан Рилски и погребението на цар Калоян“ (Х. Вачев – куратор, Пл. Събев, В. Мартинова).

26 октомври – Изложба на икони в църквата „Св. Димитър Солунски“ – В. Търново, по случай храмовия празник (Д. Тотева).

1–13 ноември – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е представена дарителска изложба „Заедно да съхраним историческата памет“ (Б. Боянжинска – куратор, В. Мартинова, Ст. Ботева).

16 ноември – 20 декември – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ гостува изложба на НЛМ – София „Да видят всички по света, че българският народ живее“, посветена на 185-годишнината от рождението на Петко Р. Славейков (Ст. Бейков, Т. Кънчева, Св. Атанасова, Др. Йорданов).

III. Културни събития и прояви

3 март – Проведена **обзорна туристическа обиколка** за гости и жители на В. Търново по случай Националния празник на тема „**Исторически паметници и забележителности на В. Търново**“ (М. Кашева, С. Петрова, Т. Георгиева, Н. Кечимаринова).

19 март – В Археологическия музей във Велико Търново е отбелязан **Международният ден на Франкофонията** с вечер, посветена на творчеството на търновския поет и драматург Радко Радков – двукратен носител на международната литературна награда „Солензара“ (орг. екип: Р. Павлова, Св. Йорданова, М. Йорданова).

22 март – За гости и жители на В. Търново по повод празника на града е организирана **пешеходна обиколка** на АМР „Царевец“ и църквите в квартал „Асенов“ под надслов „**Духовното величие на столичния Търновград**“ (Р. Павлова, П. Иванова).

30 март – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е проведена **Национална конференция на Камарата на инженерите в България** (координатори от РИМ – В. Търново: С. Петрова, Р. Павлова).

5 април – „**Традициите – ние и Европа**“ – демонстрация на писане на великденски яйца с восък и целодневно ателие „Напиши си яйце“, съвместно с Института по етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН и ИМ – Велинград (Г. Чохаджиева, Св. Ракшиева, Г. Куманов).

12 април – „**Велики четвъртък в музея**“ – презентация „Великденски-те писани яйца – ние и Европа“ (Г. Чохаджиева, М. Йорданова, С. Цветков, М. Стойчев).

април – ноември – **Образователни етнографски изложби** в Хуманитарна гимназия – В. Търново, свързани с календарната празнична обредност (за Великден, Еньовден и Денят на християнското семейство), съвместна проява на РИМ – В. Търново и ХГ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново (Н. Василева).

април – декември – В Патриаршеската църква „Св. Възнесение Господне“ в крепостта Царевец всяка седмица се провежда поетично-музикалният спектакъл **„Царевград Търнов – Хармонично съзвучие Благослов“** (П. Иванова).

10 май – В Лапидариума на Археологическия музей е представена **театралната постановка „Ветрилото на лейди Уиндърмиър“** на студия „Усмивка“ към Младежки дом. Организатори: РИМ – Велико Търново и Младежки дом – Велико Търново.

15 май – В ИМ – Павликени е представена монографията на доц. д-р П. Владкова – **„Античен производствен център Павликени (Долна Мизия)“**.

18 май – В Археологическия музей е проведена **Европейската инициатива „Нощ на музеите и галериите“** под надслов **„Една римска нощ в музея – „Carpe diem“** (Организатори: П. Владкова, Ст. Михайлов, Р. Влаева, С. Петрова).

7 юли – Организиран пешеходен тур **„Паметни места, свързани с честването на 135 години от освобождението на Търново“** (П. Иванова, Р. Влаева, Т. Георгиева, Р. Павлова).

7–11 август – В църква-музей „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в с. Арбанаси е проведен **Трети Летен музикален фестивал на камерната класическа музика „Arbanassi Summer Music – 2012“**. Проявата е организирана от РИМ – Велико Търново (М. Йорданова, М. Русева).

16 август – Със съдействието на РИМ – В. Търново в Патриаршеската църква „Св. Възнесение Господне“ в крепостта Царевец е проведена инициативата **„На концерт в музея“**. Представено е емблематичното музикално произведение „Stabat Mater“ на Джовани Батиста Перголези от солисти на Софийската опера (Р. Павлова – координатор).

18–21 септември – В РИМ – В. Търново е организирана и проведена **международна конференция „Цифрово представяне и опазване на културно и научно наследство“** (Digital Presentation and Presentation of Cultural and Scientific Heritage – DIPH 2012) (М. Петкова, Пл. Събев).

29 октомври – В Сарафкината къща е отбелязан празникът **„Хелоуин“**, съвместно със студенти от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (М. Петкова, Г. Чохаджиева).

21 ноември – В Сарафкината къща е отбелязан празникът **„Ден на християнското семейство и християнската младеж“**. Организатори: РИМ – В. Търново и клуб „Родолюбие“ към ОУ „Д. Благоев“ – В. Търново (С. Петрова, Р. Павлова, Т. Кънчева, П. Иванова).

През **2012 г.** излязоха от печат монографичните трудове на **проф. д-р Х. Вачев** – **„Един храм, един некропол, две религиозни общности“** (Издателство „Фабер“, В. Търново) и **„Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV – XVIII век“** (Издателство „Фабер“, В. Търново).

IV. Проекти

Спечелен проект „The late Neolithic tell-site of Hotnitsa publication“ – финансиране от The Shelby White – Leon Levy Program for Archaeological Publications (А. Чохаджиев).

Изготвен, представен и изпълнен проект за финансово подпомагане участието в **XXII Лимес конгрес** с доклад и постер (П. Владкова).

Представен и изпълнен проект „Помощ за книгата“ на МК – издадена монография „Античен производствен център Павликени (Долна Мизия)“ (П. Владкова).

Изготвен, представен и изпълнен проект „Археологически проучвания в Никополис ад Иструм“ (Министерство на културата) (П. Владкова).

Изследователска работа по проект „Устойчиви модели и метаморфози в иконографията върху монети и паметници през Античността и Средновековието – образи на религиозността и културната идентичност“ с ръководител проф. д.и.н. Й. Юрукова (С. Михайлов).

V. Образователни семинари и обучения

15–16 юни – С цел повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е организиран **работен семинар** в Република Румъния на тема: „**Добри практики при обслужване на туристически потоци на оживени туристически обекти и музеи в условия на криза. Културни параметри за участие на градовете – кандидати за европейска столица на културата 2019 г.**“ Обучението се извърши по дестинацията В. Търново – Синая – Бран – Брашов – Сибиу (координатор: С. Петрова).

септември – октомври – В РИМ – В. Търново е проведено обучение, включващо **пълен лекционен курс по Екскурзоводство** с издаден сертификат за екскурзоводи и уредници от Център за професионално обучение „Веда Консулт“ ЕООД – Габрово, по европейски проект „Регионално развитие“ към Община Велико Търново (координатор: С. Петрова).

6–7 ноември – С цел повишаване на квалификацията на екскурзоводите от отдел „Връзки с обществеността“ при РИМ – В. Търново е организиран **обучителен семинар „Представяне и обслужване на антични и средновековни туристически обекти“** по маршрут: В. Търново – Бачковски манастир – Пловдив – Старосел – Хисаря (координатори: С. Петрова, Р. Павлова).

VI. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност

През **2012 г.** за фондовете на музея са събрани разнородни материали и находки: **фонд „Праистория“** – 1685 бр. находки; **фонд „Античност“** – 454 бр. находки; **фонд „Средновековие“** – 241 бр. находки; **фонд „Нумизмати-**

ка“ – 753 бр находки.; фонд „История на България XV – XIX в.“ – 4 бр. материали; фонд „Етнография“ – 17 бр. материали; фонд „Нова и най-нова история“ – 6 бр. материали, 34 бр. снимки, 3 бр. документи, 3 бр. албуми, 4 бр. банкноти; за библиотечен фонд на музея са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 189 бр. книги.

В отдел „Християнско изкуство“ е извършена консервация и реставрация на 25 бр. икони.

В Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново са обработени 1532 бр. предмети от метал, керамика, хартия, дърво, текстил и други материали, съхранявани във фондовете и експозициите на музея и открити при археологически разкопки през изминалия сезон.

2013 г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Обект „Къснонеолитно селище при село Капитан Андреево, община Свиленград, област Хасково“ (Н. Еленски – ръководител на сектор).

Обект „Селищна могила Хотница“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Селищна могила Петко Каравелово“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Никополис ад Иструм“ (П. Владкова – ръководител).

Обект „Средновековен град Трапезица. „Сектор Север“ във Велико Търново“ (Е. Дерменджиев – зам. ръководител).

Обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във В. Търново“ (Е. Дерменджиев – зам. ръководител).

Теренно проучване по тема „Майсторът и времето“ (посещения в Дряново, Свищов, Бяла, Севлиево и Ловеч с цел проучване и заснемане на обекти на Уста Колю Фичето) (Г. Чохаджиева)

Теренно-етнографско проучване по тема „Вечната женственост“ (Женските художествени дейности днес – оценявани като радост, а не като задължение) – сред членовете на Национално сдружение „Работилница СЕ-ДЯНКА“ (Г. Чохаджиева).

Теренно-етнографско проучване във В. Търново за съвременното битуване на етнографски предмети в домовете на старите търновски родове (Н. Василева).

Изследване на развитието на занаятите и занаятчийските работилници в Килифарево от края на XIX до 50-те години на XX в. – теренно-етнографски проучвания в Килифарево (М. Стойчев).

II. Експозиционна дейност

13 февруари – 29 март – Мобилна изложба „По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“ гостува в ИМ – Асеновград (Ст. Бейков, Св. Атанасова, Т. Кънчева)

19 март – В Актова зала на ОУ „Димитър Благоев“ са представени две образователни **етнографски изложби** с предмети от бита на стари великотърновски фамилии и с обредни пити и традиционни великденски лакомства (Н. Василева).

22 март – В Археологическия музей бе открита временна експозиция „**Гробницата на тракийския династ**“ (П. Владкова, Х. Вачев, Е. Дерменджиев, С. Михайлов).

23 април – Мини-изложба „**Шарени и писани великденски яйца от фонда на РИМ – В. Търново**“, по време на Великденската детска работилница „Писано яйце“ в Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ (Г. Чохаджиева, М. Атанасова, С. Цветков).

1–20 юни – Експонирана фотоизложба пред Факултета по изобразителни изкуства на тема: „**Преди 100 години. Ужасите на едно страшно земетресение**“ (Т. Недева, И. Петракиев).

24 юни – В Хуманитарна гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ е представена временна **етнографска изложба** с традиционни билки, еньовски венец и люлка (Н. Василева).

юни – В ИМ – Килифарево е представена мини-изложба „**Малка празнична изложба – Килифаревски сокай**“ (М. Стойчев).

5 юли – Еднодневна изложба „**Въоръжението на българската полиция през годините**“ е експонирана в ОДМВР – В. Търново (М. Стойчев).

19 септември – 24 октомври – Мобилна изложба „По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“ гостува в РИМ – Добрич (Ст. Бейков, Св. Атанасова, Т. Кънчева)

септември – декември – Мобилна изложба „**Разрушение и съзидание**“, посветена на 150 години от построяването на църквата „Св. Спас“ от майстор К. Фичето и 100 години от голямото земетресение във В. Търново, което я разрушава (експонирана на открито, в РНБ „П. Р. Славейков и в Строителен техникум – В. Търново, в ИМИ при БАН – София, в Православен храм „Св. Троица“ – Свищов (Г. Чохаджиева, М. Стойчев).

21–30 октомври – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е представена временна изложба „**Установяване на дипломатически отношения между България и Аржентина**“ (Т. Недева, И. Петракиев).

26 октомври – По случай празника Димитровден в църквата „Св. Димитър Солунски“ в Асенова махала, В. Търново, се организира **мини-изложба** с икони от фонда на музея (Д. Косева, Пл. Събев, П. Първанов)

1 ноември – Мобилна изложба „По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“ гостува в с. Ново село, Великотърновско (Ст. Бейков, Д. Харбалиев)

1–10 ноември – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е представена изложба „**Заедно да съхраним историческата памет**“ (Б. Боянкинска, Ст. Ботева, В. Мартинова, К. Митова).

ноември – В ИМ – Павликени е експонирана временна изложба „**Животът в римската вила при Павликени**“ (П. Владкова)

декември – В Гимназия по туризъм – В. Търново е представена образователна **етнографска изложба** на обредни хлябове, свързани с християнския празник „Никулден“ (Н. Василева).

декември – януари – РИМ – В. Търново, съвместно с Общински детски комплекс, организира в сградата на Община – В. Търново временна изложба „**От Коледа до Васильовден**“ (М. Петкова, Св. Атанасова, М. Стойчев).

III. Културни събития и прояви

1–21 март – В музейните обекти АМР „Царевец“, „Възраждане и Учредително събрание“, Мултимедиен посетителски център се реализира проекта „**Мартеницата – българският символ в Европа**“, включващ украсяването на знакови за града културни институти и места с мартеници и логото на регион Велико Търново за Европейска столица на културата (М. Петкова).

3 март – По повод националния празник за гости и жители на В. Търново са организирани безплатни **пешеходни турове** по маршрут: църква „Св. Иван Рилски“ – църква „Св. св. Петър и Павел“ – църква „Св. 40 мъченици“ – ММПЦ „Царевград Търнов“ (П. Иванова, Н. Кечимаринова).

22 март – За гости и жители на В. Търново по повод празника на града са организирани **пешеходни турове** по маршрут: АМР „Царевец“ (Малка порта) – църква „Св. Иван Рилски“ – църква „Св. Св. Петър и Павел“ – църква „Св. Димитър“ – църква „Св. 40 мъченици“ – Археологически музей (С. Петрова, Р. Павлова, П. Иванова, Н. Кечимаринова).

27 март – В АМР „Царевец“ се проведе **Франкофонско рали (Rallye Francophone)**, по повод 50 години изучаване на френски език във ВТУ и 20 години от приобщаването на България към Франкофонската общност, съвместно с ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (Р. Павлова, М. Йорданова, М. Русева, Св. Йорданова).

25 април – В музей „Сарафкина къща“ се организира **Великденска детска работилница „Писано яйце**“, съвместно с ОУ „Бачо Киро“ – В. Търново (Г. Чохаджиева, М. Атанасова, С. Цветков).

18 май – По повод на европейската инициатива „**Нощ на музеите**“ и международния ден на музеите в Сарафкината къща се организира културно събитие под надслов „**Малка нощна приказка за човешките ръце**“ (Г. Чо-

хаджиева, М. Атанасова, С. Цветков, М. Стойчев, Пл. Събев, М. Петкова, Й. Райкова, Д. Харбалиев).

18 юли – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ и музей „Затвор“ се организира **Ден на отворените врати**, посветен на 176 години от рождението на Васил Левски (Св. Атанасова, Ст. Бейков, М. Стойчев)

7–11 август – В църква-музей „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в с. Арбанаси е проведен **Летен музикален фестивал на камерната класическа музика „Arbanassi Summer fest Music – 2013“** (четвърто издание), с участието на музиканти от Фламандската кралска филхармония. Проявата е организирана от РИМ – Велико Търново (М. Йорданова, М. Русева).

19–21 август – В ИМ – Килифарево се проведе **Трети летен пленер „Детска академия за изкуства. Килифарево – 2013“** (М. Стойчев).

18–21 септември – Със съдействието на РИМ – В. Търново в сградата на музей „Възраждане и Учредително събрание“ се проведе **Трета международна конференция „Цифрово представяне и опазване на културно и научно наследство“**, с включена сесия „Регион Велико Търново – кандидат за европейска столица на културата 2019“ (Г. Чохаджиева, М. Петкова, М. Стойчев).

4 декември – В църквата „Св. Никола“ – В. Търново се организира културно-образователно събитие на тема: **„Вярвания и обичаи, свързани с празниците на св. Варвара, св. Сава и св. Никола, съобразно църковния календар и народната традиция“**, съвместно с Дом за деца, лишени от родителски грижи „Пеньо и Мария Велкови“ – В. Търново (Т. Георгиева, Р. Павлова, М. Русева, М. Стойчев)

16 декември – В РНБ „П. Р. Славейков“ – В. Търново бе представена книгата на Н. Василева **„Велико Търново. Етнографски проучвания. Домът.“**, Издателство „ПИК“, В. Търново, 2013.

Целогодишно (всеки четвъртък) в Патриаршеската църква „Възнесение Господне“ на хълма Царевец се изнася музикално-поетичния спектакъл **„Царевград Търнов – хармонично съзвучие-благослов“** (П. Иванова).

IV. Проекти

Реализиран проект **„Социализация на Никополис ад Иструм“** на Министерството на културата и РИМ – В. Търново (П. Владкова).

Работа по проект **„Нове – сърцето на легиона“** (П. Владкова).

Работа по проект **„The late Neolithic tell-site of Hotnitsa publication“** – финансиране от The Shelby White – Leon Levy Program for Archaeological Publications (А. Чохаджиев).

Изследователска работа по проект **„Устойчиви модели и метаморфози в иконографията върху монети и паметници през Античността и Средновековието – образи на религиозността и културната идентичност“** с ръководител проф. д.и.н. Й. Юркова (С. Михайлов).

Участие в проект на университета в Тюбинген, Германия, за изготвяне на триизмерен модел на раннонеолитното селище Джулоница-Смърдеш (Н. Еленски).

Участие в проект „Cross – border cooperation for capacity development in the field of archaeological heritage (crossoparch)“, Къркларели, Турция (Н. Еленски).

Участие в проект „Bridging the European and Anatolian Neolithic“ на Лондонския университет (Н. Еленски).

Участие в проект в рамките на DiPP2013 за цифрово представяне и съхранение на паметници на културата и историята в условия на риск, с организатори: Институт по математика и информатика при БАН, РИМ – В. Търново, РНБ „П. Р. Славейков“ – В. Търново (Г. Чохаджиева).

Работа по проект „Майсторът и времето“, за цифровизация на творчеството на първомайстор Никола Фичев (Г. Чохаджиева).

V. Образователни семинари и обучения

16–18 април – С цел повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е организиран пътуващ образователен семинар в Република Румъния на тема: **„Добри практики в представянето на римското културно наследство в музейните експозиции и археологически резервати по Долен Дунав“** (координатори: С. Петрова, Р. Павлова, С. Михайлов).

4–7 ноември – Обучителен семинар на тема: **„Добри практики в представяне на музейните паметници на открито в Република Македония“** (координатор: С. Петрова).

VI. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност

През 2013 г. за фондовете на музея са събрани разнородни материали и находки, както следва: **фонд „Праистория“** – 1400 бр. находки; **фонд „Античност“** – 230 бр. находки; **фонд „История на България XV – XIX в.“** – 2 бр. материали; **фонд „Етнография“** – 185 бр. материали; **фонд „Нова и най-нова история“** – 21 бр. материали, 68 бр. снимки; за **библиотечния фонд** на музея са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 177 бр. книги.

В отдел „Християнско изкуство“ е извършена консервация и реставрация на 21 бр. икони.

В Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново са обработени 2071 бр. предмети от метал, керамика, хартия, дърво, текстил и други материали, съхранявани във фондовете и експозициите на музея и открити при археологически разкопки през изминалия сезон.

*Съставили:
Т. Георгиева, Св. Атанасова*

КНИГООБМЕН – INTERLIBRARY LOAN

1.I.2012–31.XII.2012

БЪЛГАРИЯ

Велико Търново

Чохаджиев, Ст. Слатино – праисторически селища. 2006.

Велинград

Изворите на миналото на Чепинско. Пазарджик, 2006.
Содев, В. Каменица през вековете. София, 2009.

Враца

Попов, Р., Й. Манкова (съст.). Стожери на народната традиция. 2008.

Габрово

Храната сакрална и профанна, П. В. Търново, 2012

Дряново

Известия на Исторически музей – Дряново. I, 2009.

Кюстендил

Джонев, Анг. Македония в железопътната политика на България (1878–1918). 2008.

Известия на Исторически музей – Кюстендил. XV, 2008; XVI, 2008.

Ловеч

Известия на Регионален исторически музей – Ловеч. VIII, 2008; IX, 2011.

Пазарджик

Град и памет. Пазарджик, 2012.

Плевен

Гюрова, Св. Плевенската музейна палата. Хроника на едно съзидание 1981–1984. 2007.

Пловдив

Годишник на Регионален етнографски музей – Пловдив. Т. 6. Нощта в народните вярвания и представи. 2011.

Попово

Попово. Минало и бъдеще. Част I. В. Търново, 2012.

Събев, Пл. П. Габровска. Бате Димо. Варна, 2011.

Събев, Пл. Ст. Цонев. Българийо, за тебе те умряха... В. Търново, 2011.

Разград

Петрова, В. Садински дробенчета. В. Търново, 2010.

Русе

Върбанов, В. Д. Драгоев. Сексагинта приста и други проучвани обекти от римската епоха в Русенско. 2012.

Известия на Регионалния исторически музей – Русе. XV, 2012.

The Everyday life of The Roman Legionary on The Lower Danube. The Catalogue of the exhibition. 2012.

Смолян

Известия на Регионален исторически музей – Смолян. I, 2011.

Прокопов, Ил. Нумизматична колекция на смолянския музей V в. пр. н. е.– VI в. 2011.

The Numismatic Collection Of The Regional Historical Museum At Smolyn (Central Rhodopes). София, 2011.

Сливен

Демирев, Вл., В. Дечев, Н. Тодорова. Фолклорна история на Твърдишко. 2011.

Демирев, Вл., В. Дечев, Н. Тодорова. Фолклорна история на Твърдишко. Приложение. 2011.

Известия на музеите от Югоизточна България. XXIII, 2007; XXIV, 2009; XXV, 2010.

София

Археологически разкрития и разкопки през 2008 г. 2009.

Ботева-Боянова, Д. (Съст.) Образ и култ в древна Тракия. Аспекти на формирането на тракийския образен език. Велико Търново, 2006.

Владимирова-Аладжова, Д. Сол, пипер... и археология. 2009.

Генчева, Евг. (Съст.). Югоизточна Европа през Античността V в. пр. Хр. – началото на VII в. сл. Хр. 2008.

Дойнов, Д. Левски – най-ясната загадка. 2012.

Овчаров, Вл. Археометричен анализ на българските средновековни монетосечения. *Coinage and Coin Circulation on the Balkans (CCCCB) V. X*, 2011.

Паметници на съветската армия. 2011.

Разкопки и проучвания. XXVI, 1999.

Чолаков, Ив. Римски и ранновизантийски метални инструменти от територията на България (I – нач. на VII в.). 2010.

Стара Загора

Известия на Старозагорския исторически музей. III, 2008.

Койчева, В. Старозагорски хроники от преди и след Освобождението. 2012.

Троян

Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 15. Градът – история, етнология, култура. 2007.

Шумен

Джумалиев, Г. История на Шуменската крепост. 2008.

AUSTRIA

Wien

Irene Forstner-Müller, Pamela Rose (ed.). *Nubian Pottery from Egyptian Cultural Contexts of the Middle and Early New Kingdom. Heft 13*, 2012.

ČESKÁ REPUBLIKA

Praha

Časopis Národního muzea. 180, 1–2, 2011; 180, 3–4, 2011.

Muzejni a vlastivědná práce. 1, 2011; 2, 2011.

DEUTSCHLAND

Baden

Archäologische Nachrichten aus Baden. Heft 83, 2011.

Halle (Saale)

Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte. 92, 2011.

Mainz

Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Band 91, 2010.

Trier

Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier. 43, 2011.

Wünsdorf

Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie. 41–42, 2010.

HRVATSKA

Zagreb

Jacqueline Balen. Dakovo – Franjevac, kasno bakrenodobno naselje. Vol. 7, 2011.

Opuscula Archaeologica. Papers of the Department of Archaeology. 35, 2011.

Tomislav Bilić. Bukova: Ostava srebrnog novca iz 15. i 16. st. Vol. 8, 2010.

Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu. Arheološki muzej u Zagrebu. XLIV, 2011.

ROMÂNIA

Alba Iulia

Apulum, XLVIII. s. Archaeologia et Anthropologica. 2011.

Apulum, XLVIII. s. Historia et Patrimonium. 2011.

București

Arheologia Moldovei. XXXIV, 2011.

Studii și cercetări de Istorie veche și arheologie. Tom 62, nr. 1–2, 2011; Tom 62, nr. 2–3, 2011.

Studii și cercetări de Numismatică. Serie Nouă. Vol. II (XIV), 2012.

Cluj-Napoca

Acta Musei Napocensis. 48/II, 2011.

Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici, Marco Merlini. Tartaria and The sacred tablets. 2011.

Constanta

Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța. XLIV, 2011.

Iași

Codrin-Valentin Chirica. *Arta și Religia Paleoliticului Superior în Europa Centrală și Răsăriteană: Aspecte Istoriografice și Arheologice*. 1996.

Dan Gh. Teodor. *Mestesugurile la Nordul Dunării de jos în secolele IV–XI*. 1996.

Établissements et Habitations Préhistoriques. Structure, Organisation, Symbole. Actes du colloque de Iași, 10–12 decembre 2007. *Bibliotheca Arheologica Moldaviae*. IX, 2008.

Monnaies et parures du Musée d’Histoire de Iași. *Corpus nummorum Moldaviae*, 2. 2001.

Oleg Levițchi. *Necropola tumulară hallstattiană târzie Trinca „Drumul Feteștilor“*. 2006.

Vasile Chirica, Ilie Borzic, Nicolae Chetraru. *Gisements du paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*. 1996.

Vasile Chirica, Mădălin-Cornel Văleanu. *Établissements et habitations préhistoriques: structure, organization, symbole*. 2008.

Victor Spinei. *Mongolii și românii în sinteza de istorie ecleziastică a lui Tholomeu din Lucca*. 2012.

Piatra-Neamt

Primul muzeu Cucuteni din România. 2011.

Ploiești

Florin Topoleanu. *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova – Ploiești*. 2012.

Tulcea

Catalogul expoziției. Românii în Pontul Stâng în perioada Principatului. 2012.

Peuce (Serie Nouă) – *Studii și cercetări de istorie și arheologie*. IX, 2011.

Zalău

Acta Musei Porolissensis, XXVIII–XXIX, 2007; XXX, 2008; XXXI–XXXII, 2009–2010.

Viorica Crișan. *Dacii din curbura carpaților. Catalog de expoziție*. 2009.

SRBIJA

Beograd

Marko Popovic. *Maglički zamak. Maglic Castle*. 2012.

Нови сад

РАД Музеја Војводине. 53, 2011.

1. I. 2013 – 31. XII. 2013

БЪЛГАРИЯ

Варна

Известия на Съюза на учените – Варна. 2008–2009.

Велико Търново

Калужняцки, Ем. Съчинения на Българския Патриарх Евтимий (1375–1393). 2011.

Кенаров, Д. Крилатият въздухоходец Теодосий Търновски. 2010.

Исперих

Есенни четения Сборяново 2011/2012. От находката до витрината. Том 8/9. Велико Търново, 2013.

Пазарджик

Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик. III, 2012; IV, 2013.

Сто и петдесет години народно читалище „Виделина-1862“ Пазарджик. 2012.

Русе

Известия на Регионален исторически музей – Русе. Град – Етнология – Социализъм. XVI, 2012.

София

Акра – проучване на ранновизантийска крепост на полуостров Св. Никола при град Черноморец. I, 2013.

Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Геолого-географски факултет. Книга 2 – География. Том 102, 2010.

Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Геолого-географски факултет. Книга 2 – География. Том 103, 2012.

Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Геолого-географски факултет. Книга 2 – География. Том 104, 2012.

Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет. Том 100, 2012.

Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет. Специалност Етнология. Том 2, 2012.

Действията на българската армия в Родопите и Беломорска Тракия през Балканската война 1912–1913 г. Подбрани документи. 2013.

Известия на Националния исторически музей. XXIV, 2012.

Иновации и култура – регионални решения и перспективи. Институт по математика и информатика, БАН. Велико Търново, 2013.

Павлов, Р., П. Станчев. Трета международна конференция „Цифрово представяне и опазване на културно и научно наследство“, 18–21 септември 2013. Велико Търново. 2013.

Стара Загора

История и култура на Раднево и Радневския край XV–XX в. 2013.

Харманли

Спиридонов, Т. Историческа география. Изследвания. София, 2013.

AUSTRIA

Wien

Angelica Degasperi. Die Marienkirche in Ephesos: die Bauskulptur aus frühchristlicher und byzantinischer Zeit. 2013.

ČESKÁ REPUBLIKA

Praha

Časopis Národního muzea. 181, 1–2, 2012; 181, 3–4, 2012.

Muzeum. 1/2012; 2/2012.

Národní muzeum, rekonstrukce, vize, budoucnost. 2012.

DEUTSCHLAND

Baden

Archäologische Nachrichten aus Baden. 84, 2012; 85, 2012.

Halle (Saale)

Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte. 93, 2012.

HRVATSKA

Zadar

Diadora. 25, 2011.

Zagreb

Davor Margetić. Skupni nalaz kasnorimskog novca iz Treštanovaca. Katalozi i monografije. X, 2012.

Krešimir Filipec. Srednjovjekovno groblje i naselje Dakovo – Župna crkva. 2012.

Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu. Arheološki muzej u Zagrebu. XLV, 2012.

МАКЕДОНИЈА

Велес

Трајанка Јовчевска. Кале. Енеолитска куќа. 2008.

Трајанка Јовчевска. Манастир. Некропола од преодниот период од доцно бронзено во железно време. 2008.

POLSKA

Toruń

Archeologia. XXXII, 2012.

ROMÂNIA

Alba Julia

Apulum, XLIX. s. Archaeologia et Anthropologica. 2012.

Apulum, XLIX. s. Historia et Patrimonium. 2012.

Braşov

Mihai Gramatopol. Imperial Art in the Age of Trajan. 2012.

Bucureşti

Bibliografia de referință a Cărții Vechi. 1999.

Dacia. LV, 2011; LVI, 2012.

Histria. X, 2000; XI, 2000.

Thraco-Dacica. T. I (XXIV), 2009; T. II – III (XXV – XXVI), 2010–2011.

Studii și cercetări de Istorie veche și arheologie. Tom 63, nr. 1–2, 2012; Tom 63, nr. 3–4, 2012.

Vasile Boroneanț. Arheologia peșterilor și minelor din România. 2000.

Cluj-Napoca

Acta Musei Napocensis. 45–46/II, 2008–2009; 49/II, 2012; 47–48/I, 2010–2011 (2012).

Antiquitas istro-pontica: mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu. 2010.

Gavrilă Simion. Opaște greco-romane de Bronz din România. 2003.

Gabriel Talmatchi. Monetariile oraselor vest-pontice. Histria, Callatis, Tomis in epoca autonoma. 2011.

Luca-Paul Pupeza. Veacul intunecat al Daciei. 2012.

Orașul-comoara. Clujul în secolele XVI–XVII. Catalog de expoziție. 2005.

Răzvan Mateescu. Istoriile unui templu. 2012.

Zaharia Covacef. Sculptura antică din expoziția de bază a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța. 2011.

Constanța

Analele Dobrogei (Serie Nouă). Anul II, nr. 1, 1996.

Analele Dobrogei (Serie Nouă). IX, 2006–2008; X–XIII, 2009–2012.

Arheologia spiritualității preistorice în tinuturile Carpato-Ponto-Danubiene. 2009.

Gabriel Custurea, Gabriel Talmatchi. Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea. 2011.

Gabriel Custurea, Mihai Dima, Gabriel Talmatchi, Ana-Maria Velter. Coin Hoards of Dobruđja. I, 2007.

Melinda Mitu, Ovidiu Muntean. Rememorând revoluția 1848–2008 = Remember the revolution 1848–2008. 2008.

Mihai Irimia, Niculae Conovici, Anca Ganciu. Sondajul arheologic de la Satu Nou – „Vadu Vacilor” (Com. Oltina, Jud. Constanța). 2011.

Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța. XLV, 2012.

Principele Ștefan Bocskai și epoca sa. 2006.

Virgil Lungu, Zaharia Covacef, Constantin Chera. Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța. Bibliotheca Tomitana VI, 2012.

Târgoviște

Cercetările Arheologice de pe Tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3, 2011.

Tulcea

Peuce (Serie Nouă). Studii și cercetari de istorie și arheologie. X, 2012.

Peuce. Restaurare și Conservare. XIII, 2000.

Pratiques funéraires dans l'Europe des XIII–IV s. av. J.-C.: actes du III Colloque International d'Archéologie Funéraire organisé à Tulcea, 15–20 septembre 1997. 2000.

Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle: (Âge du Bronze et Âge du Fer): actes du IVe Colloque international d'archéologie funéraire organisé à Tulcea, 22–18 mai 2000. 2006.

Români în Pontul Stâng în perioada Principatului. Catalogul expoziției. 2012.

Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. 2000.

RUSSIA

Москва

Византийский временник. 70 (95), 2011.

SRBIJA

Ниш

Ниш и хриситанско наследе. 2013.

Нови сад

РАД Музеја Војводине. 54, 2012.

УКРАЇНА

Київ

Ж. Археологія. 1, 2009; 2, 2009; 3, 2009; 4, 2009.

*Съставил:
Станислава Ботева*

ИЗИСКВАНИЯ

КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ

на Регионален Исторически Музей – Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е издание на ИРИМ – Велико Търново, което излиза ежегодно. В ИРИМ – ВТ се приемат за публикуване статии, научни съобщения, отзиви и рецензии на музейна тематика (история, археология, изкуствознание, етнология, музеология и др.). Редакцията на ИРИМ – ВТ приема за обсъждане материали на български език с резюме на английски, френски или немски език, както и материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език, придружени от обширно резюме на български език (при невъзможност, се приемат и резюмета, на езика на статията, които впоследствие ще бъдат преведени на български). При предаване на ръкописите следва да се спазват изискванията, описани по долу.

1. ТЕКСТ

Текстът се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка. Максималният обем на материала да е до 36000 знака (20 стандартни машинописни страници 60x30), шрифт Times New Roman 12; ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. При използване на специфичен шрифт е необходимо той да бъде предоставен на електронния носител. Освен текста на материала следва да се предостави и кратка информация за автора: научна титла и звание, месторабота и електронна поща. Кратката дателна форма на личното местопомещение, ж.р. ед. ч., използвано и като притежателно местопомещение „й“ в текста да се представя с „й“, а не с „и“ или „ї“.

2. ИЛЮСТРАЦИИ

Илюстрациите да бъдат в разумно количество (до 8 бр.) – качествени графични изображения или снимки, номерирани на гърба с арабски цифри, като със стрелка се показва посоката на изображението.

При предаване на илюстрации на електронен носител чертежите трябва да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF, PSD или CDR, а снимките – с размер не по-малък от 1535x1062 пиксела (13x9 см) при 300 dpi. Приемливи графични формати са: JPEG, TIFF или PSD. **Не се приемат илюстрации в Word или Powerpoint.** Електронните илюстрации задължително се предоставят с разпечатка, на която е обозначена номерацията им. При изображения на предмети задължително е да има линеен мащаб.

Трябва да бъде приложен пълен списък на текстовете към илюстрациите. Текстовете към илюстрациите да бъдат кратки, но максимално информативни. Илюс-

трациите се обозначават като Обр. (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те също се обозначават с арабски цифри (напр. Обр. 1.1). Анотиращите текстове към илюстрациите да бъдат преведени на езика на резюмето.

3. НАУЧЕН АПАРАТ

Научният апарат се представя по т. нар. Оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията, напр. (Дерменджиев 2003, 51), (Дерменджиев 2003, обр. 4). След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилното име на автора. Когато един автор е цитиран с повече от една публикация в година, след годината без интервал се добавя малка латинска буква. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя „– В:“ или съответното „– In:“, а името на редактора се поставя след името на сборника, като в скоби се пише Ред. или Съст. В бележки се предава допълнителна информация, но не и литература. Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в скоби в текста се изписват името на вестника, броя, годината на издаване. Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста, а не в бележки, като се спазва следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист.

Примери:

Монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). С., 1988.

Статия в периодично издание:

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, 2003,3, 50–58.

Статия в сборник:

Харитонов 2003: Х. Харитонов. Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 година. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Св. Атанасова, Г. Чоухаджиева (Съст.). В. Търново, 2003, 313–315.

Архивна единица:

(ЩДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 1186, л. 281) – *в текста*.

Вестник:

(Янтра, 87, 14.02.1937) – *в текста (когато статията е без автор)*

4. РЕЗЮМЕ

Статиите се предават с резюме. То трябва да бъде максимално информативно, а не само аотиращо статията. Като обем да представлява около 1/8 от текста. Желателно е да се предаде на английски, немски или френски език.

Материали се приемат на следния адрес:

*Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. Никола Пиколо №6
Велико Търново – 5000*

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно. Редакцията приема материали за обсъждане целогодишно и ще Ви информира, дали ръкописът Ви е одобрен за печат. Ръкописи не се връщат.

За информация и контакт:

rimvt_edit@yahoo.com

Некомплектвани материали или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

REQUIREMENTS

FOR THE AUTHORS IN THE PROCEEDINGS

of the Regional Museum Of History – Veliko Turnovo

The Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Turnovo is the annual edition of the Regional Museum of History – Veliko Turnovo. The PRMH–VT accepts for publishing articles, reports and reviews concerning museum work (history, archaeology, art, ethnology, museology ect.). The Editorial board of the PRMH–VT accepts for consideration materials of foreign colleagues written in English, French, German or Russian (we appreciate English mostly), accompanied by large summary in Bulgarian (if there is no possibility for the author, let the summary be in the language of the article, and later it will be translated). When delivering the manuscripts, the following requirements should be attended:

1. TEXT

The text is delivered on electronic removable storage device (in Microsoft Word), obligatory accompanied by a printed paper copy. The maximum size of the material should be not more than 36000 characters, font Times New Roman 12, aligned left, with no paragraph formatting, no first line indentation, and no hyphenation. The special characters (like à, ě, ť, ö ect.) have to be marked in color on the paper copy. In case some specific font is used (e.g. Old Greek Serif) the installation version of it should be attached in the electronic device. Besides the text of the material, it should be provided some additional information for the author: scholar degree, institution and e-mail address.

2. ILLUSTRATIONS

The illustrations should be in reasonable quantity (not more than 8 A4 pages) and with good quality. If the illustrations are digital the drawings should be with resolution of 600 dpi in TIFF, PSD or CDR, and the photos – not less than 1535x1062 pixels (13x9 cm) in 300 dpi. The acceptable graphic formats are JPEG, PSD or TIFF. Illustrations in Word or PowerPoint are not going to be accepted. The digital illustrations should be accompanied by prints, where their numeration is marked. They should be named after their numbers (e.g. **Fig.1.psd**). In the depictions of objects a linear scale should be presented.

A full list of the texts to illustrations should be presented. The text must be short, but informative. The illustrations are signified as Fig. (including when referring in the article). When the illustration consists of several depictions, they have to be marked with Arabic figures (e.g. Fig. 1. 1).

3. REFERENCES

The references are presented according the Oxford system: in brackets in the text written out the surname of the author followed by the year of the publication with no

comma between, and after a comma – the referred page or illustration – e.g. (Elenski 2004, 73), (Elenski 2004, Fig. 2. 5). After the text of the article a full list of the referred literature is attached, as first – the Cyrillic titles, followed by the Latin and at last – on other alphabets. The publications of each group are arranged in alphabetical order according to the surname of the author and the year of the publications. When an author is cited with more than one publication in the same year, the year is indexed by a small Latin letter. In endnotes only additional information should be presented, but no cited literature. Article in newspaper is referred as in periodical, but if there is no author – in the text, in brackets is written the name of the newspaper, the issue, and date. The referred public records are cited in brackets in the text, considering the following consequence: archive, fund, record, and sheet.

Examples:

Monograph:

Shennan 1988: St. Shennan. *Quantifying Archaeology*. Edinburgh, 1988.

Monograph in sequence:

Krauβ 2006: R. Krauβ. *Die präistorische Besiedlung am Unterlauf der Jantra vor dem Hintergrund der Kulturgeschichte nordbulgariens (Prähistorische archäologie in Südosteuropa, 20)*. Rahden, 2006.

Article in periodicals:

Barber 1975: E. Barber. *The Proto-Indo-European Notion of Cloth and Clothing*. – *Journal of Indo-European Studies*, 1975, 3, 294–320.

Article in a symposium:

Elenski 2004: N. Elenski. *Cultural Contacts of North-Central Bulgaria with Thrace and the Marmara Area in the Early Neolithic*. – In: *Prehistoric Thrace* (V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev Eds.). Sofia-Stara Zagora, 2004, 71–79.

Newspaper:

(*Jantra*, 87, 14.02.1937) – in the text (when there is no author)

4. SUMMARY

All articles have to be accompanied by a summary. For the foreign colleagues the summary has to be large and informative, covering every aspect of the article.

Materials are accepted at the following address:

*Regional Museum of History – Veliko Turnovo
for the Editorial Board
Nikola Pikolo 6 Str.
Veliko Turnovo – 5000
BULGARIA*

or

rimvt_edit@yahoo.com

The Editorial board accepts material all the year long and will inform you if they are approved for publishing.

Incomplete materials or not replying the requirements ARE NOT GOING TO BE ACCEPTED for publishing.

ПРИЛОЖЕНИЕ

*Ил. 1. Частично запазена везба върху дясната теменна кост от гроб № 15
(около 60 x 60 мм)*

*Il. 1. Partially preserved embroidery on the right parietal bone
(approximately 60 x 60 mm)*

Ил. 2. Частично запазена везба върху дясната теменна кост (детайл) (макро)

Il. 2. Partially preserved embroidery on the right parietal bone (detail) (macro)

Ил. 3. Везба, останала върху пръстта след отделянето на черепа
Il. 3. Piece of embroidery found in the earth after beneath the skull

Ил. 4. Везба, останала върху пръстта след отделянето на черепа (детайл) (макро)
Il. 4. Piece of embroidery found in the earth beneath the skull (detail) (macro)

Ил. 5. Сърмена шевица, лежаща под челото върху очните орбити
Il. 5. Narrow embroidery strip covering the eye orbits

Ил. 6. Десният край на сърмената шевица, завърриващ около ушния отвор. Като продължение на шевицата се явява тясна ивица сърмен накъдрен текстил (макро).
Il. 6. Right end of the narrow embroidery strip near the ear canal and its continuation – a narrow band of metal treads pleated textile (macro).

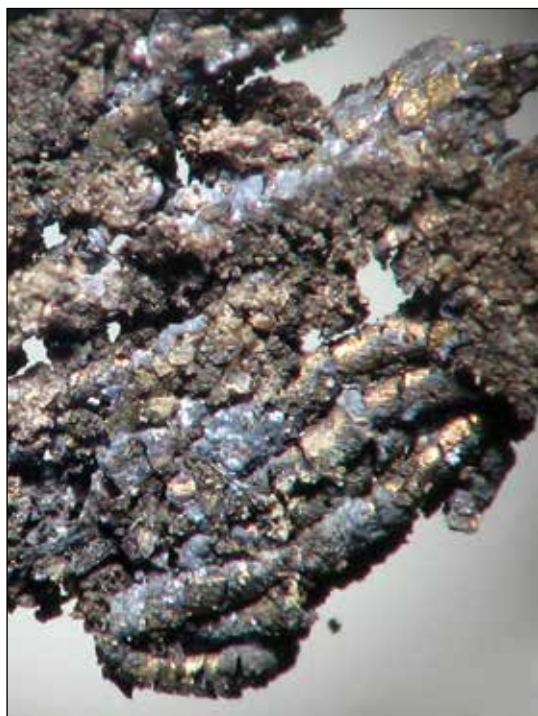
Ил. 7. Сърменият текстил (микро)
Il. 7. The metal treads textile (micro)

Ил. 8. Запазена позлата върху метализираните нишки от сърмения текстил (микро)
Il. 8. Gilt preserved on the metal treads from the textile (micro)

Ил. 9. Копринени червенеици вътъци, участващи в структурата на сърменя текстил (микро)
Il. 9. Reddish silk wefts from the structure of the metal treads textile (micro)

Ил. 10. Позлатата върху обратната страна на везаните орнаменти е много по-добре запазена (микро)
Il. 10. The gilt on the reverse side of the embroidery is better preserved (micro)

Ил. 11. Особеност на везането на сърмената шевица – сдвоената сърмена нишка скрито плува от едно място на везане до друго. Тя се скрива от зигзаговидното везане на кривите линии, изискващи се от дизайна (микро).

Il. 11. Specifics of the embroidery technique (micro).

Ил. 12. Дребен елемент от сърмената везба. Везано е едновременно с две нишки. Пришиваиците бодове се разминават шахматно – мотив „кошница“ (микро).

Il. 12. A small element from the embroidery. The simple basket pattern is produced by using two gold threads simultaneously and alternating the couching stitches on each succeeding row (micro).

Ил. 13а, в. Графична реконструкция на сърмената шевица от основата на шапката (рис. Петя Сашева)

Il. 13a, b. Graphic reconstruction of the interlacing (embroidery) from the base of the hat.

Ил. 14. Следи от козина или плът (кече) между дребната сърмена везба и черепа (микро)

Il. 14. Fur or felt remains discovered between the embroidery and the skull (micro)

Ил. 15а, б. Шапките на ктитора Радивой и неговия син от стенопис в църквата „Св. Георги“, Кремиковски манастир, 1493 г.

Il. 15a, b. The donors' hats from the mural paintings in the church of St George, Kremikovtzi monastery near Sofia (1493)

ФРАГМЕНТИ ОТ СТЕНОПИСИ НАД ВХОДНАТА ВРАТА, СВЪРЗВАЩА
ГАЛЕРИЯТА С НАРТЕКСА НА ХРАМА „РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО“
В АРБАНАСИ, Пламен Събев, Хитко Вачев

Ил. 1. Тържествен вход, свързващ галерията с нартекса на храма „Рождество Христово“ в Арбанаси. Сн. И. Петракиев.

Il. 1. Parade entrance, connecting the gallery with the narthex of the “Nativity of Christ” Church in Arbanasy. Photo I. Petrakiev.

*Ил. 2. Детайл от Зодиака, „Козирог“. Сн. И. Петракиев.
Il. 2. Detail of the Zodiac, “Capricorn”. Photo I. Pertakiev.*

*Ил. 3. Детайл от Зодиака, „Телец“. Сн. И. Петракиев.
Il. 3. Detail of the Zodiac, “Taurus”. Photo I. Petrakiev.*

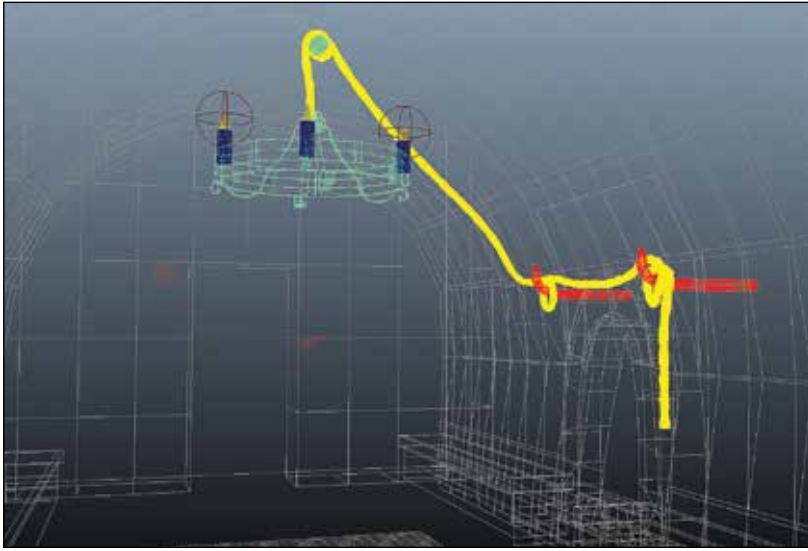
Ил. 5. Стенописи, разположени върху полуарковидна част над входа, свързващ галерията с нартекса на храма. Сн. И. Петракиев.

Il. 5. Murals depicted on the semi-arcaded part above the entrance which connects the gallery with the narthex. Photo I. Petrakiev.

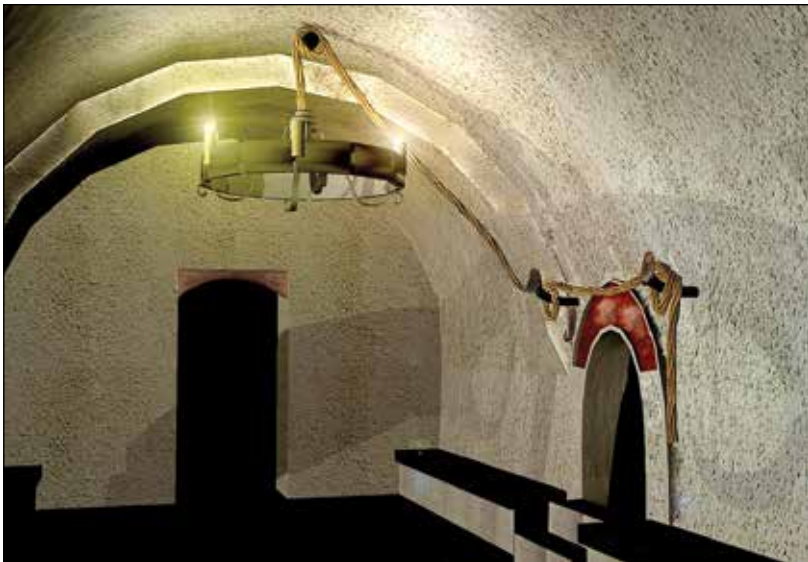
Ил. 6. Стенописи от 1349 г. в нартекса на храма „Св. Архангел Михаил“, Лесновски манастир. Сн. по С. Габелић, 1998.

Il. 6. Murals from 1349 in the narthex of Archangel Michael” church, Monastery of Lesnovo. Photo. book of С. Габелић, 1998.

Ил. 7. Графична реконструкция (тип Wireframe) на механизъм за повдигане и смъкване на полилей в източната част на галерията на „Рождество Христово“ в Арбанаси. Сн. П. Събев.

Il. 7. Graphical reconstruction (Wireframe type) of the mechanism for uplifting and lowering of the chandelier in the east part of the gallery of the Nativity church in Arbanasy. Photo P. Sabev.

Ил. 8. 3D реконструкция на механизъм за повдигане и смъкване на полилей в източната част на галерията на „Рождество Христово“ в Арбанаси. Сн. П. Събев.

Il. 8. 3D reconstruction of the mechanism for uplifting and lowering of the chandelier in the east part of the gallery of the Nativity church in Arbanasy. Photo P. Sabev

ВИДОВЕ ОРГАНИЧНИ РАЗТВОРИТЕЛИ, ИЗПОЛЗВАНИ ЗА ОТДЕЛЯНЕТО НА
СТАРИ ЛАКОВИ ПОКРИТИЯ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИ ИКОНИ ОТ ФОНДОВЕТЕ
НА РИМ – В. ТЪРНОВО, Пламен Събев

Ил. 1. Икона „Св. Димитър на кон“ (Инв. № 110), почистване
Il. 1. Icon of St. Demetrius on horseback (Inv. № 110), cleaning

Ил. 2. Икона „Св. Новозаветна Троица“ (Инв. № 221)
Il. 2. Icon of the Holy Trinity (Inv. № 221)

Ил. 3. Икона „Св. Новозаветна Троица“ (Инв. № 221), детайл
Il. 3. Icon of the Holy Trinity (Inv. № 221), detail

Ил. 4. Икона „Св. Йоан Богослов“ (Инв. № 320)
Il. 4. Icon of St. John the Theologian (Inv. № 221)

Посетете музейните обекти:

Археологически резерват Никополис ад Иструм

Мултимедиен център „Царевград Търнов“